

8/2135

N23/90

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM.

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

szak.

KILENCZVENEDIK KÖTET.

(244. 245. 246. SZÁM)

ORSZ. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1897.

BUDAPESTI SZEMLE

ADVAZDÉKOS ÉS SZERKEZÉSI TANÁRSÁG

1895

1895. 61

TARTALOM.

CCXLIV. SZÁM.

	Lap
ERDÉLYI JÁNOS MŰBÖLCSELETE. — Beöthy Zsolttól	1
CONSTANT BENJAMIN. — Salgó Ernőtől... ..	17
BEZEREDJ ISTVÁN. — (I.) Leopold Samutól	34
A BOSSZULÓ KARD. — Regényes dalmű. — Vargha Gyulától.	51
A VÍZI MALOM. (IV.) — Regény. Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	90
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hálátlanság.</i> — Szász Károlytól. — <i>Két holló.</i> — Népballada, angolból. — Lévay Józseftől... ..	125
A BUDAPESTI EGYETEM ORVOSI KARÁNAK MÚLTJA ÉS JELENE. — Grósz Emiltől	128
THAN KÁROLY CHÉMIAJA. — Ilosvay Lajostól	139
ÉRTESETŐ: Baksay Sándor: <i>Az Iliász első hat éneke.</i> — n — Kraus X. Ferencz: <i>Essays.</i> B. — Szana Tamás: <i>Izsó Miklós élete és munkái.</i> — l. m. gy. — Kunos I.: <i>Turkish fairy tales and folk tales. Translated from the Hungarian version by R. Nisbet Bain.</i> — B. J. — <i>Uj magyar könyvek</i>	144

CCXLV. SZÁM.

AZ OLÁHOK ITÁLIAI EREDETE. — Réthy Lászlótól.	161
BEZERÉDJ ISTVÁN. — (II.) Leopold Samutól... ..	172
DEGRÉ ALAJOS. — Vadnai Károlytól	199
A POSTA-TAKARÉPKÉPNTÁR ÉS A POSTA KÖZREMŰKÖDÉSE A KÖZADÓK BESZEDÉSE KÖRÜL. — Heim Pétertől... ..	217
A VÍZI MALOM. (V.) — Regény. Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól... ..	236
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tavaszi szellő.</i> — Kozma Andortól. — <i>Gautier Teofil költeményeiből:</i> I. <i>A karaván.</i> II. <i>A galambok.</i> Franzeiából — Vargha Gyulától	285

	Lap
PÁSZTORTÜZEK. Költemények Jakab Ödöntől. — Zs.	288
TISZA ISTVÁN AGRÁRPOLITIKÁJA. — Szabó Jenőtől	296
ÉRTESITŐ: Dedek C. L.: <i>Kolostorból kolostorba.</i> — s. Péterfy Jenő, Gyomlai Gyula: <i>Platon válogatott művei.</i> — L.—s. — Cserhalmi Irén: <i>Ungarischer Dichterwald.</i> — Erdélyi Károlytól. — Meyer E.: <i>Machia-</i> <i>velli and the Elisabethan drama.</i> — Kropf Lajostól. — Chroust A.: <i>Abraham von Dohna.</i> — d. — <i>Új magyar könyvek</i>	302

CCXLVI. SZÁM.

NÉPRAJZI MOZZANATOK A KELETI KÉRDÉSBEN. — Vámbéry Ármintől.	321
AZ ISMERETTERJESZTÉS ESZKÖZEI AZ ISKOLÁN KIVÜL. — Berzeviczy Alberttól	331
A GRÓF BLAGAY-CSALÁD. — Károlyi Árpádtól	351
EGY NÉMFT TUDÓS A SOCIALIS KÉRDÉSRŐL. (I.) — Ifj. Návay Lajostól.	372
A VÍZI MALOM. (VI.) Regény. Elliot György után, angolból — Váczy Jánostól.	394
KÖLTEMÉNYEK: <i>Zöld hegy oldalán.</i> — Lévy Józseftől. — <i>A mi nem mulik el.</i> — Sully-Prudhomme után, francziából — Ifj. Szász Bélától	342
OSZTRÁK VÉLEMÉNYEK A VALUTA-REFORM FOLYTA- TÁSÁRÓL. — Joób Lajostól	344
ÉRTESITŐ: Pósa Lajos: <i>Édes anyám.</i> — ó. — s. — Hankó Vilmos: <i>A Székelyföld.</i> — Téglás Gábortól. — Nassen I.: <i>Heinrich Heine's Familienleben.</i> — h. — Thwaites R. G.: <i>The Jesuit Relations and Allied documents.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	461

ERDÉLYI JÁNOS MŰBÖLCSELETE. *)

«Népünk költője!» E szavakkal szólította meg Székács József 1842 november 30-dikán az ifjú Erdélyi Jánost, midőn a Kisfaludy-társaságba bevezette. Az ungvármegyei parasztfiúnak, ki már akkor a pataki kollégiumnak büszkesége s az ifjú irodalomnak egyik reménysége volt: néhány költeményében új gondolatok és hangok ütnek meg a kényesebben figyelő füleket; gondolatok, a kor műveltségének színvonalán, de a magyar nép szívéből, s hangok az ő ajakáról. Sok jel mutatja, hogy nemcsak a politika, hanem az irodalom vezéremberei is érzik a közelgő változásokat; de alig van még sejtelmők az átalakulás mértékéről, melyen költészetünk a népszellem befolyása alatt néhány rövid év múlva át fog menni. Népünk költője nem Erdélyi lesz, hanem Petőfi és Arany, kiknek ő csak úttörőjük a közízlésben. De az időknek e már-már bekövetkezett teljességében ő az egyetlen, a ki bizonyosan tudja, hogy a jövő költészete a nép költészete lesz, a magyar néplelek megnyilatkozása művészellemeknek egyéni ereje által. Az üdvözletre adott feleletét, székfoglalóját, ezekkel a szavakkal végzi: «A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik; ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz a ki őt hallgassa; seregestül találand megnyílt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni a népet, az életet; beállni a tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba: ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.» Látásának ez a világossága, melynél a jövő útja földerült szemei előtt, nem csupán tanulmányaiból, hanem gyermek-émlékeiből, ifjúsága édes benyomásaiból, kedélyének korai meghatottságából, lelkének költői tartalmából és vonzalmából:

---

*) Fölvastatott a Kisfaludy-társaság folyó év február 7-én tartott ünnepélyes közülésén.

költészetéből lobbant föl. Nemcsak vére kötötte népéhez, hanem költő-lelke is: ezt érezhette Székács. Ez a költői hajlama hatotta át és vezette egész eszmélkedését. Népünk költőjéből lehetett csak és lett népünk költészetének, érzés- és képzeletvilágának legkiválóbb buvárává: szellemi életünknek egyik legfontosabb mezején nemcsak ösztönzőnk és támogatónk, hanem gyakran útmutatónk ma is.

Társaságunk gyűjteményét ez év folytán gazdagította fiainak kegyelete egykori barátjától, Kovács Mihálytól festett arcképével. Ebből az alkalomból kaptam a megbízást, hogy néhány szóval újítsam meg emlékezetét kitünő elődömnek e körben, melynek dicsőségünk legfényesebb napjaiban volt egyik első dísz.

De van-e szükség igazán erre a fölújításra? Hiszen Erdélyi János azok közé az íróink közé tartozik, kiknek emléke a leg-elevenebben él ma is; él nemcsak az irodalomtörténetben és irodalmi kegyeletben, hanem még mindig közvetlen és munkás hatásában; él, ha nem is a nagy közönség körében, de annál tevékenyebben irodalmi világunkban. Azok közé tartozik, kiket még nemcsak magunk fölött, hanem mellettünk, egészen közelünkben érzünk; a kikhez munkánk közben akárhányszor nem adatokért, hanem tanácsért, eligazításért fordulunk; a kiknek kezét a magunk dolgozó kezén érezzük: most megállítják, majd tovább vezetik. Ez a kéz még erős, még meleg, még él. Emlékét fölújítani közöttünk? Hisz jelen irodalmi életünknek nem egy iránya és föladata, még pedig a legnevezetesebbek közül, egyenesen az ő működéséből indul ki vagy legalább közvetlenül hozzá fűződik. A költészetben első hiraórául annak a már-már tűnedező napnak, melynek fényével még szívünk és szemünk tele van: úgyszólván az első, hajnali madárszó az övé. A nemzeti léleknek legfontosabb és legvilágosabb nyilatkozásait: népköltészetünk termékeit ő kezdi összeszerezni és első ilyenmő nagy gyűjteményünkben, most épen félszázadja, közzétenni. De nemcsak gyűjteni, hanem a szerető szem élességével átbúvárolni s a kitünő dolgozatok egész sorában magyarázni, melyek mindenkor alapvető fontosságúak maradnak s körükben, Arany Jánosnak töredékben maradt tanulmánya, Gyulai kutatásai és Arany László értekezése mellett, irodalmunknak maig legbecsesebb termékei. A hova célzott velök, a miről álmódott, hogy ez úton a

magyar nép lélektudománya teremtessek meg: abban, az östörténeti kutatások némely eredményeit és föltevéseit kivéve, alig vagyunk csak egy lépéssel is tovább. Az a rokon föladat is, melyet bölcsekedőink elé tűzött s a melyre életének végső erejét szentelte, hogy nemzeti szellemünk megvilágítása céljából kutassuk és mutassuk ki történeti részességünk tényeit és módjait az emberi gondolatvilág fejlődésében: még mind megoldásra, sőt az Erdélyit követő legelső munkásra vár. Ennek úgyszólván tulajdon azt a tollat kell majd fölvennie, mely az ő kezéből a XVII. század magyar scholasticusainak rajzával kiesett. Mindebben csak a tegnapi munkása ő, részben olyan tegnapié, melynek még mája nem derült föl.

De mindennek ellenére, egész gazdag működésének alig van oldala, melylyel oly határozottan, oly éles látással, a fejlődés irányának oly finom érzésével és mély fölfogásával nyúlna be a mába, igyekeznék ennek biztos alapot vetni, mint: műbölcsélete. Elmondhatjuk megszorítás nélkül: nincsen oly oldala, melyre nézve ma időszerűbb volna, s a melylyel való foglalkozás, épen ez okból, ránk nézve is több tanulságot ígérne, mint ez. Becses emlékbeszédek és tanulmányok többször ismertették műbölcséleti és műbírálati dolgozatait; de mindig bizonyos elszigeteltségben. A mi álláspontjában, nézeteiben, fejlődésében kétségtelenül a legfontosabb és legérdekesebb: viszonyának természete a művészetről való eszmélkedés további fejleményeihez és mai irányaihoz; az, hogy mily alapot nyújtott nekünk s milyen részben él ma is bennünk: eddigelé alig volt érintve is. Ebben az irányban legyen szabad néhány futó vonással járulnom emlékezetéhez; dicsőségének teljességére legalább egy-két pontban megmutatnom, hogy nemcsak képből és emlékből, hanem a jövőbe ható szellemének erejével él és hat közöttünk.

A Kisfaludy-társaság mint költőt választotta meg s mint ilyet köszöntötte. De ő már akkor nemcsak költő volt: a költészet berkében nemcsak andalogva és dúdolgatva, hanem gondolkodva és eszmélkedve járkált. Kisebb bíráló és ismertető dolgozatait mellőzve, különösen *A szini hatás ügyében* Vachott Sándorral folytatott polemiája olyan bölcseleti iskolázottságról, a fogalmi tisztába-hozatalnak olyan biztos képességéről tanúskodik, mely a mi irodalmi kritikánknak a határozatlan szólamoktól hangos mezején méltán föltűnt és könnyen győ-

zött. Czikkének néhány lapja, mely a képzelődésnek a színi mutatványokhoz való viszonyáról szól, ma is becses, sőt ma, talán más irányban, kétszerte tanulságos. Midőn azt fejtegeti, hogy nem a színpad köti meg a képzeletet, hanem a képzelet vetett határokat magának, az összefoglalásra törekvésben, mikor a színpadot és a drámai formát kifejlesztette: egy értékes, mert egyenesen lelki életünk természetéből merített ellenvetést hallat a naturalizmus másoló elméletével szemben. Fejtegetése egyenest a tájékoztató igazsághoz vezet bennünket: a dráma, még pedig úgy egész cselekvényében, mint egyes képeiben és beszédeiben, nem másolt, hanem mindenkifölött koncentrált élet; az, nemcsak Shaksperenél és Schillernél, kikiről Erdélyi vitája foly, hanem Ibsennél és Hauptmann Gerhardenél is. Csak hamarkész elméletekben lehet valami egyéb, a gyakorlatban soha, bármint szélesedjék ki köre, változzék szerkezete, módosuljon hangja. Oka a drámai formának abban a valójában rejlik, melyre Erdélyi rámutatott: nem hagyományában, hanem természetében, nem hagyományainkban, hanem természetünkben.

Míg Erdélyinek e legelső irányzó szavai egyikére is méltó hallgatnunk, mintha csak nekünk mondta volna, művészi életünknek mai zavaros áramlataiban: talán még közelebb áll hozzánk a népköltészetet illető eszméivel és törekvéseivel, melyek munkássága első felében egész lelkét betöltötték s a melyekből voltaképeni irodalmi nimbusa megszövdött. Wienbarg *Aesthetikai táborozásai* mellett, melyeket le is fordított magának, Herder tanulmányába mélyedt. Nem annyira a szépség valójára vonatkozó Kant-polémiáiba, mint inkább a néplélektant és népköltészetet illető dolgozataiba. Az eszmék, melyek szerint a népnél kell keresnünk minden költészetnek nemcsak forrását, hanem eredeti mintáit, cifrálkodásból egyszerűsége, sorvadásból egészségre, tettetésből őszinteségre, álságból igazságra való megváltatását: három réven is megragadták Erdélyi lelkét.

Herdernek úgyszólván egész gondolatvilága a költészet iránti mély fogékonyságától volt áthatva, sőt ebből fakadt s épen ez által jutott eredményeihez; már ennél fogva is meg kellett hatnia Erdélyi szellemét, mely ugyanezzel a fogékonysággal volt telidesteli. Hogy újong örömeiben, úti jegyzetei között, a Mátra alján: sehol annyi magyar nóta, sehol annyi magyar

mese, sehol ilyen szép világ! Azután hova vezette Herder Erdélyit, emlékeinknek azon a visszavivő útján, melyen előre haladtunkban lelkünk tartalma gyűlik? Nem oda, a hova Kazinczyt és a többieket az ő széptani mesterek: az iskolának sokszor kelletlen padjaira és leczkéire, a nyelvökben is alig értett klasszikusokhoz, oly benyomásokhoz, melyek legföljebb sokkal később kaphatták meg melegségöket. Erdélyit szülőfalujába vezette az ő mestere: dúdolgató apja térdére, a faluvégi pajtások dalos játékaikhoz, a nótás arató lyányok közé s a mesékkel teli kukoriczafosztók körébe: gyermeklelkének oly benyomásaihoz, melyek azóta is melegen tartják szívét. Most mindez, új tanulmányai világánál, nemcsak kedvesnek, hanem fontosnak, a legfensőbb szellemi életnek abban a körében is, hova kedve és hivatása vonja, a legfontosabbnak tűnik föl előtte. Eszmélkedését kedély-élete táplálja s lelkesítő hevével hatja át. A költészet életének fő problémáit a maga életének legrégebb és legkedvesebb emlékeiből érti meg s fejlődésének törvényeit belőlök magyarázhatja. Világuknál látja az utat, melyre költészetünknek térnie kell. Költői irodalmunknak, mely classzikai körét megfutotta, sokszor ismertetett s általában ismert viszonyai is a népköltészetre utalják, mint a tartalmi és formai megújulás forrásához. Ide nemcsak a művészi, hanem a nemzeti élet követelményei, melyek minél bensőbb, minél szorosabb kapcsolódásának ösztönszerű szükségérzete vezette és vezeti mindenha költészetünket és föladatairól való gondolkodásunkat. A mondott időre vonatkozólag alig van az új föladat korábban és világosabban kifejezve, mint Fáy András *Különös testamentumában*. A készülöben levő nagy átalakulás szelleme, melynek vezérgondolatát Széchenyi fejezte ki, a nép nemzetiesítésének, azaz a nemzetbe fogadásának jelszavával: az irodalomban is szükségkép reávetett, még pedig a politikai változásnál korábban, a nemzeti költészetnek oly fejlődésére, mely a népit magába fogadja s általa ujjászülessék. Erdélyi tanulmányait a korszellem is támogatta, hogy a fejlődés ez irányának, ez irány szükségességének hirdetője, megvalósulásának előkészítője és tájékoztatója legyen. Nemzeti érzése táplálta azt a meggyőződését, hogy ez úton költészetünk erősödik és erősít; æsthetikai iskolája pedig azt, hogy emelkedik is. Egyszer irányban sem volt rossz próféta.

A problémát egész mélységében, tisztaságában és jelentőségében, a negyvenes évek elején, alig ismerte még föl valaki rajta kívül. Maga írja a *Pályák és pálmák*-ban, hogy: «jó nevű irodalmi férfiak sem voltak tisztában az iránt, mi nagy czél volna elérhető oly köznapi dolgok összehordásával, melyekről tudjuk, hogy mindenki tudja.» 842 januárjában, néhány nappal Erdélyinek taggá választása után, döntötte el a Kisfaludy-társaság egy pályázat sorsát, melynek föladata volt kimutatni: mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben s különösen a magyar költészetre mennyi és mily befolyást gyakorolt a népi elem? A bírálók: Szemere Pál, Schedel Ferencz és Szonthagh Gusztáv voltak; nyertes lett Müller Godofréd dolgozata, mely arról emlékezetes, hogy Hegel hatása benne jelentkezik először a magyar æsthetikában. Jellemző, hogy úgy a jelentésben, mint a koszorúzott pályaműben mily csekély érzék nyilatkozik a kérdésnek igazi jelentősége és korszerűsége iránt: Müller a nemzeti és népi elemet már egybeforrva díszlenni látja költészetünkben. Ily kezdemények után Erdélyi föllépése ugyanazon év végén a *Népköltészet*ről írt kis tanulmányával, majd a magunk népköltészete körében mozgó töredékeivel, azután, már a társaság titkári székéből, az országos gyűjtést megindító és sikerre vezető buzgólkodásával, a *Népdalok és mondák* nagy kötetének 1845 szeptemberében magára vállalt szerkesztésével, majdan kiadásával s a második kötetben közzétett nagy értekezésével *A magyar népdalokról*: mindez a legmélyebb és általánosabb hatással van az egész irodalmi közfölfogásra, mely új álláspontra helyezkedik. Erdélyi a költészet lényegében az emberi léleknek eredeti, naiv meghatottságát keresi, fejlődésében, jellemző tartalmi és alaki elemeiben a nemzeti és egyéni léleknek természet- és élet-fejlesztette sajátosságát. Ha eleinte alig igazolható megkülönböztetésekbe téved is a természeti, népi és nemzeti költészet között, hamar kikristályosodik lelkében a népiség igazi jelentésének és jelentőségének gondolata a költészetnek úgy művészetére, mint tudományára nézve. Fölfogásának forrásait gazdagon nyitja meg s lelkesen magyarázza. Költészetünk új korszakának és nagyjainak nemcsak theoretikusává lesz, hanem szabad és hirtelen fejlődésök, gyors és egyetemes hatásuk előkészítőjévé. Hogy a nemzet Petőfit és Aranyt megszerette: az a lángelméknek természetes

hódítása volt, melyben nincs semmi csodálatos; de hogy költészeteket, ennek valójában azonnal át is értette: ebben Erdélyi munkájának volt legnagyobb része. Talán mivel költő is volt, nemcsak gondolkodó, lehetett azoknak a ritka theoretikusoknak egyikévé, kik látták, mikor a gondviselés új lángelmék szárnyát kötözte, s látták szálló újjoknak jövődjét is.

Ő mondja, hogy a magyar költészet Petőfivel ifjúságát nyerte vissza, benne erejének teljességét, lelkének egyenességét, képzeleteinek egyszerű világosságát, hangjának őszinte tisztaságát. Ennek a fejlődésnek érdekes és sajátos vonása, hogy népi alapjának és jellemének ellenére, tárgyköre nemcsak nem szűkül, hanem inkább rendkívül meggazdagszik. Minderre nézve irányzólag és gerjesztve hatni: nem egyedüli czélja volt Erdélyinek, népköltésünkre vonatkozó munkálataival. Ébredező böleselkedő szelleme nem elégedett meg vele, hogy átbúvárolta ezt a költészetet; már följé is emelkedett s nemcsak költészetnek nézte, hanem a benne megnyilatkozó valóság kötötte le érdeklődését. «A népköltészetben minden betű adat, hol a történet, hol az erkölcs, hol az izléshez, vagyis a nép egész belsejének fölvilágosításához. Így az irodalmin kívül más tekintet is van, mely a népi költészetet a kor egyik és fő szükségévé teszi, s ez a magyar nép lélektudománya.» E tekintetben is az ő működéséhez kapcsolódnak föladataink, történelmünknek, jogfejlődésünknek, szokásainknak, mindeknélőtt pedig népköltésünknek ily irányú és czélú földolgozásával; hozzá kapcsolódnak, még pedig, az ő alapvető munkássága óta eltelt félszázad ellenére is, majdnem teljesen közvetlenül. Halljuk ezt a szavát, mely a magyar tudományt egy, még betöltetlen kötelességére inti; de halljuk a félszázad előtti költőinkhez intézettet is, és méltán úgy tetszik nekünk, mintha az sem vesztette volna el korszerűségét, vagy a fejlődésnek egy új hulláma új és időszerű erővel hozná vissza füleinkbe.

Erdélyi föllépésének idejében arról volt szó, hogy a népszellem befolyása alapján olyan költészet fejlődjék, mely az egész nemzeté és egészen nemzeti legyen. A szakadás jelei, melynek ez a költészet dicsőséges egyesítését hozta meg, mai életünkben újlag mutatkoznak. Örvedetes gyarapodásunkkal, politikai súlyban, vagyoni jóllétben s talán a magyarul

beszélők számában való emelkedésünkkel nem tart lépést egy nemzeti műveltségben való tömörülésünk, mely egyes-egyedül lehet mind amazoknak szilárd alapja és biztosítéka. A műveltségnek nem csupán értelmi, hanem érzelmi elemei is vannak s a költészet nemcsak legerősebb kifejezője ez utóbbiaknak, hanem hivatott támogatója, fejlesztője, irányzója az előbbiekek is. Ha a mi mai művelődésünknek ezt a virágát nézzük, melynek színében és illatában érzés- és képzetvilága a legközvetlenebbül és legjellemzőbben nyilatkozik: egyes jelenségei, sőt egész irányai méltán ejtethnek gondolkodóba benünket. Vagy nem magyarságunk fölületességét jelenti-e, hogy idegen, valósággal eszünkjárásától és erkölcsi fölfogásunktól merőben idegen eszme- és ízlés-áramlatok oly könnyen hatnak be s foglalnak tért költészetünkben, magyar nyelven is idegeneknek maradván, cigányhegedűn játszott keringőknek. Valóban egy lépéssel legalább messzebb jutottunk már annál a helyzetnél is, melyre Arany aggodalmaktól nehéz ősz fejét a *Kosmopolita költészetben* megcsóválta. Nem kicsinyelhetjük ezeket a jelenségeket: egyetlen akadályát, hátráltatóját sem annak, hogy magyar művelődésünk erővel teljesebben alakuljon ki s ennek a földnek kulturái képe valóban magyar legyen. Erdélyi, ki kora gondolatvilágának legmagasában járt s bizonyára igen távol állott minden nemzeti elfogultságtól: szívének és elméjének minden erejével képviselte a nemzeti művelődés érdekét. Nem elzárkózást jelent ez a fogalom a külföldtől, mely kulturái haladásunknak vágná útját. Jelenti csak azt a föladatunkat, hogy ismerjük meg végre, ápoljuk és erősítsük a magunk szellemét. Erősítsük az idegen hatásoknak igazi magába fogadására, az általok való megtermékenyülésre, hogy szellemei életünk ne csupa fogadott gyermekben, hanem a magunk véreiben éljen és fejlődjék. Szellemünk e szükséges erősödésének forrását és útját ma sem mutatja oly magas állásponttól és oly világosan senki, mint Erdélyi János. Az ízlés igazságait «mindig vér szerint való gazságoknak» tartja s mély sülyedésnek mond oly irodalmat, «melynek csak teste magyar, a lelke idegen». Bizonyára ma ő lenne közöttünk az utolsó, a ki azt mondaná, hogy: utánozzuk népköltészetünket; de föntartana írásaiból mindent, a mivel megérteti, hogy a népköltészettől elszakadásunk, vele való foglalkozásunknak a költészet életköréből a nyelvészeti és

néprajzi tudomány körébe utalása: mindez nemzeti szellemünk jövőjét fenyegeti a költés körében s e körül aztán a művelődési életnek mind szélesebb hullámgyűrűiben.

A mi æsthetikai álláspontját illeti működésének első korszakában, ezt ismételve kifejtette az általa szerkesztett *Szépirodalmi Szemle* hasábjain. Úgy látszik, e részben legnagyobb hatással volt rá a berlini képtár egyik első rendezőjének, Hirtnek művészettörténeti munkáiban kifejtett rendszere, mely már a természetinek bizonyos mellőzésével, a művészi lényegét a jellemzetesben, ennek legteljesebb kifejezését pedig az egyéniben keresi. Erdélyinek legtanulságosabb dolgozata, mely e hatásra mutat, az *Egyéni és eszményi* című értekezés. Tagadhatatlan kapcsolatot éreztet benne legbuzgóbb dolgozótársával, Henszlmannel, a művészi realizmusnak e tanulmányban és eredetiségben egyaránt gazdag s mindig kitartó képviselőjével. Henszlmann szinte megvetette a szép fogalmáról való elmélkedést s Erdélyi még ez irányban is elmegy vele egészen addig a nyilatkozatig, hogy «a szép nem elvnek való fogalom». Megtámadja az idealisált természet elméletét, a mint Kazinczynál, Berzsényinél, Kölcseynél s különösen Bajzánál megjelenik, mint «a természetben levő kép, cselekedet és érzeménynek a lehető tökéletig emelt meg-nemesítése; a tökélet elszórt sugarainak harmóniai vegyülettel egybegyűjtése». Velök szemben Erdélyi azt tanítja, hogy: «æsthetikai igazságul az élet valósága, vagy az élet a mint van, épen úgy megáll, mint erkölcstanban az üdvözítő tanítása a felebaráti szeretetről, philosophiában a cartesi cogito, matematikában a kétszerkettő;» «a ki túlmegy a valóságon, sohasem találja meg az igazságot». De az egyénit, a mely mellett e fejtegetéseivel pártot fog, nem érthetjük helyesen, ha a fogalmak mai értékével közeledünk feléje. Erdélyit népköltészeti tanulmányai, a népköltészetbe szerető elmélyedése tették realistává. A mai realizmus túlzó és lehangosabb szószólóit pedig a szellemi életnek oly fejleményei, melyek merőben kívül esnek a művészet körén, s oly népnek, a városok és gyárak tömegeinek tanulmánya, melynek már alig van költői élete. Erdélyit realis elméletének ez az alapja mindvégig visszatartja attól, hogy az eszménnyel, akár az erkölcseivel, akár az æsthetikaival, szakítson, vagy vele szemben, a mi egyértelmű a szakítással, közönyös maradjon. Szerinte a néplélek eszmé-

nyei minden művészetnek örök sugalló elvei. A modern naturalismus a lelki élet összefoglaló körén kívül, a kivételességek között szeret bolyongani. Az elvet, mely e hajlamnak és gyakorlatnak æsthetikai igazolása: a való joga a művészetben mert való: Erdélyi realismusa nem ismeri. A hit, szerelem, hősiség, a nép örök és kedves eszméi, a művészet mezején az egyéni képzet- és érzésvilág valóságosságában, de egyszerűsmind a néplélek cultusában, lebegnek szemei előtt.

Régi műelvének ez árnyéklátában van meg az átmenet Hegel tanítványához, az idealista Erdélyihez, melynek pályája második felében ismerjük őt, mint kritikust és bölcselkedőt. Új álláspontjának, melyet a most említettek alapján inkább újjáfejtettnak mondhatnák, irodalmi viszonyaink torz-alakulataiban keresték egyedüli magyarázatát életirói. Petőfiben mindenestre megjött, a kit várt; de mögötte és utána megjöttek azok is, a kiket nem várt. Bármily nyugodtan elmélkedik egész élete folytán, bármennyire kész méltányolni mindent, egy dolgot valósággal gyűlöl: az utánzást. Az egyéniség elvének ereje mintegy érzületében is érvényesül: «nem tart azzal az ítészettel, mely örökösen példányt rak elének és mindegyre tekintélyekhez utasít». És ime egyszerre belejutott az utánzás kellő közepébe, a torz Petőfi-korba, melyben az egyéniség hóborttá, a népiesség csengő-bongó eszmétlenséggé lett. A kelmeiség és sallang e költészete Petőfi példájára és az ő elveire mutatott. E fejlődés megdöbbenő benyomása vezette volna az idealismushoz: ebben az állításban helyes a lélektani következtetés, van is kétségtelen igazság; de nincs meg az egész igazság. Erdélyi a forradalom után, 1851-ben a philosophia tanára lett Sáros-Patakon. Hivatásánál fogva bele-mélyedt a protestans fő iskoláinkon még uralkodó Hegelbe, egész lelkével meghódolt az absolut eszme erejének s innen kezdve mind inkább és inkább ennek szempontjából tekintette és ennek módszerével vizsgálta a költészetet, úgy az egyetemest, mint a magunkét, nagyokat és kicsinyeket, pályákat és pálmákat.

Két bölcséleti áramlat folytatta és fejezte be ez években nálunk hosszú és keserű harcát: az úgynevezett magyar vagy egyezményes philosophia és a berlini mester magyar iskolája. Amaz századunk tizes éveinek végeig, Imre János *Amicum foedus rationis cum experientia* című munkájáig viszi vissza

történetét; de igazában csak a harminczas évek vége felé áll elő Hetényi János akadémiai pályamunkájával és Szontagh Gusztáv *Propylaeuma*ival, s azután az öreg Hetényi *Parthenontöredéke*ivel az ötvenes évek közepén véget ér. Az egész inkább széplelkek ömlengése, mint philosophiai rendszer, melynek képzelettel magától valami modern socratismusnak. Az elvont szemlélődéssel elvi ellentétet kereső gyakorlati életbölcselkedés, kalobiotika, mely épen ennél, józanságánál fogva nézi és nevezi magát 1841-től «ujdon és teljes joggal» külön magyar bölcseségnek. A világ-egyetem kulcsa, kalauza, éltetője a harmonismus; az élet törvénye: a tiszta izlés, természetes ész és erkölcsi egyszerű érzelmek harmóniája. Minden tudomány becsének föltétele nemcsak igazsága, hanem életrevalósága: így a bölcséleté is. Kezdetben Kantra támaszkodva, majd vele is szakítva, szenvedélyesen támad a hegeli eszmélkedésre, melyet Hetényi, a tiszta Parthene védelmében, undok Circének és Phrynének nevez. Vitatja, hogy megsemmisíti a hitet, s hogy a philosophia célja: az élet szépítése, a közvetlen *Van* mellett képtelenség. De a *Van* hívei is helyt állanak. A körösi Warga János az első, ki az épen megindult *Figyelmezőben* magyarul ismerteti azt a csoda-szövedéket, melyben egy geniális elme élessége és leleményessége a lét és tudás, a tárgyi és alanyi világ minden kérdését egyetlen szálból fejt ki és szövö át, s ellentéteiket a mindenben magát valószínű eszmével, az anynyira izgató és annyit csúfolt *Vannal* oldja föl. A német egyetemeken iskolázott ifjú gondolkodóknak egész csapata követi Wargát, élükön a pápai Tarczy Lajossal és a pataki Szeremlel Gáborral és szívökben egy új igazságnak egész lelkesedésével. Ez az egész harc, melynek fő kérdése nem is egy rendszer, hanem a *speculatio* igaza, szinte érdekfeszítő folyamával és becses tanulságaival, még történetírójára vár. Ma alig képzelhetjük el hevét és a felek évtizedes kitartását; küzdőtere: nemcsak a kathedrák és könyvek, hanem a nagy közönségnek szánt folyóiratok és hetilapok, szinte ámulatba ejtenek.

Ránk nézve különösen érdekessé teszi e mozgalmakat fejlődésöknek egy sajátos vonása. Az ugyanis, hogy mindegyik irány az *aesthetikában* emelkedik legmagasabbra s ebben és csak ebben hagy maradandó értékű műveket; a hegelizmus végső életszakában, az egyezményes philosophia pedig nagy későn, tulajdonképeni pályájának befejezése után. Az utóbbi-

nak egészben æsthetikai jellemét a közöltem néhány vonás is eléggé kitüntetheti, de egyik hősének, Szontagh Gusztávnak egész működése is érezteti. Azonban nem az ő *Szép és rútja*, mely az érzéki, érzelmi és erkölcsi szépség köreit a gyakorlati szépség magasabb életkörébe foglalja össze, nem ez az, a mire utalni kívánok. Ki sem érintette eddig, de azt hiszem, nem csalódom, midőn benső kapcsolatot látok a magyar kalobiotika letünt iskolája és Greguss Ágost hátrahagyott *Rendszeres széptana* közt. Ő ifjúkorában volt hegelista; de már Szontagh æsthetikai értekezésének hirlapi védelme elárulja fordulatát. Bizonyára nem igen volt mit tanulnia harmonistáinktól; de lelkülete rokonságánál fogva feljök hajlott. Még Shaksperében is a harmóniát becsülte legtöbbre s a szépben az igaz és jó összhangját kereste. Eszméik az ő világos fejében megtisztulva, bő lélektani és irodalmi tanulmányain megérve és meggazdagodva, s egy művészi rendszerbe kerekedve találhatók *Széptanában*. E kapcsolat a boldog emlékeztető magyar philosophiának mindenestre legnagyobb dicsősége ép úgy, mint a magyar hegelismusnak az ő æsthetikusa: Erdélyi.

A pataki kollégium bölcséleti tanszékén elmélyedt Hegelbe. Philosophiai iskolázottságánál fogva nemcsak áthatja, hanem valósággal vérebe veszi: a természeti és emberi élet minden körére vonatkozó fölfogását az abszolút eszme fényénél fejti ki. A szép világában az ő közvetlen, érzéki szemléleteink alá eső megvalósulását látja. Vallja és tanítja, hogy ez az eszme csak az emberben nyert öntudatot s így a szellemtől alkotott szépség, a művészet magasabb rendű a természetnél. A művészet fejlődési fokozatait mesterével oly módosulásoknak fogja föl, melyek az eszme és alak viszonyában amannak világosságra és erőre emelkedésével szükségszerűleg következnek be. Mintegy magán, a saját lelki világában érzi ezt a fejlődést, melylyel korábbi kritikai fölfogása után, ennek megéréseül, eljutott a költői eszme cultusához és mindenekfölött való követeléséhez. A hegeli æsthetika rendszerének alapvető gondolatait két dolgozatában fejtegette. Az egyik előadásainak töredékben maradt vezérfonala, mely *Tanulmányainak* függeléke gyanánt jelent meg; a másik *Aesthetikai előtanulmányai*, melyeknek első czikkeit még 1854-ben és 55-ben közölte Toldy folyóiratában, míg az utolsóval hat év múlva a Kisfaludy-társaságtól vett búcsút. Egyik sem lép föl

az eredetiség igényével. Különösen az utóbbi Hegel gondolatának egy finom szellemben, erős gondolkodásban s talán a mesterénél behatóbb és gazdagabb irodalmi tanulmányban tükröződése. Jelentéktelenebb eltérések, módosulások mindenestre mutatkoznak benne: így a szépség megfogalmazásában Hegelnél az eszmére eső fősúly Erdélyi szövegében a kifejezés, előállítás javára valamit engedni látszik; a módszerre nézve pedig a művészet tapasztalati vizsgálatának szüksége az eszmélkedés körében jobban kiemelkedik. De elmélete a maga egészében, alapgondolatában és rendszerében, csak Hegelt magyarázza.

Ez elméleti dolgozatoknál æsthetikai fölfogásunk fejlődésére sokkal fontosabbak s valóban alapvető jelentőségűek irodalomtörténeti és kritikai dolgozatai az ötvenes évek közepétől haláláig. Első sorban a *Századnegyed a magyar szépirodalomból*, azután a *Pályák és pálmák*, a forradalom utáni költészetünkről szóló két nagy tanulmánya s egyes bírálatai. Mindez a mester szellemében szól, sőt hangjának, előadása módjának is érzeteti bizonyos természetes befolyását. Alkalmazza kategoriáit is a magyar költészet fejlődésének újabb korára, midőn Kisfaludy Sándort a jelvi, Kazinczyt a classikai, Petőfit a regényes műalak képviselőiül jellemzi s az ötvenes évek sallangos költőinek népies formalismusában újra az örök pályakörnek kezdetleges stádiumába való visszaesést lát. Gondolkodó elméje természetesnek látja, de érzése föltámad ellene. Azonban e munkásságában mindig és mindenütt mestere magáévá tett szellemének azokat a vonásait érvényesíti, azokat a gondolatait formulázza uralkodó erővel, ítéleteiben azokat a szempontjait alkalmazza, melyek az eszmék világában nem halálra, hanem életre és új élet ébresztésére voltak szánva. Azokat, melyek nem tűntek el mindörökre a német idealismus metaphysikai büszke rendszereivel, hanem kibontakozva belőlök, előkészítették a jövőt, s szolgálták és szolgálják mai művészetünk módszereit, fölfogását és célját. Erdélyi, tisztán rólunk és nekünk szólóban, mindvégig hű marad német mesteréhez; de mégis kiemelkedni látszik belőle. Az ő alapján akként fejt ki és érvényesíti műbölcselői és műbírálói álláspontját, hogy ebben mind jobban és jobban érzeteti velünk: mi maradt meg a hegeli æsthetikából és mi hat termékenyítőleg ma is.

Mai æsthetikánk, a történelmi, néprajzi és természeti tudományokra támaszkodva, alapvető tételeit a lélektan körében keresi. Nemcsak a kiváltképen psychologusok, élükön az evolutionismus atyjával, Spencer Herberttel s a psychophysika megalapítójával, Fechnerrel, hanem még azok is, kik a többékevésbé transcendentális idealismus eszmélkedésével keresik a megoldást, mint az angol Todhunter és a francia Guyau: legalább a lelki élet beható vizsgálatából indulnak ki. A szépség valójának kérdése: szépérzésünk eredetének és mibenlétének kérdése. Már a kutatásnak ez a köre és módja természete szerint arra utal, hogy az emberi izlés sokféleségét, idő- és térbeli változásait, előbb és inkább megérteni törekedjünk, mint egyiknek-másiknak több vagy kevesebb joga fölött vitatkozzunk. Ebben a céljában segíti a szorosabb értelmű æsthetikai kutatást az a történet-kritikai iskola, melynek legismeretebb programját Taine fejtette ki. Segítségül híván mindent, a természeti és életviszonyok összes adatait, hogy értessék meg velünk az emberi gyönyörűsége alkotott szépműveket. Keressük, mi hozta létre, mi sugallta és alakította őket olyanokká, a milyenek; hatoljunk be általok az emberi lélek titkos műhelyébe s ezen át a cél felé, az élet örök erejének, a szépségnek megismerésére.

Maga Hegel e törekvéseknek, bármily ellenkező vezérelvek alatt haladnak, æsthetikájában kétségtelen útját egyengette. A műszellem fejlődésének elmélete, e fejlődés föltartáhatatlanságának, belső szükségszerűségének hirdetése magában foglalta egyik vagy másik kritikai fölfogás, iskola, tan által való megköthetlenségét. Zárt rendszerének ez a legnépszerűbbé lett mozzanata hatalmasan törte az útját a művészeti megértés elfogulatlanságának, s a fölfogás, méltánylás, nézetek szabadságának. Ezen a ponton emelkedik és hat a jövőbe tanítványa, Erdélyi János. A lélektani iránytól távol áll, sőt előtanulmányaiiban kifejezetten mellözi; de a történelmi fölfogásnak határozott hangoztatásával és mélyen látó, sokszor szinte elragadó érvényesítésével tisztítja előtte a teret. Mintegy előörse gyanánt, minden erejével igyekszik jó eleve leverni legfélelmesebb ellenségét, a kritikai dogmatismust. «Nem annyira bírálónak kell lenni, mondja, mint műbölcsésznek.» Csak erről az állásponttól, melyen kétségtelen legmagasabban áll a mieink között, csak ennek tisztá-

zása után lehet szó a művészet lényegi, valójában fekvő, állandó törvényeinek megismeréséről, pontos elkülönzésével azon mozzanatainak, alakulatainak, melyekben már kapcsolatos erők változó hatása jelentkezik. A művészi életet, rhythmusos folyását, szerinte más, a hagyománynál és doctrinánál, egyesek akaratánál és ízlésénél fensőbb erők vezetik. Egyetlen nemzedék sem rekeszthető ki a történet haladványából, még a lenézett utánzóké sem, s az irodalom nem fogható föl más-kép, mint történetileg. Távol van tőle, hogy «az egymásután következők rendét szabogassa; a költészet egy fajtát egyik, másikat más idő számára kikösse, lefoglalja; a köröket egymásból kizárja vagy egymással szembe állítsa, holott minden irodalmi, bevégeztenek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbieik gyümölcse és az utóbbiak magva». Nem akar egyik nemzet fejlődéséből a másikra himet varrni s nem lát abban «észileg kielégítőt», hogy bármely nép és kor költészetét, akár a görögét is, egyedüli költészetnek tekintse. Klasszikus bizonyossága van, mennyire vérebe mentek a gondolatok. Petőfiben és Aranyban az ő ifjú korának szinte messiásai, «megigértjei» érkeztek el; de ő korántsem látja bennök az idők teljességét, még a jövő mintáit sem, csak az élő fa nemes rügyeit, melyekből új hajtások fognak sarjadni. Miután a klasszicizmus dogmatikusával, Toldyval, megvitta harczát, eszébe sem jut, hogy a népies dogmájának követeljen szentesítést. A költészet fajait sem szívesen méltatja különválasztva; «íme Dante, ki se lírát, se époszt nem írt tulajdonképen, hanem költészetet mégis». Nem a különbség az első, hanem a fogalom, a mint nem a megbíralás, hanem a megértetés. Az irodalmi jelenségek magyarázatában sokkal kizáróbb súlyt fektetett az irodalmi hagyomány befolyására, mint mai iskoláink; de a fő gondolatban: a fejlődés szükségszerűségének s a tények egymást határozó kapcsolódásának gondolata egész erejével uralkodik nála. A közszellem megvilágításában, már módszerénél fogva is, mélyebb és eredetibb, mint az egyéniségekében. A közös, az egyetemes érdeklő első sorban s ezt magyarázza legékebben szólóan.

Ezek a fordulatok, vissza és mindig vissza vezérelvéhez: a műszellemhez, ez a rendíthetetlen hit benne és örök uralmában: mintha nekünk szólana. Nevezze bármint modern psychológiánk ezt a szellemet, szárnyának első rebbenését

keresse bárhol és bármiben: külön erejének fölvétele nélkül a művészet életfolyamát és lényegbeli törvényszerűségét megismerni és megértetni aligha fogja. Erdélyi gondolatmenetének ez a vezető szála nem időszerűtlen figyelmeztetés kritikai irányunknak bizonyos egyoldalú hajlamára, mely célhoz érésünkben akadályunkra lehet. A nagy egyéniségek és remekművek sohasem lesznek egészen megérthetők viszonyaikból, csak mint ennek a műszellemnek kiváló képviselői; hatásuk beláthatatlan területét és idejét is alig magyarázhatjuk meg máskép. Rajtok s a bennök megnyilatkozó műszellem fölvételén sarkallik az æsthetikai műveltség æsthetikai ítéletmondásának lehetősége és joga, melyet Erdélyi sohasem vont kétségbe, sőt állandóan gyakorolt. Csak mindenekfölött a lehető teljes megértés és megértetés szándékával lásson a kritikus föladatához; ne képzeljen minden vonásukban örök érvényű mintákat; ne hígyen törvénykönyvének ezernyi paragraphusában, — de ha fölismerte, ragaszkodjék hiven tizparancsolatához. Íme Erdélyi János közöttünk. Gondolatai, az ő kedves vallásos és természeti képeinek költői ruhájában, úgy tetszik, mintha az évtizedek előtt nyomtatott és írt lapokról az élő szó erejével hatnának el hozzánk, mintha a csak tegnap mondottakra vonatkoznának s a holnapnak szólanának. Időszerű nemzeti föladatainkra figyelmeztetnek s megoldásuk útjára is van intésök. Irányt mutatnak irodalmi és művészeti tanulmányainknak, hogy a fejlő igazság helyes szolgálatára folytassuk őket, alkalmas módon arra, hogy segítségökkel e földi élet legszebb országát, mélyében és magasában, virágzó tavaszának örök fényforrásában valamikor megismerhessük.

De immár ideje végeznem. Nem ismerttem egyszerü életének folyását, személyiségének vonzó képét, korának mozgalmass viszonyait; csak gondolatok vázlatos történetét kívántam nyújtani: egy igazságkeresés életrajzát. Azt hiszem, a kinek az igazság oly mindenekfölött drága, keresése pedig oly mindenekfölött kedves volt: nem tekinti magához méltatlannak a megemlékezés e módját s nem utolsó dicsőségének, a mit fölöle bizonyítani törekedtem. Azt, hogy nemcsak képen, nemcsak emléken él közöttünk, hanem ma is velünk érez és gondolkodik nemzetünknek és az igazságnak érdekében.

BEÖTHI ZSOLT.

CONSTANT BENJAMIN.

Constant Benjamin 1830 december 8-án halt meg, több mint hatvan éves korában. «Az egész világ megveti és ő maga sem tudja magát szeretni», — írta róla egykor de Berumont asszony és maga Constant Benjamin még 1811 táján mondta: «Ha Párisba megyek, becsukom a kocsii ablakát, mert félek, hogy ujjal mutatnak reám.» Halála óta újabb hatvan év múlt el és íme: ma mindnyájan rokonszenvvvel fordulunk feléje. Rokonszenvet érzünk a meggyötört lélek iránt, mely marta-léka volt a kétségnek, tanyája hatalmas erőknek és mélységes gyöngeségeknak, tele végtelen életösztönnel és mérhetetlen unalommal, életkedvvel és fáradtsággal és a mely annyira modern, mintha csak az imént távozott volna közülünk.

A mi életében elidegenítette tőle az embereket: fensőbb-ségének érzete, szellemének maró élessége, a gúnyos megvetés bennünket nem érint; a mi ellene zúditotta a közvéleményt, kompromittálta pályafutását: pártállásának változékony-sága — bennünket kevésbé érdekel. A politikussal egyáltalában gyorsan leszámoltak. A mellőzést és a haragot, melyben az élőt részesítették, kiegyenlítette a fényes temetés, melylyel a halottat megtisztelték. Egész Páris ott volt a gyászszertartáson. Sok házról fekete lobogó lengett; a diákok, kik bálványozták Constant Benjaminban a szabadság szószólóját, a halottas kocsiból kifogták a lovakat és úgy vontatták a kocsit a temetőbe, hol Lafayette mondott búcsúztatót a halott fölött. Constant Benjaminsnak, mint politikusnak ezzel véget ért a pályafutása. A kik haragudtak reá, megbékültek vele; a kik eddig háttérben állottak: a bámulók, huszonnégy órára átvették az első szerepet és az egyensúly helyre volt állítva.

Nem sok maradt Constant Benjaminból, az íróból sem. Nagy munkáját, melyet a vallásról írt és a melyet ifjúságában kezdett, férfikorának hányattatásai között változó kedvvel és változó fölfogással folytatott és melynek utolsó kötetét halála előtt pár héttel fejezte be, háborítatlanul lepi a por a könyvtárak polczain. Vigasza volt, a míg élt, a hallhatatlanságot várta tőle a halál utánra; de íme, senki sem törődik vele. A tudomány, melylyel írta, azóta kibővült és átalakult; a szempontok, melyek vezérelték, idejüket múlták. Politikai röpiratai és államtudományi munkája is csak keveseket érdekelnek. Elméleteinek nagy része azóta közhelylé vált és a mi merész újítás volt az ő korában, ma messze mögöttünk van s ósádnak tekintjük. Egyszerű az a munkája tartozik ma is az élő irodalomhoz, melylyel legkevesebbet törődött és melyet leggyorsabban írt meg: *Adolphe*. Két hetet fordított a megírására és kilencz évig tartogatta íróasztala fiókjában, mignem közrebocsátotta ezt a geometriai mondatokban megírt regényt, a mely megbotránkoztatja a kortársakat, mert a hősnőben Staël asszonyra ismertek, melyet külön fejezetben tárgyalnak az irodalomtörténetírók, mert a szerelem új ábrázolása jelentkezik benne és a melynek érdekessége nem csökkent mi előttünk, mert a száraz mondatok alatt megérezzük a szív fájdalmas dobogását és *Adolphe* kegyetlen elemzése Constant Benjamin vívódásait tárják föl.

Adolphe azért érdekel, mert Constant Benjamin lelkét látjuk benne és ebben a lélekben sok van, a mi lebilincselhet bennünket. Constant Benjamin, az ember, nem multa idejét. Csodálatos, ellentmondásokkal telt egyéniségének rejtélye vonzza a szellemi élet történetíróját és megkapja az olvasót, a ki betegségének osztályosára lel benne. Szenvedélyes és elernyedő szellem, rajongó és kiábrándult lélek, álmok rabja és cynikus elemző, küzd a díjért és át van hatva a díj hiábavalóságának tudatától, fia a maga korszakának és e mellett s mindenekfölött modern. Egyéniségét az a sors érte, a mi Stendhal regényeit. Mikor Stendhal közrebocsátotta könyveit, senki sem olvasta azokat és ő azzal biztatta magát, hogy 1880 táján fogják olvasni. A jövendölés beteljesült és Stendhalnak számlálhatatlan rajongói vannak. Így történt Constant Benjaminsal is. A míg élt, izgatta kortársait, de ezek sokkal inkább a pártebert látták benne, semhogy lelkébe behatol-

tak volna. Az analysis korának elkövetkezésére volt szükség, hogy divatba jöjjenek Stendhal regényei és megértőkre találjon Constant Benjamin egyénisége. Stendhal mestere volt az analysta regénynek; Constant Benjamin martyrja az elemzésnek. És ha érdekelnek bennünket Stendhal regényei, mert mintha a mai olvasó számára készültek volna, mennyivel jobban leköti figyelmünket Constant Benjamin, a ki mintha a mai ember egy pár legjellemzőbb sajátságát tüntetné föl.

A ki bizonyoságot akar erre vagy megakarja figyelni Constant Benjamin lelkének hullámlását, olvassa el naplóját, mely nemrég jelent meg.*) Önmagán tett megfigyelések bő gyűjteménye ez a könyv, tele bizalmas vallomásokkal. Eseményekben sem szegény, de gazdagabb az eseményekhez fűzött magyarázatokban . . . A naplónak bizalmas jellege van; de ha tartalma leplezetlen őszinteség is, a formája nem mindig bensőséges. «Mikor hozzáfogtam — írja egyik helyén Constant Benjamin — föltettem magamban, hogy csak önmagamhoz szólok; ámde oly nagy a hallgatóság előtt való beszéd megszokásának hatalma, hogy néha megfeledeztem erről.» Annál jobb! Legalább érthetővé tesz oly mozzanatokat, melyeket önmaga számára egy szóval följegyezhet vala; de a melyek részletezést igényelnek, hogy mi is fölfoghassuk. Ez a részletezés a hallgatóság előtt való beszéd. Constant Benjamins mentegődzik miatta, holott méltánylást érdemel. A napló nem veszít vele az érdekességből, de nyer az érthetőségben.

I.

Pompás, minden kelléssel felszerelt aczélgép, mely fekező hiányában, saját magát zúzza össze, hatalmas, átható elme, mely erejének túlaradásában, tönkre elemezi az élet minden jelenségét, a szív minden illuzióját és szenvedélyes, mély vágyakkal telt lélek, mely önmaga szenved meg legjobban az álmok szertefoszlását, ez Constant Benjamin.

«Tizennégy éves koromig — olvassuk a naplóban —

---

*) Melegari D.: *Journal intime de Benjamin Constant et lettres à sa famille et à ses amis*. Páris, 1896. Paul Ollendorf, éditeur.

egyfelől nagyon keményen bántak velem, ki atyám nagy szeretetének voltam a tárgya, másfelől kifejlesztették bennem a legfölszöbbs hiúságot és úgy viseltem magamat, hogy korán fejlődött tehetségeim bámulattal töltötték el környezetemet, míg heves, pörlekedő természetem bizalmatlanságot keltett ellenem. Már nem volt anyám. Azt hitték, hogy rossz vagyok, pedig csak önszeretettel voltam tele. Tizennégy éves koromtól a tizenhatodik életévig egy német egyetemen töltöttem az időt, nagyon is önmagamra hagyva, nagy sikereket arattam, melyek elcsavarták fejemet, azután nagy ostobaságokat követtem el. Tizenhattól tizennyolcz éves koromig az edinburghi egyetemen tanultam, itt kaptam először igazi kedvet a tanulásra. Egy évi szabályos és eléggé boldog élet után azonban átengedtem magamat a játékszenvedélynek és nagyon izgalmas, szinte azt mondanám: nyomorúlt életet folytattam. Azután Párisba mentem, hogy néhány hónapot ott töltsék, a magam bölcsesége szerint, a mi elég rosszul sikerült. Tizennyolcztól húsz éves koromig folytonosan szerelmes voltam, néha szerettek is, sokat ügyetlenkedtem és színpadias szenvedélyt nyilvánítottam, a mi ugyancsak mulattathatta azokat, a kik kedvöket lelték bírálgatásomban. Majd másodszor is visszatértem Párisba, a hol megismertem mindazokat az ostobaságokat, a melyeket a fiatal kor sugalmazhat és mindazokat a kísértéseket, melyeket Páris kínál. Ugyanekkor azonban sokat forgolódtam az írók társaságában is és eléggé kitüntettem magamat. Innen Angliába mentem. Ekkor élveztem először a magány kimondhatatlan gyönyörűségét. Húsz éves koromtól huszonhatodik évemig Németországban éltem, anatókozva, de minden igazi baj nélkül, elvesztegetve időmet és tehetségeimet és ha forradalom nem támad életemben, bizonyára nyugodtan ott tengődöm életem végéig. Huszonhét éves koromban fölbontottam első házasságomat, melyet Németországban kötöttem, ekkor kezdődött az a viszony, mely tíz évig tartott. Azután jöttek a politikai szenvedélyek. Most, azt hiszem, új korszakba léptem, mert minden, a mit óhajtok: a nyugalom. Vajon elérem-e? Az ember könnyen hozzájut valamihez, ha nem akarja, de mihelyt akarva tör feléje, rögtön nehézségek jelentkeznek.»

Constant Benjamin 1804-ben, 37 éves korában írta e sorokat. Az a tíz éves viszony, melyről megemlékezik, Staël

asszonyhoz való hires szerelme; a nyugalom, mely után vágyakozik, a sikerekben megcsalódott, magába vonuló lélek apathiája. Ám senki sem volt kevésbé képes erre a nyugalomra, mint Constant Benjamin és az a viszony is, melyről azt hitte, hogy megszakadt, száz fölbontás után százszor megújult és még vagy újabb tíz évig tartotta nyugtalanságban s kergette izgalomból izgalomba. E rövidre fogott önéletrajz különben nem annyira a tartalmánál fogva érdekes, mint inkább azért, mert élénken mutatja Constant Benjamin lelkének fő tulajdonságait. Íme a subjectiv tépelődés, mely a leg-objectivebb világos látásig emelkedik. Életének eszményeit benső életére vonatkoztatja; de mily kegyetlen hidegséggel tud ítéletet mondani önmaga fölött! Fájdalmat érez az el-pazarolt évek miatt; de egyben szinte mintha haragudnék magára! Nem elbeszél, hanem kritizál. Mérlegel és ítéletet mond. Hogy ebben az ítéletben az elégtelenség szólal meg, az a mérlegelés következménye.

És ő mindig mérlegelt. Szellemének kritikusi berendezése volt. Sohasem tudott megelégedni a jelenségekkel, hanem mögójök került és elemezte az eseményeket. Sohasem tudta magát átengedni a közvetlen élvezetnek, hanem megfigyelt és az analysissel minden örömből kihámozta a keserű magot. Értelmének kora fejlődése, ítélő erejének bámulatos élessége a reflexio felé vont a és hogy gyermekeveit mindig idősebb emberek között töltötte, az magábavonulásra készítette és szellemét befelé irányította. Így fejlődött benne az analysáló hajlam, mely összekapcsol bennünket Constant Benjammal. Mi bennünk a destructiv ismeretek bontó hatása alatt fejlődött ki: ő saját magából merítette.

És ebben tökéletes volt. Szinte classikus példája az elemző léleknek. Lényét kétfelé szelte. Egyik oldalán állt az érző ember, a ki cselekedett, küzdött, diadalmaskodott vagy hátrálni volt kénytelen, a ki beszélt, alkotott, szerelmet kívánt, férfiakat és asszonyokat bolondított, a másik oldalon az ellen-örző elme, mely fölbonzolta érzelmeit, hiúnak ítélte a küzdelmet, semmisnek a diadalt és mert meglátta mindenben a gyöngeséget, a végső enyészetet és a hiábalóságot, megmérgezte minden örömét. Állandóan kettős munka folyik lelkében. Ereje oly nagy, hogy nem elégszik meg az érdekek harc-zával, a társalgás vagy a vita folytatásával, hanem egyben

reflexiókat tesz magában a küzdelemre. Megfigyeli a társalgókat és levonja a lélektani következtetéseket.

Ez a pszichológiai szenvedély pedig pessimista érzelme-
ket nevel. Kitűnő látású, de szerencsétlen szeme volt. Mőgéjük
hatolt a jelenségeknek és fölfedezte a semmit, a mi alattok
rejtőzik. A szavakat és a tetteket mindig symbolumoknak
tekintette, eredményeknek, melyeknek lélektani motivumait
kereste és ha reájok talált, nem volt min örvendeznie.
Hiúságot, gyöngeséget talált másokban, hiáavalóságot, enyé-
szetet a világban, botorságot mindenben és önmagában.
És hogy saját magát sem kímélte az elemzéstől, abban látta
legjobb tulajdonságát. Képes volt fölülemelkedni önmagán és
semmibe sem venni gyötrődéseit. «A legbecsesebb adomány —
írja — melylyel az ég megáldott, az, hogy tudok mulatni ön-
magamon.» Másutt: «Két ember van bennem, a kik közül az
egyik megfigyeli a másikat, jól tudva, hogy a fájdalom vonag-
lásainak is el kell mulniok. Így, a jelen pillanatban szomorú
vagyok, de ha akarnám, úgy elszórakoznék szenvedésemen,
hogy semmit sem éreznék belőle.» Ez a tulajdonsága magya-
rázza meg az olyan dolgokat, mint a következők: «Szomorú
voltam és sokat tréfáltam. E két különböző állapot egyesüle-
nám egészen rendes dolog.» Vagy: «Azt mondják, hogy ma
este elragadóan szeretetreméltónak találtak. Ha így van, ak-
kor ez igazi remeklése volt szellememnek, mert nagyon rossz
kedvű voltam.»

Ám az ily pillanatok, melyekben mulat magán, ritkák, a
szomorúság pedig állandó. Hogy nem tudott megmaradni a
hideg gúnyolódás álláspontján, annak nagy érzékenysége volt
az oka.

Semmiel sem vádolták annyira Constant Benjamins, mint
hogy érzéketlen. Kortársai csak a skeptikust látták
benne, a ki kételkedik mindenben és maró gúnyval tud
szólni mindenről, — mélyebb érzelmekre képtelennek tartották.
Pedig ellenkezőleg, Constant Benjamin szinte betegesen érzé-
keny lélek volt és ha tudott kegyetlen s kíméletlen lenni, csak
azért történt, mert erősen sebezte minden érintés. Erre vonat-
kozik naplójának következő helye: «Azok az emberek, a
kik keményeknek látszanak, valójában sokkal érzékenyebbek,
mint a kiknek túláradó érzékenységet tulajdonítanak. Amazok
megkeményítik magokat, mert igazán éreznek és ez fájdalom-

mal jár; emezeknek nem kell keménynek mutatni magokat, mert a mi érzékenység van bennök, könnyen elviselhetik» . . . «Azzal vádolnak, hogy érzéketlen vagyok. Nem, sok érzékenység van bennem; de nagyon gyanakodó és a mások érzékenysége sohasem elégít ki.» «Életem egyik legkülönösebb sajátossága volt — írta de Gérando asszonyhoz intézett egyik levelében — hogy mindig a legérzékletlenebb és a legszárazabb embernek tartottak, holott mindig olyan érzelmek kormányoztak és nyugtalanítottak, melyek függetlenek voltak minden számitástól, sőt ellenkeztek állásom, dicsőségem és vagyonom érdekeivel.» És valóban, életének eseményei mindmegannyi bizonyítékok, hogy mindig a pillanat érzelmének hatása alatt cselekedett. Az érzés kényszere oly erős volt benne, hogy elnyomta a meggondolást és hajtotta, hogy vakon rohanjon előre, nem nézve érdeket, nem törődve a veszélylyel és nem engedelmeskedve másnak, csak érzése parancsának, hogy azután a bonczoló elme szavára hirtelen megálljon.

Tizenkét éves korából maradt fönn a következő levél, melyet nagyanyjához intézett és a mely a míg egyrészt tanúság gyors fejlődésére, másrészt bizonyíték arra, hogy mily kínosan érzett minden mellőzést:

«Elvesztettem, kedves nagyanyám, minden reményemet; azt hittem, hogy már elfelejtett és nem szeret többé. Kedves levele eloszlatta bánatomat; hallgatása ugyanis mindentől elvette a kedvemet, mert bármit teszek, mindig az a czélom, hogy ön meg legyen velem elégedve, ámde ha nem gondol velem, fölösleges, hogy iparkodjam. Unokafivéreim elnyomnak ön előtt; ők ezredesek, kapitányok, míg én semmi sem vagyok! Én azonban épen úgy szeretem önt, mint ők. Látja, milyen fájdalmat okoz, ha hallgat, tehát ha azt akarja, hogy szeretetreméltó legyek és tanuljak, írjon és szeressen hibáim ellenére is, — ezzel erőt és bátorságot fog adni, hogy megjavuljak . . .»

Ebben a levélben több van az unoka bókjainál, a gyermek naiv szereteténél, — szenvedély és feltékenység csap felénk belőle. Bár burkoltan, az udvarias tiszteletbe szorítva, már az a Constant Benjamin nyilatkozik meg benne, a kinek szívébe vágott minden elhanyagolás, a kiben szenvedélyes feltékenység támadt minden mellőzésre és a kit olthatatlan vágy hevített a szeretet után. Az érzéketlenség

vádját sohasem alkalmazták igazságtalanabbul, mint mikor Constant Benjaminszót illették vele.

Az érzékenység azonban az életösztön fokmérője. Minél érzékenyebb a lélek, annál erősebb benne az életvágy, — épen azért szenved oly nagyon minden nélkülözés alatt, mert korlátlan bírásra törekszik. Végtelen életösztön élt Constant Benjaminban is. «Minden kevésnek látszik előttem — írja — és félek, hogy kisíklék kezeim közül. A mi megvan, nem tesz szerencsésé . . . és félek lemondani bármiről, mert nem érzek magamban erőt, hogy kipótoljam.» Egy másik helyen a következő vallomás tör ki belőle: «Alapjában véve nem tudok lemondani semmiről.» Mindent akart, a végtelenségére vágyott.

Becses tulajdonsága a szellemnek a végtelen életösztön; de mily tragikai meghasonlás forrása, ha — mint Constant Benjaminszónál történt — a kételkedéssel párosul! A végtelen bírás vágya hatalmas ösztön a munkára; de mily súlyos békó nehezedik a lélekre, ha — mint Constant Benjamin példájában — a romboló elemzéssel van egybekötve. A szellem alkotni akar; de az elemzés megállítja útjában, mert azt bizonyítja, hogy hiú a cél. Mily szenvedéssel jár a folytonos kiábrándulás és mily állandóan tartó gyötrődés az élet oly harcok között, melyek célja mellett ott látszik az enyészeti árnya! A pszichologia pessimistává teszi az embert, a mulandóság érzése pedig megbénítja erejét. Constant Benjaminszótól származik a mondás: «Hogy igazán tudjunk alkotni, örök életűnek kell hinni magunkat!» Máskülönbén mit érünk a munkával? Csak holnap vagy legföljebb még holnapután élvezhetjük az eredményét, azután mindegy, hogy dolgoztunk-e, vagy sem?

A vallásra lett volna szüksége Constant Benjaminszónak, hogy erejét működtesse, az elemzést féken tartsa, valamint a vallásra volna szükségünk mimmagunknak, hogy szilárdan álljunk a lét küzdelmében és bizalommal legyünk sorsunk iránt. Ám belőle épen úgy hiányzott a hit, mint a hogy kipusztult mibőlölünk. Ő a XVIII. század fia volt, a ki a racionalista gondolkodásával bonczolta a vallás tanításait, mi a materialismus jegyében nevelkedtünk, a kikben a történelmi kritika és a természettudományi doktrinák megrendítették a vallást, különböző oldalról indulva egy ponthoz jutottunk: a hit vigasza, a vallás támasza hiányzott Constant Benjaminszónak és

hiányzik nekünk. És a közös pontról egyazon úton haladunk tovább. Sohasem foglalkoztak annyit a vallás visszaszerzésével, mint ma, és senki sem foglalkozott, a hit nélkül szűkölködők közül, kitaratóbban a vallás kérdéseivel, mint Constant Benjamin. Élete egész munkásságának ez volt a középpontja. Bárhova vetette sorsa és bármily izgalmak kaptak lelkébe, a háttérrel mindig a vallás kérdése foglalja el és mindig a vallásról írt munkáját tekintette élete nagy ügyének. Ám az ő vállalkozása épen oly sikertelen volt, mint a milyen a mienk. A vallást nem lehet megszerezni az észszel, és hogy az érzelmenek engedjük át magunkat, ahhoz sokkal több destructiv tudást halmoztunk föl elménkben, semhogy megtehetnők, a hogy nem tehetette meg Constant Benjamin sem, mert sokkal élesebb analysis-sel volt tele az elméje, semhogy az érzelem hatása alatt cselekedve nem tudta volna, mily hiú, a mit tesz. Oda jutott, a hol mi állunk: a múltak ábrándjai után való nostalgiahoz, a hit nélkül való kegyelet álláspontjára. A vallás ő előtte is a beteg és fáradt lelkek menedéke, a nyomorúságot és a szenvedéseket megnyiható asyllum. Sainte-Beuve mondja, a vallásról írt munkájáról szólva, hogy Constant Benjamin könyvének minden lapjáról az szól felénk: «Szeretnék hinni!» és a *Napló*-ban a következő kijelentést olvassuk: «A vallás különösen azokra hat, a kik nem hisznek benne. Az ember nem fojthatja el megindulását, ha valakit imádkozni lát . . .»

Constant Benjamin életének volt egy rövid szakasza, mikor, a Récamier asszony után való szerelemben égve és Krüdener asszony befolyása alatt állva, a mysticismus felé hajolt; de nem sokáig élvezhette a lelki opiumot és mihamar kiszakította magát a vallásos rajongásból, hogy hideg magányban éljen.

Ha kevésbé szenvedélyes a lélek, ez a magány a resignatióra fordul és a kifáradt szellemet a nyugalom után való vágy tölti be. Megnyilatkozik ez több ízben Constant Benjamin naplójában is. «Szerencsés, — írja — a ki visszavonul önmagába, nem sóvárog a boldogságra, magában él gondolatával és úgy várja a halált, hogy nem fárad hiábavaló kíséreletekkel az élet megédesítésére vagy szebbé tételére.» Ha azonban a lélek szenvedélylyel van tele, erős a subjectivitása és mély az érzése, nem maradhat meg a stoikus apathiában.

Constant Benjamin sem maradt meg. Sokkal erősebb az élet-ösztöne, semhogy le tudna mondani, sokkal több a vágya, semhogy nyugalomban tudna maradni. Ám ha megmaradnak is a vágyak, a reflexio arról győz meg, hogy hiabavalók; ha lán-gol a szenvedély, az elemzés azt bizonyítja, hogy gyöngeség-ből fakad és nem érdemes indulatba jönni. Egyfelől követel a lélek, másfelől látja, hogy nincs mit követelnie; a végtelensé- get akarja és tudja, hogy csak a pillanat gyönyöreiben lehet része; öröklétre törekszik és mindig csak az elmúlást látja. Az érzés és a tudás, a vágy és a lemondás kínos csatára kel- nek egymással, mely eltemeti a boldogságot és a kétségbe- esést neveli a lélekben. Irtózatot félelmet érez az elmúlás gondolatára és e gondolatot nem űzheti el magától. Kapzsi vágy szállja meg minden élvezet után, mert fél elveszteni bár- mit is; határozatlan lesz a cselekvésben, mert nincs szilárd meggyőződése, a mely utat mutasson és elégedetlenség kel- benne minden iránt, mert nem talál semmit, a mi vágyait kielégítse.

Az elmúlás félelme lépten-nyomon megnyilatkozik Con- stant Benjamin naplójegyzeteiben. A multa gondol, a mely soha sem lesz többé, nem tud gyönyörködni a jelenben, mert a mulandóságot érzi és nem bízik a jövőben, mert utána nem következik, csak a semmi. E mellett mindent akar és nem tud cselekedni semmit. Folyton ingadozik, egyre mérlegel és tudja, hogy e közben visszahozhatatlanul múlnak az órák, a habozás közben elrohan az élet. Ha valamibe belekap, csak azért teszi, hogy azután abba hagyja. Skeptikus, a ki nem tud hinni és mert nem hisz, nem tud cselekedni. A mit tesz, azt fáradtan és hit nélkül végzi, meggyőződés kevés van benne, enyhületet nem merít belőle. Nem találja meg azt, a mi éle- tébe tartalmat vigyen. A teremtés vágya olthatatlanul él benne; de képtelen e vágyat betölteni és nem talál sem- mit, a mi törekvésének értelmet adjon. Életének és gondol- kodásának fő művét, a vallásról írott nagy munkáját húszszor is átdolgozta és ha a halál meg nem akadályozza, talán még egynéhányszor újra kezdi . . . A kételkedés cynikussá teszi, de még többször a kétségbeesésig hajtja. Hogy hiában él és nem érdemes küzdeni, irtózatot haraggal tölti el. Elégedetlen ön- magával, sajnálja hiába való életét és megveti az embereket. Naplójában sok ismerőséről emlékezik meg és vajmi gyakran

reájok mondja, hogy ostobák — talán többször, mint épen szükséges volna. Azonban elvégre is, a ki megveti önmagát, annak joga van megvetni másokat is, Constant Benjamin pedig vajmi ritkán dicséri magát, megbocsátható tehát, hogy szinte sohasem dicsér másokat. Nagy árt fizetett érte! Az illúziók romjairól szórja kegyetlen ítéleteit és ha másokat érnek is, a saját szenvedéseinek bizonyítékai.

II.

A szenvedélyes, vágyakkal telt lélek és az analysta, kétkedéssel saturált elme csatájának következménye: a mohó kitörés és a cselekvésre való képtelenség, a vehemens föllángolás és a kínos határozatlanság Constant Benjamin szerelmeiben nyilatkozik meg a legkövetkezetesebben és a legfájdalmasabban. Nem volt lélek, a mely jobban kívánta volna a szerelmet, mint ő, intensív érzésével és nem volt elme, mely jobban útját állta volna a szívnek, mint az övé, bontó elemzésével. Senki sem vágyott jobban a szerelemre és senki sem volt kevésbbé képes föllelni benne a boldogságot. Az analysis szenvedélye összekapcsolja velünk, a kikben szintén az elemzés rombolja a hitet, a határozatlanság osztályosává teszi a modern kor betegségének, mely az irányok között való ingadozás, szerelmei pedig, a míg egyrészt példák a kételkedés romboló munkájára, másrészt érdekes adalékok az irodalomtörténet számára.

A végtelenséget két formában szerezheti meg magának a lélek: a vallásban és a szerelemben. A hit az örök marandóságról szóló tanával, a szerelem mindent elfeledtető hatalmával leplezi az ember előtt a mulandóságot és erőt önt tagjaiba. Constant Benjamin kísérletet tett mindkettővel és vereséget szenvedett mindegyikben. A hatalmas életöszton a vallás felé hajtotta; de kritikai elméje lehetetlenné tette előtte a hitet! — erős érzelemlvágya a szerelem ábrándjaira hívta; de bonczoló és bizalmatlan szelleme nem engedte, hogy belemerüljön a mámorba. A vallás problémáival foglalkozott egész életén át és a szerelem nyugtalanította minden időben.

Még mint gyermek kezdte és csak halálával végezte. Tíz éves korában írta, nagyanyjához intézett egyik levelében, a

következő sorokat: «Néha egy, velem egykorú leánynyal vagyok együtt, a kit többre becsülök, mint Cicerót, Senecát stb... Ovidiust magyarázza, a kit sohasem olvasott és a kiről sohasem hallott, de a kit teljesen megtalálok szemeiben.» És ettől fogva sohasem szünt meg többé-kevésbé szerelmes lenni, — de az ő módja szerint. Emésztve a szerelem vágyától, nem tudott hinni a szerelemben és a vágy meg a tudás között való örök harc itt is megmérgezte minden örömét. Nem tudott hü maradni, mert nem tudott hinni. Únta, a mit bírt és kívánta, a mit odahagyott. Ha visszaszerezte, újra kezdte a harcot.

Határozatlan volt mindenben, határozatlan a szerelemben is. Nem volt ereje állandónak maradni. Bírni akart mindent és nem tudott megszerezni semmit. Érezve az elmulás félelmét, minden alakban kívánta az élvezetet, a míg él. Valósággal lázban ég a nyugtalanságtól, hogy miként rendezze legjobban életét? Kísérletet tett mindennel és nem tudott megelégedni semmivel. Kívánta a szabadságot és élvezni akarta a házaselet kényelmét is. Vágyott a család nyugalma után és nem tudott lemondani a szabad szerelem csapongásáról. Huszonhét éves korában megnősült, hogy rövid idő múlva elválják. De alig nyerte vissza szabadságát, már újabb házasságra gondol és bár hatalmas viszony tartja lekötve, mindig a családalapításon jár a gondolata. Végre is, újból megnősült, csak azért, hogy ideje legnagyobb részét feleségétől távol élje le. Szerelmi viszonyait alig lehetne megszámlálni. Kortársai magas, karsú férfinak írják le, a kinek kék szeme és hosszú, szőke haja sok nőben gyűjtött szerelmet; ám Constant Benjamin egyiknél sem tudott a boldogságban részesülni. Csapodár volt, de önmaga szenvedett miatta legtöbbet.

Szerelmei közül három viszony a legnevezetesebb. Az első, melynek de Charrière asszony volt a hősnője, nem anynyira a szív, mint inkább az értelem szenvedélye volt. De Charrière asszony majdnem kétszer annyi idős volt, mint Constant Benjamin, a kit szellemével bilincsel magához, hosszú időre, hogy azután Staël asszonynak adja át az uralmat.

Ez már szerelem volt, tele viharos szenvedélyvel, nagy megrázkódtatásokkal és kevés örömmel. Kezdődött 1794-ben és csak 1811-ben ért véget. Majdnem húsz évig tartott, sokszor megszakítva és mindig újra kezdve, kétséggel és föllán-

golással váltakozva, heves támadások és gyötrő ingadozások között.

Szelleme lebilincselte Constant Benjamins és asszony volta erős kötelékekkel fűzte őt magához. A hódítás azonban nem ment gyorsan és Constant Benjamin elég különös úton jutott a diadalhoz. Ő maga a következőkben jegyezte föl:

«Megegyeztünk Staël asszonynyal, hogy a botránkozta-tás kikerülése végett sohasem maradhatok nála tovább, mint éjfélig. Bármily elragadónak tartottam e találkozásokat és bármily erős vágy hevített, hogy ne maradjunk a beszélgetés-nél, meg kellett hódolnom e szilárd elhatározás előtt. Ma este azonban, minthogy az idő még rövidebbnek tetszett, mint más-kor, kivettem órám, hogy megmutassam, még nem ütött a távozás órája. De a kérlelhetetlen mutató meghazudtolt és én a gyermekes düh meggondolatlanságával földhöz vágtam az átkozott szerszámot. «Mily örülség! Mily eszeveszett ön!» — kiáltott Staël asszony, de e szemrehányások alatt mily benső mosolyt éreztem. Igazán, ez az összetört óra még nagy szol-gálatokat fog tenni.»

Másnapról a következő szavak állanak naplójában:

«Nem vettem új órát, nincs reá szükségem!»

Ettől fogva mind jobban és jobban közeledett Staël asszonyhoz, míg végre egészen az udvarába tartozott. Vendége volt Coppel-ben, elkísérte utazásaiban és mikor Staël asszony 1802-ben özvegygé vált, komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy nőül veszi. Ám e szándékból nem lett semmi. Staël asszony, úgy látszik, csak titkos házasságra volt hajlandó, mert nem akarta letenni híres nevét, Constant Benjamin pedig szívesen belenyugodott, hogy szabadságát megtartsa. Ke-véssel utóbb már elkezdődnek azok a kísérletek, melyekkel teljes szabadságát akarta visszavívni. Mindig elhatározza, hogy szakít Staël asszonynyal, a ki szintén elégedetlen vele, ha együtt vannak, mindig pörlekednek, de lelkök kapcsa oly erős, hogy egyik sem tud lemondani a másikról. A szavak, hogy «Staël asszony visszahódított!» folyton ismétlődnek a naplób-an, ugyanannyiszor, mint a hányszor arról szól Constant Benjamin, hogy szakítani fog Staël asszonynyal. Eredendő elé-gedetlensége nem engedi, hogy föllelje a boldogságot mellette és ingadozása, határozatlansága képtelenné teszi, hogy elszakad-jon mellőle. Már eljegyezte második feleségét, már egybe is

kelt vele és még mindig nem tudja levetni magáról Staël asszony bilincseit. Kétségbeesett vívódást folytat szívével és nem tudja, merre hajoljon? E benső nyomor részletezésére igtaszuk ide a következő naplójegyzeteket:

«Titkos egybekelés (Hartenberg Saroltával, második feleségével) 1808 június 5-én. Különös hírek Saroltáról, hogy honnan erednek, nem akarom kutatni. 1809. Eredménytelen küzdelem Staël asszony ellen. Vitatkozás Saroltával, hogy mi a teendő; Staël asszony bánkodik és heveskedik. Utazás Lyonba. Sarolta kísérletet tesz, hogy megmérgezze magát. Utolsó benső, habár viharos együttlét Staël asszonynyal. 1810. Nem tudom mi tevő legyek Sarolta és Staël asszony között. Húszezer frankot veszítek egy ültőhelyemben (1810 október 13-án), Sarolta és Staël asszony jelenlétében. Staël asszony Genfbe utazik; Sarolta és én visszatérünk Párisba (1810 október 20.) Folyton játszom és mindig veszítek . . . Genfbe, onnan Lauzanne-ba utazunk. Visszatérek Genfbe Sarolta nélkül (1811 február.) Staël asszony magával visz Coppelbe. Ez az utolsó eset, hogy Coppel-t viszontlátom. Küzdelem atyám, Sarolta, Staël asszony ellen. Nyomorult élet . . . Pörlekedés Staël asszonynyal. Találkozásra hí Rolle-ba. Félek Saroltától és nem merek beleegyezni. Staël asszony Lauzanne-ba jön. Holnap találkozom vele, elutazásom előtt.»

Ez a folytonos ingadozás, melyből nem tud szabadulni, kétségtelenül nagyon kínos látvány, ez a nagy gyöngeség, a mely nem tud határozni, szánalmas színben tünteti föl Constant Benjaminget, — nem válik becsületére sem szívének, sem értelmének. Ám ne ítéljük el. Nem volt bűnös, csak gyöngé, nem volt könnyelmű, csak szerencsétlen. Alig volt ember, kire jobban reáillett volna La Rochefoucauld szava, hogy «nem vagyunk organizálva a boldogságra», mint ő reá. Kiténő tulajdonságai voltak, éles elme, érző szív, de úgy párosulva, hogy lehetetlenné tegyék a boldogságot. Elméje mindig kiábrándította szívét és a szív fájdalmasan jaldult föl az elme uralma alatt. Bizalmatlannak kellett maradnia, noha hinni akart; nem tudott üdvöt lelni a szerelemben, noha senki sem érezte nagyobb szükségét a szerelemnek, mint ő; — cselekedni akart és nem tudott határozni. Szerencsétlen elméje volt, a mely mindenben a silány alapig hatolt és szerencsétlen volt a szíve, a mely nem tudott megalkudni semmi veszteséggel. Naplója

tele van a fájdalom fölkiáltásaival és egyre azzal van elfoglalva, hogy életét szilárd alapokon építse föl. Mintha a kétségbeesést akarná elaltatni, folyton terveket sző, a melyekből nem lesz semmi. Nem tud betelni a jelel, de nem is tudja odahagyni; sóvárog a jövő után, de nem tudja megépíteni. Az élet rövidegében szükségét érzi mindennek és nem tud szakítani semmivel, hogy azután ne is leljen enyhületet semmiben. Ez a fájdalmas kényszer szorítja és nyugözi Staël asszonyhoz való szerelmét, melytől nem tud elszakadni és melyben nem tud vigasztalást lelni, — mikor véget vet neki, úgy érzi, vége van életének is. «Szakitottam!» — írja. De Nassau asszony (nagynénje) és Sarolta örvendenek rajta. Vajon tartós lesz ez az öröm? Lelkem foszlányokra van tépve.» Németországba utazik feleségével és ott él három évig. Nagy munkája és az unalom foglalja le idejét, melybe Staël asszony emléke hoz fájdalmas változatosságot. «Mily szomorú az élet — írja — és mily örült vagyok én! . . . Staël asszony elveszett számomra és sohasem fogok magamhoz térni e csapástól.»

A restauratio idejében visszatért Párisba és fényes publicistai tolla csakhamar előkelő helyet szerzett neki a Bourbon-ok párthívei között. Következett a «száz nap». Constant Benjamin annyira exponálta magát a királyságért, hogy menekülnie kellett Napoleon elől; de csak Nantesig ment. Innét daczolva a veszélyvel, visszatért Párisba, hol Napoleon a börtön helyett dolgozószobájába vezettette és a Bourbon-ok hívét megtérítette a császárság védőjének. Ez volt Constant Benjamin fordulása, melyért később majdnem életével lakolt és a melyet politikai barátai sokáig nem tudtak megbocsátani. De mit törődött ő a politikával! Újra szerelem égett benne, utolsó nagy szerelme, melyet Récamier asszony támasztott és mely csak a szenvedés forrása volt számára.

Negyvenhét éves volt, mikor ez a szerelem lobbot vetett szívébe. «Munkának, politikának, irodalomnak, mindennek vége van!» — kiált föl. «Kezdődik Juliette uralma.»

Récamier Juliával ezerszer is találkozott az előtt, de csak most gyuladt szerelemre iránta. Ámde minél később jött, annál hevesebb volt a szenvedély. Ezuttal azonban nem sikerült diadalmaskodnia. Hiába volt az izzó szenvedély, hiába voltak lángoló levelei, hiába volt heves és hiába alázta meg magát, az isteni Julia hideg maradt. «Imádott angyal, — írja hozzá

egyik levelében Constant Benjamin — csak egy édes pillantást és tiszta vonzalmat kívánok»; de könyörgése sikertelen marad. Az ő kedvéért fordul vissza Nantes-ból Párisba, készen a halálra, de látnia kell Récamier asszonyt, a ki Párisban maradt. Abban az általános fölfordulásban, mely a szellemeket mindennemű nyugtalansággal töltötte el, ő csak Juliára gondol és a nagy publicista csak azzal van elfoglalva, mint nyerje meg Récamier asszony szerelmét. Maga tesz róla valloást hozzá intézett leveleiben. «Victor de Broglie — írja — a kivel találkoztam, azt mondja, hogy olyan arczczal járkálok, mint a ki halálra van ítélve. Ő ezt politikai bánatoknak tulajdonította, pedig az én bánatom elfoglaltságom, hóhérom — ön.» Egy másik levelében a következőket olvassuk: «Miattam romba dőlhetne a világ, én csak önre gondolnék. . . Fejemet teszem kockára egy ügyért, csak azért, mert ön rokonszenvez vele. Daczolok Bonaparte-val, a ki visszatér és a kit teljes erőmből támadtam. Mindenki azt tanácsolja, ne várjam be; de maradok, hogy legalább megmutassam önnek: van bennem valami bátor és jó rész is.»

Récamier asszonyhoz való szerelmében ő, az örök kételkedő, szinte a mysticismus karjaiba veti magát. Krüdener asszony tanácsára imákat másol, melyek a könnyekig megindítják. Meg akarja téríteni Récamier asszonyt is, és ime, mintha sikerülne. A következőket jegyzi naplójába: «Krüdener asszony diadalmaskodik és szellemileg egyesíteni akar bennünket . . . Együtt imádkoztam Juliette-tel!» . . .

Miként a Staël asszonynyal való szakítás ingadozásával, Constant Benjamin most is megérkezik vala a neveltségesség határára, ha a szerelemben egyáltalában lenne valami, a mi neveltség. Constant Benjaminon különben annál kevésbé van jogunk nevetni, mert ő maga is tudta, mily szánalmas szerepet játszik. Tudatában volt annak, hogy az ő korában már nem szabadna új szerelemre gyuladnia és tudta azt is, mennyire a kaczérság teszi Récamier Julia lényének alapját. «Szomorú dolog — írja — ha az ember nem részesülhet az élvezetben, melyért föláldozza tekintélyét és nincs meg a tekintély, melyért áldozatul dobja az élvezetet.» Mert az örömben nem volt része és tekintélyét elvesztette önmaga előtt is. Mennyi szenvedést okozott neki a mellőzött szerelem és mégis, mily erősen csüggött rajta! Föläjnlják neki Murat

udvarának egyik legfényesebb állását. «Ez az elutazás — jegyzi naplójába — megszabadítana Juliette-től, tehát nem egyezem bele.»

Azután a szenvedély, miután kitombolta magát és kifáradt a hosszú visszautasításban, lassan kialudt. Ámde a mennyit szenvedett Constant Benjamin, a míg a szerelem hevítette, oly szomorúvá teszi most, hogy megszűnt szeretni. «Mikor a szenvedélyek ideje elmúlt — írja — mi mást kívánhat az ember, minthogy minél kevesebb fájdalommal megszabaduljon az élettől?» A fájdalom bódító szere nála a játék volt. Életének utolsó éveiben idejét a kamara ülései és a játékasztal között osztotta meg. Megsemmisülve önmaga előtt, a játék lázában keresett feledést. Nappal a parlamentben szónokolt — igyekezett minél erősebben szítani magában a politikai szenvedélyt; éjjel a kártyaasztal mellett ült — merésznél merészebb tételeket rakva. Fényes szónok volt és nagy játékos, — mindkét minőségben csak az izgalmat keresve, melybe beletemesse gyötrődéseit.

Értelmi fényének és kedélye züllöttségének e korszakában érte a halál. Áldozata volt a skepsisnek, mely hideg kedély helyett érző szívbe jutott. Sokkal bonczolóbb volt az elméje, semhogy a hitben vigaszt találhatott volna minden nélkülözésre és sokkal erősebb volt életvágya, semhogy megtudott volna alkudni a lemondással. Ám az élet megkegyelmez a nagy álmodóknak, kiket nem hoz le semmi az eszmények világából, kedvez a lemondóknak, kik megelégednek az elérhető kicsi körével, de könyörtelenül összetöri azokat, a kik — mint Constant Benjamin — nem tudnak rajongani, mert nem hisznek az eszményekben, de nem tudnak lemondani sem, mert a vágyak magasabbra ragadják őket.

SALGÓ ERNŐ.

BEZERÉDJ ISTVÁN.

Első közlemény.

... Klió följegyezte már halhatatlannak,
Mert «Örök Igazság» volt szavajárása,
Az neve, az tette, az példaadása . .
Arany János Bezerédj Istvánról.*

Az 1843—44-iki országgyűlés egyik kerületi ülésén **) Zsedényi Eduárd, a conservatíveknek ez a nagytehetségű tagja, arra figyelmeztette Bezerédj Istvánt, Tolnavármegye követét, hogy Mirabeautól kezdve Camille Desmoulins, Saint-Just, Danton és Lamennais-ig mind az ő útján haladtak, melynek kezdete a humanizmus volt, a végén pedig embervér áztatta a haza földjét. Az általános fölháborodás csillapultával fölállott Beöthy Ödön és megbotránkozással utasította vissza Szepesmegye követének hasonlatát. Bezerédj és Saint-Just! «Hallják uraim, kiált föl Beöthy, ilyen hasonlatokkal merészei illetni Szepes követe Tolna követét! Tolna követét, kinek igéje reggeli imádságától napestig tiszta, örök igazság.»

Örök igazság névvel koszorúzták kortársai Bezerédjt. Ez volt jelszava s minden tettének rúgóját e két szóban fejezte ki: Örök igazság.

Az idők végtelen folyamában századokon és ezredeken keresztül a megmérhetetlen fővény között leülepedik pár arany szem . . . Vagy a hogyan Taine mondja: «Kavarják, kavarják az emberek az idők tégelyében a nagy masszát, s a mit min-

---

*) Arany János: *A júságos özvegynek.* (Bezerédj özvegyéhez.)

**) *Magyarország közgyűlésének naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél 1844. jul. 9. 232. ker. ülés.*

den időben jónak és nemesnek találunk, az ott marad a tégely fenekén. Neve: Örök igazság.»

Megengedjük, hogy a ki idealismusában csak az örök igazság elvének hódol, nem felel meg a politika követelményének, mely természeténél fogva a megalkuvás terén áll. És szinte igazat adnánk Horváth Mihálynak, ki Bezerédj fényes tulajdonságait elismerve, azt állítja róla, hogy enthusiasmus a nem ritkán a kivihetőség határain túlesapongott. De kérjük, hol van az a határ, a melynél a kivihetetlenség kezdődik? Meg tudta volna-e nekünk mutatni a híres történetíró, hogy hol volt ez a határ a francia forradalom előtt és az után? Mert a mi hitünk szerint minden kivihető, a minek az örök igazság az alapja. A mi a harminczas években utópiának látszott, az valósággá vált a negyvenes években. A miért Bezerédjt 1844-ben kigúnyolták, annak diadalát hirdette 1848. Igaz, Bezerédj nagy eszméiből még nem egy a jövőé, de épen az mutatja e sorok hőséneke nagyságát, hogy eszméivel egy századdal haladta meg kortársait.

Horváth Mihály, ki Bezerédjéről bevallja, hogy mint szónok, ember és törvényhozó egyike újabbkori történelmünk legkiválóbb alakjainak, azt is árnyoldalai közé számítja, hogy humanismusi hevében a kevésbé fontos dolgot is feszített buzgalommal támogatta.*) Ha az emberek cselekedeteit bíráljuk, előttünk különösen egy szempont bír nyomatókkal, hogy tudniillik mi az erkölcsi rúgója annak a cselekedetnek? Ha e rúgó nemes, igazolva van előttünk a tett, s ha kicsiny dologért a lelkesedés nagy, úgy annak okát mi abban látjuk, hogy azt a dolgot csak mi tekintjük kicsinynek és nem az, a ki érette annyira lelkesülni tud. Horváth Mihály előtt kicsiny dolog lehet, hogy Tolnavármegye fölvesz-e zsidó joggyakornokokat vagy nem? Bezerédj István előtt ez elég nagy dolog, hogy hatalmas beszédben ünnepelje az egyenlőség eszméjét.

Igazság csak egyféle van. És ha valaki az igazság harczába egész lelkét beleviszi — miként a villamos áram bármely pontja erős keringésbe hozhatja vérünket, úgy az igazság bármely csekélynek látszó ügye is hatalmas lelkesedést idézhet elő szívünkben.

---

*) Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből.* I. kötet 298. l.

Mi épen abban látjuk Bezerédj István nagyságát, hogy jelke nem a pillanat sikerét, hanem csupán az igazságot kereste, s az igazság diadaláért küzdött akkor is, mikor a többség az ügyet még csekélynek tartotta.

Ennek a férfiúnak az emlékét akarjuk e sorokban föleveníteni. Úgy tünik föl nekünk, mintha újabb történelmünk három óriása mellett — miként nap mellett a csillagok — egyéb nagy férfaink emléke elhaloványodnék. Az idő is évről évre sűrűbbre szövi a feledés fátyolát, s így már nagyon kevesen látják azon keresztül azt a munkát, melyet a modern magyar állam építésében hazánk legjobbjai között Bezerédj István végezett.

Törjük át e fátyolt, s lássuk az örök igazság apostolának működését. Érezzük a föladat nagyságával szemben erőnk csekélységét, bár vigasztal lelkesedésünk és az a tudat, hogy oly férfiak támogattak bennünket adataik közlésével, a kiknek támogatására büszkék vagyunk és a kiknek első sorban köszönhetjük, ha fáradságunk nem volt egészen haszon nélküli.

i.

A francia forradalom hullámai kevés országba jutottak el oly későn, mint Magyarországra. Nemzetünknek e század elején sokkal nagyobb bajai voltak, semhogy a democrazia eszméit fölfogni képes lett volna. Századok óta sérelmi politikát folytatva, egyedül nemzetiségéért küzdötte az élethalálharcot. Ősi alkotmányának megvédése és körülsánczolása látkörének szűkebb határt vont. 1825-ben maga Nagy Pál, az ellenzék vezére, azt állítá, hogy a nemesi kiváltságok az alkotmány lényegéhez tartoznak. E mellett a magyar nyelv teljesen el volt hanyagolva, s hogy mily balga vélemények uralkodtak e tárgyban a főuri körökben, mutatja Cziráky gróf kijelentése, hogy a magyar nyelv veszélyezteti az alkotmányt!

Ebből a pár idevetett vonásból is látható, milyen szerep jutott osztályrészül azon férfiaknak, kik, míg egyrésről meg akarták védeni az alkotmányt újabb támadások ellen, addig másrésről — a nyelv- és nemzetiség erősítése mellett — a haladás zászlaját fennen merték lobogtatni. E férfiak között

a harminczas évektől kezdve az elsők sorában ott találjuk Bezerédj Istvánt.

Kiváló tehetségével szövetkezett szive jósága — innét támadt akarata, a mely nem maradt csupán a szónál, hanem a szót mindig követte nála a tett; lelkesedése, mely minden igaz ügyért föllobbant, bámulatos hatást tudott elérni, mint szónok, s mint író egyaránt; mint szónokot megtisztelték a magyar Demosthenes elnevezéssel, czikkeit pedig várva várták, s egy-egy gondolata hónapokig tartó polemiára adott alkalmat. Az egykorú írók el vannak ragadtatva Bezerédj szónoki képességétől. Vachot Imre *) *Országgyűlési Almanach*-jában különösen kiemeli, hogy «tiszta fölfogás, józan ítélet, sokoldalú tudományosság, æsthetikai műveltség bélyegzik beszédeit, s az örök igazság elvének megfelelőleg tiszta hazafiságával az emberiség általános szeretetét nagyszerűen tudta egyesíteni».

Szónoklatát épen úgy, mint egész tevékenységét az a logikai törvény jellemzi, hogy minden tettét, minden gondolatát jól megfontolja, de ha megfontolta, szívének egész melegével, lelkesedésének határtalan csapongásával száll érte sikra. «A megfontoltság és lelkesedés nem ellentétes fogalmak» — írja egyik cikkében Bezerédj.**) «Tapasztalhatták egyesek úgy, mint nemzetek, hogy mint maga a lelkesedés bármily hő és nemes legyen, helyes meggondolás nélkül czélt érni nem elegendő, épen úgy nem elegendő czélt érni maga a számítgatás, fontolgtatás sem. Legyen az hideg, legyen az mesterkelt, sokra az nem megyen, ha hiányzik azon lelkesedés, melyet az üdvös célra törekvés minden ép lélekben gerjeszt és táplál a nélkül, hogy ezáltal egyéb lelki tulajdonságai csunkulást vagy zavart szenvednének. Avagy kevésbbé jól fogja-e zongoráját hangoztatni a mester azért, hogy a zenének, melyet előidez, szépségét melegen és mélyen érzi? Kevésbbé jól fogja-e művelni a tudományt, ki tárgya által ihletve van? Kevésbbé jól fog-e csatát vezérteni a hős, mivelhogy az ügy, melyért harczol, őt lelkesíti? Nem, nem! A kettő együtt lesz csak egy egész és

*) Vachot Imre: *Országgyűlési Almanach* 1843. Trattner betűivel.

**) *Pesti Hírlap* 1843. 211. szám.

azért ne tegyük ellentétbe, a minék egyesülni kell, hogy az ember nagy és a cselekvés dicső legyen!»

Bezerédj István az 1830-iki országgyűlésen jelent meg először, mint Tolnavármegye követe. Szomorú idők voltak azok, melyekről Kölcsey így ír naplójában: *) «Uraim, drága collega uraim, mi a patriotismus? Felelet: az oppositio! És mi az oppositio? Felelet: Tagadása annak, a mit az udvar állít és a personalis». Bezerédj magától értetődik az oppositíóval tartott és rögtön föltűnt az ifjú követek között és nagy szerepet játszott Pozsonyban.**)

A harminczadiki koronázási országgyűlést a párisi juliusi forradalom hírére azonban csakhamar elhalasztották, mert tekintve egész Európa forrongását a kormány is, a követek többsége is, félték a democratia hatásától. Ez országgyűlés folyama alatt, — nem tekintve a végén megindult vallásügyi vitákat, melyben a haladásra vágyók a reversálisok eltörlését kívánták — különös nem történt. Az 1832—36-iki országgyűlés, mely 1832. december 16-ára hivatott össze, már sokkal érdekesebb képet nyújtott. Ez az országgyűlés adta meg a szellemi irányt a későbbi országgyűléseknek, vagy mint később mondták — pitymaló hajnala volt a köznemzeti virágzás fölséges napjának. Bezerédj Istvánnak ezen az országgyűlésen szép szerep jutott.***) A lelkiismeret szabadságának védelmében karöltve harczolt Deák Ferenczcel, Kölcseyvel és Beöthy Ödönnel, de végre is a vallási ügyet épen a szabad- elvűek vétették le napirendről, mert csonka törvényt nem akartak. Deák Ferencz ezen az országgyűlésen lépett föl először. Ekkor kezdődött barátsága Bezerédj Istvánnal, mely később oly szoroson fűzte egymáshoz e két férfit.†) Az 1832—36-iki országgyűlés legnevezetesebb tárgya az úrbéri munkálat volt, melyet a rendek hosszú viták után fogadtak el. Végzéssé vált, hogy a jobbágy földesura terheit örökösen megválthassa.††) Nagy vita fejlődött ki, hogy a jobbágyokat

*) Kölcsey Ferencz: *Országgyűlési napló 1832/33.* 50. l.

***) Perczel Miklós úr, Bezerédj követtársának szíves közlése.

***) Marczali Deákot, Kölcseyt és Bezerédjt mondja a haladó párt vezéreinek. *Marczali, A legújabb kor története.* 354. l.

†) Perczel Miklós úr szíves közlése.

††) L. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből.*

birói ítélet nélkül szabadjon-e büntetni? Bezerédj Deákkal és Somsichsal a jobbágyok mellett szolt és a többség diadalra vezette a szabadelvűség ügyét; sőt csodák-csodája a főrendek sem igen nyirbálták meg a javaslatot. Azonban a kormány félt a democratia rémétől és nem fogadta el a törvényjavaslatot. A rendeknél nagy vihart szült a kormány merev ellenzése. Bezerédj István fölemelte hatalmas szavát a kormány önkénye ellen és a nép szabadsága érdekében. Hiába. Deák, Kölcsey és Beöthy beszédei sem használtak. Kölcsey keservesen panaszkodik naplójában, hogy a szabadelvűek közül sokan a kormányhoz pártoltak,*) s így az ügy könnyen bukhatik. A kormány a szabadelvűeket rendszeresen üldözte, némely megyét pedig rábírt, hogy más utasítást adjanak követiknek. Az ármány sikerült, az úrbéri törvény eredeti szerkezetében megbukott; az új törvény a jobbágyok sorsán segített ugyan, de a polgári jogokat tőlök továbbra is megtagadta.***) Bezerédj István, hogy megmutassa az örökváltság üdvös voltát, a diéta VIII. törvényzikkére támaszkodva 1838-ban szerződésre lépett medinai jobbágyaival, melyben a jobbágyok az úrbéri kilenczedet meghatározott mennyiségű terményekben megváltották. E szerződés csak 1846-ban véglegesítettett, de mégis, mint az első megváltási eset Magyarországon, nem csekély föltűnést keltett az egész országban. Az úrbéri törvényvel kapcsolatosan az ősiség kérdése is foglalkoztatta a rendeket. A rendkívül érdekes viták eredménye az lett, hogy az alsó tábla az ősiségnek és a hitbizománynak eltörlését mondta ki. Azok az érvek, melyeket e tárgyban Bezerédj és társai használtak, még ma sem évültek el, s hinnünk kell, hogy a kérdés napirendre kerültével a szabadelvűség porló bajnokainak ad igazat nemzetünk.

Bezerédjnek az örökváltság érdekében kifejtett működésére később visszatérünk, itt még arról a törekvéséről kell megemlékeznünk, melylyel a népnevelés javításán fáradozott. A kormány a nevelésügygel egyáltalában nem törődött. A rendek például nagyobb városokban ipariskolákat, Pesten polytechnikumot akartak törvény útján alkotni. A királyi válasz

---

*) *Kölcsey naplója* 245, 246, 247. l.

**) Bővebben Horváth Mih. *Huszonöt év* stb. I. köt. 413. l.

szerint ebben a tárgyban törvényt hozni fölösleges. Ez a válasz a rendeket valósággal megdöbbsenté. Bezerédj hangját a fájdalom és ingerültség szinte elfojtotta. A kormány szerinte önlelkiismerete ellen vét, midőn megtagadja a magyar gyermekek neveltetéséhez szükséges eszközöket! Mindennek van határa, a türelemnek is! Vigyázzon a kormány magára, mert eljárása majd arra készíti a nemzetet, hogy önmagában keressen segedelmet. Fölhívja az egész nemzetet, hogy egyesüljenek a legszentebb, legfölségesebb föladatra: a népnevelésre! A népnevelés ügye Bezerédjnek mindig szívének feküdt, minek elismeréseül később, midőn Deák Ferencz az országgyűlésről hiányzott, őt választották meg a népnevelési választmány elnökének.

A kormány nem jó szemmel nézte azt az alkuvást nem ismerő szabadelvűséget és azt a tiszta hazafiságot, mely Bezerédj Istvánt olyan kiválóan jellemezte. Különben is az ellenzék tagjait a kormány folyton üldözte. Lovassy, Tormássy elfogattak, Kossuth elzárattott, Wesselényi, ki az örökváltság mellett tartott beszéde miatt, magára zudította a kormány haragját, elítéltetett. Bezerédj úgy akart boszút állani a kormány, hogy mindent elkövetett a megbuktatására. Pecsovics nevű kortese *) etette, itatta, pénzzel is vesztegette a választókat — mind hiába, a kormánypárt, kiket ez idő óta a pecsovics névvel gúnyolt az ellenzék — nem diadalmaskodhatott a szabadelvűek fölött, a kik Bezerédj Istvánt és Perczel Miklóst választották meg követekül. A vesztt fél királyi biztost kért, a kinek nem csekély boszúságára újra Bezerédj és Perczel mellett szólt a többség. Végre azonban a kormánynak sikerült erőszakosságaival új választás útján Bezerédjt jó ideig távol tartani Pozsonyból,**) a mi arra indította a követeket, hogy az eddigi szokástól eltérőleg Bezerédjt, a ki a követi tábla tagja nem volt, mégis a codex criminalist készítő bizottság tagjává válaszsza.

1840-ben Bezerédj újra Pozsonyban van, s az ujonczok megajánlásáról szóló beszédében követeli, hogy a kormány végre magyar legyen, a magyar nemzettel forrjon össze, s

*) Festetich Rudolf gróf tisztartója.

***) Horváth M. II. 111. l.

akkor a nemzet segíteni fogja — de addig sem ő, sem pártja ujonczot nem ajánl.*)

Azt a humanisztikus és közgazdasági tevékenységet, melyet Bezerédj e közben kifejtett, egyik későbbi fejezetünkben mondjuk el. Egyelőre politikai pályáján akarjuk kísérni, s leírni részletesebben azt a hatalmas szerepet, melyet Bezerédj István az 1843—44-iki országgyűlésen játszott.

Az ember életében van egy korszak, a melyben képességei legjobban kitűnnek; melyben akarateréje csodákat tud művelni. Van életünknek zenithje, melyben eléri lelkünk azt a fokot, a melynél magasabbra nem emelkedhetik.

Hősünk politikai szereplésének zenithjét ebben a korban találjuk. Azok a beszédek, melyeket ez években a magyar nemzetiség ügyéért, a nép szabadságáért, a szabadelvű haladásért tartott, hymnusai a haza- és emberszeretetnek. A nemes hév, a melylyel beszédeit előadta, a lángoló lelkesedés, mely ilyenkor nagy szívét betölté, kifejezést talált hallgatóiban is, kik visszafojtott lélekzettel, a csodálat némaságával várták ajkairól a szót.

Bezerédjnknek elég alkalma nyílt, hogy szónoki képességét kimutassa. A kormány még leírataiban sem használta a magyar nyelvet és ő felsége latinul szólt a hivekhez. Bezerédj kívánsága az volt, hogy a kormány leírataiban a magyar nyelvet használja és a király magyarul szóljon az ország rendeihez.**)

«Mert ha a felség a németekkel németül, a csehekkel csehül, az olaszokkal olaszul szól — miért legyen épen a magyar az a mostohagyermek, kivel anyanyelvén nem beszélnek?!»

1844. január 23-án Bécsben kelt, s Szögyény László ellenjegyzésével ellátott királyi leirat***) a rendek legtöbb kívánatát teljesíti. A királyi leiratok, a végezmények, minden királyi előadások és válaszok, és magok a törvények is kizárólag magyar nyelven alkottassanak. Szóval oly eredmény, mely

*) E beszéd szószerint Toldy Ferencz: *A magyar politikai színmoklat könyvében* is föltalálható.

***) 1843. jun. 20. VI. országos ülés. Az 1843—44. országgyűlési napló eredetije mellett kitűnő szolgálatot tesz a Kovács Ferencz naplókiadása.

****) 149. ker. ülés 1844. jan. 30.

a rendeket egészen boldoggá tette. Igaz, hogy a kormányzésekkel, a katonai főhatóságokkal és az örökös tartományokkal nem engedte meg a királyi leirat a magyar nyelv használatát, de nemzetiségünk történetében ez az engedmény nagy és örvendetes eseményszámba ment. Vagy, hogy Szemere Bertalan fölkiáltását ismételjük: C'est un événement!

Három század lefolytával először hallja Bécs felől a magyar nyelv hivatalos pártolását a nemzet. Szép föladat, hogy ezen királyi leirattal szemben a rendek érzelmei tolmácsoltsanak. Bezerédj István vállalkozott erre. A leirat fölolvassása után fölállt Bezerédj István, s elmondá egyik legszebb parlamenti beszédét. Azzal a nevezetes mondásával kezdé beszédét, hogy a becsületes őszinteség a legjobb politika. Ez őszinteségből kifolyólag fejezi ki Bezerédj a vigasztalást és örömet, melyet keblében a királyi leirat gerjeszt, és mely benne perczről perczre öregbedik. «Mert óvatosnak kell lenni Magyarhonban a nemzetiség dolgában — az éhezőnek mintegy idő kell, míg az eledelt megízlelte!» Mi sem természetesebb, mint Bezerédj lelkesedése. A király végre magyarnak vallja magát, magyarrá alkotja kormányát. . . És Bezerédj István már kitűzi a nagy nemzeti célt, mely 1848-ban megvalósulni látszott: egyesülni fejedelmünkkel a magyar nemzetiség ügyét főföladatai közé soroló kormánylyal, diadalra vezetni a nemzeti haladás ügyét. Megható és fenséges az a kérelem, melyet Bezerédj e beszédében a Karokhoz és Rendekhez intéz. Nincsen annyi terünk, hogy a hazaszeretet és bölcsesség e szép mondatait szó szerint közölhetnők. Hogy e nagy esemény alkalmából bocsássanak meg, felejtssenek el mindent, a mi viszátkodás által rossz, vétkes közöttük történt — vessék az engesztelődés fátyolát a múltra és csak a szebb jövő megalkotása álljon előttünk; — szállja meg az engesztelődés lelke a hazát, ennek egyes fiait, a törvényhatóságokat és az országgyűlést . . .

A ki így beszél, arról elhiszszük, mit róla a krónikás ír: Arczán a hon- és emberszeretet fénykörének égi sugarait látod ragyogni . . .

Fátyol a múltra, egyesülés a jövőre nyelvünk, nemzetiségünk ügyében — hatalmas jelszó lett és Bezerédj István nem hiába kötötte mindenkinek a szívére, hogy a nagy nemzeti ügy érdekében tegye meg mindenki, a mit csak

tehet: egyhangulag, közfölkialtással fogadták el Bezerédj indítványát.

A nemzetiség ügyében már előbb is szükséges volt az egyesülés. A horvát kérdés nemzeti szempontból nagyon fontos kérdéssé vált. A horvát megyék ugyanis utasítást adtak követeiknek, hogy az üléseken csupán latinul vagy horvátul beszéljenek; az alsó táblához intézett királyi leirat *) pedig megengedi a latin és horvát nyelv használatát. Az illyr és panszláv mozgalmak terjedése sokkal jobban fölzigatta már a követeket, semhogy ez a királyi válasz elkeseredést ne hozott volna közéjük. Szemere Bertalan, és különösen Bezerédj követtársa, Perczel Móricz, a tiszteletükre rendezett fáklyásmenet alkalmával gyűjtő és izgató beszédet tartottak az ifjúságnak. Bezerédj István nem akarta a dolgot még jobban elmérgesíteni; **) indítványt nyújtott be, mely szerint kéressék meg ő felsége egy alázatos fölírásban, hogy világosítsa föl a nemzetet az illyr és panszláv mozgalmakról és nyugtassa meg azon intézkedések iránt, melyeket a kormány e tárgyban tenni fog. Nyíltan beszél Bezerédj, mert az igaz szándék legbátrabban lép föl; sima, mézes szavakba burkolódnai nem akar. «Szomorú volna, úgymond, ha azon balfölfogás diadalmaskodnék, hogy a horvátok jóléte csak a magyar nemzetiség kárára gyarapodhatnék . . .»

«Pedig a horvát megyék, mikor nem a horvát nyelvet védik, hanem a latin kedvéért a magyart háttérbe szorítják — leggyöngédebb érdekeink fölládozását kötik ki megelégedésök árául . . .»

Megható jelenet következett ezután. Bezerédjt annyira elragadta a hazafiui lelkesedés, hogy szíve elszorult és szólni tovább nem tudott. A krónikás megjegyzi, hogy «valóban a nemes és tiszta keblű hazafinak egész lényén festve vala mély fájdalom — szava elakadt, pihennie kellett.***) Mély csend, majd éljenharsogás. Ráday Gedeon gróf odamegy hozzá, megszorítja kezét és mintegy fölvarázsolván, erejét visszanyerve, kettős lelkesedéssel folytatá beszédét, mely egyike vala a szónok legszebb alkotásának». Midőn tárgytól elragadtatva

*) Kelt Bécsben, 1843. október.

***) 102. ker. ülés 1843. november 17.

***) Kovács Ferencz. *Kerületi ülések naplója* 102. ülés.

szóla — írja Bezerédjről Horváth Mihály — arcát a belső tűz pírja boritá, szemeiben a meggyőződés lángja égett, s lelkének hevét minden vonásainak feszültsége hirdeté . . .

Beszéde további folyamán kérte az ellenvéleményű köveket, ne fojtsák el magokban a fiui érzést, mely édes anyanyelvünk iránt őket is kétségkívül lelkesíti, ne várják mástól a segedelmet, melyet magok magoktól megtagadnak. Nem nyer, de nem is érdemel segedelmet más emberektől, de Istentől sem, ki maga magát elhagyja. Beszédét a nemzetiség apotheosisével végzi, mert nemzetiség nélkül nemzeti boldogulást remélni nem volna más, mint virágot és gyümölcsöt remélni föld nélkül.

Bezerédj javaslatát túlnyomó többséggel elfogadták.

A kibén a nemzeti érzés oly erős, mint Bezerédjben, annál természetes, hogy nemzetünk minden olyan intézményét félti, mely a nemzeti jogok védelmét szolgálja. Bezerédj erős híve volt a municipalismusnak, melyet csupán azért, hogy a központi kormányhatalmat növelje, fölládozni nem akart. Nincsen ezen mit csodálnunk. Maga Szalay László, a centralismus hatalmas bajnoka, 1843-ban tartott beszédében, melyben a központosítási rendszer előnyeit oly szépen fejti ki, őszintén bevallja, hogy a haza érdeke ellen vetene, ha abban az időben a municipiumok megszorítására törekednék. Bezerédj is hangsúlyozza, hogy ha a francia életét és mindenét fölládozta Napoleonért, azon ne csodálkozzék senki, mert nemzeti bizalma volt benne. De mit tett a mi kormányunk ily határtalan bizodalom elnyerésére? Tudjuk, József császár alatt mi szép tervet forraltak. Nem szól Bezerédj e nagy férfiuról, de az akkori kormány emberei tekintették-e a nemzetiséget? Mit tett a kormány a közelebb lefolyt ötven év alatt? És elősorolván mulasztásait, keserűséggel kiált föl, hogy ezek nem czéloznak nemzeti egységet és boldogságot. «Pedig nincs a magyarnál bizodalomra hajlóbb nép. A mely katonák és vezérek Rákóczi zászlói alatt harczoltak, azok mentették meg 1740-ben Ausztriát; 1805-ben azok szaggatták le a francia kiáltványokat, kik az 1795-iki események után üldöztettek!» Nincs nemzet, melynek — sajnos — municipiális jogaira féltékenyebbnek kellene lennie, mint a magyarnak.

Egyik későbbi kerületi ülésen *) szépen egészíti ki Beze-

*) 100. ker. ülés 1843. november 11.

rédj a municipalismusról mondott szavait. A centralisatióknak két neme között tesz e beszédében éles különbséget. Az egyik, mely elismerve, ápolva és tisztelve a municipiumok életét, a nép önkormányzási jogát, mindenütt szabadon hagyja fejleni az életműködéseket és az országgyűlésen összpontosítja azokat; a másik, a mely minden életet a kormányban akar összehozni, nemzeti önálló életet nem akar elismerni, a nemzetet csak oly lélektelen gépnek tekinti, melynek a kormány ad éleletszikrát és mozgató erőt.

Természetes, hogy a haladásért annyira rajongó Bezerédj az utóbbi központosítási rendszert halálravezetőnek mondja, melyet igaz magyar nem pártolhat. Az országgyűlési központosítás mellett azonban annál lelkesebben szólt, mert az 1825-iki és 1840-iki országgyűlés is bebizonyította, hogy a nemzeti haladást nem az országgyűlés, hanem a nemzetietlen kormány gátolta meg. Az ilyen központosítástól nyugodtan várhatná Magyarország nemzeti boldogulását.

II.

Arra a zászlóra, melyet Bezerédj István lobogtatott, a nemzeti ügy mellé a szabadelvű haladás ügye volt fölírva. A szabadelvű haladás ügye épen úgy létkérdés volt nemzetünknel, mint alkotmányunk megvédése. Szűk volt nemzetünk testén a régen szabott ruha és az avitikus intézmények a nemzet fejlődését nagyon is korlátozták. A mellett későn bár, de hazánkba is eljutott a francia forradalom hatása és lánglelkű hazafiak a szabadság, egyenlőség, testvériség jelmondatának megvalósításán fáradoztak. Szalay László nagy hasonlatosságot talál a francia 1789. és a magyar 1843. között. A kedélyek forronganak: a papok előidézte revesális-harcz nagy visszatetszést szül az országban; a nemesség adózásának és a jobbágság megszüntetésének igazságos ügye min:lig több és több hívőre talál. Új korszak hajnalhasadása kezdődik, s a modern Magyarország fölépítéséhez fognak nemzetünk legjobbjai. Bezerédj István legapróbb részletekig kidolgozott tervvel lép föl, s midőn ábrándozónak, utopistának hirdették, maga sietett terve valósisításához, s ha szabad e hasonlattal élnünk, — azok között

volt, kik az első téglákat rakták le az új Magyarország állami-ságának épületéhez.

A nemzeti szabadelvűség harcát indította meg az egész vonalon az ellenzék. A papság onnipotentiája és a feudalismus minden haladást kizáró hatalma ellen egyenlő heves-séggel küzdött. Érezte, hogy csupán az avitikus intézmények romjain tűzheti ki az egyenlőség zászlaját, s csupán e romok eltávolításával kezdődhetik meg az ujjaépítés nagy műve.

Rombolt az ellenzék, mert építeni akart, s támadott minden oly ügyet, mely a demokratikus Magyarország útját állja. Szóljunk e harcok közül különösen azokról, melyekben Bezerédj Istvánnak kiváló szerep jutott.

Az országot ez időben lázas izgatottságban tartotta a rever-sálisok kérdése. Az 1791: XXVI. törvényczikk tudvalevőleg azt rendeli, hogy a vegyes házasságok soha semmi szín alatt ne gátoltassanak és a római katolikus lelki pásztor előtt köttessenek. Felsőszázadon keresztül a római katolikus clerus végrehajtotta e törvényt, de 1839-ben a nagyváradi római katolikus püspök körlevelet bocsátott ki hiveihez, melyben a vegyes házasságot a lélekre veszedelmesnek mondja és csak az esetben engedi a megáldást, ha a házasság felek reversálist adnak, hogy összes gyermekeiket a római katolikus hitben nevelik. 1840-ben a primás hasonló körlevelet bocsátott ki, mely ellen-kezett a hazai törvényekkel.

A követek között nagy volt e miatt az elkeseredés, melyet növelt, hogy a káptalanok követei a dogma merev álláspont-jára helyezkedve, ridegen elleneztek a kérdés helyes meg-oldását. Beöthy Ödön, Perczel Móricz, Palóczy és társaik kemé-nyen megtámadták ezért a clerust és a hazafiatlanság vádjá-val illették őket. Bezerédj Istvánt a dolog e fordulatai nem lepték meg. «Mert, — mint egyik országos ülésen monda — ha azon helyről, azon személyektől, kiktől és honnan a keresztyén szeretet és béke tanításait és szabályait kellene hallanunk; kiktől azt várnök, hogy intsenek bennünket, midőn talán a földi surlódó érdekek vitájában szent mesterünk béke, türelem, szeretet szavairól megfeledkezni látszanánk, hogy szóval és tettel előnkbe állítsák, mikép a keresztyén szeretet a legnagyobb kincs, mely egyesek, mint népek jóvoltának, emelkedésének egvedüli kútfeje; kiktől várnök, hogy szóval és tettel emlékeztessenek bennünket arra, hogy békével áldotta

meg szent mesterünk apostolait, tanítványait és a népeket, ha azoktól — a helyett, hogy szent tanítást intéznének hozzánk, csak azt látjuk, hogy oly tárgyakat vitatnak, melyeknek kutfeje a keresztyén szeretetről és alázatosságról való megfeleledkezés — nem csoda, ha a kedélyek mindenfelől fölháborodnak és mindenfelől oly modor és oly állapot keletkezik, mely törvényhozási tanácskozásokban jótékony következményeket nem szülhet... A keresztyén béke és szeretet nevében kérem az egyházi rendet: ne egyes theologiai fejtegetésekkel, ne a középkor iskoláira emlékeztető distinctiókkal gondolják érvényre juttatni a szent religionak bármely részét, hanem inkább keresztyén békével, alázattal, szeretettel világítsanak előttünk és annak gyümölcseit iparkodjanak köztünk megérlelni!» *)

A megyék gyűléstermeiben élénk vitákra adott továbbá alkalmat a zsidók ügye Magyarországon. Tolnavármegye levéltárában **) érdekes közgyűlési jegyzőkönyve beszéli el Bezerédj fölvilágosodottságát. Az elnöklő alispán egy Lichtenstein nevű izraelita ifjút mutatott be a Rendeknek, ki iskolai tanulmányait bevégezve, az iránt esedezett, hogy mint gyakornok a törvényszékekre bejárhasson. A nevezett zsidó ifjúnak megesketését többen ellenzék; erre fölállott Bezerédj István, s hatalmas szavával a jogegyenlőség diadalát hirdeté. Mindenki éljenzett, s Bezerédj szónoklatának hatása alatt Tolnavármegye — első az országban — felesketteté a zsidó joggyakornokot.***) Tóth Ferencz, a P. H. szegzárdi levelezője Kanttal fölkiált: «Die Natur will unwiderstehlich, dass das Recht zuletzt die Obergewalt behalte!»

A pozsonyi országgyűlésen a királyi városok rendezésénél jött szóba a zsidók ügye. Török Gábor, Aradmegye követe, szemrehányást tett a tolnaiaknak, hogy zsidó irnokot küldtek az országgyűlésre, mire Perczel Móricz lelkes szavakban emlékezett meg Bezerédj István azon tetteről, a melylyel

---

*) Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy gróf Zichy Ottó már ez időben nemzetünket elég érettnek tartotta, hogy «a házasság méltóságát és érvényességét egyedül a polgári formában is föltalálja».

**) Hálás köszönettel kell felemlítenem azt a készséget, melylyel Székely Ferencz főlevéltárnok barátom útba igazított.

***) *Pesti Hírlap* 1842. szeptember.

«a józan értelem és az igazság diadalát elősegíté». Bezerédj István szerényen elhárítá magáról a dicséretet, mely — szorinte — csupán Perczel Móricz baráti érzelmeiből fakadott.*) «Tolnavármegye liberális határozata nem rögtönzés, nem egy szónoklat szüleménye volt, hanem a megye elveinek és szellemének következménye. Már az 1832-iki követi utasításban kimondotta Tolnavármegye, hogy valláskülönbségnél fogva jogkülönbségeket az országban tovább tűrni nem akar és hogy a vallás politikai uralkodása immár idejét multá; nem akarja, hogy az isteni tisztelet az emberi gyarló célok-
nak legyen alávetve és azon állapotot óhajtja előidézni, hogy mint testvérek, legyenek e haza bár különhitű, de egyenjogú fiai.»**) Bezerédj egész életében ennek az elvnek hódolt. A királyi városok rendezését nem tartotta alkalmasnak a zsidókérdés tárgyalására, hanem külön törvényt óhajtott a zsidókra nézve. Nyomós érvekkel semmisítette meg azokat az állításokat, melyeket az egyenjogusítás ellen fölhoztak. Klauzál, Szemere, Beöthy és Palóczy mellett különösen Bezerédj volt az, ki minden alkalmat megragadott, hogy a zsidók ügye iránt érzett rokonszenvének kifejezést adjon. «A Nemesis útját mindig megtalálja» — mondja egyik beszédében — «elkerülni azt nem lehet. Szomorú, de igaz, hogy a zsidók ellenében vétkeztek Magyarországon, megyék úgy, mint városok, lealacsonyítván, elnyomván őket, azután szemökre hányják és büntetik rajtuk a lealacsonyítás következményeit. Az igazságtalanság legnagyobb foka, valakit elnyomással elsülyeszteni, azután büntetni akarni, mert sülyedett! Azt kívánják, hogy a zsidók előbb hozzánk simuljanak, velünk egyesüljenek? Ugyan juthat-e eszébe a páriának, hogy a bráminnal asszimilálódjék?»

Az elnyomottak mindig lelkes védelmezőre találtak Bezerédjben. Humanismusa minden téren kitűnt. Fényes tanujelét

---

*) *Magyarország közgyűlésének naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél.* II. kötet. Pozsony, az országgyűlési irományok kiadóhivatalában 1844. A Kovács-féle naplóból hiányzik. XXVIII. ülés 1844. II. 10.

**) Bezerédj István e szavakat már 1836-iki követi jelentésében használta. L. Tolnavármegye levéltárában: *Az 1836. közgyűlés jegyzőkönyvéből.* Pesten, Trattner-Károlyi betűivel.

adta emberszeretetének a büntetőtvénycsönyv tárgyalásánál, a midőn a legszabadelvűbb álláspontot foglalta el. Különösen kitűnik ez a halálos büntetés eltörlése mellett tartott nagyszabású beszédéből. Zsedényi Eduárd arra hivatkozott, hogy mióta Tolnában szelidebben bánnak a rabokkal, a gonosztevők száma rohamosan szaporodik. Bezerédj meglepetését nyilatkozta, hogy Zsedényi Tolna példáját hozza elő, — de másrészt örvend, mert ha egyéb okai is ilyen erőtlének, jól áll a halálos büntetés eltörlésének ügye!

«De a követ úr argumentumai nem is a halálos büntetés mellett, hanem a jobb büntönrendszer ellen szólanak» — folytatja Bezerédj — «abból az következik, hagyjuk embertársainkat a mostani kutakban, üregekben kigyók, békák közt! ... Hiszi-e a követ úr a javíthatást és hogy Isten az embert ilyené teremté? Keresztyén-e, s akarja-e e szent vallás elveit az egyházon kívül is követni? Krisztus nem akarta halálát a bűnösnek, hanem hogy javuljon és éljen. Mit használ a szelid Krisztus tanait papolni, ha a status maga gyilkolni akar!? Mit kíván a status érdeke? Azt, hogy a gonosztevőket ártalmatlanokká tegye; ha más módon magán nem segítene, akkor beáll az önvédelem esete. De a halálos büntetésnél van más mód is a gonosztevőktől szabadulni, és azt el nem hinni akarni, valódi gúny — míg menageriákat látunk vaskalitkákkal, melyekben vadállatok őriztetnek!»

«Négyezer év óta divatozik a halálos büntetés s látszik-e annak sikere? Ha volna, úgy ma már nem sürgettetnék annak szüksége! Ha magamat hosszabb ideig valamely rendszer szerint gyógyíttatom és annak sikerét nem látom, természetes, hogy más rendszerhez nyulok. Ha ezt kis dolgokban teszszük, mennyivel inkább kell nagyobbakban, mikor az emberi nem gyógyításáról van szó!» Hogy az új kísérlettől nem kell félni, arra nézve fölhozza Bezerédj Erzsébet orosz cszárnö, Leopold és II. József intézkedéseit, kik súlyosabb körülmények között törlték el a halálbüntetést. «Sőt már Rómában is tettek sok évszázaddal ezelőtt a halálos büntetés eltörlésével kísérletet, ha már akkor merték azt, miért ne mernők mi most? Ha fölállítjuk azt az elvet, hogy a halálos büntetés szükséges, ezeket kellene kivégezni. Mert most csak a fanatizált gyilkosokat és a szenvedélytől örülteket szokás halállal büntetni. A retentési theoria velük szemben mit sem ér. A halállal büntető

törvényhozás hasonlít azon rossz és ügyetlen tanítóhoz, ki tanítványát nem tudván megjobbitani és okosan vezetni, kicsapja az iskolából; — pedig csak érteni kell az emberekkel való bánásmódot. Halálos ítélet írása helyett tanuljunk kis psychológiát! Ugyanazok, kik a halálbüntetést védelmezik, a kegyelmezési jogot megengedik, pedig éppen a kegyelmezési jog a halálbüntetés rettentő erejét elveszi. Ki tíz forintot lop, annak novizálni engedünk, de kit ártatlanul halálra ítélték, hogyan novizáljon?! Ily példától megborzad a kebel! Vagy fessünk törvénykönyvünk lapjaira vért és írjuk föl törvény-székeink homlokára e kegyetlen jelszót: Szemet szemért! vagy töröljük el a halálbüntetést!»

Szemere Bertalan Bezerédj beszéde után gyönyörű szónoklattal pártolta a Bezerédj vallotta elveket, melyek az alsó táblán harmincz szavazattal tizenhárom ellenében határozattá is emeltettek. Ámde a főrendek a büntetőtörvénykönyv létesítését megakadályozták, mert sem a halálbüntetés eltörlésébe, sem az esküdtszékek fölállításába beleegyezni nem akartak.

Nem kevésbé érdekes Bezerédj véleménye a nőemancipatióról. Beöthy Ödön a nemesi özvegyeknek szavazati jogot akart biztosítani, s e jog megadása mellett főleg Bezerédj István foglalt állást. Mint máskor, úgy most is az volt Bezerédjnél a döntő, hogy a gyengébbeket az erősebb ellen védeni kell. Hiszen már Napoleon elmondá a nőről, hogy saját kezével nem tűzheti homlokára a jogok vaskoronáját. Bezerédj szerint nem lehet az emberi nem szerencsés jogai kivívásában, midőn saját egyik felétől azt megtagadta: vétkezett az alinea non appetens igazság ellen, nem ismervén el az asszonyokban a személyiség eltulajdoníthatlan jogait . . .

Beöthy indítványa elbukott, Bezerédj radikális elveit pedig csupán Beöthy Ödön vallotta a magáénak.

Arról a fáradhatatlan ostromról, a melylyel Bezerédj István a nemesi előjogokat támadta, s arról a diadalról, a melyet az örök igazság bajnoka az emberi szabadság küzdelmében kivívott, szóljon következő fejezetünk.

LEOPOLD SAMU.

A BOSSZULÓ KARD.★)

Regényes dalmű öt fölvonásban.

ELŐSZÓ.

A *Budapesti Szemle* egyik füzetében érdekes tanulmányt olvastam a magyar zenéről, melyben szerzője, Érdy Lajos úr, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a magyar zene a zenei szavalásra s a zenekíséretre, mely zenei eszmék összefűzésével követi a cselekvényt, nem alkalmas, hogy a magyar dalnak haladása vagy fejlesztése nem lehetséges, egy szóval, hogy a magyar zene az általános zene módjára nem fejleszthető.

Ez az ítélet, a zeneértők körében, hangos ellenmondásra talált. Nehéz is belenyugodni, hogy a magyar zene örökös kiskorúságra legyen kárhóztatva, s hogy abból az erőteljes csemétéből, mely oly buján sarjadt ki a magyar lélekből, soha terepélyes fa ne váljék.

Zeneszerzőink teremtő ereje bizonyára előbb-utóbb meg fogja oldani a nehéz föladatot. Ha költőink segédkezet nyújtanak, annál könnyebben és annál hamarabb. Lehetetlen, hogy megfelelő szöveg, melyben a magyar rhythmus ellenállhatatlanul ragadja magával az olvasót, meg ne termékenyítse a hivatott zeneszerző képzeletét, s rá ne vezesse a helyes útra. Kétségkívül ez lebegett a Kisfaludy-társaság szemei előtt, midőn magyar tárgyú dalműszövegre pályázatot hirdetett. Ez volt indoka — s ez legyen mentsége, ha nem sikerült — az én kísérletemnek.

Művemről csak egy pár szót. Tekintettel a célra, melyet magam elé tűztem, többnyire a magyar versformák rhyth-

---

*) A Kisfaludy-társaság pályázatán jutalmat nyert mű.

mikus alakjait használtam. Különösen gyakran fordultam a gyermekversek szabadabb formáihoz, mert, meggyőződésem szerint, épen itt van az érintkezési pont nemzeti zenénk és az általános zene között. A gyermekversek dallama tulajdonképpen recitativ, s megvan bennök a zenei szavalás minden eleme. Gyakori bennök a népdalainkban gyérebbe előforduló dactyllusi szökellés is, például:

Jöjjetek, révészek, jöjjetek át,
Vándor jött, majd arany-pénzeket ad.

Vagy még tisztábban:

Pannika, fogd meg a kis madarat!

Vagy, a mit a színhely véletlen találkozásánál fogva, művem jeligéjéül választottam:

Tácska, futácska,
Lévai templom.

Művemben a dactyllusi helyek többnyire nem idegen versformák, hanem a gyermekdalok rhythmusának alkalmazásai, a mit a magyar fül — úgy hiszem — legott megérez.

Művem meséjét *Majláth regéi* közül választottam, a honnan vette Arany is *Katalinjának* tárgyát. A romantikus tárgy talán legkönnyebben megihleti zeneszerzőink teremtő képzeletét, s leginkább válhatik belőle az a híd, mely összeköti tisztán nemzeti zeneköltészetünket az általános európaival.

SZEMÉLYEK:

Revistyei, magyar várúr.

A körmőci *Bányagróf*.

Hasszán, lévai basa.

Zelmíra, húga.

Ibrahim, renegát.

János, *Revistyei* öreg huszára.

Judit, ennek felesége, *Zelmíra* rabnője.

Omár, a szultán csausza.

Török fiú.

Szolga, *Hasszán*nál.

Magyar munkások, török katonák, a körmőci gróf lándzsásai, török asszonyok, bajadérek, szerencsen szolgák, a csausz kísérete, várnép, várkatonaság.

Történik részint Léva, részint *Revistye* várában, a XVII. században.

ELSŐ FELVONÁS.

(Színhely: Udvar Léva várában. Balra a várkapu, a háttérben épülőfélben levő bástyák, jobbra Hasszán palotájának bejárata, erkélylyel; előtte fák. Alkonyat.)

Első jelenet.

Magyar munkások, köztük *Ievistyei*, munkásruhában, a bástyákon dolgoznak. *Török katonák* az előtérben.

Magyar munkások. Lelkünk szomorú, testünk fáradt,
De azért rakjuk a lévai várat.
Rakjuk, rakjuk, föl, föl az égig,
Garamunk völgyén úgy néz végig;
De a pogány, durva pogány
Zászlaja leng Léva fokán.

Török katonák. Csak szaporán, csak szaporán,
A ki hanyag, henye, meglakol ám.

Magyar munkások. Vad darázs módjára
Vad népe kirajzik,
Pusztit jégesőként,
A hol átviharzik.
Kalász ott nem marad,
Szegény pór nem arat,
S szűk kalyibájába'
Gyermeke szájába
Nincs betevő falat.

Török katonák. Itt a gyaúr
Többé nem úr,
Miénk ez a föld,
A rét, a zöld,
Miénk a búza, miénk a bor,
Ajkunk tüzes csókot rabol,
Miénk az arany, miénk az ezüst,
Az ebhitű, ha moczczan: üsd!

Magyar munkások. Szpahi, prédarántó,*)
Kifogja a szántó

*) Arany János kifejezése: *Toldi szerelme*, VI. ének, 19. strófa.

Ökrét eke elöl,
 Házába is betör.
 Minden eleségét,
 Lányát, feleségét,
 Zsákmányúl ragadja,
 Magát vérbe-fagyba
 Sok sírás közt hagyja.
 Krisztus urunk könyörülj,
 Könyvedből ki ne törülj!

(Ezalatt a török katonák, a várat megkerülendő, elvonúltak.)

Második jelenet.

Magyar munkások a háttérben, Zelmira, Judit jönnek a palotából.

Zelmira.   A fejem jaj de zúg,
 Reszket a térdem,
 Vészes az út,
 A mire tértem.
 Allah, ne hagvj el,
 Irgalmazz gyöngé szívemnek . . .
 Hú szerelemnek
 Napja viradj fel.

Judit.   Mit se rettegj, szép kisasszony,
 Aranyos madárka,
 Kirepülsz a kalitkából
 Leveles zöld ágra.
 Boldogságod hajnal-pirja
 Ez a naplemente,
 Pórruhában itt van érted
 Hős magyar levente.
 Nincs párja kardjának,
 Jó vitéz karjának,
 Ékes termetének,
 Tüzes két szemének,
 Hát még érted égő
 Szerelmes szívének.

Harmadik jelenet.

Előbbiek. Revistyei, megpillantva Zelmírát, kalapácsát leejti, s az elő térbe jő.

Revistyei. Földre szállott égi angyal,
Csillag-szemmel, rózsajakkal,
Álmaimnak tüneménye,
Szinte elvesz szemem fénye,
A mint rád tekintek.

Zelmíra. Én vitézem, hős vitézem,
Arcodat döbbenve nézem,
Ismerős az, érzem, érzem,
Itt hordozom régen,
Szívem közepében.

Revistyei. Neved a hír szárnyra vette,
Szép vagy, jó vagy, emlegette ;
Nem töröknek, nem pogánynak,
Elneveztek tündér-lánynak.
Áldja szived a szegény rab,
Hogyha jóságos szemed
Szánakozva ráveted :
Börtönablak tőle fényt kap.
És a hír, a mennyi nyelve,
Mind szépséged hirdeté,
Csalogatva, ingerelve,
Szívem vágygyal illeté ;
S megjelentél álmaimban,
Mint egy bűvös, szép alak,
Forrtam, égtem kéjes kinban,
Csak hogy egyszer lássalak.
A szerencse kedvezett,
Hű kezek
Titkomat kezedbe tették,
S léptemet hozzád vezették.

Zelmíra. Elandalít, leköt, megigéz
Szívig ható tekinteted,
Olyan a hangod, mint a színmez,
Mely hófehér sejtről csepeg.

Oh, hányszor hallgatám
 A csöndes éjszakán,
 A mint Judit rólad beszélt,
 Lefestve száz harczot, veszélyt,
 S lefestve téged,
 Nagy lelked, hősiséged,
 Hogy mily nemes, szép, büszke, nagy,
 A hős erények tükre vagy.
 Megittasult szomjas fülem,
 S magános nyoszolyámon,
 Ha elnyomott az álom,
 Képed játszott velem.

Revistyei.

Jó paripám fölnyergelve,
 Hü csatlósím ott lenn várnak,
 Ölbe veszlek, haza viszlek
 Szívem édes asszonyának.
 Alkonyúl,
 Nyugaton a nap letűnt,
 A munkásnép elvonúl,
 És mi köztük a sötétben,
 Észrevétlen,
 A kapun kiszökhetünk.

Zelmíra.

Jaj, nem merek,
 Szívem remeg,
 Bátyám üldöz, bátyám elér,
 Ragadja őt gyilkos harag,
 Villan a kard, buggyan a vér,
 S a bösz csapás alatt
 Te eldőlsz a porondon.

Revistyei.

Én remegő galambom,
 Mitől se félj,
 Nekem csak játék a veszély;
 Vagyok bátor, jó vitéz,
 Érted száz csatára kész.
 Bátyád dühe, mint a nádszál,
 Megtörik e mellen,
 Van jó kardom, megvéd az
 Egész világ ellen.

Zelmíra.

Szememben könny ragyog,
 Lásd oly bohó vagyok,

Oh, ne ítélj meg érte!
 Esküdjél, hogy sekélyre
 Szerelmed sohse válik,
 Hogy hű maradsz halálig.

Revistyei. Esküszöm a szerelem csillagára,
 Mely ránk arany fénynyel rezeg,
 Hogy életben, halálban
 Hived leszek!

Együtt. Esküszöm a szerelem csillagára,
 Mely ránk arany fénynyel rezeg,
 Hogy életben, halálban
 Tied leszek!

Judit. Nem késhetünk,
 A percz halad,
 Szép kisasszony vedd e szűrt,
 S itt e kalap,
 Karimáját jól letürd.

Magyar munkások. Este van már, bevégeződött a munka,
 Akaszszuk hát a tarisznyát nyakunkba.
 Kopott biz ez, üres biz ez, elég baj!
 Nincs benne csak egy-két darab kenyérhaj.

Odahaza, hogyha kifut elébünk,
 Vásárfiát nem kap apró cselédünk.
 Gyermekeim, örüljete, hogy láttok,
 S kopasz éltét visszahozta apátok.

Nagy Úristen, könyörülj a szegényen,
 Ostoroddal ne sujtsd többé keményen,
 Szent fiadért bűnösöknek kegyelmezz,
 Segítsd meg a szegény magyart, vagy elvesz!
 (Elmennek, köztük Revistyei, Zelmíra, Judit álruhában.)

Negyedik jelenet.

Szerecsen szolgák, török asszonyok jönnek, szőnyegetek terítnek az udvarra, sátorernyőt feszítnek, sípok és dobok zengése mellett jön
Hassán fényes kísérettel.

Török asszonyok. Új vár, fényes vár,
 Magas Léva vára,

Csak a felhő s a madár
Száll föl a fokára.

Hasszán.

Többé már gyaúr haramja
Éji álmom nem zavarja,
Elfáradva hősi harczon,
Ha lefekszem, nyugton alszom.

Revistyei, bős toportyán,
Odafönn a Garam partján,
Bár merész vagy, cselre kész vagy,
Csak nevetlek, föl se veszlek.

Allah az úr,
Mohamed a prófétája,
Én meg az ő hű szolgája,
Pengjen a húr,
Zengjen a dal
Bülbül báj-hangjaival.

(Leül a mennyezet alá.)

Török fiú.

Léva-vár,
Léva-vár,
Magas Léva vára,
Égi nap
Merre jár
Nincs uradnak párja.

Csillag fut
Fényesen
Fönn az égi pályán,
Úgy repül
Kényesen
Szellő paripáján.

Szép selyem
Turbánján
Gyémánt tüze játszik,
Jobbjában
Kemény kard
Villáma czikázik.

Gyaúr vitéz
Nincs vele
Szembenézni bátor,
Bomlik a
Sokaság
Ragyogó kardjától.

Császárunk
Öröme,
Büszkesége Hasszán,
Legnagyobb,
Legelső
A próféta harczán.

Várában
Tömérdek
Aranya és kincse,
Akár az
Útat is
Drága gyönggyel hintse.

De bár a
Tengerek
Minden gyöngyét bírja,
Mind nem ér
Teveled,
Gyönyörű Zelmira!

Hajnal vagy,
Hajnal, mely
Kipirúl keltében,
Nincsen oly
Szép virág
Pádisah kertjében.

Pádisah
Kertjébe
Illenél virágnak,
Te volnál
Úrnője
Széles e világnak.

Hasszán. Ne, itt e gyűrű dalodér'
S ez aranyból vert drága láncz;
Most perdüljön a táncz,
Lebegjen karsú bajadér!

(Bajadérek tánca, melyet török asszonyok éneke kísér.)

Török asszonyok. Hajló szárú
Szép tulipánom,
Harmat-esókod
Jaj de kívánom!
Ingó,
Bingó,
Rózsabimbó,
Patyolat lepled,
Bársony kebled
Illata terjed,
Illata száll,
Hej, rózsá, rózsá, rózsaszál!
Bülbül, Bülbül,
Édes zengő,
Milljó fülbül
Áll az erdő,
Dalod égi hangját
Hogyha zengni hallják,
Zúgásuk a nagy fák
Mindjárt félbe hagyják,
Úgy hallgatják.
Mámor ringat,
Dal meg az illat
Hi szerelemre,
Jőjj kebelemre!
Hajló szárú
Szép tulipánom,
Harmat-esókod
Jaj de kívánom!

Ötödik jelenet.

Előbbiek. Ibrahim berohan.

Ibrahim. Hasszán, Hasszán, Hasszán!
Hasszán. Hejh, Ibrahim, van-é eszed,

Vesztett farkasként mért üvöltesz?
 A palotát majd fölveszed,
 Vigyázz, mert még haragra keltesz,
 S harmadnapig heversz a gúzsba':
 A vaskutya hamis, bemar a húsba!

Ibrahim. Oh, Hasszán, hogy lehets nyugodt!?

Hol van Zelmira, szép hugod?

Hasszán. Hol volna máshol! ékes termiben
 Ambrás kereveten pihen.

Ibrahim. Zelmira nem lágy szőnyegen,
 Revistyei keblén pihen.

Hasszán (talpra szökik). Örült beszéd! De jaj neked, te részeg,
 Aprítsátok darabra öt vitézek!

Ibrahim. Hatalmas Hasszán,
 Dicső basa,
 Ne sujtson még kardod vasa,
 Majd sujthat aztán.
 Előbb hallgasd ki szolgád.

Hasszán. Hamar, hamar, no mondd hát!

Ibrahim. Zsákmányt szimatolni
 Kóboroltam szerte,
 S hazafele térve,
 A fűzeshez érve,
 Lódobogás riaszt föl egyszerre.
 Az árnyba huzódom,
 Hát a poros úton,
 Csapat élén,
 Habos ménjén
 Revistyei vágat,
 Karja közt tartva Zelmirádat.
 Ép kibukott a hold,
 Tisztán láttam, Zelmira volt;
 Szemem fölér a hiúzzal,
 De egy kard hogy kössön ki húszszal?

Hasszán. Hozzátok Zelmirát elő!

Ha tréfálsz, meghalsz, vakmerő!

Moraj. Szörnyü eset — hogy is esett?

Erőszak-é — vagy tán szökés?

Az ör vak-é? — uram, ne késs,

Fogd fegyverid — méned nyerit.

Hasszán.

Nem, nem lehet,
 Ilyent Zelmíra nem tehet!
 Ibrahim hitvány, hazug eb!

Török asszonyok. Allah irgalmazzon,

Sehol, sehol, sehol,
 Sehol sincsen a kisasszony.

Hasszán.

Oh, hát való! Fegyverre hát!
 Kardot hamar és paripát!
 Velem a legjobb száz legény,
 Vért, vért, vért, vért kívánok én!
 Te Ibrahim,
 Veled jőjjön a többi had,
 Vezesd őket szél szárnyain,
 De itt ne hadd
 Vártörető ágyúimat.
 Revistyei, gyűlöllek,
 Szétmarczangollak, nem megöllek,
 Szived az ebeknek vetem,
 Száz holló hízik testeden.
 Hej, lóra, lóra, lóra,
 Csatára, bosszulóra!

Mind.

Föl lóra, lóra, lóra,
 Csatára, bosszulóra!

MÁSODIK FELVONÁS.

(Színhely: Lovagterem Revistye várában.)

*Első jelenet.**Judit, János huszár.**Judit.*

Biz úgy volt az,
 Öreg párom,
 Olyan, mint egy
 Nehéz álom.
 De én meg most
 Kendtől kérdem:
 Búsult-e kend
 Sokat értem?

János.

Édes, kedves
 Feleségem,
 Szomorú volt
 Özvegységem :
 Bánatomban
 Mit tehettem :
 A kulacsot
 Elővettem,
 Karesú nyakát
 Tapogattam,
 Kotycgó száját
 Szopogattam.

Judit.

Hogy eltréfál
 Ingerkedve,
 De megjött a régi kedve.

János.

Hogy ne jönné galambom,
 Se bánatom, se gondom.
 Nem vagy többé török rabja !
 Hát az ostrom meleg napja —
 Annak is már vége,
 Béke van már, béke.
 Bömbölt a sok török ágyú,
 Öreg ágyú,
 S egymás hátán,
 Mint a sátán
 Úgy rohant a gaz pogánya,
 De fogadom, most is bánja !
 Helybehagytuk hevenyébe,
 Elesett Hasszán fele népe.

Judit.

Hála urunk bajnok
 Kezének,
 Vége van a bajnak,
 Veszélynek !
 Asszonyunk, a kedves angyal,
 Mosolyog mint a piros hajnal,
 S férjét hogy tudja imádni,
 Öröm őket látni.

János.

Csitt, jönnek, távozzunk legott,
 Minek zavarni két ily boldogot.

(Elmennek.)

*Második jelenet.**Revistyei, Zelmira jönnek.**Revistyei.*

E vén falak közt
 Rég nem hangzott már
 Jókedv s vidor dal;
 Te dalt, virágot,
 Tavaszi napfényt
 Hoztál magaddal.

Minden tárgy érzi
 Titkos varázsát
 A tündér-kéznek,
 A vén falakról
 Reád az ősök
 Mosolygva néznek.

Zelmira.

Oh, szívem telve,
 Csordultig telve,
 A forró könnyek
 Szívem túláradt
 Üdvének buzó
 Árjából jönnek.

Minden oly fényes,
 Minden oly tiszta,
 Oh, hála, hála!
 Ki oly kegyes vagy,
 Krisztus szűz anyja,
 Légy áldva, áldva!

Revistyei.

Én édes, drága hitvesem,
 Hangod zenéjét szomjasan lesem;
 Ha karjaimba zárva tartalak,
 Úgy érzem, hogy reám szakad
 A mennynek minden üdvössége . . .
 Hogy sohse legyen vége
 S örökké tartson ez a boldog álom,
 Bár jönne most halálom!

Zelmira.

Halál! Ne említsd! Rettegek,
 Ébredni kezd félelmem újra,

Üdvünk irigylik az egek,
S téged lesujt bátyám boszúja!
Én drága férjem,
Oh jaj nekem, ha azt megérem!

Revistyjei.

Ne félt, szerelmem,
Nincs oly félelmes ellen
Török császár hadában,
Kitől a bösz csatában
Remegnem kelljen.
Még gyermek-ifju voltam,
Már megtanultam,
Hogy kell csatába szállni,
Bátran kiállni
Karddal, kelevézzel,
Dacolni vésszel —
De félni nem.
Te se rettegj, szívem!
Van énnekem egy titkom,
Nem tudja senki,
Oh, drágám, hadd öntsem ki,
Füledbe titkon:
Kardom bűvös mór szablya,
Pengéjén varázs-jelek,
Ki olyanért forgatja,
Mit legjobban szeret,
A harcza, mint a nászba,
Örömtől hangos házba,
Olyan vigan mehet.
Bár eget vívó óriás
Legyen az ellen,
Neki nem állhat ellen,
A porba sujtja a varázs.
E kard, e kard mindig talál,
S csókja nem seb, hanem halál!
De halld tovább
Ezt a csodát:
Ha a varázsról mit sem tud az ellen,
E kard ura,
Ki a halállal lépett alkura,
Mint a híg levegő, oly sérthetetlen.

Kettő a legdrágább szívemnek,
Te és honom.
Kardomat hüvelyéből
Csak értetek vonom,
Csak értetek vonom ki,
Engem nem győz le senki
Szent harcomon.

Harmadik jelenet.

Előbbiek. János, majd a Bányagróf.

- János.* A körmöczi Bányagróf
Érkezett a várba.
- Revistyei.* Isten hozta. Jó barátom, (János el.)
Igaz szívvel látom,
Te is, édes feleségem,
Magyar vendégszeretettel
Lásd vendégem.
Jő is épen.
Nemes barát, Isten hozott!
- Bányagróf.* Hallván, hogy mint vad áradat
Szilaj török had átkozott
Ostrommal víjja váradat,
Lándzsásim összeszedtem,
S háromszáz jó legénynyel
Hozzád siettem.
De a hír sántán kullogott,
Mulasztását nem tudtuk helyrehozni,
S ostrom helyett két boldogot
Látunk, gyönyörben olvadozni.
- Revistyei.* Bajtárs, im hitvesem,
Nem tudja senki sem
Mégmérni boldogságomat.
Keblem dagad,
Miként a tengeráradat.
Az érzéseknek óceánja
Hullámain az égig hányja.
Nem csak az édes szerelem
Dagasztja kebelem,

De fájó honszerelmem is nagyobb,
Érzem, hogy jobb, nemesb vagyok.
Én szép, mosolygó hitvesem,
Én bánatos hazám,
Szeretlek híven, igazán,
Tiértetek föláldozom
Az életemet is szívesen.

Negyedik jelenet.

Előbbiek. János, majd Ibrahim.

János. Léváról Ibrahim renegát
Hasszán basa üzenetét
Akarja adni át.

Revistyei. Jöjjön tehát. (János el.)
Zelmúra. Oh, baljós sejtelem,
Megöl a félelem,
Mária, légy velem!

Ibrahim. Léva hatalmas,
Dicső basája,
Hasszán küld engem.
Te asszonyrabló,
Gyaúr, hitetlen,
Bár érdemetlen
Vagy is reája :
Kardjával kéri
Gazteted számon,
Nem bízza másra,
Hogy boszut álljon.
Ha férfi vagy, ha férfi,
Állj ki a bajvívásra!

Revistyei. Mondd uradnak :
Bárhol, bármikor
Kész vagyok kiállni véle,
Megmutatja kardom éle
Erejét a hős haragnak,
Mely szívembe' forr.

Ibrahim. Mához egy hétre,
A vár alatti sík teren

Uram, hős Hasszán, megjelen,
Nem messze kell fáradnod érte.
Revistyei. Mondd néki: Revistyei várja,
Életre, halálra!
A Bányagróf lesz bajbíránk,
Égből az Isten néz le ránk.

(A Bányagrófhoz.)

S te, úgy-e, eljössz?
Bányagróf. Eljövök
És résen állok,
Hogy cselet ne hányjon a török.
De most, a bányavárosok ügyében
Egy kis beszédem
Volna tevéled,
Vezess szobádba, kérlek.

Revistyei. Menjünk. S te, Ibrahim, mielőtt
Távoznál, tarts egy kis pihenőt.
Követ vagy és az én vendégem,
El nem eresztlek szomjan, étlen;
E vár nemes ősi magyar vár,
Vendégre hol étel-ital vár.

(Revistyei és a Bányagróf el az egyik oldalon, Ibrahim a másikon.)

Ötödik jelenet.

Zelmíra egyedül.

Zelmíra. A nap kítűzve,
Bajt vi a bátyám
Férjemmel én miattam.
Szív, mért szorongsz úgy,
Nem éri férjem'
Veszély a viadalban;
Megtér ölembe,
S egymást öelve
Élünk még boldogabban.

De hát a bátyám!
Oh, mintha látnám
Eldölni szörnyü sebben,
Kiomló vére

Fejemre átok,
Üldözni fog szünetlen.
Oh, hogy ez átkos
Véres vizálynak
Vétkes szerzője lettem!

Bátyám kevély, zord,
De hozzám jó volt,
Mindig kedvem kereste ;
Mire csak vágytam,
Minden kis vágyam
Szememből szinte leste ;
Mégis miattam,
Csak én miattam
Lesz szomorú eleste.

Oh, hogyha néki
A bűvös kardról
Egy jó szellem beszélne,
Azt mondva : térj ki!
Nem futna akkor
Vakon a végveszélybe ;
Kerülve férjem,
Nem vána értem,
S én nem remegnék érte.

Hatodik jelenet.

Zelmira, Ibrahim jó.

Ibrahim. Revistyei jól megvendégelt,
Adatott bőven italt, ételt,
Kenyerét, borát elköltöttem,
S becsülettel köszönni jöttem.

Zelmira. Jó Ibrahim, könyörgök,
Allah áldjon meg érte,
A bajvivásról
Bátyám beszéld le.

Ibrahim. Csak ily csekély
Mit úrnöm bájos ajka kér ?

Szerény kívánat!
 Kérd ezt a hegyet,
 Hogy tarfejéről a várat,
 Mint egy süveget,
 Vegye le,
 S a Garamon túl tegye le,
 Szép szemedért a bolond
 Tán megteszi,
 De Hasszán, mit egyszer kimond,
 Azt vissza nem veszi.

Zelmíra.

Oh, Ibrahim, ne légy kegyetlen,
 Búmat ne tetézd,
 Te vagy az egyetlen,
 Ki elfordítja tán a véaszt.
 Gátold meg a szörnyű vivást,
 Hasszán vegye vissza a bajrahivást,
 Vagy mondd, hogy nem addad át!

Ibrahim.

Habár a nevem renegát,
 Szavammal nem játszom hitetlenül.

Zelmíra.

Oh, könyörülj!

Ibrahim.

Azt hittük, úgy-e, minapán,
 Hogy gyors paripán
 Revistye felé az estveli séta
 Csak tulipán-ünnepi tréfa?
 Most remegünk,
 S úgy-e hát,
 Ibrahim, a renegát
 Tanácsa is jó volna nekünk? . . .
 Vagy tán Revistyei, a bátor,
 Megijedt Hasszán haragjától,
 S felesége mögé bújva,
 Vértje a szoknya,
 S hogy ne sujtsa basa boszúja,
 A dolgot könyörgésre fogja.

Zelmíra.

Oh, hallgass, hallgass!
 Ily káromló beszéd
 Nem illet olyan hős vezért.
 Nem érte kell
 Ma esdeni.
 Bár Hasszán mint a farkas

Öl, dúl, ha kardra kel,
Nem, nem Revistyei,
Hasszán esik el.

Ibrahim.

Ha-ha-ha!
Ne hidd, hogy ezt megéred valaha!
Hasszán oroszlán-ereje
Játszva veri
Revistyeit a földre le.

Zelmíra.

Ibrahim, hallgasd meg szavam,
Hasszán ereje hasztalan.
A férjem kardja
Büvös mór-szablya,
Az ellen
Akármilyen hős,
Bármilyen erős,
Nem állhat annak ellen.
E kard mindig talál,
S esőkje nem seb, hanem halál!
Bátyám, bátyám, beh szánlak!
Oh, Ibrahim,
Mondd meg Hasszánnak,
Ha kedves élte,
A bajra ki ne álljon,
Ha meg nem mondod, vére
Fejedre szálljon!

Hetedik jelenet.

Előbbieket. Revistyeit.

Revistyei.

Ibrahim itt?

Ibrahim.

A jó ebédet elköltöttem,
A mint illik, köszönni jöttem.
Allah veled!

Revistyei.

Téged kísérjen!
Üzenetem el ne feledd! (Ibrahim el.)

Zelmíra.

Oh, férjem, férjem!
(Revistyeit szenvedélyesen átöleli.)

HARMADIK FELVONÁS.

(Színhely: Terem Léva várában.)

*Első jelenet.**Hasszán* egyedül.

Hasszán. Arczom tüzel,
 Süti a szégyen lángja,
 Szilaj dühvel
 Szivem a bosszú rágja,
 Belé törött a kín fullánkja.
 Az a kevély gyaúr hogy megcsufolt,
 Soha le nem megy ez a folt.
 Oh, hűtlen hirnevem,
 Oh, hálátlan hugom,
 Nem is tudom,
 Hogy bírja elviselni ezt a gyászt szivem.

De nem!
 Silány búval magam nem aljasítom,
 Revistyei bajt ví velem,
 Kardom kardjába vág,
 S ha koponyáját ketté nem hasítom,
 Köpjön szemembe a világ!
 De olyan lassan múlik az idő,
 Oh, hogy Ibrahim még se jő!

*Második jelenet.**Előbbi. Szolga, majd Omár* csausz, kísérettel.

Szolga. Uram, egy csausz érkezett a padisától.
Hasszán. Vezesd be őt! (Szolga el.) Szivem, te büszke, bátor,
 Miért remegsz úgy, mint csinyt tett gyerek?
 A végzet árnya közeleg!
 Hát gyorsabb a ballír, mint a madár,
 Kudarczom' a szultán tudja már,
 És küldi a selyemzsinórt?

Parancsol végzetem,
Kincsem, hatalmam, életem
Szemétre szórt
Cserép gyanánt magamtól elvetem.

Csausz (belép, ²kísérettel). A nagyhatalmu szultán,

A fényes kalifa,
A szent városok: Mekka, Medina,
Jeruzsálem s az egész föld ura,
Kinek kegyelme, mint a nap,
Úgy süt szolgálóira,
Hallván csatáidat,
S vitézi hírneved,
Három lófarkas zászlót küld neked!

Kíséret.

Hallván csatáidat,
S vitézi hírneved,
Három lófarkas zászlót küld neked!

Hasszán.

A nagy szultán kegyelmét,
Én, legkisebb, méltatlan szolgál,
Porig hajolva,
Hódolva fogadom,
Bár érdemetlent ért, tudom.

Csausz.

Allah világosítsa elméd!
A padisah kegyének kútja
Ezzel még ki nem apadt.
Szerencséd útja
Az ég felé ragad.
Hallván, hogy húgod
Mily szép virág,
Saját kertjébe vágyik
Ültetni át.
Zelmira lesz maga
A szerály legszebb csillaga,
S te, a ki nagy vagy, léssz nagyobb,
Szerencséd fényesen ragyog!

Kíséret.

Zelmira lesz maga
A szerály legszebb csillaga,
S te, a ki nagy vagy, léssz nagyobb,
Szerencséd fényesen ragyog!

Hasszán.

Hajh, csillagomra gyász-felhő borúl,
Oda Zelmira, váram büszkesége,

Öt álnokúl,
 Várába elragadta egy gyaúr,
 A szép reménynek vége, vége;
 Padisah kertjébe nem adhatom,
 De bosszút állok érte, fogadom!
 Revistyei szívébe'
 Kardom megforgatom . . .
 Most, jó csász, menj, menj, pihenni.
 (Csász és kíséret el.)

*Harmadik jelenet.**Hasszán* egyedül.

Hasszán. Allah hogy büntet engem!
 E lángot itt szívemben
 Nem oltja semmi,
 Kevély reményem már-már ezélhoz ért,
 Hugom szultána, a szerály gyöngye,
 Magam — tán nagyvezér,
 A birodalom oszlopa!
 Hasszáu, Hasszán, te gyöngye,
 Hasszán, te ostoba!
 Nincs senki nyomorútabb nálad,
 Becsületeden csorba,
 Arcod temesd a porba,
 És hintsd meg hamuval szakállad!

*Negyedik jelenet.**Hasszán, Ibrahim* belép.

Hasszán. - Átadtad a kihívást, Ibrahim?
Ibrahim. Át, uram.
Hasszán. És elfogadta?
Ibrahim. El, uram.
Hasszán. Mit az időre s helyre nézve kértem,
 Meg nem tagadta?
Ibrahim. Nem, uram.
Hasszán. Mi ördög bújt beléd, nem értem,

Hát harapófogóval húzzam-é ki
 A szót belőled?
 Mondd el apróra : mit mondtál néki,
 S ő mit üzent te tőled?

Ibrahim. Azt mondtam, a mit számba adtál,
 Mit felelt rája? Hallottad már.

Hasszán. Még ingerelsz? A prófétára,
 Türelmemnek is van határa,
 Haragomat jobb, ha kerülöd,
 Mert megkeserülöd!

Ibrahim. Nem is tudom én, hogy kezdjem,
 Hiába a szót mért veszttem?
 Szómra füled
 Úgy is süket:
 Ha arra kérlek, arra,
 Vond vissza a bajrahívást . . .
 No lásd,

Hasszán. Hogy megütődöl rajta.
 Az ilyen beszéd ép rád vall,
 Hagyj föl már ostoba tréfáddal!

Ibrahim. Uram, nem tréfa ez,
 A sors ha célba vesz,
 El is talál.
 Téged már célba vett,
 E harcban éltedet
 Kioltja a halál.
 Tudd: Revistyei kardja
 Bűvös mór-szablya,
 Az ellen,
 Akármilyen hős,
 Bármily erős,
 Nem állhat annak ellen.
 E kard mindig talál,
 S csókja nem seb, hanem halál!

Hasszán. Elment az eszed?
 Örült beszéd,
 Ezt a mesét

Ibrahim. Honnan veszed?
 Zokogva, sirva
 Vallotta meg Zelmira,

- Mert reszket érted,
S félti a kardtól élted.
- Hasszán.* Pokol!
A rabló hát meg nem lakol,
Így hull boszúm
Saját fejemre vissza,
A por
Vérem föliszszá.
Bátorságom rendülni érzem,
És gyáva félelem fagyasztja vérem!
De visszalépni, visszalépni . . .
Kész volnék inkább szívemet kitépni.
El, gyáva félelem,
Oly életnél, mely becestelen,
Jobb a halál! . . .
Mindennek vége már,
A sírgödörnek férge vár.
- Ibrahim.* Mit állsz olyan leverten,
Mint gyöngé asszony?
Bizd rám, segíték a kudarczon.
Titkon több szívbe vertem
Tört, mint a harczon,
Mérget hányszor kevertem,
Ne állj olyan leverten.
Revistyeinek éltét
Mérgem kioltja,
Nem forgat bűvös kardot
A sirok holtja.
- Hasszán.* Ha megteszed,
Hálás leszek.
Hűségedért jutalmad elveszed.
Adósod vagyok,
Kérj bármi nagyot,
Alláhra fogadom,
Megadom.
- Ibrahim.* Munkámnak díja
Legyen Zelmíra,
S vele egy kis nászajándék.
E munka nem gyermekjáték,

Más nem tenné meg, fogadom ;
 S ha Revistyei a gyáspadon,
 Könnyű rajta-ütni várán,
 És bevenni
 Egy kis csete-paté árán.
 Uram, hát áll az alku ?

Hasszán. Áll,
 Látod, hamar megalkuvál,
 Ne mondd : Hasszán fősvény kufár.
 Segíts, pokol,
 Boszúmat állnom !

Ibrahim. Szép Zelmirát
 Karomba zárom.

Együtt. Pokol, segíts meg !
 Mi kéj a szívnek
 A teljesült vágy,
 Ha Allah elhagy,
 Segítsen a pokol !

Hasszán. Munkára föl hát,
 Revistyei meglakol !

NEGYEDIK FELVONÁS.

(Színhely : Terem Revistye várában.)

Első jelenet.

Zelmíra, Judit, majd Ibrahim.

Judit (belépve). Úrnóm, aranyom,
 Ott kinn vár egy ötvös-ember,
 A vén Salamon,
 Bejöhet-e ?

Zelmíra. Jöjjön.

Ibrahim (álruhában, vén zsidónak öltözve, bedugja fejét az ajtón.)

Itt vagyok.

(Az asztalhoz megy, leoldja derekáról a bőrtüszőt, melyből gyűrűk, boglárok, s más drágaságok gurúlnak ki.)

Judit. Szent atyám, be sok kincs ! Hogy ragyog !

Ibrahim. Indiákról most jövök,
 Annyi a gyöngy ott, mint a rög,
 Hoztam is onnan egy kis zsákkal,
 Tüszöm tele drágasággal.

Bárki lássa :
 Gyűrű, boglár, függő, násfa,
 S drága-gyöngyü
 Dús nyak-ék,
 Csatt, kősöntyü . . .

Rajta a gyémánt, nézd, hogy ég !

Zelmíra (nyakára csatol egy gyöngysort). Mondd csak, Judit, jól áll?

Judit. Gyönyörűn !

Urunk, tudom, majd elmondja :
 Gyöngyöm, Gyönyörűm !

Zelmíra (a gyöngysort leteszi). Nem szép dolog,
 Hogy csak magamra gondolok.
 Nincs uramnak való ékszer ?
 Sisakforgó, vagy egyéb szer ?

Ibrahim. Akad tán, úgy gondolom —
 De a nagyobb tarsolyom
 Nincsen kéznél,
 Lenn hagytam az örvitéznél.

(Judithoz.)

Megköszönném, húgomasszony,
 Ha fölhoznád.

Zelmíra. Judit, hozd hát. (Judit el.)

Ibrahim. Revistyei ismer engem,
 Bűvös kardját én szereztem ;
 Most kincsenek itt a párja,

(Az oldalán függő tarsolyból egy arany serleget vesz elő.)

Csakhogy ennek van gazdája.
 Lengvel királykisasszony
 Ép menyasszony,
 Övé lesz, s ő férjének adja majd.
 E serleget nem érintette ajk,
 Drágább ez, mint oltári kegyszer,
 Csodás ereje van, de csak egyetlen-egyszer :
 Síríg hú lesz a férj,
 A kinek ajka ehhez
 Először ér.

Zelmíra. Oh, Salamon,
Add nekem, árát én is megadom.

Ibrahim. Nem lehet! Hogy szegjem szavamát?

Zelmíra. Adok érte száz aranyat.

Ibrahim. Kettőért sem adom.

Zelmíra. De ha kérlek, jó Salamon!

Ibrahim. Ilyen a bohó vén ember,
Megint nem bírok a szivemmel.
Volt egy lányom, szakasztott, mint te,
Reám mintha csak ő tekintne,
Meg nem tagadhatom kérésedet,
Itt van a serleg, ime vedd,
Száz aranyért a tied.

(Künn kürtszó hangzik.)

Zelmíra (örömben tapsol). Férjem jön, férjem.

Ibrahim. Megyek, hogy itt ne érijen,
Most még titok a serleg,
Ott kinn várom a bérem.

(Elmegy.)

Második jelenet.

Zelmíra, Revistyei vadásztársaival belép.

Zelmíra (férje karjai közé fut). Oh, édes, édes,
Én üdvösséges,
Szerelmes férjem!

Revistyei. Aggódtál reggel, s ugy-e, lám,
Itt vagyok, én szép violám,
Hozzuk a zsákmányt szekeren,
Mennyi leölt vad odalenn.

Férfinak edző munka kell,
Majd vadat űz, majd hadra kel,
Pezsdül a kedv és az erő,
Szomju vadásznak bort elő!

Kar. Pezsdül a kedv és az erő,
Szomju vadásznak bort elő!

(János egy nagy kancsó bort hoz, sorban tele tölti a serlegeket, Zelmíra tartja az Ibrahimtól vett billikomot, s férjének nyújtja. Revistyei s a vadászok isznak.)

- Revistyei.* Rég volt ily széles kedvem,
 Dalunk, barátim, zengjen,
 Nem holmi gyászdal,
 De vig vadászdal!
- Kar.* Hegyen-völgyön járunk szabadon,
 Száz hahótól hangzik a vadon,
 Csahol az eb, kürt bűg, hahotáz,
 Vigan éli éltét a vadász.
- Özet, szarvast, medvét felverünk,
 De holnap, ha ismét nyergelünk,
 Nagyobb vadra visszük fegyverünk,
 Vad törököt üzünk, kergetünk.
- Revistyei.* Elég, elég,
 Szűnjék a dal,
 Bennem egy pokol ég,
 Vérem mégis jeged,
 Az ital, az ital,
 Ki adta ezt a serleget?
- Zelmíra.* Salamon ötvös, a vén,
 Tőle vevém,
 Hisz ismered.
- Revistyei.* Salamon ötvöst én nem ismerek!
- Zelmíra.* Hozzátok elő,
 Ott kinn van ő.
- János.* Már nincs, a kapun kisuhant az öreg.
- Zelmíra* (férje elé térdel). Segíts, mennybéli szűz!
- Revistyei.* Megemészt ez a tűz,
 Izzó fogók tépik belem,
 De lenn,
 Érzem, lábomba áll
 És csúszik föllebb a hideg halál,
 Mindjárt szívemhez ér . . .
 Boldogtalan, mit tevé?
 Az égre,
 Ez Hasszán mérge!
- Zelmíra.* Férjem, nem gondolod talán? . . .
- Revistyei.* Zelmíra, oh . . . (Meghal.)
- Kar* (rémült kiáltásban törve ki). Jaj, vége!
 Szörnyü látomány!

János. Ez hát a vég!
Zelmíra. Irgalmas ég!
 Férjem, szerelmem!
János. A halál ül már sárga homlokán.
Zelmíra. Oh, kárhozat!
 Szakadj reám
 Te boltozat,
 Temess el engem!
 De itt a serleg,
 Férjem, követlek!

(A serleget megragadja, s ki akarja hajtani. János s Judit, ki időközben visszatért, elveszik tőle.)

Judit. Csendesülj, úrnöm, csendesülj!
Zelmíra. A pokol főzte
 E szörnyű tervet,
 Átok az észre,
 A melyben termett,
 Átok a kézre,
 A mely intézte,
 S átok reám is,
 Bűnös fejemre!
 Mért szült anyám
 Ily gyötrelmemre! ?
 Oh, mily nyomorúlt vagyok én,
 A pokol mély fenékén
 Így ég az elkárhozott,
 Hasszán, Hasszán, légy átkozott!

Kar. Hasszán, Hasszán, légy átkozott!
Zelmíra. Szivemben
 A boszú lángja nő,
 Mért vagyok gyöngé nő,
 Hadd sujtna karom.
 Oh, ég villáma,
 Te sujts Hasszánra!
 De ni, ott a falon
 Férjem hű kardja,
 A bűvös szablya! . . .
 Az ég mutatja,
 Hogy kell boszudat állnod . . .

Férjem, szerelmem,
Megbosszulom haláloed!

(A falról a kardot lekapja s szilajon megforgatja.)

ÖTÖDIK FELVONÁS.

(Színhely: Szabad tér Revistye vára alatt.)

Első jelenet.

Hasszán, Ibrahim, török katonák.

Ibrahim. Hajnal előtt idejöttünk, aztán
Mért vagy olyan nyughatatlan, Hasszán?
Hallod, a vár milyen néma?
A tied lesz, tied még ma.
Kezed közül nem menekszik!
Revistyei kiterítve,
Ravatalon fekszik.

Hasszán. Hagyd el! Unom szád sok fecsegését.
Fojt a harag, tép a gyanú, kétség.
Gyaúr voltál és hitetlen,
Szavaidnak hogy hihettem.
Fájt a fogad — oh én balga, dőre —
Léva-várra, basaságra,
Azért csaltál törbe.

Ibrahim. Allah tanúm, nem csaltalak én meg,
Revistyei mérget ivott, mérget,
Láttam ennen két szememmel,
Kész vagyok ezt életemmel
Bizonyítani néked.

Hasszán. Nem hihetem, csak ha magam látnám;
Ott vigyorog arczodon a sátán!
De ha megcsalsz, jaj tenéked,
Lesujtalak, le a porba,
Magam előtt a pokolba
Téged küldlek, téged!

Ibrahim. Áldjad Allahot, bajtól, hogy megóvott!

(Szünet.)

Amoda, nézd, a dombháton
A körmöczi Bányagrófot
Porfellegben közelegni látom.
Hasszán. Lám, hazug, gaz fattyu voltál,
Törbe csaltál, megcsufoltál,
Jőnek már a viadalra.
Ibrahim. Uram, csöndesülj, a dalja
Körmöczbányáról jön épen,
Hogy tudná, hogy Revistyében
A vár ura meg van halva.

Második jelenet.

Előbbiek. A Bányagróf lándzsáival.

Bányagróf. Üdvöz légy, Hasszán,
Revistyei arra kért,
Bajbíró legyenek harczán.
Most hát jelöljük ki a tért
A viadalhoz ;
Ki ért hadadban ahhoz ?
Ibrahim. Értek én.
Hasszán. Menj, Ibrahim, hát kijelölni.

(Ibrahim és a Bányagróf hátrább vonóznak.)

Oh, mint tudom gyűlölni
E renegátot,
Magamat, s az egész világot !
Lesujt az átok,
És megaláz !
Ereimben futkos a láz,
Fejemben örvénylik a vér,
Köd száll szememre,
Oh, Allah, taníts türelemre !
Lándzsások. Hejh, te kontyos, gallyas, lompos,
Bugyogós pogánya,
Vájjá ki a két szemed,
Vájjá ki a kánya !

Török fattyú, jó a faggyú,
S az olajos kása?
Régi mondás: bolondnak
Bolond a szokása.

Egyet falnál, meg is halnál
A jó szalonnátul,
Kiszaladna a lelked,
Kiszaladna hátul.

Kávét mellett szundikálva,
Szívod nagy pipádat,
Fürge tánczra sohasem
Billented a lábad.

Hejh, a tánczra, medve-tánczra,
Lánzhordta pogánya!
Majd megtanít a magyar
Nehéz buzogánya.

Török katonák. Hejh, te kényes, jaj de fényes
Zsirtól a dolmányod,
Mégis a nagy szavakat
Milyen hetykén hányod!

Boros kulacs, tánczolj, mulass,
Járjad a bolondját!
Hisz a gyaúr, ha busul,
Borba fojtja gondját.

Tokos német, okos német
A segítő társad,
Hanem beléd az is már
Hányszor ütött nyársat!

Ne félj, török, a magyartól,
Ha nagy is a szája,
Szpahi, jancsár rohamát
Soha ki nem állja.

Megy a jancsár, czifra handzsár,
S kard van a kezében,
Fúró-lyukba a magyar
Bújna ijedtében.

Láindszások. Rajta, rajta, szaporán,
Hadd szaladjon a pogány,
Vigye az irháját!
Üzd, pajtás, a törököt,
Aprítsd mint a nyers tököt,
Kopasz koponyáját!

Bányagróf. A pálya ím kimérve;
Az egyik innen élve
Nem távozik!
De hol késik Revistyei?
Miért nem jó, a földet
Török vérrel megfesteni.
Föl, trombiták, harsogjatok,
Revistyei, ha hallja, jönni fog.

(A harsonák megszólalnak, erre a várkapu megnyílik, leeresztett sisakrostélylyal pánczélos levente lép ki rajta, vértjén, pajzsán a Revistyei-czímer ragyog. Utána várkatonák.)

Hasszán. Ördög, ne, itt a díjad!

(Ibrahimot leszúrja.)

Most föl, csatára!
A bűvös kard daczára,
Revistyei, hadd víjjak
Veled, életre-halálra!

(Összezsapnak, a pánczélos levente elesik.)

Pánczélos levente. (Zelmíra.) Jaj, végem!
Krisztus, kegyelmezz nékem!

Hasszán. Mi ez? Zelmíra hangja?
Gonosz manó furfangja
Játszik fülemmel?
Gyorsan, hadd lássam két szememmel!

(A pánczélos levente sisakrostélyát megnyitja.)

Nagy ég!

Hugom, Zelmíra! Allah, mit tevék!

Zelmíra.

Még többet is tevék!

Hasszán, te kevély,

Te büszke hadverő,

A híred bármi nagy,

Tudod, mi vagy?

Silány orgyilkos, méregkeverő!

Mérged megölte férjemet,

Szemén az örök-álom,

De a te szemed!

Kerülje örökre az álom!

Ajkaidhoz ne érjen

A nélkül egyetlen falat,

S egy csöpp ne nedvesítse ajkadat,

Hogy ott ne égjen

A vére és a vérem! . . .

Mint szörnyü méreg

Tüzelje véred,

Szaggassa szíved,

Örülj, hisz sikerült a míved!

Haszán.

Zelmíra, elég,

A vérem már is ég!

Zelmíra.

Férjem, bocsásd meg

A mit vétettem,

Te lásd meg,

Hogy dőre tettem

Csak balgaságomból fakadt,

S rád érdemetlen

Tán még se lettem.

Férjem, a mennyben, nyisd meg ajkad,

Mondd, hogy remélhetek,

S bűnöm feledve . . .

Sietek, sietek

Hü kebeledre . . . (Meghal.)

Judit (előrohan s Zelmírára borul).

Úrnóm, úrnóm, oh, nyisd fel szép szemed!

Neked meghalnod nem lehet!

Hasszán (merőn néz maga elé, aztán a bűvös kardot, melylyel Zelmíra küzdött, a földről felragadja).

Te kard, bűvös kard,
 Itt vagy kezembe!
 Hadd lássalak
 Most szemtől-szembe!
 Ez átkozott jelek,
 Ni, hogy vigyorganak reám,
 Bennök talán
 Egy gonosz démon incseleg!
 Fejem valami mákony
 Bódítja meg;
 Ez ákom-bákom,
 Úgy tetszik, él,
 Itt e keskeny szalag
 Hét bogba, hurokba
 Kötődve, forogva
 Szalad, szalad,
 Itt e karély
 Tüzel mint egy véres taréj,
 Emitt tüzes kígyó sziszeg!
 Fülelnék alig hiszek,
 Úgy van, sziszeg, sziszeg.
 Már kezdi magát,
 Gyűrűkben nyugvó derekát
 Kigombolyítani,
 S rám ölti nyelvét!
 Oh, ez képes az elmét
 Megtébolyítani!
 Ni, most kipattan,
 Itt van nyakamban,
 Itt van kebelemben,
 Oh, mentsetek meg engem!
 Jaj, a kígyó-marás,
 A varázs, oh, a varázs!

(A kardot saját keblébe dőli.)

Bányagróf.

Szemünk döbbenve nézte
 A viadalt,
 Nem földi kéz intézte

Itt ezt a bajt!
 A kard, a kard,
 Revistyei kardja állt boszút.
 A porban heverőnek,
 A méregkeverőnek
 Megnyílt pokolba az út.
 A bosszuló kard, a bosszuló,
 A vétkes Hasszán vérebe gázolt.

(A várkapu ismét megnyílik, Revistyeit koporsóban hozzák, utána gyász kíséret. Zelmírátt azalatt ravatalra helyezik.)—

Hajtsátok meg a zászlót,
 És búgion a gvászinduló!

Férfiak kara.

Sírhatunk, sirhatunk,
 Jó napunk, szép napunk
 Leáldozott örökre,
 Leáldozott örökre.
 A hősök, daliák
 Törzséről e nagy ág,
 Hajh, de korán törött le,
 Hajh, de korán törött le!

Hasztalan búsulunk,
 Jó urunk, hős urunk
 Koporsóból föl nem kel,
 Koporsóból föl nem kel.
 Őt fel nem támasztjuk,
 Hasztalan áztatjuk
 Sok keserű könyekkel,
 Sok keserű könyekkel!

Nagy a mi félelmünk,
 Oda van védelmünk,
 Oda van már hős urunk,
 Oda van már hős urunk.
 Fogadd őt mennyedbe,
 Örök kegyelmedbe,
 Oh, szerelmes Jézusunk,
 Oh, szerelmes Jézusunk!

Asszonyok kara.

Hitvese véle
Szálljon az égbe.
Mária, védjed őt,
A hű, a tiszta nőt,
Ha áll az Úr előtt
Hószin lelke!
Hűségét éltevel,
Kiomló vérével
Megpecsételte!

VARGHA GYULA.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

X. FEJEZET.

Maggie minden várakozásnál rosszabbul viseli magát.

Az ijesztő tárgy, a mely ekként korszakot alkotott Pullet nagybácsi életében, semmi más nem volt, mint a kis Luczi, a kinek egyik fele, kalapja tetejétől egész lábaig, pizsokkal és sárral volt eléktelenítve, s a ki két vékony bepizskított kezét kinyújtá s rendkívül siralmas arcot mutatott. Hogy ezt a Pulletné szobájában példátlan esetet megértsük, vissza kell mennünk oda, mikor a három gyermek kiment játszani, s a kis dæmonok, a kik Maggie lelkét azon nap kora reggelétől hatalmukba kerítették, az ideiglenes távollét után annál nagyobb erővel tértek újra vissza. A reggel minden kellemetlen visszaemlékezései lenyűgözték, mikor Tom — a kinek nem tetszését maga iránt Maggie azon bolondos ölelésével keltette föl különösen, a mely miatt bátyja az almabort kiöntötte — így szólt: «No, Luczi, jőjj velem!» mire ők ketten a pincze felé indultak, hol a békák tanyáztak, mintha csak Maggie nem is lett volna a világon. Észrevevén ezt Maggie, kissé távolabb maradt, hasonlóan a kis Medusához, a kinek kígyóit levagdalták. Luczinak természetesen nagyon tetszett, hogy Tom unokatestvére olyan jó volt hozzá, s gyönyörködve nézte, hogy Tom mint csiklandozott egy darab madzaggal a

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242. és 243. számaiban.

pincze vasrácsán keresztül egy kövér békát, a mely ott bátorságban érezte magát. Luczi azonban óhajtá, hogy Maggie is együtt élvezze ő vele ezt a látványt, főkép mivel Maggie kétségkívül kitalálta volna a béka nevét s elbeszélte volna múltjának történetét; mert Luczi gyönyört talált a Maggie elbeszéléseiben s hitte is félig azokat, a miket Maggie a történetesen meg-eső valódi dolgokról mondott, hogy például a fülbemászó felesége mikép mosott otthon, s gyermeke mikép esett a forró üstbe, a miért az asszony azután olyan gyorsan futott orvosért. Tom mély megvetést mutatott Maggienek e hihetetlen beszéde iránt, egyszerre szétmorzsolván a fülbemászót, s ezzel behozonyítván a történet egész valótlanságának fölösleges és e mellett könnyű szerét. De Luczi a világért sem tehetett róla, hogy ő mind ebben képzelt valamit, s hogy minden más történetet is hihetőnek tartott. Élénk volt tehát a vágya, hogy a természetes békának történetét megismerje és szokott szeretetreméltó modorával visszafutott Maggiehez, így szólván neki:

— Nini, itt van egy nagy, fura béka, Maggie! Gyere csak, nézzd.

Maggie nem szólt semmit, hanem mély mogorvasággal elfordult. A míg Tom Luczit nálánál többre látszott becsülni: Luczi részesnek mutatkozott az ő szívtelenségében. Azelőtt még kevéssel lehetetlenségnek látszott Maggiere nézve, hogy ő a csinos kis Luczira valaha megnehezteljen, épen oly kevéssé, mint hogy egy kis fehér egernek ártson; de akkor Tom még egészen közönyös volt Luczi iránt, s egészen Maggiere volt bízva, hogy őt dédelgesse és becézze. S épen most kezdett azzal a gondolattal foglalkozni Maggie, hogy szeretné Luczit megrikatni vagy ráüssön, vagy megcsipje, főkép, hogy ezzel Tomot boszanthassa, kit hiába ütött volna meg, még ha mert volna is, mert Tom nem törődött az ilyessel. S ha Luczi most ott nem lett volna, Maggie biztosra vette, hogy Tom megint hozzáédesedett volna később.

Egy kövér béka csiklandozása, a mely épenséggel nem valami érzékeny, olyan mulatság, a melybe hamar beleunhatni, s Tom már innen-onnan az időtöltés más módjáról kezdett gondolkozni. Csakhogy ilyen mesterséges kertben, a hol a kövezett gyalogjárókról sem távozhattak, vajmi csekély választás kínálkozott a sportban. Az egyedüli gyönyör e korlátozottság széttörésének a gyönyöre volt, s Tom egy, a

tóhoz teendő izgató látogatásról kezdett elmélkedni, mely tó a kerten túl egy szántásnyi távolságban volt.

— Luczi — kezdé Tom, fejét nagy jelentőséggel fölvetve meg leeresztve, miközben a madzagot összeszedé — mit gondolsz, mit akarok én most tenni?

— No, mit? — kérdé Luczi kíváncsian.

— Hát a tóhoz szándékozom menni, megnézni a csukát. Ha kedved van, eljöhetsz velem — mondá az ifjú kényúr.

— Jaj Tom, hát el mersz oda menni? — szólt Luczi. — Hisz a nagynéni azt mondta, hogy a kertből nem szabad mozdulnunk.

— Én a kert másik végén fogok kimenni — felelt Tom. — Nem lát minket senki sem; különben nem törődöm vele, ha látnak is — haza szaladok.

— De én nem tudok szaladni — szólt Luczi, a ki azelőtt még ily kemény megpróbáltatásnak soha sem volt kitéve.

— Oh, soha se törődjél vele — te rólad nem tesznek föl ilyen rosszat — mondá Tom: — Mondd, hogy én vettelek rá.

Tom megindult, s Luczi mellette lépdelt félénken, élvezve a ritka gyönyört, hogy most valami csinyt tesznek — izgatva a csukáról tett ünnepélyes kijelentéstől, a mely felől nem volt egészen tisztában, hogy hal-e az, vagy madár. Maggie látta, a mint a kertet elhagyják s nem tudott ellenállni azon ösztönnek, hogy ne kövesse őket. A harag és féltékenység épen oly kevéssé engedhették, hogy kitűzött czéljokat szem elől téveszszék, mint a szeretet; s hogy Tom meg Luczi valami olyat tennének vagy látnának, mit ő nem ismer — ez Maggiere nézve elviselhetetlen lett volna. Így hát néhány lépésnyi távolban utánok tartott, észrevétlenül Tomra nézve, a ki e pillanatban egészen belemerült a csukára, e fölötte érdekes szörnyetegre való lesekedésbe, a melyről elmondá, hogy milyen korú, milyen nagy s hogy mekkora étvágya van rá. A csuka, mint egyéb nevezetesség, nem mutatkozott, ha lesekedtek rá; de Tom rögtön látott a vízben valami gyorsan mozgót, mi őt a tó partjának más helyére vonzá.

— Ide csak, Luczi! — szólt hangos suttogással — ide csak, aztán vigyázz! Maradj a mezőn — s el ne mozdulj onnan, hol a tehének voltak! — tevé hozzá, a száraz mező félszigetére mutatva, a mely fölszikkadt sárral volt körül-

véve; mert Tomnak a leányokról alkotott megvető fölfogása szerint a leányok alkalmatlanok a sárba menni.

Luczi gondosan megtevé, a mi neki parancsolva volt, s lehajolt, hogy lássa azt, a mi neki úgy tűnt föl, mint a vizet keresztül hasító arany nyilhegy. Mint Tom beszélé, ez egy vízi kígyó volt, s Luczi végre megláthatá testének kígyódzó hullámzását, rendkívül csodálkozván, hogy a kígyó úszni tud. Maggie mind közelebb s közelebb ért — neki azt látnia kellett, ámbár azon nagyon elkeseredett, hogy Tom azzal nem is törődött, hogy ő látja-e azt, vagy sem. Utoljára Luczi mellé ért, és Tom, ki az ő közeledését észrevette, de nem akarta addig figyelmeztetni, míg kénytelen nem volt vele, megfordult s így szólt:

— Csak menj vissza, Maggie. Itt a mezőn nincs számodra hely. Senki sem hitt téged ide.

E pillanatban Maggienek minden szenvedélye harezra kelt, hogy valami tragédiát rögtönözzön, ha a tragédiákat csupán a szenvedélyek alkotják, ámbár a lényeges *το μέγεθος* (főnség), mely a szenvedélyben jelen szokott lenni, hiányzott a cselekvényhez; a legnagyobb, mit Maggie tehetett, az volt, hogy a szegény iruló-piruló kis Luczit gyöngé, barna karjának egész erejével a tehének után maradt sárba taszítá.

Hanem aztán most Tom sem tartóztathatá magát tovább, két fájó csapást mért karjára, aztán a Luczi fölemelésére rohant, a ki elhagyatva, sírva feküdt ott. Maggie a néhány lépésnyire levő fa gyökerei felé hátrált s bűnbánólag nézett. Szokás szerint az ő megbánása gyorsan következett egy-egy meggondolatlan tette után; csakhogy Tom meg Luczi őt most oly nyomorúvá tették, hogy Maggie örült jó kedvök elrontásának s annak, hogy valamikép legalább árthatott nekik. Miért bánta volna meg? Tom úgy is nagyon lassan engesztelődött ki iránta, ő bármily nagyon megbánhatta volna is, a mit tett.

— Várj csak, majd megmondom ezt a mamának, Mag' kisasszony — szólt Tom, hangosan és nyomatékkal, mihelyt Luczi talpon s készen volt az indulásra. Nem volt szokása valamit «megmondani», de most az igazság világosan azt követelte, hogy Maggie a legkeményebben büntetődjék; nem azért, hogy Tom megtanulta saját szempontjait abstract formákba önteni; ő soha sem emlegette az «igazságot», s eszé ágában sem volt, hogy a büntetést illető kívánságát ilyen

szép névvel nevezzék. Luczit szenvedett keserősége — legcsinosabb s legszebb ruhájának elszakítása s nedves és sáros voltának kényelmetlensége — sokkal inkább elfoglalta, semhogy okait vizsgálhatta volna, a melyek előtte egészen homályosaknak tetszettek. El nem találhatta, mit tehetett ő, hogy Maggie oly gorombán bánt vele, de érezte, hogy nagyon szívtelen és kegyetlen volt s nem mutatott nagylelkű megbánást Tom iránt, hogy «meg ne mondja», csak keservesen zokogva haladt Tom mellett, míg Maggie leült a fa alá s kis Medusa-arczával nézett utánok.

— Sára — szólt Tom, a mint a konyhaajtót elérték, és Sára lelkendezve bámult reájok, épen egy darab vajas kenyeret forgatva szájában, kezében meg egy piritó villát tartva — Sára, mondja meg a mamának, hogy Maggie beletaszította a Luczit a sárba.

— De, szent Isten, hát hogy jutottak ilyen sárhoz közel? — kérdé Sára, arczát fintorgatva, mialatt lehajolt s a corpus delicti-t keresé.

A Tom képzelme nem volt eléggé gyors és fogékony, hogy ezt a kérdést az előre látott következmények közé sorozza, de azután nem sokára belátta, hogy ebben az esetben nem csupán Maggiet tekinthetik ám bűnösnek. A konyhaajtótól nyugodtan elsompolygott, Sárának hagyva a találgatás gyönyörűségét, a mely az élénk kedélyekre nézve nyilvánlagosan előbb való a kész ismeretnél.

Sára — mint olvasóim várhatják — nem késett Luczit a társalgószoba ajtaján bemutatni, mert oly sárosan valamit a Garum Firs-beli házba bevinni sokkal nagyobb föladat volt, semhogy azt együgyű elmével fölérhette volna.

— Szent Isten! — kiáltá Pulletné, egy föltagolhatatlan sikoltás előjátéka után — csak tartsa ott az ajtóban, Sára! A világért se engedje a viaszkos vászonra lépni.

— Valami csúnya sárba esett — mondá Tulliverné, Luczihoz menve, hogy a baj következményeit a ruhákon vizsgálja, a miért magát felelősnek érezte Deanené nővére előtt.

— Engödelmet kérök, bizony a Maggie kisasszony lükte ütet a sárba — mondá Sára; — Tom úrfi itt volt s a' mondta ezt; bizonyosan a tónál kellett lönni nekik, mer' csak ott keverhették be magukat így.

— Itt van, lám, Bessy; ez az, a mit mindég mondtam

én neked — szólt Pulletné, prófétaí fájdalom hangján — ilyenek a te gyermekeid, ki tudja, még mi lesz belőlök.

Tulliverné nem tudott szóhoz jutni s valóban nyomorúlt anyának érezte magát. Mint rendesen, most is az a gondolat nyomult nála előtérbe, hogy az emberek azt hiszik, hogy ő valami gonoszságot tett, a mivel anyai szenvedéseit mintegy megérdemelte, mi alatt Pulletné nyílt parancsokat osztogatott Sárának, hogy miként őrizkedjék a házat a tisztogatással valamiképen beszennyezni. Akközben a szakácsné bevitte a theát, s a két vásott gyermeknek lealázó módon a konyhában kellett maradnia. Tulliverné kiment, hogy e két pajkos gyermekkel beszéljen, gondolván, hogy ott leli őket, de csak hosszas kutatás után találhatta meg Tomot, a ki töredelmetlen, gond nélküli arczezal a tyúköl fehér karózatához támaszkodott s madzagját a másik oldalra dobálta, hogy a kanpulykát mérgesítse.

— Tom, te haszontalan, hát hol van a testvéred? — kérde Tulliverné rikácsoló hangon.

— Tudom is én — felelt Tom, a kinek a Maggie megbüntetésére sóvárgó vágya megcsökkent, mióta világosan belátta, hogy azt alig hajthatják végre testvérén a nélkül az igazságtalanság nélkül, a mely saját viseletét is gyalázatba hozza.

— Hát hol hagytad? — kérde az anya körülnézve.

— A fa alatt ült a tó mellett — felelt Tom, föltünőleg közönyösen minden iránt, csak a madzag meg a kanpulyka iránt nem.

— No hát menj és vezesd ide ebbe' a pillanatba', te haszontalan. S hogy gondoltad, hogy a tóhoz menjetek, testvéred' is oda vezesd a sárba? Tudod, hogy ő mindig valami gonoszságot tesz, ha csak alkalma nyílik.

Az volt Tullivernének a szokása, hogy ha Tomot szidta, annak a bűnét bármiképen Maggiének tulajdonítá.

Hogy Maggie egyedül ül a tó mellett: ez a gondolat a Tulliverné kedélyében szokott félelmet keltett s lóhalálában futott megnyugtanni magát a gonosz gyermek látásával, mi alatt Tom, nem valami gyorsan, ment a saját útján Maggie felé.

— Az én gyermekeim mindig éltek-haltak a vízért — mondá hangosan, nem is gondolva, hogy valaki meghallja — még egyszer belefuladva hozzák őket haza. Adná az Isten, hogy a víz minél messzebb legyen tőlük.

De a mint nemcsak Maggiet nem sikerült meglátnia, hanem Tomot egyedül látta visszatérni a tó felől, aggodalma tetőpontra hágott, egész valóját eltöltötte s Tom elé futott.

Olvasóim elképzelhetik a Maggie rémületes keresését s azt a nehézséget, mikép gyözzék meg az anyát, hogy leánya nem esett a tóba. Pulletné megjegyezte: «ki tudja, milyen rossz útra térhetett, ha még él»; Pullet, megzavarva s fölháborítva a dolgok e forrongást mutató képétől — a theázást elhalasztották, a tyúkokat ez ide-oda futkosás egészen lázadásba hozta — kerti kését vette elő, mint kereső eszközt, s azzal lepiszkált egy kulcsot, hogy a lúd-ólat kinyissa, a hova valószínűleg Maggie elrejtőzött.

Tom, kis idő múlva arra a gondolatra jutott, hogy Maggie haza ment (nem is gondolva arra, hogy szükséges volna magyarázgatnia, hogy bizony ő ilyen körülmények közt ezt tette volna), s ez a föltevés anyjának vigasztalására szolgált.

— Testvér, az Istenért, fogass be azonnal s vitess haza — hátha az úton találjuk őt. Luczi nem jöhet piszkos ruhájában — szóla, az ártatlan áldozatra tekintve, a ki nyakig burkolódzott shawljába s mezitláb ült a sophán.

Pulletné készséggel rajta volt, hogy a házánál való rendet és nyugalmat a lehető legrövidebb idő alatt helyreállítsa, s ez után Tulliverné csakhamar kocsin ült, aggodalommal tekintve a távolba. Mit mond majd atyja, ha Maggie elveszett? Ez a kérdés foglalkoztatá mindenek fölött.

XI. FEJEZET.

Maggie futni próbál a maga árnyékától.

A Maggie szándéka, mint rendesen, nagyobb arányokat öltött, mint Tom képzelte. A lelkében megfogamzott elhatározás, mikor Tom és Luczi eltávoztak, nem oly egyszerű volt, hogy ő azonnal haza menjen. Dehogy! ő el akart szökni a cigányok közé, hogy Tom soha se lássa többé. Ez egyáltalában nem új gondolat volt Maggienél; sokszor mondták neki, hogy ő olyan mint egy cigányleány és olyan «fél vad»; ha baj érte, ez látszott előtte a szégyenből kivezető egyedüli útnak s teljesen összhangban volt körülményeivel, hogy a

gyepen egy kis barna sátorban szeretne élni. A cigányok, mint megjegyzé, örömet befogadják őt s nagy tisztelettel lesznek iránta felsőbb ismeretei miatt. Egyszer e dolgról említést tett Tomnak s azt javasolta, hogy fesse barnára arczát s együtt szökjenek el; de Tom megvetéssel utasította vissza e tervet, megjegyezvén, hogy a cigányok mind tolvajok, a kik alig kapnak enni, s nem tudnak egyebet hajtani, mint a szamarat. Ma, hogy-hogynem, Maggie azt hitte, hogy keserűsége oly fokot ért, hogy abból egyedüli menedék a cigányság. Fölkelt tehát a fa alól azzal az érzéssel, hogy biz ez nagy válság az ő életében; egyenest akart szaladni mindaddig, míg a Dunlow Commonra nem ért, hol bizonyára vannak cigányok; a kegyetlen Tom, meg a többi rokonok, a kik mindig csak hibáztatták, ne láthassák soha többé. Szaladtában atyjára gondolt, de azzal vigasztalta magát, hogy majd találkozik vele, föltevén magában, hogy titkon küld neki levelet egy kis cigánygyerektől, a ki mit se' szólva róla, hogy ő hol van, visszamegy hozzá; hadd tudja csupán atyja, hogy ő boldogan él s mindig nagyon szereti őt.

Maggie futásában nem sokára kifogyott a lélekzetből, de midőn akkőzben Tom visszaért a tóhoz, közte és testvére között jó három düllőnyi távolság volt, s Maggie már az országútra vezető mellékköz sarkán állt. Itt megállapodott, hogy egy kis erőt szívjon magába s kezdé megfontolni, hogy az onnan való eltávozás a cigányok lakta mezőre még sem valami kellemes dolog; de elhatározása szilárd volt s így befordult a mellékközre, a nélkül, hogy tudná, hová fog az vezetni, mert ez nem az az út volt, a melyen a Dorlcotemalomtól a Garum Firs-be jöttek; hanem azt biztosra vette, hogy senki sem fogja utolérni. Nem sokára észrevette azonban, nem minden megrezzenés nélkül, hogy két ember közeledik vele szembe azon a közön; esze ágában sem volt, hogy idegenekkel találkozik, annyira elfoglalta az a gondolat, hogy hozzátartozói jönnek utána. Az ijesztő idegenek meglehetősen ütött-kopott, vörös arczú emberek voltak; egyikök a hátán botra akasztott batyut vitt: de nagy meglepetésére, a helyett, hogy szökéseért megdorgálta volna, a mitől félt, a batyus ember hirtelen megállt s félig nyöszörgő, félig hizelgő hangon arra kérte, hogy neki, mint szegény embernek, adna valami alamizsnát. Maggiének volt a zsebében egy darab sixpence, a melyet Glegg

nagybácsitól kapott, ezt azonnal átnyújtá a szegény embernek gyöngéd mosolylyal, remélve, hogy az nagyon lekötelezve érzi magát iránta, mint egy bőkezű személy iránt. «Ez minden pénzem, a mim van» — szólt mintegy mentegetőzve. «Köszönöm, kisasszony» — mondá az utas kevésbé tiszteletteljes és hálás hangon, mint a melyet Maggie várt, sőt azt vette észre, hogy még mosolygott is és társára hunyorított. Gyorsan folytatta tovább útját, de észrevette, hogy a két ember még mindig ott áll, azok valószínűleg ő utána néznek, s hallotta, a mint épen hangosan nevettek. Csakhamar az az ötlete támadt, hogy azok őt eszelősnek hiszik. Tom mondá, hogy az ő levágott haja olyan, mint az eszelősé, s ez a gondolat sokkal fájdalmasabb volt rá nézve, semhogy könnyen elfeledhette volna. Aztán nem volt felső újjasa — csak gallérja s kalapja. Világos, hogy ő nem valami kedvező hatást tett az utasokra, s már azon gondolkozott, hogy visszatér a mezőre, csakhogy a köznek másik oldalán, hogy a Pullet nagybácsi birtokát megkerülje. Befordult tehát az első ajtón, mely nem volt bezárva, s a titokzatosság gyönyörézetével mászott át a sövényeken újabbi megalázó találkozása után. Ahhoz hozzá volt szokva, hogy magánosan bolyongjon a mezőségen s itt sokkal kevésbé félt, mint az országúton. Néha-néha magas kerítéseket is megmászott, ez azonban a legkisebb baj volt, így az ismerős közből csaknem egészen kijut majd, valószínűleg a Dunlow Commonra vagy legalább más mezőségre, mert atyjától többször hallotta, hogy nem igen mehet messzire a nélkül, hogy mezőséget ne érne. Annál inkább remélte ezt, mert már fáradt és éhes volt, pedig még nem jutott a cigányokhoz, a kiknél épen nem volt valami határozott kilátása vajaskenyérre. Még mindig világos volt, mert Pulletné nagynéni a Dodson-család régebbi szokásai szerint, a napóra szerint fél ötkor, a konyha-óra szerint pedig ötkor viteté be a theát; ekképen, jóllehet már közel egy óra óta bolyongott, még mindig nem kezdett sötétedni a szabadban, mi az éj közeledtére emlékeztette volna. Úgy tetszett neki, hogy már jó darab utat megtett, de nagy megütközésére mezőség még mindig nem mutatkozott. Eddig állandóan a Garum gazdag községében volt, a melynek nagy része legelő s csupán egyetlen munkást látott a távolban. Szerencse volt némileg, hogy a munkások nem tudják azt fölfogni, vajon mi szüksége van neki

a Dunlow Commonra mennie; de mégis jobb lett volna, ha olyasvalakivel találkozik, a ki megmutatja vala neki azt az utat a nélkül, hogy gondja lenne az ő magámdolgára. Végre, hogy-hogynem, föltűnt a zöld mezőség, s Maggie egy léczes kapu előtt állott, a mely széles, mindkét felén füvel benőtt közre nyílt. Még soha sem látott az előtt ilyen széles közt s a nélkül, hogy tudná, miért, ez oly hatást tett rá, hogy a mezőségnek nem lehet messzire lennie; talán azért, mivel egy czövekhez pányvázott szamarat látott legelni a fű szélén, a melyet hasonló szánandó állapotban már máskor is látott a Dunlow Commonon, mikor ott atyja gigjén keresztül ment. A kerítés léczzeit átmászta s új erővel indult meg, ámbár nem minden kísértése nélkül Apollyon képének, egy útonállónak, a ki pisztolyt tart kezében, hunyorgó törpe sárga ruhájában, szája egyik fülétől a másikig ér s több ilyféle veszedelmes tulajdonsága van. A szegény kis Maggiet ugyanis egyszerre lepte meg az eleven képzelgés félnksége s a túl erős ösztön bátorsága. Olyan kalandba keveredett, hogy az előtte ismeretlen rokonságot, a cigányokat keresse; s a mint ebben az idegén közben ment, alig mert akár az egyik, akár a másik oldalra tekinteni a nélkül, hogy ne látta volna az ördögi kovácsot bőrkötőjében, csípőre tett kezével rávigyorogni. Hogy dobogott szive, a mint két kis meztelen lábat fölfelé nyújtva megpillantott egy domboldalon; azok valami irtózatoknak látszottak — valami ördögi gomba-féle; sokkal izgatottabb volt, semhogy az első pillanatban a hozzá tartozó ruhákat és fekete borzas üstököt is észrevehette volna. Egy alvó gyermek volt, s Maggie gyorsan s könnyedén ügetett el mellette, hogy föl ne keltse; eszébe sem jutott, hogy ez a cigányok közül való, a kiknek minden valószínűség szerint igen genialis szokásaik vannak. Pedig úgy volt; a legközelebbi fordulónál valóban látott egy kis félkörű fekete sátort, a mely előtt kék füstgomoly emelkedett. S ez volt az ő menedéke minden gyalázkodás ellen, mely a polgárosult életben üldözte. A füstoszlop mellett egy magas asszonyi alakot vett észre — kétségkívül a cigány család-anyát, a ki theáról s egyéb fűszerekről gondoskodott. Nagy volt azonban a Maggie meglepetése, hogy nagyobb gyönyört nem érzett. De az meghökkenté, hogy a cigányokat utoljára is a közben s nem a mezőségen találja; valóban megcsalatozott, mert a titokzatos korlát

nélküli mezőség, hol a fővénybányák voltak, hová mindenki elbújhatott, jó részét alkotta annak a képnek, a mely a Maggie képzeletében élt a cigány életről. Hogy-hogynem, tovább ment s némi vigasztalására szolgált annak a meggondolása, hogy a cigányok bizonyára semmit se tudnak az eszelősökről, s így ki van kerülve annak a tévedésnek a veszélye, hogy őt első látásra ilyennek tartják. Mindjárt látszott, hogy figyelmet keltett, mert a magas alak, ki egy fiatal asszonymak bizonyult, karján tartott kis gyermekével elébe andalgott. Maggie kissé reszketve tekintett ez új arcra, a mint közeledett, de az a gondolat újra fölbátorította, hogy a Pulletné nagynéninek, meg a többieknek is igazuk volt, mikor őt cigánynak hívták, mert e kis arcz, fénylő sötét szemeivel s hosszú hajával semmihez sem hasonlított annyira, mint a hogy ő a magát látta a tükörben, mikor még haját le nem vágta.

— Hová igyekezik, kisasszonykám? — kérdé a cigányasszony hízeltő tisztelettel.

Ez volt ám csak az öröm, s ezt várta épen Maggie: a cigányok rögtön belátták, hogy ő kisasszony, s ehhez képest kívántak vele bánni.

— Már tovább nem! — felelt Maggie, úgy érezvén, mint ha azt mondaná, mit álmában ismételtetett. — Én itt maguknál maradok, ha megengedik.

— Jó lesz a' nagyon, gyűjjön hát. Ni, milyen csinos kisasszonyka — szólt a cigányasszony, megölelve őt. Maggie nagyon kellemesnek találta az asszonyt, de óhajtá, bár kevésbbé lett volna piszkos.

Egész csoport foglalt helyet a tűz körül. Egy öreg cigányasszony ült a földön, térdeit összefelve s néha-néha egy piszkafa-félével kevergetve a kerek üstöt, a melyből étvágy-gerjesztő gőz áradt szét; két kis bozontos fejű gyermek nyujtózkodott mellette, könyökre támaszkodva, mint valami kis sphynxek; egy szelíd szamár integetett fejével egy nyulánk leány felé, a ki hanyatt feküdt s a szamár orrát piszkálta, mely a kitünő lopott szénát harapva, engedelmeskedett neki. Az alkonyuló nap szívesen tekintett rájuk, s a jelenet valóban pompás és vigasztaló volt — gondolá Maggie, s reménylé, hogy már nem sokára fölkészítik a theás csészéket. Majd jól megváltozik itt minden, ha ő megtanítja a cigányokat egy mosdó kád használatára s a könyvek iránti érdeklő-

désre. Kissé zavarta ugyan Maggiet, mikor a fiatal asszony oly nyelven kezdett beszélni az öreghez, a melyet ő nem értett, mi alatt a nyulánk leány, a ki a szamarat eteté, fölült s minden üdvözet nélkül el kezdte bámulni. Végre az öreg asszony megszólalt.

— Hát, drága kisasszonyka, hozzánk gyűtt? Üljön le s beszélje el, hunnan gyün?

Ez egész mese volt: Maggienek tetszett, hogy drága kisasszonykának szolítják, s így bánnak vele. Leült tehát, s kezdé:

— Hazulról jövök, mert boldogtalannak érzem magam s cigányleánynyá szeretnék lenni. Itt akarok élni magoknál, ha megengedik s megtanítom magokat sok mindenre.

— Milyen okos kisasszony — szolt az asszony, ki a gyermeket fogta, Maggie mellé ülve s gyermekét mászkálni engedve; — s milyen csinos kalapja és szoknyája van — tevé hozzá, levevén Maggie kalapját s megnézve azt, mialatt valami észrevételt tett az öreg asszonymak az érthetetlen nyelven. A nyulánk leány hirtelen elkapta a kalapot s vigyorogva tette azt a maga fejére megfordítva; Maggie azonban el volt határozva, hogy semmi gyöngeséget el nem árul e tekintetben, mintha gyanúja volna a kalapra vonatkozólag.

— Nekem nincs kedvem kalapot viselni — szolt — szívesebben hordanék olyan vörös kendőt, mint magok (a mellette ülő barátnőjére tekintve); az én hajam egészen tegnapi hosszú volt, de levágtam; hanem majd nem sokára megnő az isnét — tevé hozzá mintegy magát védve, valószínűnek tartva, hogy a cigányok erős előítélettel viseltetnek a hosszú haj iránt. Maggie még éhességét is elfeledte e pillanatban azon reményben, hogy a cigányok véleményét megtudja.

— Oh, milyen csinos kisasszonyka! s gazdag is, bizonyosan — szolt az öreg asszony. — Úgy-e, szép házban lakott otthon?

— Bizony, a mi házunk nagyon szép, s én nagyon szeretem a folyót, hová halászni járunk — de gyakran boldogtalan vagyok. Szerettem volna könyveimet is magammal hozni, de hát sietve jöttem, tudják. Hanem azért majd mindent el fogok ám magoknak beszélni, a mi könyvemben van, én már annyiszor elbeszéltem azt — s majd mulatni fognak rajta. Elmondok valamit a geographiából — valamit a világról, a

melyben élünk — nagyon hasznos és érdekes ám ez. Hallották már a Columbus hírét?

Maggie szemei csillogni kezdtek, s arcza pirtól égett, valóban tanítani kezdte a cigányokat s nagy hatalmat nyert fölöttök. A cigányok nem élvezet nélkül hallgatták ezt a beszédet, jóllehet figyelmüket szétszórta a Maggie zsebének tartalma, a melyet jobb kéz felőli barátja minden megjegyzés nélkül kifordított.

— Az az, a hol kisasszonykámék laknak? — kérde az öreg asszony Columbusra czélozva.

— Dehogy — felelt Maggie némi szánalommal — Columbus egy olyan csodálatos ember volt, a ki a félvilágot fölfedezte, aztán lánczokra verték s nagyon rosszul bántak vele, tudják — így van ez az én geographiai kézikönyvemben — de talán nagyon hosszú volna, hogy thea előtt elbeszélném... Szeretném már a theámat.

Az utóbbi szavak egészen önkénytelenül repültek el a Maggie ajkáról, a tanítani akaró pártfogás hangjából hirtelen a maga egyszerű ingerlékenységébe esván.

— Ni, a szegény kisasszonyka éhes — szólt a fiatal asszony. — Adjatok neki egy darab hideg húst. Úgy-e kedves, nagy útat tett idáig? Hun lakik?

— A Dorlcote-malomban, bizony messze van az ide — felelt Maggie. — Az én atyám Tulliver, de azt nem szabad neki megmondanunk, hogy én itt vagyok, mert akkor elvisz haza megint. Hol lakik a cigány királyné?

— Mit, hát oda szeretne mönni, kisasszonykám — kérde az ifjabb asszony. A nyulánk leány ez alatt állandóan bámult s vigyorgott Maggiere. Modora bizonyára nem valami kellemes volt.

— Nem — felelt Maggie — csak azt gondolom, hogy ha ő nem jó királyné, örülhetnének, ha meghalna s másikat választhatnának. Ha én lennék királyné, én nagyon jó királyné lennék ám s mindenkihez szíves.

— Tessék egy kis enivaló — szólt az öreg asszony, egy darab száraz kenyeret, melyet a zsebében levő összeszedett darabok közül vett ki, s egy darab szalonnát nyújtva Maggiének.

— Köszönöm — felelt Maggie — az ételre tekintve, de

nem nyúlva hozzá; — nem adnának inkább e helyett egy kis vajas kenyeret meg theát? Én nem szeretem a szalonnát.

— Jaj, nekünk nincs ám se' theánk, se' vajunk — szolt az öreg asszony, kissé fanyar kifejezéssel, mint ha már unta volna a mézes-mázos beszédet.

— Hát egy kis kenyeret meg mézet adhatnának? — szolt Maggie.

— Mézünk sincs — felelt az öreg asszony haragosan, mire izgatott párbeszéd következett a két asszony között ismeretlen nyelvükön, s a kis sphynxek egyike hirtelen elkapta a kenyeret és szalonnát s harapni kezdé. E pillanatban jött vissza a nyulánk leány, a ki kevéssel azelőtt eltávozott s valami olyat mondott, mi nagy hatást idézett elő. Úgy látszott, az öreg asszony elfeledé a Maggie éhségét, a pizskafa-félével új erővel nyúlt az üstbe, a fiatalabbik meg a sátorba andalgott valami tányérokért s kanalakért. Maggie kissé reszketni kezdett s megijedt, hogy könnyek tolnak szemébe. Azalatt a nyulánk leány nagyot kiáltott, mire egy fiú futott oda, a kit Maggie alva talált, — egy durva csintalan gyermek, olyan korú, mint Tom. Maggiere bámult, mire érthetetlen nagy locsogás-fecsegés következett. Maggie nagyon elhagyatottnak érzé magát, s bizonyos volt, hogy nem soká sírni fog: úgy látszott, hogy a cigányok nem törődnek vele, s ő oly gyöngének érzé közöttük magát. De a megeredő könnyeket új félelem tartóztatta föl, a mint két ember tűnt elő, a kiknek közelsége okozta a hirtelen támadt izgalmat. Az öregebb egy zsákot hozott, melyet a földre hajított, hangosan szitkozódva fordulván az asszonyok felé, mire ezek rikácsoló durczássággal feleltek; ezalatt egy fekete komondor futott Maggienek, ki erre megijedt, s ijedelme még csak fokozódott attól a káromkodástól, a melylyel a fiatalabb ember a kutját visszahívta, oldalba ütve őt botjával.

Maggie érzé, hogy lehetetlen volna ilyen népnek királynéja lenni vagy épen kedvező s hasznos tudománnyal ismereteni meg őket.

Úgy látszott, mind a két ember Maggieről kérdezősködik, mert felé néztek, s társalgások hangja azon nyugodt színezetet ölté fel, mely a kíváncsiság sajátja egyrészt s a kielégítés erejéé másrészt. Végre az ifjabb asszony megszólalt az előbbi tiszteletet hízeltő hangon.

— Ez a csinos kisasszonyka idegyütt hozzánk, hogy köztünk éljen; no, nem örülnek rajta?

— Aj, nagyon — szólt a fiatalabb férfi, a ki a Maggie ezüst gyűszűjét s a zsebéből kikerült egyéb kisebb tárgyakat szemlélte. Mindezeket, kivéve a gyűszűt, visszaadá az ifjabbik asszonynak, némi megjegyzéssel, a ki meg mind visszaraká a Maggie zsebébe; mialatt a férfiak helyet foglaltak s kezdték megtámadni az üst tartalmát, a cigánysültet és burgonyát — a melyet levettek a tűzről és sárga tálba öntöttek ki.

Maggie azon kezdett gondolkodni, hogy mégis igaza volt Tomnak a cigányokra vonatkozólag — tolvajok ők bizonyosan, hacsak a férfi rá nem gondolja magát, hogy visszaadja neki alkalmoszerűleg a gyűszűt. Szívesen odaadta volna azt neki, mert ő nem ragaszkodott föltétlenül gyűszűjéhez; de az a gondolat, hogy ő tolvajok közt van, visszatartotta őt minden vigasztalástól, a mely iránta a tisztelet és figyelem alakjában nyilvánult — minden tolvaj, Robin Hood kivételével, csak gonosz nép. Az asszonyok látták, hogy ő megborzadt.

— Semmi olyan enni valónk sincs, a mi ízlenék a kisasszonykának — mondá az öreg asszony lizelgőleg — pedig a kedves kisasszonyka éhes ám.

— Tessék, kis kedves, kóstolja ezt a darabot — szólt a fiatalabb asszony, barna tányéron vaskanállal egy darab sültet nyújtva Maggienek, a ki látván, hogy az öreg asszony haragos volt, mikor a kenyeret és szalonnát nem fogadta el, a sültet nem merte visszautasítani, habár félt is, hogy étvágyát elrontja. Bárcsak jőne most apja a gígen s elvinné őt! Vagy csak az óriásokat ölö Jack, vagy Greatheart, vagy szent György, a ki félpennyért agyonütötte a sárkányt, vennék is erre útjokat! De — gondolá Maggie keserű érzéssel — ezek a hősök soha sem voltak láthatók St.-Ogg's szomszédságában — nem is történt ott még semmi ilyen csodálatos se'.

Olvasóim észrevehetik, hogy Tulliver Maggie még egyáltalában nem volt az a jól nevelt, kiképzett ifjú személyiség, mint a mi korunkbeli 8—9 éves leánykák szükségképen: ő még csak egy évig járt a st.-ogg'si iskolába, s oly kevés könyve volt, hogy néha szótárt olvasott; ha tehát az ő csekély értelmiségét próbára teszik, a legváratlanabb tudatlanságot találják önök benne a legváratlanabb ismeret mellett. Például fölvilágosíthatta volna önöket egy ilyen szóról, mint «polygamia», a

melyet a «polysyllabus»-sal összevetvén, arra a végkövetkeztésre jutott, hogy a «poly» annyi, mint «sok»; de arról fogalma sem volt, hogy a cigányok oly rosszul vannak ellátva fűszerekkel, s gondolatai általában véve a legritkább vegyülékét mutatták az élesszemű fölfogásnak s dőre álmoknak.

A cigányokról alkotott eszméi gyors változáson mentek át az utóbbi öt percz alatt. Kezdetben tisztelettudó társaknak hitte őket, a kik hallgatnak tanítására; most az a gondolat kezdett megfészkelődni agyában, hogy azok nyilván meg akarják őt ölni, mihelyt sötét lesz, testét szétvagdalják s apródonként megfőzik. Ez a gyanú keresztüljárta őt, hogy lám a villogó szemű öreg ember valóságos ördög, a ki minden pillanatban levetheti az átlátszó álruhát, és vagy vigyorgó kovácscsá, vagy sárkányszárnyú, tüzes szemű szörnyeteggé változik. Mindaz semmit sem használt, hogy a sültet enni kezdé, annál inkább félt, hogy megsérti a cigányokat, ha elárulja a róluk alkotott fölötte kedvezőtlen véleményét; s mohó érdekl, a melyben még egy theologus sem haladhatta volna fölül, kívánta tudni, hogy ha valóban ott van az ördög, ismeri-e az az ő gondolatait.

— Hát nem izlik, kis kedves? — szólt a fiatal asszony, észrevevén, hogy Maggie még egy teljes kanállal sem vett ételökből. — Tessék egy darabot, gyűjjön.

— Nem, köszönöm — felelt Maggie, összeszedve minden erejét egy kétségbeesett törekvésre, hogy barátságosan próbáljon mosolyogni. — Azt hiszem — nincs már idő, úgy látszik, sötétedni kezd. Úgy gondolom, most már haza kell mennem; holnap megint visszajövök s fogok hozni egy kosár-gyümölcs-tortát s egyebet.

Ezzel fölkelt Maggie ültéből, a mint csalékony tervezését elmondá, önmegadólag remélve, hogy Apollyon talán rászedhető; de reménye csakhamar cserben hagyá, mikor az öreg cigányasszony így szólt: «Maradjon csak egy kicsit, kisasszonykám; — mi haza szállítjuk magát bizonyosan, ha a vacsorának vége lesz; magának úgy kő haza lovagolni, mint egy híres kisasszonynak».

Maggie újra leült, nem igen bizva ez ígéletben, jóllehet azonnal észrevette, hogy a nyulánk leány fölszerszámozza a szamarat s egy pár zsákot a hátára vet.

— No hát, kisasszonykám — szólt a fiatalabbik férfi,

fölkelve s a számarat elővezetve — mondja meg, hol lakik, hogy hívják azt a helyet?

— A Dorlcote-malomban lakom — felelt Maggie szaporán. — Az én atyámat Tullivernek hívják — ő ott lakik.

— Hogyan! abba' a nagy malomba', a mi St.-Ogg'stól egy kicsit félre van?

— Abban — szólt Maggie. — Messze van innen? Azt hiszem, gyalog is elmehetnék, ha magok megengedik?

— Dehogy, dehogy, mind sötétebb lesz: sietnünk kell. A számár, majd meglátja, igen jól elviszi.

Maggie fölkelt beszéde közben s a számárra ült. Megkönnyebbült, látva, hogy nem az öreg ember kíséri, de reménye nagyon vékony szálon függött, hogy valóban hazajut.

— Tessék a csinos kis kalapja — szólt a fiatalabb asszony, az előbb megvetett, de most annál szivesebben látott ruhacikket a Maggie fejébe téve — mondja meg, hogy mi milyen jók voltunk magácskához. Megmondja? s hogy milyen csinos kisasszonykának mondtuk mi magácskát.

— Oh, igen, köszönöm — felelt Maggie. — Nagyon le vagyok kötelezve. De szeretném, ha mennénk már.

Úgy vélekedett, bizony minden jobban esnék neki, mint ilyen csúf emberrel egyedül menni: mennyivel vígasztalóbb volna, ha ilyen nagy csapat életétől fosztaná meg.

— Oh, úgy-e, magácska nagyon szeret engem? — kérde az asszony. — De én nem möhetők, magácska meg nagyon siet.

Látszott most már, hogy az ember is fölült a számárra s Maggiet maga elé ültette, a ki ez intézkedés ellen épen oly keveset tehetett, mint maga a számár, jóllehet Maggienek a legmeredekebb út sem lehetett volna irtózatosabb. A mikor az asszony még egyszer megczirógatta vállát s elmondá az «Isten áldja»-t, a férfi botjának erős biztatására elkezdett a számár ügetni azon köz felé, a melyből Maggie ez előtt egy órával jött, mialatt a nyulánk leány meg a vásott gyerek, természetesen jó nagy botokkal ellátva, készségesen kísérték az első száz lépésnyire éktelen sivitással s az állat ütlegetésével őket.

Leonorának rémes szeretőjével való kirándulása azon természetfölötti éjfelen nem lehetett ijesztőbb, mint a szegény Maggienek ez az egészen természetes útazása a számár rövid hátán, mögötte egy cigánynyal, a ki azon gondolkozott, hogy

most egy félkoronát keres. Az alkonyuló nap pirjának, úgy tetszett, megvan a maga kiváló fontossága, a melylyel egy másik kipányvázott számár nyugtalanító ordítása kétségkívül összeköttetésben volt. Két alacsony zsúpfedelű kunyhó — a mely mellett elhaladtak — még emelte a jelenet borzalmasságát; említésre nem méltó ablakai voltak, ajtajai meg zárva; valószínű, hogy boszorkányok lakták, csak az vigasztalta Maggiét, hogy a számár ott nem állapodott meg.

Utoljára — mily öröm volt látni — ez a köz, a világon a leghosszabb, véget ért s egy tágas országútra vezetett, a melyen csakugyan egy koci haladt. A sarkon egy útmutató volt; Maggie bizonyára észrevette azt előbb, hogy «St.-Ogg'sig két mérföld». A cigány valóban föltette magában, hogy őt hazaviszi; valószínűleg mégis csak jó ember ő; bizony sértve érezte volna magát, ha megtudja, hogy a leány a vele egyedül való utazást nem szerette. Ez a gondolat pedig mindinkább megizmosult benne, a mint az utat jobbadán kiismerte s azon gondolkozott, miként kezdjen társalgást a megsértett cigánynyal, nemcsak hogy szíveségét megköszönje, de a maga félelmét is elleplezze, a mint a keresztútra való fordulónál Maggie egy sűrke lófejet pillantott meg.

— Hó, álljon meg, álljon meg! — kiáltá. — Itt jön az atyám, az én atyám!

A rögtöni öröm csaknem fájdalmassá lett, s mielőtt atyja oda ért volna, Maggie zokogni kezdett. Nagy volt a Tulliver bámulata, mert ő Bassetből egy kerülőt tett s még nem volt honn.

— No, mi dolog ez? — szól, megállítva lovát, mialatt Maggie leszállt a számárról s odarohant atyja kengyeléhez.

— A kisasszonyka eltévedt, úgy vélem — szól a cigány. — Odagyütt messzire a mi sátorunkhoz a Dunlowi-közre, s most én haza akarom őt vinni, a hová mondta. Biz e' jó hosszú út, kivált ha az ember egész nap csavargott.

— Oh, úgy van, papa, ő szívesen ígérkezett, hogy engem haza visz — erősíté Maggie. — Nagyon szíves, jó ember!

— No, itt van, fogja — mondá Tulliver, kivéve zsebéből őt shillinget. — Ez a legjobb cselekedete magának egész életében. El nem tudtam volna viselni e kis leányka vesztét; adja föl ide, elébem.

— Hát hogy lehet ez, Maggie? — kérdé, a mint megindul-

tak, mialatt a leány fejét atyjára hajtvá, zokogott. — Hogy kószálhatsz annyira, hogy eltévedj ?

— Oh, papa — zokogott Maggie — azért mentem el, mert nagyon boldogtalannak érzém magam. Tom haragudott reám. Ezt nem tűrhetém.

— No, bizony — szólt Tulliver engesztelőleg — neked nem szabad olyanon gondolkozni, hogy atyádtól elmenj. Mit csinálna apád az ő kis lyánya nélkül ?

— Nem, soha se' teszem, többé -- soha !

Tulliver hazaérkezvén akkor este, nagyon erős kifejezést adott véleményének, s ennek a hatása azon emlékezetre méltó tényben nyilvánult, hogy Maggie soha sem hallott egyetlen szószemrehányást sem anyjától, sem Tomtól gúnyolódást azon bohó tetteért, hogy a cigányok közé ment. Ez a szokatlan bánásmód oly mélyen meghatotta Maggiét, hogy néha azt gondolta, oly rossz volt magaviselete, a melyre nem is mertek célzani.

XII. FEJEZET.

Glegg és felesége otthon.

Hogy fölkereshessük Glegget és feleségét saját otthonukban: St.-Ogg's városába kell mennünk, a vörös zsindegyűtetők és széles raktár-födélzetek tiszteletreméltó városába, hol a fekete hajók lerakják a messzi éjszakról hozott terhüket s ezekért cserébe értékes belföldi természetvényeket, jól készített sajtot s puha gyapjút visznek tovább, a melyekkel művelt olvasóink kétségkívül ismeretesebb legjobbjai classikai pásztor-költeményünk alapján.

Egyike ez azon ősrégi városoknak, a melyek a természet folytonosságának s kinövésének éppen oly hatását teszik az emberre, mint a házakon tanyázó madarak fészkei, vagy a fehér hangyák csavargós karzatai; olyan város, mely hosszas fejlődésének s történetének nyomdokait magával hordja, mint egy ezredéves fa, mely a folyó s alacsony domb közt ugyanazon helyen keletkezett s fejlett azon időtől fogva, a mint a római légiók a domb oldalán levő táboruktól visszatértek s a hosszú hajú tengeri-királyok a folyón fölfelé eveztek, hogy

büszke, mohó szemeiket a föld kövérségén legeltessék. Ez egy «rég feledt éveire bizva tekintő» város. A hős szász király árnya kísértetiesen jár körül, szemlélve ifjúsága s ábrándos kora jeleneteit, s találkozva azon félelmes pogány dán komorabb árnyával, a kit csatája közben egy láthatatlan boszúálló kardja szúrt le, s a ki, mint a szürke köd, fölkel őszi estéken a dombon levő sírjából s a folyó partja melletti vén csarnokok udvarán lebeg — azon helyen, hol csodálatosan kimúlt, mielőtt a vén csarnok épült volna. A normannok voltak azok, a kik a szép öreg csarnokokat építeni kezdték, a melyek, mint a város, a messzeszéledt nemzedékek gondolatait s tetteit beszélnek; de minden oly régi, hogy mi jóakaró bocsánattal tekintjük ellenmondásait, s meg lehetünk elégedve, hogy azok, a kik a kő-előcsarnokot, a gót homlokzatot, a finom apró téglafalú, lóhere-ékitményű tornyokat, ablakokat, a kővel bevégzett ormózatokat építették, nem döntötték le szentségtelenül a régi fa-anyagot, tölgyfa födelű vendéglő-csarnokaikkal.

De talán még régibb, mint e vén csarnok, az a faldarab, mely most a község templomának haranglábjába van építve, a melyet az eredetileg a St.-Oggnak ajánlt kápolna maradványának mondanak. St.-Ogg volt e régi város védszentje, történetére vonatkozó néhány kézirati hagyomány birtokomban van, s ezeket hajlandó vagyok a lehető legrövidebben elmondani, mert ha nem egészen igazak is, legalább lehetőleg kevés valótlan tartalmaznak. «Ogg, Beorlnak fia — így szól az én magán hagiographom — hajós volt, a ki csekély élelmét azzal szerzék meg, hogy utazókat szállított át a Floss folyón. Egyszer az történt, hogy egy este, a mint a szél mind erősebb lőn, zokogva ült egy asszony, karján gyermekével, a folyóparton, rongyos ruhában, elhervasztott, megviselt ábrázattal s azon könyörgött, hogy ő a folyón átevezhessen. Az ott levő emberek kérdezték, mondván: «Miért kívánczol át a folyón? Várd meg a reggelt s keress itt hajlékot éjjelre: így okosabban teszel s nem balgatagúl.» Az asszony csak folytatta zokogását s rimázkodását. Akkor ért oda Ogg, a Beorl fia s így szólt: «Én át foglak vinni — ez elég arra, mit szived kíván.» És átvitte őt. Ekkor az történt, hogy a mint az asszony a szárazra lépett, rongyos ruhája lobogó fehér diszöltözetté változott, arcza fénylett a kimondhatatlan szépségtől, körülötte dicsfény lebegett, mely, mint a holdvilág fénye, elárasztotta a vizet. Ekkor

megszólt: «Ogg, Beorlnak fia, áldott vagy, hogy nem keresed s gyaláztad a szívbeli szorultságot, hanem könyörület szállott meg, hogy hamarosan megenyhítsd azt. Innentől kezdve bárki lépjen a te hajódra, megkíméli a vihar veszélye, s valamikor valakinek segítségére mégy, mind a lelkes állatok, mind a barmok meg lesznek mentve». S mikor a hullámok közelegtek, sokakat megmentett a hajóra adott áldás. De a mint Ogg, a Beorl fia meghalálozott, íme, lelkének megváltával, hajója is elveszté horgonyát s nagy sebességgel repült a nyílt tengerre árapályban s többé nem látták. Hanem azután látták még a tengerárban, mikor az est közelgett, hogy Ogg, a Beorl fia, a messzeterülő vízszínen evezett hajójával, a melynek elején a Boldogságos Szűz ült, oly fényt hintve szét, mint a holdvilág legteljesebb fényével, úgy hogy az evezők a mind nagyobb és nagyobb sötétségben nekibátorodtak s újra eveztek.

Ez a legenda, mint kiki láthatja, a tenger áradásának régmúlt idejébe vezet vissza, a mely, ha érintetlenül hagyta is az emberi életet, veszélyt hozott a gyámoltalan baromra s rögtöni halált minden más kisebb élőlényre. De a város fölismerete a tengerár csapásait — a polgári háborúk nyomorait, mikor folytonos küzdőtér volt, a melyen az első puritánok a loyális-tak s a loyalisták a puritánok véreért áldották az Istent. Sok becsületes polgár elveszté abban az időben minden vagyonát, hogy önlelkiismeretét megmentse s koldúlva ment el szülővárosából. Kétségkívül sok ház megvan még, a melyeket azon becsületes polgárok elhagytak aggodalmukban: csodálatos fedélzetű házak tekintenek a folyóra, újabb raktárak közé ékelve, keresztül szelve azon meglepő átjáróktól, a melyek éles szögben húzódnak mindaddig, míg a sáros útszélre vezetnek, a melyet a rohanó tengerár folyvást keresztül mos. A téglafalú házak mindenütt szelid tekintetűek, s a Gleggné idejében mit sem tudtak még azokról az összhangtalan újabb divatú díszítésekről, a boltablakok tüköruvegeiről, sem az újabb stukko-homlokzatról vagy más csalékony kísérletről, a melyek a kedves régi vörös színű St.-Ogg's arczulatát egy tegnap keletkező város arczulatává kívánják tenni. A boltablakok kicsik és igénytelenek voltak, mert a bérlőné s leánya, a kik vásárlkor vásárolni mentek, nem voltak elidegeníthetők megszokott, jól ismert boltjaiktól; a kereskedők nem tartottak olyan árúkat, a melyek csak a rendes vevőknek voltak szánva, a kik mehet-

tek dolgukra s nem látták többé őket. Oh! még a Gleggné ideje messze visszalátszik a múltban most, a mely bennünket elválaszt az éveket betöltő változásoktól. A háború s annak a hire kihaltak az emberek emlékezetéből, s ha még emlegetnek oly bérlőket, a kik szürke kabátba öltözve kiöntötték a búzát a mustra-zsákokból s éktelenül eldicserézték azt a tele piac hallatára, mindez a dolgok olyan állapotában volt, mely az elmúlt arany időhöz tartozott, mikor az árak magasak voltak. Bizonyára örökre elmúlt azon kor, mikor a széles folyamou nem szívesen látott hajók evezhettek: Oroszország volt az egyedüli hely, honnan a lenmagot hozták — minél többször, annál jobb volt — árpadarát készítve a nagy tetőirányos malomkövek segítségével, a melyek kaszaforma karjokkal zúgtak, dörzsöltek s gondosan separtak, mintha valami nyomozó lélek lakott volna bennök. A katolikusok, rossz aratás és a kereskedés titokzatos hullámmása voltak az a három rossz, a mitől az emberiség félt: még az áradás sem okozott az utóbbi években nagyobb bajt. St.-Ogg's közvéleménye nem volt valami nagyon kiterjedt sem az előtt, sem azután. A rég múlthoz tartozott, a nélkül, hogy gondoltak volna vele s nem látták a szellemeiket, melyek az útczákon jártak. Századok óta, mióta St.-Ogg hajójával s annak elején a Szüz-anyával látható volt a sik vizen, mennyi emlék oda van s mily fokozatosan tűnik el, mikép az elhagyott bérczetető. S a jelen, mint a rónaság, a melyben az emberek elvesztették a vulkánok s a földrengés iránti hitöket, gondolva, hogy holnap is úgy lesz, mint tegnap volt, s az óriás erő, mely megrázta a földet, örök álmura tért. Azok a napok elmúltak, mikor az emberek sokat építettek hitökre, míg azt kevésbbé változtathatták: a katolikusok csak azért látszottak félelmeseknek, mert úgy tartották, ök vannak a kormányon és ök duskálkodnak a vagyonban s az embereket elevenen megegetik: nem azért, mivel St.-Ogg's-nak egyetlen józan eszü s becsületes lakosát sem lehetett volna arra bírni, hogy a pápának higyen. Egy öreg ember még emlékezett, hogy a csöcselékre milyen hatást tett John Wesleynek a barom-vásárban tartott prediciója: de már rég nem várják azt a prédikatortól, hogy beszédje a lelket megindítsa. Az izgalom alkalmi kitörése a dissenterek szószékén, mikor egy csecsemöt kereszteltek, volt az egyetlen jele a buzgalomnak, mely oly kevésbé illik a józan időkhöz s

a megváltozott emberekhez. A protestantismus könnyen van, nem törődik a felekezetekkel, sem hogy proselytákat szerezzen: a dissidensség tovább öröklődött magasabb templomi székekkel születi összeköttetéssel; s csak a papság nézett megvetőleg a dissenterekre, balga szokásukra, mely csak a fűszerboltosok s gyertyamártók családjában divatozott, jóllehet nem volt összeférhetetlen valamely jóhírű nagykereskedéssel sem. A katolikus kérdéssel a vitának friss szele támadt föl, hogy megtörje a nyugalmat. A régebbi rector néha-néha történelemre s okoskodásra adta magát, Spray pedig, az independens lelkész politikai beszédeket kezdett mondani, a melyekben igen finom különbséget tett a katolikusoknak a szabad vallás-gyakorlat jogára vonatkozó tüzes hite és az örök kárhozatuk iránti mély meggyőződése közt. De a Spray hallgatóinak legtöbbje nem volt rábirható e finomság követésére, és sok régi módi dissenter nagyon fájdalmasan érezte a «katolikusok iránt való hajlandóságát». Mások meg úgy gondolkoztak, hogy jobb volna, ha a politikát végkép elhagyná. St-Ogg'sban a közvéleményt nem tartották valami sokra, s a politikai kérdésekkel foglalkozó embereket bizonyos gyanúval nézték, mint veszélyes jellemeket: ezek rendesen olyanok voltak, a kiknek kicsi vagy épen semmi üzletök sem volt, a melyet vezetniök kellett volna, vagy ha épen volt is, majd nem képtelenekké váltak a fizetésre.

Ez volt St.-Ogg'sban a dolgok általános képe a Gleggné idejében, kivált pedig családi történetének abban a korszakában, mikor ő Tulliverrel összeveszett. Volt idő, mikor valamit nem tudni sokkal kényelmesebb vala, mint mostanság, s az ilyent minden jó társaságban egész tisztelettel fogadták, a nélkül, hogy kötelessége lett volna magát az ismeretek jól elkészített álarca mögé rejteni: oly idő, mikor még nem voltak ócska újságok, s mikor a kerületi orvosoknak eszök ágában sem volt megkérdezni nő-betegeiket, hogy szeretnek-e olvasni, hanem egyszerűen köszönettel vették, ha fecsegésöket meghallgatták; oly idő, mikor az asszonyok gazdag selyem ruhájokon bő zsebeket viseltek, a melyekben megtisztított juhesontokat hordtak, hogy biztosítsák az összegyűrődés ellen. Gleggné ilyen csontocskát hordott, a melyet nagyanyjától örökölt egy ezüst virágú ruhával együtt, a mely egyenesen

állt, mint egy fegyverkészlet s egy ezüst fejű sétapálca; mert a Dodson-család sok nemzedéken át tisztelt volt.

Gleggnének st.-oggbeli csinos házában két, egy elő s egy hátsó szobája volt, tehát a kilátásnak két pontja, a honnan embertársainak gyöngeségeit szemlélhette s ismételhette a maga kivételes lelkiereje iránti háláját. Az első ablakból letekinthetett a Tofton-útczára, mely St.-Ogg's-ot átszeli, s megjegyezhetette magának az üzletöktől még meg nem vált férfiak nevének az «ide-oda kóborlás» iránti növekvő hajlandóságát, a kiknél mindinkább lábra kapott a színehagyott pamut-harisnyák viselete, a mi a jövő nemzedékre nézve szomorú kilátást nyújtott neki. A hátsó szoba ablakából szép kertjét s gyümölcsösét nézhetette, a mely egész a folyóig terjedt, s alkalmá volt férje balgaságait szemlélni, a ki minden idejét «virágai s egyéb növényei» közt tölté el. Glegg ugyanis, miután visszavonult a gyapjú-kereskedés élénk üzletétől, hogy életének hátralevő részét kellemesen töltsé, utóbbi foglalkozását sokkal nehezebbnek találván, mint üzletét, belerögzött a kert gondozás kemény munkájába, mint valami szórakozásba és szokás szerint két rendes kertész munkájának elvégzésével üdítgette föl magát. Talán egy kertész bérének megtakarítása indíthatta Gleggnét arra, hogy elnézze ezt a balgaságot, ha ez az egészséges asszonyi érzéknél egyáltalában lehetséges, sőt tiszteletet szinleljen férjének e bogara iránt. Nagyon jól tudjuk azonban, hogy ez a házas társak közti előzékenység a szépnem csak gyöngébb részének sajátja, a kiknek alig van fogalmuk az asszony felelősségéről, mint a férj kedvteléseinek alkotmányos fékezőjéről, mivel e kedvtelések alig-alig észszerűek, vagy ajánlatosak.

Gleggnék a maga részéről kettős forrás kínálkozott e szellemi foglalkozásban, s ez a forrás kimeríthetetlennek ígérkezett. Egyfelől nagyon meglepte az a természettörténeti fölfedezés, hogy a kert földjének egy-egy darabja csodálatos hernyókat, csigákat, rovarokat foglal magában, a melyek — a mennyire ő hallotta — az emberi figyelmet még nem vonták magokra; egyszersmind nagyon nevezetes észrevételt tett e zoologia tünemények s azon idők nagy eseményei közt, hogy például a yorki Minster leégése előtt titokzatos kígyószerű jegyeket látott a rózsafák levelein, meg a csigák szokatlan sokaságát, a mit hiába próbált megmagyarázni, míg a szomorú égés föl-

nyitotta a titok zárait. (Glegg rendkívül tevékeny szellemű volt, a mely szellem, miután a gyapjú-üzlettől visszavonult, természetesen más irányban tört útat.) Elmékedésének második tárgya az asszonyi ész azon «ellenségeskedése» volt, a melynek tipikus megtestesülését a maga feleségében látta. Hogy egy teremtés, a ki — genealogiai értelemben szólva — a férfi oldalbordájából származott és a jelen esetben minden fáradsága nélkül így maradt oly nagy tisztességben s mégis a legbizelgőbb föltételekkel, sőt a legkészségesebb engedményekkel is ellentétbe jutott, mindez oly titok volt előtte a dolgok rendjében, a melynek megfejtéséhez annyiszor hiába kereste a kulcsot a Genesis előbbi fejezeteiben. Glegg a legidősb Dodson-leányt választá, mint a női okosság és takarékoság megtestesülését, s maga is pénzgyűjtő s takarékos levén, teljes házassági harmoniára számított. Csakhogy annak a furcsa vegyüléknek, a melyet asszonyi jellemnek hívnak, könnyen megtörténhetik, hogy a legkitünőbb alkatrészei mellett is kedvezőtlen az íze, s a finom rendszeres zsugorisággal oly fűszer társulhat, mely tökéletesen elrontja az ízét. A jó Glegg fősvény volt a szónak legkedvezőbb értelmében: szomszédjai őt «szűkmarkúnak» hívták, mi alatt azt értették, hogy a kérdésben levő személyiség zsugori. Ha becsülted valamire azt, mit a sajról lehámoznak, Glegg igazi gyönyörrel iparkodott azt számodra összeszedni, köszönetet mondva izlésedért; kedvencz állataiért is mindent megtett, a mi nem került sokba. Gleggben nem volt semmi álság, semmi képmutatás: könnyezett a részvétől, mikor egy özvegy bútorát eladták, mit az oldalzsebében való ötfontos bankjeggyel megmenthetett volna; de öt fontnyi ajándék ilyen «gyöngye állapotban levő» személyiségnek, inkább örült pazarlásnak tűnt volna föl előtte, mint könyörületnek, a mi úgy tetszett neki, mint kicsinyes segélyadás, nem pedig mint a szerencsétlenség iránti érzéketlenség. Glegg épen úgy szerette a mások, mint a maga pénzét megsugorítani. A mennyire csak lehetett, annyira került, hogy az útpénzt megtakarítsa, ha az valamibe került, vagy azt saját zsebéből kellett fizetnie, s igen buzgó volt annak a megkísértésében, hogy közönyös ismerőseit rávegye egy olcsó fénymáz-pótlék elfogadására. Ez a megváltozhatatlan szokása a takarékoságnak, mint önczél, az előbbi nemzedék azon feltörekvő üzletembereinek épen oly tulajdonsága volt, a

kik lassacskán gazdagodtak meg, mint a rókaüzés az agárnak, ez alapította meg azt a «faj»-t, a mely a mostani, gyors pénzszerezés napjaiban majd egészen kiveszett, mikor az inséghez annyira hozzásimúl a pazarlás. A régi módi világban alig lehetett «független állás»-ra szert tenni máskép, mint egy kis fősvénységgel, s önök úgy találhatták, hogy ez a tulajdonság a vidék embereiben mind megvolt, mint a hogy a legkülönfélébb gyümölcsök vannak, a melyekből savanyú kivonatot kapunk. Az igazi Harpagonok mindig kiváló, kivételes jellemek: de nem ilyenek ám az érdemes adófizetők, a kik, mikor már egyszer megizlelték a valódi szükségét, kényelmesen visszavonulva maradnak ablakredőik mögött, és szokásuk az életet úgy tekinteni, mint egy szellemes folyamatot, gáncsolva másoknak a lehető legkevesebb deficittel járó keresetmódját, és a kik épen oly készségesen szakítottak volna az újonnan megadóztatott fényűzési cikkekkel, mikor ötszáz fontnyi évi tiszta jövedelmök volt, mint mikor ugyanennyi volt összes tőkéjük. Glegg egyike volt azoknak, a kiket gyakorlatiatlanoknak talált volna a kincstári kanczellár: s ismervén ezt önök, képesebbek lesznek megérteni, miért nem tartózkodott ő azon meggyőződéstől, hogy ő bizony kellő házasságot kötött, azon nagyon csipős fűszerek mellett is, a melyekkel mint erényekkel a természet a legöregebb Dodson-leányt fölruházta. Egy kedvező helyzetben levő férfiú, a ki olyan nőt talál, ki versenyez vele az életfölfogás alapgondolatában, könnyen arra a meggyőződésre jut, hogy magához illőbb társat nem is találhatott volna, s naponként tesz egy kis csete-patét az idegenkedés minden érzése nélkül. Glegg gondolkodó fő levén s nem foglalkozván többé a gyapjával, nagyon csodálatos elmélkedéseket tett az asszonyi ész különös alkotásáról, a mint az előtte, saját házi életében kifejlett; de azért mégis úgy hitte, hogy a Gleggné háztartása valódi mintája nemének. Szánalmas rendetlenség gyanánt tűnt föl az neki más asszonyoknál, ha asztal-kendőjüket nem a Gleggné feszes és nyomatékos magatartásával terítették föl, ha süteményök kevésbé volt szívós, sajtjok kevésbé kemény, mint az övéké; sőt a Gleggné magánszekrényében levő fűszerek s orvosságok különös vegyülékének szaga azt a hatást tette rá, hogy nem is lehet semmi más jó rendben tartott szekrénynek más szaga. Abban nem vagyok biztos, hogy vajon nem kívánta volna-e a csete-

patét, ha egy egész hétig szünetelt volna; de az már bizonyos, hogy egy csendes, szelid asszony mellett üres és meddő maradt volna a lelke.

Gleggnék e félreismerhetetlen jószívűsége azt mutatta, hogy jobban fájt neki feleségét másokkal — még Dollyval, a szolgálóval is — veszekedni látni, mint ha az neki magának szegült ellene. A Tulliver és felesége közti összeszólalkozás annyira boszantotta őt, hogy az egészen tönkretette azt az örömét, a melyet a káposzták fejesedésében talált, mikor másnap reggel kertjében sétált a reggeli előtt. S mégis azzal a gyöngre reménnyel ment reggelizni, hogy felesége «aludt rá egyet», kinek haragja csak úgy csillapítható le, ha szabad folyást enged a családi tisztesség iránti szokott erős érzésének. Gleggné azzal szokott dicsekedni, hogy a Dodson-család közt sohasem fordultak elő olyan lealacsonyító pörpatvarok, a melyek más családokat éktelenítenek; hogy a családnak egyetlen tagja sem volt «csak egy shillinggel is megkárosítva», hogy a Dodsonok egyetlen unokája sem volt kitagadva. Miért is lett volna? Nekik nem volt rokonuk, a kinek ne lett volna kamatos pénze, vagy legalább néhány háza.

Az a bizonyos esti felhő, a mely mindig eltűnt a Gleggné homlokáról, a mint a reggeliző-asztalhoz ült, most ott látszott, tudniillik szétzilált haja a homlokán, mert a mint akkor reggel a háztartás körül el volt foglalva, valóságos pazarlás lett volna a szívós sütemény elkészítéséhez olyan fölösleges cziczomával fogni. Fél tizenegykor már az illem kívánta, hogy rendben legyen az elő-haja: addig gazdálkodhatott Gleggné a nélkül, hogy arról másnak tudomása lett volna. De azon felhő eltűnte csak annál föltetszőbbé tette az ott maradó szigorúság körvonalait, s Glegg észrevevén ezt, a mint a tejes leves mellé ült, a melylyel régi szokás szerint reggeli éhségét csillapítani szokta, azt határozta okosan, hogy az első megjegyzést életpárjára bizza; hogy oly kényes portékát, mint egy asszony hangulata, a legcsekélyebb érintés is meg ne zavarjon. A kik rossz kedvökben talán élvezetet találnak, úgy igyekeznek e hangulatban megmaradni, hogy előhozzák saját bajukat. Ez volt a Gleggné szokása is; e reggel a szokottnál gyöngébbre csinálta theáját, s nem vett vaját. Az volt a szörnyűség, hogy a csete-patéra való élénk hajlam, a mely minden alkalmat oly készséggel ragadt meg,

nem találkozott a Glegg részéről még csak egy szónyi megjegyzéssel sem, a melyen gyakorolja magát. De hová-tovább föltűnt, hogy hallgatásának a válaszadás a célja, mert oly hangon hallotta magát utoljára megszólíttatni, a mely szíve választottjának különös sajátja.

— No, Glegg! ez a szomorú viszonzás azért, mit én annyi évekig, mint asszony, tettem. Ha tudtam volna, hogy így bánnak velem: mielőtt szegény atyám meghalt, mikor otthonra volt szükségem, mehettem volna akárhova — a választás rajtam állt.

Glegg kissé fölhagyott a levesevéssel s föltekingett nem valami új bámulattal, csak egyszerűen azzal a nyugalommal, megszokott csodálkozással, a melylyel az ismétlődő titokzatosságokat szemlélni szoktuk.

— Miért, feleség, hát ugyan mit tettem most?

— Mit tett most, Glegg, most mit tett? . . . Sajnálom önt.

Nem kínálkozáván mód Gleggnak illő feleletre, újra a levesevéshez látott.

— Vannak a világon férjek — folytatá Gleggné a szünet után — a kik tudnák, mikép kell valami egyebet is tenni, mint bárki másnak a pártjára állni a magok felesége ellen. Talán rossz vagyok én és ön jobban megtaníthatna — de én mindig úgy hallottam, hogy a férjnek a felesége pártját kell fognia, a helyett, hogy ilyenkor örüljön és újjongjon, mikor mások azt sértegetik.

— Ugyan hogy érted ezt? — kérde Glegg, némi hevességgel, mert jóllehet jóakarátú ember volt, a Mózes nyájasságával még sem bírt. — Mikor örültem vagy újjongottam én rajtad?

— Van annak módja, mikép szokták ezt tenni, a mi rosszabb, mint ha nyíltan beszélnek. Inkább mondja meg ön szemembe, a mi baja van, mint hogy azon van, hogy mindenkinek igazat adjon, csak nekem nem, s ha reggelizni jön, mikor egész éjjel alig alhatom egy órát, duzzog rám, mintha csak lába kapezája volnék.

— Duzzogok reád? — szólt Glegg, haragos bohókássággal. — Te olyan vagy, mint a részeg ember, a ki mindenkit részegnek hisz, csak magát nem.

— Ne alacsonyítsa le ön magát, hogy velem ily durván beszéljen, Glegg! Ez önt magát alacsonyítja le, ámbár ön azt nem is tudja belátni — szólt Gleggné, nyomatékos szánakozás-

sal. Az ön helyzetében levő embernek példát kellene adnia, s okosabban beszélnie.

— Igen, de hallgatnál-e te az okos szóra? — viszonzá Glegg élesen. — Az a legokosabb, mit tegnap este mondtam neked — nincs igazad, ha pénzed visszakérésére gondolsz a miatt a kis csete-paté miatt, holott az eléggé biztos helyen van, ha kamatoztatni kívánod — aztán azt hittem, hogy eszed mára helyre tér. De ha mindenkép vissza akarod azt követelni, ne siess vele most, hogy ezzel még inkább szítsad az ellenségeskedést a családban — hanem várj addig, míg minden nagyobb baj nélkül egy takaros jelzalogot adhat. Ügyvédre kell ám bízni, hogy a záloglevelet elhelyezze, s minek csinálni ok nélküli kiadást?

Gleggné érezte, hogy van valami igaz a férje szavaiban, de azért fölüté fejét, köszörülvén torkát, mintegy jelenteni akarva, hogy hallgatása csak fegyverszünet, nem pedig állandó béke. S csakugyan újra kitört az ellenségeskedés.

— Köszönetet mondanék, ha még egy csésze theát adnál — szólt Glegg, átlátván, hogy felesége szokás szerint most nem kínálja többel, mikor levesét elfogyasztá. Gleggné elvév a csészét, miközben fejével egyet ütött s mondá:

— Örvendek, hogy önt köszönni hallom, Glegg. Silány köszönet azért, a mit én az emberekkel teszek ebben az életben. Jóllehet egyetlen asszony sincs az ön családjában, a ki alkalmas volna, hogy engem ápoljon s a kinek én ezt mondhatnám is, ha halálos ágyamon feküdném. Nem mintha nem viseltem volna magamat udvariasan az ön családjára, mert senki sem mondhatja az ellenkezőt, noha hozzám egy sem hasonlít, ezt nem is mondhatja nekem senki.

— Jobb lett volna, ha az én családom hibáit elhagyogatód a helyett, hogy a magad családjával folyvást czivódsz — szólt Glegg, gúnyos haraggal. — Szabad kérem a tejeskannát?

— Ez a legkevésbé igaz, mit ön valaha mondott, Glegg — felelt a nő, szokatlan bőkezűséggel töltve ki a tejet, mintha azt akarta volna mondani, hogy ha tejet kíván, az is boszúságára legyen. — S ön is tudja, hogy az nem igaz. Én nem vagyok az az asszony, a ki a saját családommal czivakodjam: ezt csak ön teheti, mint többször tapasztaltam.

— Ugyan, hát mit idéztél tegnap elő, mikor testvéred házáat háborúságban hagytad oda?

— Én nem a saját testvéremmel czivódtam, Glegg, hazugság ezt mondani. Tulliver nem az én véreből való, s ő veszekedett én velem s üzött ki a házából. De talán ön szerette volna, ha én ott maradok, hogy szitkokkal illessenek; talán boszankodott is ön, hogy nem hallott több kiméletlenséget s gonosz nyelveskedést a saját feleségére. Azt mondom, hogy mindez az ön gyalázata.

— Hallott ilyet már valaki ebben a községben? — szólt Glegg, fölhevülve. — Egy asszonynak, kiről minden tekintetben gondoskodva van, s megengedve, hogy saját jövedelmét önmagára fordíthassa, újonnan nagy költséggel kipárnázott s s kibélelt giggel ellátva s mindennel, mióta élek, a mit csak kívánhat . . . így bálni én velem, hogy harap és morog, mint egy veszett kutya! Borzasztó, hogy a mindenható Isten így teremthette az asszonyokat. (Az utolsó szavak aggodalmas izgatottsággal voltak mondva.) Glegg ellökte a theát maga elől s mindkét kezével az asztalon dobolgotott.

— Jól van, Glegg! ha ez az ön valódi érzése: jó, hogy tudom — mondá Gleggné, levéve az asztalkendőt s izgatottan hajtogatva azt össze. — De ha ön a várakozásomon fölül való gondoskodásról mer szólni, engedje megjegyeznem, hogy nekem jogom van még sok egyebet kívánni, a mit nem találok. S hogy én olyan vagyok, mint egy veszett kutya — szerencséje, ha az egész környék meg nem veti önt, hogy úgy bánik velem, a mit el nem tűrok s nem is akarok tűrni . . .

Itt Gleggné hangja azt mutatá, hogy sirni kezd, és félbeszakítván a beszédet, megrántá erősen a csöngettyűt.

— Sára — mondá, székéről fölkelve s zokogva — gyűjtsd meg a tüzet s ereszd le a függönyt. Glegg úr, tessék megparancsolni, mit kíván ön ebédre. Nekem csak árpadarám lesz.

Gleggné végigment a szobán egészen a kis könyvszekrényig s levette Baxternek *A szentek örök nyugalma* című művét s magával vitte szobájába. Ezt a könyvet szokta ő nyitva tartani maga előtt különös alkalmakkor; esős vasárnap reggelén, vagy mikor a család valamelyik tagjának haláláról hallott, vagy mikor, mint most is, a Gleggel való összezőrdülése a szokottnál egy octávval magasbra hágott.

Azonban Gleggné más egyebet is vitt magával szobájába, a mi *A szentek nyugalma*val s az árpadarával együtt fokozatosan lecsöndesítheté érzéseit s lehetővé tette, hogy kevés-

sel a thea előtt túrhetőnek találja helyzetét itt a földön. Ez egyrészt a Glegg javaslata volt, hogy jól tenné, ha hagyná az ötszáz fontot, míg annak jó földözete van, s másrészt közbevetett intése, hogy halála esetén milyen szépen gondoskodott róla. Glegg, mint minden más hozzá hasonló ember, rendkívül titkolta végrendeletét, Gleggné pedig homályosabb pillanataiban úgy sejté, hogy férje is, mint más férjek, a kikiről halott, azt a gonosz tervet forgathatja eszében, hogy az ő bánatát, halála esetére, még azzal is fokozza, hogy őt mindenből kismemizi, a mely esetben erősen föltette magában, hogy alig fog kalapjára gyászt venni, s meg sem siratja jobban, mintha csak második férje lett volna. Ha meg kimutatta volna neki Glegg minden végrendeleti gyöngédségét, milyen fájdalmasan gondol a szegény emberre, mikor az elköltözik: sőt balga serénykedése a virágok s a kerti padok iránt, a csigáknak nyújtott segédkezése, mind megihletik vala, mikor már visszahozhatatlanul oda van. Túlélni Glegget s ékesszólóan beszélni róla, mint olyan emberről, a kinek megvoltak a maga gyöngései, de jól bánt vele, mindazáltal, hogy számtalan szegény rokona van — bővebben venni be a kamatok összegét s különböző helyekre elhelyezni azokat, hogy a tolvajok legravaszabbjait is kijátszhassa (mert a Gleggné véleménye szerint a bankok s pénzesládák semmivé tehetik vala a vagyonban érzett örömet — épen oly jól bevehető ő a táplálékot ócska cserépedényekből is), végezetül pedig közbecsülésben részesülni saját családjá s a szomszédság részéről, mit egy asszony sem reményelhet, a ki nem ragaszthatá a neve elé a «jó sorsban maradt özvegy» czimét — mindez jövőjének hizelgő s megnyugtató kilátást nyújtott. Így aztán, mikor a jó Glegg visszanyerte kedvét a sok kapálástól s megindult a nejétől üresen hagyott szék látásától, a mely a rajta összegöngyölt kötéssel együtt a sarokban pihent, fölment nejehez s észrevév, hogy a lélekharang épen a szegény Mortonnak szól, Gleggné, mint egy legkevesébbé sem sértett asszony, nagylelkűleg így szól hozzá:

— Oh! újra valami jó üzlet készül valaki számára.

Baxter műve legalább vagy nyolcz óráig volt nyitva ez alkalommal, mert már öt felé járt az idő. Ha az emberek egymással gyakorta czivódnak, ennek a következménye az, hogy czivódásukat bizonyos határon túl nem tudják folytatni.

Glegg és neje egészen barátságosan beszélgettek akkor este Tulliverről. Glegg az engedékenységekben nagyon messze jutott, hogy Tulliver elkényszeredett ember, a ki nagy fába vágja fejszóját, s vagyona innen-onnan tönkremegy; Gleggné meg, a ki ez engedékeny észrevételben osztozott, kinyilvánítá, hogy ő hozzá méltatlan egy olyan emberről valamit megjegyezni, de nővére kedvéért hajlandó még tovább is nála hagyni az ötszáz fontot annál inkább, mivel ha azt záloglevél mellett helyezi el, abból csak négyszáztólit kaphat.

XIII. FEJEZET.

Tulliver élete fonalát még jobban összeküszálja.

Miután Gleggné ekképen újból rendezte gondolatait, Pulletné a közvetítés föladatát másnap meglepőleg könnyűnek találta. Gleggné valóban nagyon örvendett azon gondolatnak, hogy szükségesnek vélték elmondani az öregebb testvérnek, mily viseletet tanúsítsanak ők családi dolgukban. Pulletné azon okoskodása, hogy rossz vért szülne a szomszédságban, ha az embereknek okot adnának azt híresztelni, hogy családi viszály volt köztök, különösen sértő volt reá. Ha a család neve senki mástól, mint csupán Gleggnétől, szenvedne, Pulletné tökéletes meglegedettséggel hajthatná fejét nyugalomra.

— Fölteszem, hogy azt csak nem várják tőlem — jegyzé meg Gleggné, egyenesen a tárgyra térve — hogy újra a malomba menjek, mielőtt Bessy meglátogatna, vagy hogy térdre esve kérjek bocsánatot Tullivertől azért, mert én hozzá annyi jóval voltam; de nem fogom magam rosszakaratúlag viselni, s ha Tulliver udvariasan beszél hozzám, én is udvariasan felelek neki. Nem szükség azt előttem senkinek sem magyarázni, hogy az illem mit kíván.

Nem látván szükségesnek Tulliverre tovább szót vesztegetni, természetes, hogy Pulletné nagynéni engedett egy kicsit az iránta való aggodalmából s azon bosszúságának elbeszélésére tért, a melyet tegnap szenvedett azon család csemetéjétől, a melyet a végzet is annyira üldöz. Gleggné hallgatta a körülményes elbeszélést, a melyhez Pullet nevezetes emlékezete még némi adalékot szolgáltatott, s míg Pulletné sajnál-

kozott a szegény Bessynek gyermekeivel való szerencsétlenségén, s kifejezte félig-meddig abbéli tervét, hogy Maggieért, ha azt valami távoli iskolába küldenék, szívesen fizetne, mit épen-séggel nem akadályoz az, hogy Maggie olyan barna, hanem arra kellene törekednie, hogy hibáit elhagyja. Gleggné nagy-néni erősen megszólta Bessyt gyöngeségeért s hivatkozott mindazokra, a kik még élhetnek akkor, mikor a Tulliver-gyerekek sorsa majd rosszul üt ki, hogy ő, tudniillik Gleggné, mindig mondta, mi történik velük, megjegyzevén, hogy igazán csodálatos rá nézve, mikép neki minden szava beteljesedik.

— Aztán megmondhatom Bessynek, hogy te nem harag-szol reá, s marad minden úgy, a hogy volt? — szól Pulletné közvetlenül elindulása előtt.

— Igen, azt megmondhatod, Zsófi — felelt Gleggné — megmondhatod Tullivernek meg Bessynek is, hogy nincs szándékom haragudni azért, hogy az emberek ily rosszul bánnak velem: ismerem rangomat, mint legöregebb, hogy példát kell adnom minden tekintetben, mint teszem is. Senki sem mondhat rólam ellenkezőt, ha igazságos akar lenni.

Elégtételt találván Gleggné a saját nagylelkűségében, olvasóim megítélhetik, mily hatást tett rá Tullivernek ugyan-azon este a Pulletné elmenetele után hozzá intézett rövid levele, a melyben értesíti őt, hogy az ötszáz font miatt nem szükség tőprenkednie, mert azt a jövő hónapban a határidő napjáig járó kamatokkal együtt vissza fogja neki fizetni. Egyszersmind arról is értesíti őt Tulliver, hogy ő nem akar vele szemben udvariatlan lenni, Gleggné szívesen látott vendég lesz házá-nál, ha kedve lesz látogatást tenni, de kegyelmet nem kér tőle se a maga, se a gyermekei számára.

E csapást a szegény Tulliverné sietteté csupán azon elnyomhatatlan reménységével, a mely őt arra a következte-tésre vezette, hogy hasonló okok mindig más eredményeket szülnek. Azt gyakran tapasztalta, hogy Tulliver azért cseleke-dett néha valamit, mivel mások azt mondták, hogy nem képes azt véghez vinni, vagy mert sajnálkoztak föltételezett képtelenségén, vagy máskép ingerelték rátartiságát; egyszers-mind, úgy gondolkozott ma, ha theához ülő férjének elbeszéli, hogy Pulletné elment s megpróbált Gleggnével mindent tisztába hozni, férjének tehát nem kell a pénz visszafizetésén tör-nie magát: örvendetes hatással lesz férjére a vacsoránál. Tulli-

ver sohasem habozott elhatározásában, hogy máshol vesz föl pénzt, de most azonnal elhatározta magát, hogy levelet ír Gleggnének, a melylyel minden félreértésnek útját vágja. Majd bizony! Pulletné oda menjen és ő érte kolduljon! Tulliver nem szívesen írt levelet, mert nem könnyen találta meg a viszonyt a beszéd s írott nyelv között, s levélben a helyesírásra vigyázni, ez egyik legbolondabb dolog volt ezen a bolondos világban. Mindazáltal a föladat, mint általában, ha az ember neki hevült az írásnak, hamarabb meg volt fejtve a szokottnál, s ha a helyesírás különböző volt is a Gleggnéétől — mit ártott az? Gleggné, mint ő is, azon nemzedékhez tartoztak, a melynél a helyesírás magánvélemény tárgya volt.

Gleggné nem változtatta meg akaratát e levél miatt s az ő ezer fontjából nem tudta ki a Tulliver gyermekeire eső tizenhatod vagy tizenheted részét, mert ő neki elvei voltak. Ne mondhassa halála után senki, hogy ő nem egyenlő gyöngédséggel osztotta szét pénzét rokonai között; elhatározásának ez irányában személyes tulajdonságait alárendelte a rokonság nagy elvének; csupa szeszélytől vezettetni magát vagyonának fölosztásában s nem adni oda a megillető részt egyenes arányban, hogy a rokonságot magára haragítsa — ez nagy kegyetlenség lett volna tőle, a mely elkeserítette volna egész életét. Ez családi elv volt a Dodsonoknál, a becsület és tisztesség érzésének egy vonása, a mely büszke hagyományképen élt az ilyen családokban — oly hagyomány, a mely a mi vidéki társadalmunknak valódi sava volt.

De noha e levél nem zavarta meg a Gleggné alapelveit: a családi törést megjavíthatatlanná tette s arra az eredményre jutott a Gleggné véleménye Tulliver iránt — tagadhatatlanul ez időtől fogva értette meg — hogy ő neki nincs is véleménye Tulliverről, a kinek észbeli tehetsége föltünően megromlott, úgy, hogy róla csak egy pillanatilag sem érdemes évelődnie. Még egy este, mielőtt augusztus elején Tom iskolába ment volna, Gleggné visszaadta a látogatást Tullivernének s mikor fölült gigjébe, minden itéletől s kritikától fölötte nevezetes megtartózkodásával mutatta ki nem-tetszését, mert, a mint megjegyezte Deanané testvérjének: «Bessynek el kell viselnie a következményeket azért, hogy olyan férjhez ment nőül,

jöllehet nagyon sajnálom», s Deanené megegyezett vele abban, hogy Bessy sajnálatra méltó.

Tom akkor este így szólt Maggienek: — Oh Istenem! Maggie, Gleggné nagynéni megint elkezdd hozzánk járni, de örülök, hogy már iskolába mehetek. Most majd te magad szenvedsz mindent!

Maggie már annyira le volt verve a Tom elmenetelének gondolatától, hogy Tomnak ez az enyelgő újjongása nagyon szívtelennek tetszett előtte s egész éjjel sírt álmában.

A Tulliver gyors eljárási módja arra ösztökélte őt, hogy mennél hamarabb találjon alkalmas személyiséget, a ki neki kötelezvény mellett hajlandó ötszáz fontot kölcsön adni.

— De annak nem szabad ám a Wakem védencének lennie — mondá magában. S két hét múlva mégis az ellenkező történt; nem azért, mintha Tulliver elhatározása gyöngye lett volna, de mivel a kényszerűség úgy hozta magával. Wakem védencze volt az egyetlen alkalmas személyiség, a ki neki kölcsönözni hajlandónak mutatkozott. Tullivernek épen az volt a végzete, mint Oedipusnak, s ebben az esetben ő is, mint Oedipus, azt hozhatá föl mentségeül, hogy tettére inkább sorsa kényszeríté, mintsem azt magától követé el.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

HÁLÁTLANSÁG.

Ifjú ajkkal a népszerűség
Báj-italát kostolgatám . . .
És most — megöl a keserőség,
A hálátlanság, Golgotám.

Hittem, hogy engem is szeretnek,
Mint én mindenkit szereték . . .
— Hitemben hogy' levék eretnek?
Mert a jót rosszal fizetek!

A feltörekvő ifjúságot
Hogy' szeretém, én már öreg;
Lépcső valék és ő rám hágott,
S tombol rajtam, mint rossz gyerek.

Volt, a kit talpra állítottam —
S ma nekem jó és földre ver.
Büszhödt mocsárból kiragadtam:
S ma megdobál, sárral kever.

Volt, a kinek bűnét feloldám
És eltakartam szégyenét:
S most undok béka-mérget köp rám,
Mert megmentém becsületét.

Titokban jót tettem sokakkal,
De nekik soh' sem volt elég.
Én imádkoztam értök halkal —
S ők rá — «feszítsd meg»! felelék.

Szivem' előttök megnyitottam
 S ők menten tört vertek belé.
 — Még jajt, könnyüt is elfojtottam,
 Boszúmat az sem érlelé.

Boszút? — a boszút nem ismertem,
 Sőt én kértem bocsánatot :
 S hogy ismét közelítai mertem,
 Ő elfordult s kikaczagott.

Oh hálátlanság, mai erkölcs !
 A jó-tét korcs-szülöttje te !
 Nem vártam, hogy álmomból felkölts,
 Mit balga szívem festhete !

S a választott nem én vagyok csak,
 De nálam jobb s nagyobb elég,
 Kitéve gúnynak, orgyiloknak —
 S neked, ordító csöceselék !

Ki a honért vért, veritéket,
 Ha kelle — éltet sem kimélt,
 Éretted is, — te nem kimélted,
 Te megkövezted, a míg élt.

A kövekből, miket rá dobtál,
 Sírjára oszlop telhetett :
 S vádul neked, az oszlop ott áll ;
 Kisértsd meg, ha ledöntheted ?

SZÁSZ KÁROLY.

KÉT HOLLÓ.

Népballada.

Egy fa galyján két holló üldögélt,
 Nagyobb s barnább e földön még nem élt.
 Az egyik mindjárt ilyen szóra kap :
 Vajon hol lesz ebédünk mai nap,
 A sós tenger mellett eszünk talán,
 Vagy zöld erdő terített asztalán ?

A mint a mély porondon ültem el,
 Egy hajót láttam a parthoz közel . . .
 Csöröm meghajtom, szárnyam egyet üt,
 Jajszót hallék — a hajó elmerült.
 Egyet, kettőt vagy hármát ott lelek,
 Én a tenger mellett ebédelek.

Megállj! annál különbet leltem én :
 Megölt vitézt egy mély völgy fenekén ;
 A gvöpre folyt pirosuló vére ki,
 Kardot se' vont, nyilát se' lőtte ki :
 Hogy itt maradt, nem tudja senki se',
 Csak ebe, sólyma és hű kedvese.

De ám ebe távol, vadászni jár,
 Sólyma pedig apró csibékre vár,
 Hű kedvese mással illant tova ;
 Kedvünk szerint lesz itt a lakoma . . .
 Körmünk között már biztos a falat,
 Ebédeljünk hát zöld erdő alatt.

Te a mellét szedd lakmározva szét,
 Magam pedig kivájom kék szemét!
 Szőke hajából a fürtöt te vedd
 S javítsd ki azzal ócska fészkedet ;
 Álláról az ifjú pehely az enyim,
 Abból kapnak ágyat kicsinyeim.

Oh! puszta, zord az ő nyugvó helye,
 Ha zúg a völgyön a vihar szele,
 Fejénél rög, lábánál szikla-kő . . .
 A lányka sírhat, meg nem hallja ő!
 Csontja felett kering a vad madár,
 Vonít a róka, az öz félve jár.

Angolból

LÉVAY JÓZSEF.

A BUDAPESTI EGYETEM ORVOSI KARÁNAK MÚLTJA ÉS JELENE.*)

A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem orvosi kara a magyar állam ezredéves múltjának ünnepléséhez a maga részéről is hozzá akarván járulni, elhatározta, hogy a millenniumi kiállításon részt vesz; «a tanszéki segédszemélyzet önálló tudományos buvárkodásának serkentésére» 20.000 koronás ösztöndíj-alapot létesít; egyeseket az orvosi tudományok és a humanismus érdekében maradó érdemeket szerzett tudósok közül tiszteletbeli doktorokká választ; s végül emlékkönyvet ad ki, melyben részletesen ismerteti a kar múltját és jelenét. E könyv megírásának föladata Högyes Endrere, a kar dékánjára hárult, s az 1003 oldalas diszes kötet az imént el is hagyta a sajtót. A könyv megírásában részt vettek a kar összes tanárai, úgy, hogy e könyv nemcsak nagy értékű, s tanulságos adatokat hoz nyilvánosságra, hanem a jövőre nézve is alapvető forrás munkakép szerepel.

A munka négy könyvre oszlik; az első az orvosi kar fejlődéstörténelmét tartalmazza, annak alapításától a millenniumig, a második a kar administratív, tanítói és tudományos életében fölmerült nevezetesebb momentumokat és eredményeket átnézetes összeállításban tünteti föl, a harmadik könyv az orvosi kar jelen állapotának hű képét adja, s úgy a tanító és tanuló személyzet, mint az intézetekről és klinikák-

---

*) *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar tudomány-egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről.* Magyarország ezredéves fönnállásának ünneplése alkalmával írta és szerkesztette: Dr. Högyes Endre, egyetemi ny. r. tanár és orvoskari e. i. dékán, 122 képpel és két színes táblával. Buda-Pest, Athenæum. 1896. 1003 oldal.

ról részletesen beszámol, végül a negyedik könyv az orvosi karra vonatkozó s jelenleg is érvényben lévő törvények, szabályok és rendeletek szószerinti szövegét foglalja magában.

Jól mondja Högyes, hogy az egyetem orvosi karának kettős föladata van: egyfelől az orvosi szakoktatás, másfelől az orvosi tudományok ápolása és önálló fejlesztése. S ilyen szempontból mérlegelve a kiadott emlékkönyv művelődéstörténelmünk egyik jelentős, mondhatnám legjelentékenyebb fejezetét képezi. Nagyon kívánatos, hogy a nagy gonddal összeállított adatok, s az azokból vonható következtetések felső oktatásügyünk, valamint a közegészségügyi intézkedések irányítására döntő befolyást gyakoroljanak. Az az igyekezetem, hogy a következőkben a nagybecsű adatok leglényegesebb részét megismertessem.

A hazai orvosi oktatásügy legrégibb állapotáról kevés adattal rendelkezünk; úgy látszik, hogy az Árpádházi királyok alatt a hittérítők, s első sorban a benczések foglalkoztak az orvosi tudományokkal s azok terjesztésével. A XIV. és XV. században főnnállott egyetemeknek — valószínűen — orvosi karaik is voltak, de a mohácsi vész után ezek is elpusztultak, s a következő századokban hazai orvosi oktatásról nem is lehetett szó. Orvosaink külföldön tanultak, s legfőljebb magánoktatás útján képeztek ki egyeseket, kik azután tanulmányaik befejezésére ugyancsak külföldre utaztak. A rendszeres orvosi oktatás hazánkban a nagyszombati egyetemnek Mária Theresia királyunk által 1770-ben eszközölt újjászervezésével kezdődik. A szervezés a bécsi egyetem mintájára történt: az egyetem élére főigazgatót neveztek ki, a tanulmányi és fegyelmi ügyeket a királyi egyetemi consistoriumra (Regium Consistorium Universitatis) bízák, mely az elnökön kívül a karok igazgatóiból állott. Az akadémiai hatóságnak (magistratus academicus), mely a rector magnificusból s a négy dékánból állott, most már csak a szertartásoknál volt hatásköre. Az 1777-iki *Ratio Educationis* lényegileg nem változtatott a szervezeten, de II. József a kari igazgatók s az elnök állásait, mint a tudományos haladás akadályait eltörülte, s a consistorium hatásköre az egyetemi tanácsra ment át. Később az országos főorvos felügyeleti jogot nyert, s a szigorlatoknál jelen volt, hogy az orvosok és sebészek képzettségéről biztos ítéletet nyerhessen. Az 1806-iki *Ratio educationis publicae* az

egyetemi elnöki és alelnöki állást visszaállította s a főfelügyeletet reájok bizta. A karnak minden jelesebb doktora annak tagjává lehetett, ha hat — idegen egyetemen végzett — tizenkét darab aranyat fizetett, s ez által a facultás hivatalaira választói s választhatói jogot nyert. A kültagok ez intézménye állandó surlódás forrása lett, s maradt a forradalomig. A felelős magyar miniszterium a kültagok intézményét meg is szüntette, s az orvos-sebészi tanulmányok főigazgatójává, Balassát nevezte ki. Az 1848-ik évi XIX-ik törvény az egyetemet közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatósága alá helyezte, kimondotta a tanítás és tanulás szabadságának nagy elvét, s a magántanári intézményt megalkotta. A szabadságharcz leveretése után a politikai reactio nem akasztotta meg az egyetem átalakulását, s már az 1849-iki rendelet a budapesti tudomány-egyetemet is a német mintára szervezte. E szervezet főbb vonásaiban ma is fönnáll. — A tanulmányi és vizsgálati rendszer 1770—1867-ig az osztrák egyetemekéhez alkalmazkodott. 1774-ben az öt éves orvosdoktori és a sebézmesteri tanfolyamot állították föl, de József császár e két fokozatot újból egyesítette és a tanfolyamot négy évben állapította meg, egyszersmind egy kisebb két éves polgári és falusi sebészi tanfolyamot is szervezett. Az 1806-iki *Ratio educationis* újból öt évre emelte a tanfolyamot, de a sebészek képzését is meghagyta. 1813/14—1851 orvosdoktorokat, sebész-doktorokat, szülész- és szemézmestereket képeztek. Az utóbbi két oklevelet csak orvos, illetve sebész-doktorok kaphatták. A különböző fokozatok 1851 után is megmaradtak, s csak az alkotmányos korszak alatt lépett helyökbe az egységes orvosi rend.

1770-ben a nagyszombati egyetemre öt orvostanárt neveztek ki, 1817/18-ig csak lassan szaporodtak a tanszékek, míg az ez időt követő harmincz év alatt egyáltalán nem. Sőt ezenül is 1867-ig csak két sebészeti tanszékét létesítettek, de a már fölállítottak ellátása is siralmas volt. A boncztan tanárának nem volt hullaanyaga, a chemicus nem tarthatott demonstráló előadásokat, a klinikusnak nem volt betegosztálya, a botanicusnak hiányzott a kertje. Még 1830-ban is az egyes klinikáknak nem volt több, mint 8—13 betegágyuk. — A tanulás kezdetben ingyenes volt, József császár alatt tizenöt forint volt a tandíj, s ez így maradt 1848-ig, a midőn

a tanszabadsággal együtt a leczkepéznrendszert honosították meg.

Az 1770/1—1866/7-ig terjedő 97 tanév alatt az orvos-tanhallgatók összes száma 13.808, a sebészi hallgatóké 11.847 volt. Orvosdoctorságot nyert 1848, sebészdoctorságot 336, polgári sebész és szülész 1866 lett.

A tanárok tudományos munkássága ez idő alatt nem mutat sok önállóságot. De ezen nem is csodálkozhatunk; a bécsi egyetem orvosi karának a híres közkórház állott rendelkezésre, míg nálunk a városi közkórházak fölhasználását sem akarták megengedni. Pedig «kellőleg fölszerelt és kellőleg dotált elméleti intézetek és kellő nagy forgalmú beteg anyag nélkül az orvosi tudományt önállólag fejleszteni és előbbre vinni nem lehet». Az orvosi karon nyertek a gyógyszerészek és bábák is kiképzést. 1770/1-től 1866/7-ig 3077 gyógyszerész-hallgató volt, 2540 gyógyszerézmesteri és két chemiai illetve gyógyszerészdoctori oklevelet adtak ki és 5488 szülésznot képeztek.

Az orvosi kar épen úgy, mint egyéb culturalis intézményeink, csak a kiegyezés óta mutat hatalmasabb fejlődést. A hosszas hátramaradást rohamosnak mondható haladás váltotta föl. A tanszabadság elvét az alkotmányos tényezők is föntartották, úgyszintén érvényben maradt az 1851-iki szabályzat, mely a kar tanulmányi ügyeit a tanártestületekre bizza s mely a rendes és rendkívüli tanárokon kívül a magán tanárok intézményét is fölállítja. E kereten belül korszakot alkotó változások léptek életbe. Mindenekelőtt eltörölték a különböző orvosi fokokat, s helyökbe egységes orvosdoctori rend lépett (1875). A tanfolyam ugyancsak öt éves maradt, a tárgvak hallgatásának sorrendje nem kötelező, de a vizsgálatok letévesésében a jelöltnek félévénként megfelelő óraszámot s meghatározott tárgvak hallgatását kell kimutatnia. E szigorlati rendszer legfőbb érdeme, hogy gyakorlativá tette az eddig főleg elméleti oktatást, ez viszont az orvoskari intézetek s klinikák átalakítását s nyomoruk megszüntetését vonta maga után; új tanszékeket állítottak föl, minek következtében számuk 1807 óta 13-ról 22-re emelkedett, külföldi utazási ösztöndíjakat engedélyeztek, szóval, a mennyire lehetett, évszázados mulasztást évtizedek alatt pótoltak.

A köztisztviselőkről szóló 1883: I. 9. §. alapján a belügy-

miniszter és igazságügyminiszter a tiszti orvosi és törvénytörvény-széki orvosi vizsgálatot léptették életbe a nélkül azonban, hogy az egyetemes orvosi képzéssel kapcsolatba hozták volna.

Az orvosi kar utolsó harmincz évi fejlődésének intézetekkel és klinikákkal való ellátásának megkezdése képezi ez időszak legjelentékenyebb tényét. Az alkotmányos korszak kezdetén még mindig az Újvilág-útczai kolostorban szegyenletes állapotban sanylódtak. Legelőbb — még Eötvös József minisztersége idejében — a chemiai intézet épült föl, csakhamar követték az élettani intézet s a klinikák építkezései, melyeknek végrehajtásában Trefortnak hervadhatatlan érdemei vannak. A lefolyt negyedszázad alatt, beleértve a most folyó építkezéseket, nem kevesebb, mint öt millió forintot költöttünk e czélra s ennek ellenére az általános kór- és gyógytani, a közegészségtani, az élet- és körvegytani, az elmekörtani, a bőr- és bujakórtani tanszékeknek még mindig nincs végleges otthonuk s a veszettség ellen való védőoltásra szolgáló Pasteur-intézet pedig szűk és alkalmatlan helyiségeiben valóságosan nyomorog. «Mindezekon kívül pedig leginkább hiányzik egy az egyetemi orvosi oktatással kapcsolatos országos közkórház, mely gazdag és bő változatú beteganyagot szolgáltatson a klinikai tanításnak és buvárkodásnak.»

Az orvoskari tanszékeknek a kellő intézeti és klinikai helyiségeken kívül kellő felszerelésre és segédszemélyzetre is van szükségök. A haladás e tekintetben is jelentékeny. 1867/8-ban a legtöbb tanszéknek se segédje, se dotatiója nem volt s a melyiknek volt, az nem bizonyult elégségesnek. Így a gyógyszer-tani intézet átalánya harminczegy forint volt, míg ma 1200 forint; a tanársegédek összes száma nyolczról harminczhétre emelkedett. Az alkotmányos korszak a magántanári intézménynek is jelentékeny fejlődést adott.

A tanító-személyzet anyagi javadalmazása megfelelő átalakuláson ment át. A tanárok törzsfizetését emelték, a nyugdíjakat kedvezőbbé alakították; 1889/90-ben pedig a leczkepénz-rendszert eltörölték s új tanpénz-rendszert hoztak be, melynek megváltoztatását azonban az egyetem valamennyi kara sürgeti. Az adjunctusi intézményt a tanári succrescentia biztosítására most kezdik életbeléptetni, a díjas gyakornoki állásokat is szaporítják. A budgetben mindez kifejezésre is jut, a mennyiben 1870-ben a személyi járandóságok 45.188 forin-

tot, az elméleti és gyakorlati oktatás szükségletei 45.840 forintot tettek. 1896-ban e tételek 136.000, illetve 122.150 forintra emelkedtek. Az emelkedés negyedszázad alatt tehát körülbelül 200 százalék.

A hozott anyagi áldozatoknak megfelelően a tantárgyak száma is nagy emelkedést mutat, míg 1867/8-ban huszonegy tanár (tizenegy rendes, egy rendkívüli és kilencz magán-) harminczöt különböző előadást hirdetett, addig 1895/96-ban hetvenkét tanár (húsz rendes, tizenkét rendkívüli, negyven magán-) 106 collegiumot.

A tanulószám összes száma 1867/8—1894/5 21.232 volt (ez összeg a tanulók évenkénti létszámának összeadásából ered); egyetemes orvosdoctorságot nyertek 2000, orvosdoctorságot 775, sebészdoctorságot 378, szülésmesterséget 340, szemészit 44, sebésmesterséget 61, polgári sebész lett 139, fogászmester 23. Természetesen a régi rendszer szerint egyéven több oklevelet is szerezhettek.

A gyógyszerészeti oktatásügyet az 1892 augusztus 2-diki szabályzat újjá szervezte és a gyógyszerész-gyakornokok kiképezésére valamint egyetemi tanulmányaikra nagy fontosságú s az egész rend színvonalának emelését célzó intézkedéseket tartalmaz. A kiegyezés óta 4700 gyógyszerész-hallgató volt, 1925 gyógyszerésmesteri és harminczöt gyógyszerész-doctori oklevelet adtak ki.

A szülésszűk képzésében jelentékeny változást jelent az országos szülésszűi tanintézeteknek vidéken való fölállítása. Ennek ellenére is az utolsó korszakban 4698 szülésszű nyerte oklevelét a budapesti egyetemen.

A második könyv az orvosi kar kormányzatában, továbbá tanítói és tudományos életében fölmerült fontosabb események átnézetes összeállítását tartalmazza. Mindenekelőtt a tanszékek rendszeresítésének sorrendjét olvashatjuk. Kezdetben a tanszékek száma nevétségesen kevés volt, 1817/18-ig folytonos fejlődés mutatkozik, ezután hosszas pangás, melyet élénkebb fejlődés csak Trefort minisztersége alatt vált föl. Ez összeállítást az orvosi kar tanárainak chronologicus sorrendje követi; a kar fölállításától a millenniumig 78 állami-lag fizetéssel alkalmazott nyilvános rendes tanár működött. A következő fejezetek az orvosi kar rendszeresített tanszékeinek előadóit és a tanártestület évenként való összeállítását

tüntetik föl s a köteles orvosi tankönyvek címjegyzékét. (1770/1—1847/8) tartalmazzák.

Az ötödik fejezetben az orvoskari hallgatók számszerinti ingadozását egy igen szerencsés kivitelű graphicus tábla teszi szemlélhetővé. 1770/1-ben az orvostanhallgatók összes száma huszonkilencz volt. Az első években nem is emelkedett e szám, de a század elejétől folytonos szaporulat mutatkozik s 1832/3-ban már 912 az összes szám; e tanévtől kezdve újabb apadás indul meg s a hullámvölgy a szabadságharc idejére esik, a mely évben nem is volt oktatás; az absolut uralom alatt lassú az emelkedés, de a kiegyezés után már rohamos s az 1882/3-ik tanévben 1046 hallgatóval eléri a maximumot. Ez év óta újabb apadás állott be, sőt az utolsó években igen jelentékeny a csökkenés, úgy, hogy az 1894/5-iki tanévben összes számuk már csak 832. A tanulóság számának ingadozása kifejezésre jut a gradualtak számarányában is. Az 1891/2-ik tanévben avattak föl legtöbb orvosdoctort: 221-t, ez idő óta folytonos az apadás s 1894/5-ben a gradualtak száma 160, s e csökkenés épen az orvostanhallgatók számának imént említett gyors apadása következtében a következő évekre is biztossággal várható.

A következő fejezet az elhalt tanárok rövid életrajzát s az irodalmi dolgozataiknak címjegyzékét, valamint művésziesen sokszorosított arczképeit tartalmazza. E fejezet nem csak történelmi érdekű, hanem az egyes tanárok pályafutása igen sok tanulságot is tartalmaz magában. Ezután a fölavatottak évenkénti névsorát találjuk, míg a kilencedik fejezet az orvosi kar régi szigorlati rendjeit s a kar legújabb szabályjavaslatát foglalja magában. A tizedik fejezet az orvostanhallgatók ösztöndíjügyeiről számol be. 1787/8-ban negyvenegy hallgató közül tizenkilencz volt ösztöndíjas, 1894/5-ben pedig hetvenkilencz.

A következő fejezetek a gyermekgyógyászat oktatásának s a bábatanítás történetével foglalkoznak. Előbbi a hazai gyermekgyógyászat megalapítójának fia s utóda, Bókay János, a gyermekgyógyászat ny. rk. tanára s a Stefánia-gyermekkórház igazgatója, utóbbit Tauffer Vilmos tanár, a világhírű gynækologus írta meg. Ha a tizenharmadik fejezet tervrajzaira, melyek az orvosi kar régibb elhelyezését tüntetik föl,

egy pillantást vetünk, azonnal szembeötlik a nyomorúság, melyben a kar még rövid idővel ezelőtt is tengődött.

A harmadik könyv az orvosi kar állapotát a millennium évében ismerteti. A tanári kar s a tanulótság felsorolása után ifj. Klug Nándor az orvostanhallgatók segélyző és önképző egyletének történetét közli. Az egyesület vagyona 40.269 forint 77 krajczár, az önképzés ügye azonban nem tud nagyobb lendületet nyerni. A gyógyszerészet-tanhallgatók segély- és önképző egyletének történetét Balogh Gábor, egyesületi elnök, írta meg. A vagyon 30.000 forint s folyton gyarapodik

A második fejezet az egyetem orvoskari intézeteinek és klinikáinak részletes leírását tartalmazza. E részben nem csak a tanszék fölállításának történetével, a tanszéken előzőleg működött tanárok működésével ismerkedünk meg, hanem a tanszék jelen elhelyezéséről s az oktatás és tudományos munkálkodás eszközeiről s módjáról is hű képet nyerünk. A harmadik fejezet a millenniumkor működő tanárok életrajzát és irodalmi munkásságát foglalja magában. Ha az egyes tanárok irodalmi közléseinek számából nem is lehet következtetést vonni azok értékére is, de e részből mégis fogalmat nyerünk azon élénk tudományos tevékenységről, mely az orvosi karon a kiegyezés óta megindult. A következő fejezet az orvosi kart illető alapítványokról számol be. Különös figyelmet érdemel a «Markusovszky-jubilaris alap», melynek tőkége jelenleg 20.000 forint s melynek kamatait évenként vagy két évenként oly előadások díjazására és kiadására fordítják, melyeknek tárgya a tanítás, a tanulás és buvárlat módja és módszere az orvosi és a velök kapcsolatos természettudományokban. Az előadások tárgya és az előadók személyére nézve az orvoskari tanár-testület határoz. Ez alapítvány alkalmasnak látszik az exact tudományos munkálkodás elősegítésére.

Végül a negyedik könyv az orvosi karra vonatkozó, jelenleg érvényben levő fontosabb törvényeket, szabályokat és rendeleteket tartalmazza.

Befejezésül Högyes, Rezső trónörökös szavait idézve: — «az államoknak és társadalomnak legértékesebb tőkége az ember, minden egyes élet bizonyos értéket képvisel. Ezt megtartani és a kikerülhetetlen végig lehető épségben megőrizni, nemcsak a humanitás parancsolatja, hanem legsajátosabb érdekében vett föladata valamennyi államnak» — a maga

részéről a következő nagyon megszívlelésre érdemes szavakkal zárja be a művet: «Az állam számára minél tanultabb és minél képeőbb orvosi rendet nevelni, egyike lesz jövőre és marad mindenha a legfontosabb állami kulturális föladatoknak.»

S ha most ez adatok gazdag tárházán végig tekintünk, önkéntelenül a tanulságok egész sorozata tárul föl előttünk. A francia egyetemek újjászületése és a budapesti egyetem orvosi karának reorganisatiója között sok analogia van: ott is, itt is százados mulasztásoknak rövid két évtized alatt való pótlása, csak az a különbség, hogy míg Franciaországban a harmadik köztársaság, a társadalom és a városok versenyeztek a sínylődő facultások újjászervezésében, addig minálunk az egyetem jogos igényeit saját erejével, fáradhatatlan kitarásával kellett kiküzdenie, mert se a törvényhozás, se a társadalom, se a főváros nem méltányolták s nem méltányolják még ma sem első főiskolánk törekvéseit és igényeit. Aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy Högyes könyve nagy és megbecsülhetetlen szolgálatot fog tenni a téves vélemények eloszlásában. Ez által a közoktatásügyi kormányzat is nagyobb előzékenységet fog találni az egyetem érdekében tervezett lépéseiben. Pedig erre nagy szükség van. A kiegyezés idejében úgy szólván semmink sem volt s ha azóta jelentékeny is a haladás, a szükségletek egész sorozata vár még kielégítésre. A hiányzó és remélhetőleg nem sokára fölépülő intézeteken kívül a klinikákkal kapcsolatba hozandó közkórház létesítése már halaszthatatlan. A bécsi egyetem orvosi kara még József császár idejében megkapta az oktatás és tudományos buvárokodás céljaira a híressé vált közkórházat s az új klinikákat is úgy tervezik, hogy e nagy beteganyagot el ne veszítsék. Nálunk a kérdés megoldása önként kínálkozik. A főváros közkórházait kell szerves kapcsolatba hozni a klinikákkal. A klinikák a főváros lakosságának ezreit gyógykezelik ingyen, s érthetetlen, hogy a főváros az egyetemmel szemben olyan szűkkeblű, hiszen itt nem érdekellentétről, hanem érdekközösségről van szó. Érthető, ha az állam kórházak föllállítására inkább a vidéki szegény városok és vármegyék segítségére siet s csak természetes volna, ha a főváros, hasonlóan a francia városokhoz, az egyetemét, mely nevét is viseli hathatósabban támogatná. Hogy az egyetemi klinikák az oktatás és tuda-

mányos munkálkodáson kívül már a humanizmusnak s első sorban a főváros betegeinek milyen szolgálatot tesznek, a következő néhány adat jól illusztrálja: Korányi tanár I. belgyógyászati klinikáján 1879-ben 358, 1895-ben pedig már 5223 új betegnek rendeltek ingyen, Schulek tanár szemklinikáján 1875-ben 1060, 1895-ben 8200 új beteg részesült ingyen rendelésben. Tauffer tanár szülészeti poliklinikumát 1882-ben 279 esetben, 1895-ben 1427 esetben vették igénybe. Réczey tanár II-ik sebészeti klinikáján (az állam a szent Rókus-kórház sebészeti osztályát a klinika számára pénzért bérelti) 1895-ben 6285 járó betegnek történt rendelés. Szóval a klinikák évről évre nagyobb mértékben szolgálják a főváros egészségügyét is s méltányos, ha a különben culturalis célokra bőkezűen áldozó s anyagi eszközökkel is rendelkező főváros az államnak segítségére jön.

Meglepő és alapos megfontolást igényel az orvostanhallgatók jelentékeny fogyása. Akkor, midőn az országban még orvoshiány van, a mikor sok száz körorvosi állás betöltetlen, s akkor, a midőn az orvosi kar elhelyezése és felszerelése javul, első pillanatban érthetetlennek látszik ez apadás. De ha számba vesszük a vidéki orvos nehéz megélhetési viszonyait, csakhamar világos, hogy a boldogulás reményének hiánya tartja vissza a fiatalságot s szüleiket az orvosi pályától. A törvényhozásnak erélyes lépésre kell magát elszánnia, hogy a még mindig kezdetleges közegészségügyi viszonyokon gyökeresen segítsen. De ha azt követeljük, hogy az állam és községek újabb és újabb áldozatokat hozzanak, első kötelesség arról is gondoskodni, hogy az orvosok képzésének színvonala lehetőleg emelkedjék. E célból égetően sürgős a jelenlegi szigorlati rend megváltoztatása. Az 1873-iki szabályzat revisióját már 1888-ban elhatározták s bár ismételve tartottak szaktanácskozásokat s 1892-ben az orvosi kar egy részletes szabálytervezetet is kidolgozott, úgy látszik, politikai nehézségek a reform végrehajtását mai napig is megakadályozták. Pedig a tanulmányi időnek a szünidők helytelen beosztása s a katonai félév által való megrövidítésén kívül a jelenlegi rendszer, mely szerint a hallgató az egész öt évnyi időtartam alatt egyetlen vizsgálatot sem köteles letenni, nagy mértékben hozzájárul, hogy az orvosok képzése nem áll a kívánt fokon.

A tanpénz-rendszer hiányain, a magántanári intézmény

békóin mielőbb segíteni kell, mert különben felső oktatás-ügyünk s ezzel egész közművelődésünk szépen megindult fejlődése megakad.

A millenniumi zajos s mámorító ünnepélyek után serényen hozzá kell látnunk, hogy a tudomány tűzhelyeit fejlesztjük. Högyes könyve a maga sokszoros tanulságaival, kimeríthetetlen adataival nagy jelentőségű s az egyetem iránt érzett s előszavában kifejezett hálóját aligha róhatta volna be méltóbban, mint e munkával. A kiállítás gazdagsága, a meglepően szép heliogravureök és autotypiák, az egyetem nagy alapító-, szabadalmi és adomány-levelének egész terjedelmében való közlése nem csak a külalak szépségét emelik, hanem a munka belső értékének növeléséhez is hozzájárulnak.

GRÓSZ EMIL.

THAN KÁROLY CHEMIÁJA.★)

Alig van tudomány, mely rohamosabban fejlődött volna, mint a chemia. Bámulatos gyorsan gazdagszik tartalma s megnyugvással szemlélhetjük, hogy művelői munkásságokban ma bizonyos súlygyen létesítésére törekednek, a mennyiben a jelszó már nemcsak új tények megállapítása, hanem azok rendszeres földolgozása is. Kétségtelen, hogy nehezebb adatokat általánosítani, mint a meglevőket újakkal szaporítani, s talán az a fölfogás, hogy a chemia inkább tapasztalati mint exact tudomány, a chemia célját is inkább tények gyűjtésében jelölte ki; ha azonban a tudományok végső célját tartjuk szemmel, munkálkodásunk irányának kitűzésében a föladatok nehézsége nem dönthet, és a tapasztalati tények között nem utolsó helyre érdemesítjük azokat sem, melyeket eszményi szempontoktól sarkalva, csak azért állapítottak meg, hogy az okozatok okainak megismeréséhez közelebb jutni segítsenek.

Ma, midőn az általános áramlatnak hódolva a tudomány munkásainak többségét is törekvésében az értékre változtatható fölfedezés izgatja, midőn az eszményekért való lelkesedés, ha nem is kétes becű, de gyakorlati érzék hijjára vall: valóban jól esik az a tudat, hogy akadnak — ha nem is sokan, a kik egy szemernyi igazságot többre becsülnek egy mázsa aranynál, s ámbár ez önként kínálkozik, mindazáltal csak azt keresik lankadatlan buzgalommal.

Nem kisebbitjük azok érdemeit, a kik gyakorlati kérdések megoldásában fáradoznak. Az érczek lehetőleg tökéletes módon való földolgozása, növényben, állatban az emberiség hasznára szolgáló termékek kinyomozása és tisztán előállítás, egyes termelési

---

*) *A kísérleti chemia elemei.* Írta Than Károly. I. kötet. Első könyv. *Általános chemia.* 1897. 472 l. Az I. kötet ára 8 frt.

águknál keletkezett értéktelen hulladékoknak más irányban hasznosítása, a talaj termőképességének fokozása és még egy egész sereg gyakorlati dolog mind a műveltség magas színvonalán álló ember földadata, s e földatok a társadalom anyagi boldogulásában is hatalmas tényezők: azonban a tudásért sovárgó lélek a tények halmazában se örömet, se megelégedést nem találhat, ha töretlen az út, melyen azok között járhat; ha nélkülöznie kell a kapcsokat, a melyek azokat egymáshoz fűzik; ha hiányzik a törvény, a mely közöttök rendet szab és ismeretlen az ok, melylyel igazolhatja, hogy ez vagy az a törvény miért csakis így és nem másként fejezheti ki a megváltozhatatlant.

A szellemnek az isteni sajátosságokra való törekvése s az igazság iránt önkéntelenül nyilvánuló tisztelete oltja belénk az igazságok kutatói, megállapítói és apostolai iránt való hódolatot. Azok, a kik e hódolat kötelező voltát nem érzik, sohasem fogják megérteni: miért adózunk kegyelettel egy Lavoisier emlékének, miért lelkesedünk egy Proust, egy Dalton, egy Liebig, egy Wöhler, egy Bunsen, egy Kirchhof nevének hallattára? És általában miért űzünk cultust azokkal a szellemi nagyságokkal, a kik a természet jelenségeinek titkáról a fátyolt föllebbenteni s azokat megismer-tetni törekedtek s törekednek.

De a míg lelkemben fölidézem azokat a fényes nevű buvárokat, a kik a chemiának mai szilárd szerkezetéhez anyaggal s eszmével járultak, nem nyomhatom el azt a fájó érzést, mely onnét származik, hogy nekünk, magyaroknak, e nagyarányú, díszes épület megalkotásában oly szerfölyt csekély osztályrészünk volt. Ezt az elszomorító tényt ismerve, nemcsak azért bánkódhatunk, hogy chemikusaink nem voltak: tehát hazánk szűkölködött e tudomány művelői nélkül, hanem azért is, mert ez a körülmény megdönthetetlenül bizonyítja azt is, hogy egyrésről Magyarországon pangott minden olyan tudomány, melyet a chemia támogat és másrésről hiányozni kellett minden olyan iparúgnak, melyet fölvirágoztatni csak alapos chemia-ismeretekkel lehetséges.

A chemiának elhanyagolt állapotban maradása hazánkban, annál kevésbbé érthető, minthogy már a mult század végén számottevő irodalmi termékekkel találkozunk. S ha például dr. Nyulas Ferencznek azt a meggyőződéstől sugalt, meleghangú fölhívását olvassuk, melyet a chemia tanítása és művelése érdekében a közoktatásügy vezetőihez intézett: hajlandók volnánk azt hinni, hogy az nem hangozhatott el visszhang nélkül, mint kiáltó szó a pusztá-

ban. A tények ellenkezőről tanuskodnak. E század első fele a chemiai ismeretek terjesztésének és fejlesztésének nálunk nem kedvezett; lehet, hogy képviselői is csak hamis próféták voltak, a kik az ügynek proselytákat gyűjteni nem tudtak; annyi bizonyos, hogy még tankönyv-irodalmunk is 1808-tól 1842-ig egyetlen munkával sem gyarapodott.

A chemia művelésére kedvezőbb viszonyok következtek a negyvenes években. Magyar nyelven való tanítása közelebb hozta a nemzet zöméhez s vívmányai iránt szélesebb körben kezdtek érdeklődni. E tudományszak népszerűvé tétele érdekében megindult némi siker reményével kecsegtető mozgalom, a nemsokára bekövetkezett mostoha évek során lassanként elcsendesedett, és sorsa csak akkor fordult jobbra, midőn a magyar nyelv jogaiiba ismét visszahelyeztetvén, a tudományegyetemen a chemia tan-székebe Than Károly ült.

Ő volt hazánkban a chemiának első olyan képviselője, a ki nemzetközi mértékkel mérhető; a ki öntudatosan, legnemesebb becsvágygyal eltelve fogott hozzá, hogy a chemiát a magyar közön-séggel megkedveltesse, művelése iránt fogékonyságot keltsen s olyan nemzedéket neveljen, mely e tudományért nemcsak lelkesedni, de érdekében dolgozni is alkalmas legyen. Mind az elméleti, mind a gyakorlati oktatás ügyét komoly s beható tanulmány tárgyává tette, és minden tanítványa tanuskodhatik róla, hogy a chemiának egyetlen fejezete fölött sem siklott úgy át, hogy a legfáradtságosabb módon elméjéhez fért, a legnehezebb részletek fölfogását is megkönnyíteni meg ne kísérlette volna.

Than a szó igaz és nemes értelmében egyetemi tanító és tanító mester, a ki fontosabb érdeket nem ismer, mint tanítványai érdekét és a tanító sikerének kedvéért szerfölött sokat föláldozott a tudós személyes dicsőségéből is.

Egészen természetes, hogy ha egy ilyen férfiú, a ki életéből immár harminczhat évet a tanítás ügyének szentelt, gazdag tapasztalatait könyvben összefoglalva bocsátja a közönség elébe, az érdeklődést műve felé fordítja. Igaz, hogy ez idő szerint a két kötetre tervezett műből még csak az I. kötet első könyve jelent meg: de hiszszük, hogy ezt, mely az általános chemiát tárgyalja, nemsokára az elemek és a vegyületek leírása is követni fogja.

Hallgatóságának szükséglete és előkészültsége kedvéért könyvének tudományos színvonalát nem áldozta föl, ellenben minden lehetőet elkövetett, hogy befejezett középiskolai képzettséggel bárki

is azt nemcsak haszonnal, hanem élvezettel olvashassa, tanulmányozhassa.

Könyvében jelentékeny részt szentel a bevezető fogalmak előadására, melyekhez a physikai alapfogalmakat és az energia megmaradására és átváltozására vonatkozó törvényeket is hozzászámíthatjuk. Ezeket befejezván, könyvét két részre osztja. Az elsőben a testek chemiai szerkezetére, a másodikban a testek átváltozására vonatkozó, s különösen az elektrolitikus dissociatio támogatásával kifejtett ismereteket tárgyalja. A bevezetés és ez a két rész XVI fejezetre terjed. A XVII. fejezetben vázlatosan előadja a chemia történetét; a XVIII. fejezetben pedig tájékoztat a chemiai irodalomról.

Tárgyalási módszere, a chemia általános érvényű tételeit a mai fölfogás szerint megállapított és csoportosított tényekből vezetni le. Épen ezért, ha a chemiát mai fejlettsége szerint tekintjük, az igazságok kifejtésében sok közvetlenséget találunk. Az egész művön szembe ötlük a fölfogás eredetisége. A tárgy csoportosítását logikai rend, a fogalmak meghatározását szabatoság jellemzi. Szerző nagy gondot fordított a chemiai és physikai állandók fogalmának kifejtésére, meghatározásoknak módjára és a physico-chemiai kutatás újabb eredményeit czélszerű kiválasztással, könnyű formában ismerteti meg az olvasóval.

A testek chemiai szerkezetét tárgyzó részben különösen figyelemre méltók azok a részletek, melyekben az alkatrész megmaradásáról, a gyök fogalmáról, a vegyérték tételének tapasztalati levezetéséről, a gyök jellemének megállapításáról nyilatkozik, s elég érthetőleg bizonyítják, hogy minden egyes következtetésre szigorú kritikával és a körülmények lelkiismeretes megfontolásával jutott.

A testek chemiai átváltozásáról szóló részben az elektrolitikus dissociatio, a reactio-sebesség, a tömeghatás törvényét törekszik érvényre juttatni, s kellően megvilágosítja, hogy az energiára vonatkozó tanulmányokból kiindulva, minek tarthatjuk a chemiai rokonságot, s miként lehet helyesen következtetni nagyságára.

Than könyvében kidomborodik az is, hogy miután a testek megismerésében a physikai sajátságok annyira nélkülözhetetlenek, azoknak, a kik a chemiával behatóbban akarnak foglalkozni, szükséges a physikában is alapos jártasságra szert tenni.

Ez az *Általános chemia* hasznos segédkönyv azok számára, a kik a chemiát sikerrel tanulni szándékoznak; de eredetiségeinél

fogva gondolkozásra készíti a chemia minden igaz művelőjét, s éppen ezért tankönyvnel nagyobb jelentőségű is. És minden figyelmes olvasója, a ki egyúttal a chemia fejlődése iránt is érdeklődött, kellőképpen fogja méltányolni, hogy a szerző folytonosan készülve, tényeket, tárgyalási módokat sokszor mérlegelve, könyvének megírását arra az időre hagyta, midőn a chemiai mechanikára vonatkozó tanításaiban már elfogadható tételekre és nemcsak sejtelmekre hivatkozhatott.

Than könyvének nagy érdeme az is, hogy jól van magyarul írva; a legfoglaltabb bíráló is nyelvezetében csak jelentéktlenebb szépséghibákat találhat melyek közül, némelyik, például az «anyagi test» kifejezés is, csak a nagy szabatlóságra való törekvés következménye. Lehetne tanításának némelyikére észrevételt is kockáztatni. Például nekem az isomer elemi alkatrészekről, a polymer átváltozásnak az elemekre való alkalmazásáról s még egy-két kisebb jelentőségű dologról más véleményem van; azt sem tudom megmagyarázni, hogy a «nitryl» szót, mely már egy egész vegyületcsoport megnevezésére van lefoglalva, miért használja más értelemben; azonban ezek az észrevételek a mű nagy becsét nem érintik.

Nagy élvezettel olvastam végig e művet és azzal a meggyőződéssel tettem le kezemből, hogy szerzője chemiai irodalmunknak eléggé meg nem becsülhető szolgálatot tett. Különösen halára kötelezte azokat, a kik az általános chemia haladása iránt érdeklődnek, de a külföldi irodalom termékeit használni nem bírják.

Erősen hiszem, hogy az az ifjúság, a mely e könyvben kifejtett eszméket megérti, kedvet kap a chemia fejlesztésének munkájában is részt venni s mind a hazai, mind a nemzetközi tudományosságnak hasznára válni iparkodik.

ILOSVAY LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Az Iliász első hat éneke. Fordította Baksay Sándor. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1897. Ára 1 forint 20 krajczár.

Homer eddigi magyar fordítói a classikus hagyományok után indultak; akaratlanul is a német Voss volt mesterük. Megtartották a hexametert, szorosan ragaszkodtak a szöveghez, Homeros sajátos jelzőit szószerint fordították, hamis fönségre, különczködő classikus szinezésre törekedtek, melyben Homeros naiv beszéde körmönfont keresettséggé, gyakran élvezhetetlen, schematikus modorossággá alakult át. Legfőlebb deákok használhatták fordításaik könnyebbítésére, de költői tekintetben, mint irodalmi művek, a fordítások alig tesznek számot.

Baksay más nyomon indult. Ő belevitte fordításába törzsökös magyarságát, népies érzékét, eltanulta Arany epikai nyelvének modorát s így hűn módra fölfegyverkezve indult Ilion ostromára. A mit Faludi a Cortegianón próbált, azt Baksay Homerossal kísérlette meg. A chitón helyett subába bujt s a görög hősöknek is egy kis magyar bajszot adott.

Nem szabad nagyon kényeseknek lennünk. El kell fogadnunk, hogy a magyar Homeros, ha nem akar szintelen utánzat maradni, nem lehet a görög Homeros. A mi agyagunkból kell gyúrunk az alakokat; s ha a mi agyagunk nem is a görög márvány, de többet fog érni, mint a márványnak valami hamis mézskőutánzata. Ez a magyarosság így szükségkép megváltoztatja a költemény hangnemét, szinezetét, mellékképzeteit. A görög Homeros istenei kis változással majd Pheidias fönséges szobraiba változhatnak által s egészen stilszerű, ha a gyermeklelkű hősöknek is isteni a mellék-

nevük. Azután a görögben éles körvonalaik, teljes elevenségök mellett is úgy tünnek föl az alakok, mintha tenger messzeségén arany bíborszín ömlenek el rajtok. Valami megfoghatatlan művészi előkelőség is van bennök, mely épen oly nagy fokú, mint népies naivságuk. A magyarban ez a művészi előkelőség s czikornyátlan egyszerűség a népies rovására némileg háttérbe szorúl; a plastikai szépség helyébe a genre-szerű érdekesség lép s az olvasó ajakán a naiv, boldog mosoly helyett néha olyan kél, melyet akaratlan paródia támaszt. Azt hiszem, hogy ezt ilyen áttételnél igen nehéz, talán el sem lehet kerülni. Már dicséret a fordítónak, ha ilyesmi csak ritkán, kivételképen esik meg. S mert különben van színe, egysége, elevensége, Baksay fordítása megérdemli, hogy elfogadjuk azon alapokat, melyeken fölépült s örömet elismerjük azt a dicsőséget, hogy Homeros első igazán magyar fordítása. Természetes dolog, hogy ez a magyarosítás sokat változtatott Homeroson. Először nyelvén. Homeros nyelvének van schematikus része, mely a rhapsodok technikáján fejlődött, de kifejezései különben olyanok, melyeket az iónok széltében használtak. Az általános költészetnek volt nyelve, melyen épen úgy megszólalt a hymnus, mint szólhatott volna a tragédia. S nyelve nem népies oly értelemben, mintha a nép ajkáról ellesett, a közbeszédben ritkábban előforduló kifejezések gyűjteménye volna. A dialektikus különbségeket nem tekintve, a későbbi athéni szemében nem nagyobb népiessége által különbözött Homeros nyelve a Sophoklesétől, hanem régiessége s epikai nagyobb egyszerűsége által. Baksay Homeroszt azonban szükségig átírja a népiesbe. Az eredeti naivitása így modorosabb, kerelettebb, mert tudatosabb lesz. Az egyszerűség helyibe jön néhol a czikornya s a közkeletű kifejezés helyébe egy messzebről hozott népies kép. S Baksay e mellett erénye hibáival is föl van szerelve; inkább többet tesz a jóból, mintsem mérsékléné magát. S fokozza még ezt a hatást a rimes alexandrin. Csöngése, bongása a nyugodtabb, plastikai rajzot majdnem lehetetlenné teszi, s mindenesetre nem féke a modorosságnak, hanem elősegítője. A mily örömmel elismerjük, hogy sok helyen szép hatással van s Baksay könnyen bánik vele: be kell vallanunk, hogy fordítása mellett szívesen lát-nánk egy épen oly magyaros érzékűt rímtelen sorokban. A versek symmetriája vesztene valamit tulipános ékességéből, a mi nem épen volna baj. Hosszabb lélekzettel olvasva, a rímek úgy hatnak végre, mint valami csengő kalapács. Ha tehát e részben Baksay fordítói ügyességét igazán élvezni akarjuk, ki kell szakítanunk az egészről

részeket, melyekben van valami szép hasonlat, egy kissé szenvedélyesebb párbeszéd, hogy a rímek játékát is megszeressük. De véges végig eltompulunk hatása iránt. Milyen szép négy sor az például, a hol az achivok hajója Khryseből visszajő a táborba :

Talpon van az árbocz, a vitorlát tárják,
Szögben veri a szél, dagasztja a szárnyát,
Bibor habok szöknek harsogva körüle,
Míg vissza a vízen a gálya sirüle.

Vagy sok egyében kívül, milyen színes képe van a csatába induló Párisnak :

Mint kezes paripa, ha unja a jármat,
Kötélét szakítja, a szabadba vágat,
Reng a föld alatta, a merre kalandoz,
Fördeni elnyargal a sebes folyamhoz ;

Délczezen azután a fejét felveti,
Nyakán a sörényét szellő lebegteti,
Kényes is magára, könnyen szedi lábát,
Ösmert járására iramodva vág át : —

Pergamus várából Páris úgy szökelle,
Fegyvere fényében napként tündökölte. —

Itt mindenütt szépen tarkázza a rím a képet; de ennek fejében hányszor nem lesz modoros a rím kedvéért a kifejezés s a rímzsongás a hat-hétszáz soros énekekben végre a szebb helyek iránt is közönyössé tesz.

A magyar epikai versforma kérdésében nem tanácsos Arany Jánossal előhozakodni. Az ő művészi nyelvkezelése s csodálatos formaérzéke s nyelvi ereje megneemesíti s majdnem változatossá teszi e versformát; kisebb költőt azonban könnyen rigmus-csinálásra csábít, modorosságba hajt, annál is inkább, mert gyorsrímelő elme félelmes könnyűségre tehet szert benne. Ide járul még Homerosnál az énekek hossza : hat-hét, sőt nyolczszáz sorosak is. A *Toldi* vagy *Buda halála* énekei néha egy negyedét, legfőlebb harmadát teszik egy homerosi éneknek. Ezt is tekintetbe kell venni. S latba vethető még az is, hogy az egyes énekek szerkezete is sokkal lazább, véletlenebb Homerosnál. Vannak énekek, hol százával számított sorokban folytonosan csak egyes hősök párviadalairól olvasunk : itt a rím nem feledteti a tartalom egyhangúságát, hanem inkább

kirivóbbá teszi. Szóval — legalább ízlésünk előtt — még Baksay fordítása után is nyílt kérdés marad: nem lesz-e egyszerűbb, neme-
sebb, plastikusabb a magyar Homeros például rímetlen alexan-
drinekben?

De a versformán kívül más változások is felötlők e fordítás-
ban, melyeket többé-kevésbé el lehetett volna kerülni. Csak
helyeselhetjük, hogy például az eposi jelzőkben nagy szabadságot
engedett magának a fordító; hol elhagyja, hol keresetlenebbel cse-
réli föl. A hősök így egy kissé vesztenek elnevezésük merev elő-
kelőségéből s lesznek «deli, fortélyos, paripás» hősök, «lovagok, fő-
emberek», épen hogy Hektor megmarad «sisakbokrétás daliának». Annál föltünőbb aztán, ha néhol fölbukkan az ilyen kitétel: «istenfi». Az isteneket azonban, ha benyomásunknak lihetünk, valami jel-
lemző, magyaros kifejezés kedvéért néha egy fokkal vaskosabbá,
testesebbé teszi a fordítás, mint talán kellene. Néhány jellemző
példát említek. Az istenek épen most térnek meg az aethiopok
földről «Szerecsen-országból». Zeus megy legelől, a többi istenek
után. Az εἶμι «megyek» kifejezés lehetőleg általános. Képzel-
münk szabadságára van bízva kirajzolnunk, mily fönséges lehet
Zeusnak lépése s utána a többi istenek menete. Baksay így fordítja:

Zeus ballag legelől, a többi mögötte.

Ez a jó magyar «ballagás» eszünkbe juttatja falusi bírót, vagy
a tisztelen öltözött komoly parasztot, a mint vasárnap a templomba
indul. A menés módjának az a kissé vaskos árnyékolása nem
homeri, hanem a magyar fordítás színezése. Egy másik példa.
Achilles figyelmezteti Thetist, milyen szolgálatot tett egyszer Zeus-
nek, mikor a többi istenek meg akarták kötözni. Homeros megint
egy általánosabb kifejezést használ a kötözni szóra: δέω, mely egé-
szén szabadjára hagyja a képzelmet. Baksay így fordítja:

Mikor Hera, Neptun, Pallas és a többi
Isten, gúzsba szánta ő felségét kötni.

A gúzsba kötni jó magyaros, de megint megvaskosítja a
képet. Gúzsba kötik a tolvajzigányt, a csavargót, a rossz gyereket,
gúzsba kötnék a lovak lábára s a magyarban most Zeus is ebbe
a társaságba kerül. Egy kissé parodistikus íze van e soroknak, mit
még fokoz az «ő felsége» kifejezés. E két sorban Hári János mesél-
hetne az olympusi perpatvarról. Ilyen parodizáló ízű kitétel
Hephaistosról az, hogy «biczebóca» Isten. Az «ἀμφοτέρωθεν» először

is nem sánta (különben Voss is «hinkend»-nek fordítja), hanem izmoskarú; aztán a nem sántának mondott még «biczebócza» is lesz. Ez sincs Homeros szellemében. A görög szobrok épen hogy csak gyaníttatják Hephaistos sántaságát s az Olympuson sem azért nevetnek a nektártöltőgető kovácson a halhatatlan istenek, mert sántítva jár, hanem mert kemény legény létére a gyöngéd Hebe tisztét végezi. De hiába, az operettek korszakában megnehezült a görög istenek sorsa s nagyon ügyelnünk kell jelzőikre. Ha azt olvasuk, hogy «a nagy Fellegező» az Olymp egy csúcsán ül vagy a «Mennykövező is ágya felé tére» egy kissé mosolyognunk kell, a mi különben nem épen a fordítás hibája. A *νεφεληγερέτα* a *ὕψιβρομέτης* jelzőt nem lehet többé egyenértékűleg lefordítanunk.

E megjegyzések után nem marad más hátra, mint még egyszer kiemelnünk a fordítás érdekességét, egységes alaphangját, élvezhetőségét s őszintén kívánjuk, hogy az irodalom iránt érdeklődők kezén megforduljon. Sok baja volt Baksaynak az idegen nevekkel. Maga mondja, hogy különösen a második énekben a sok idegen név olyan volt, mint egy nagy sziklahalmaz, melyet ősi ágyából ki kellett feszegetnie. E nevek átültetésében még egységes elvre nem jutott se a helyes írásban, se a kimondásukban. Egyszer Lykimusz, másszor Iphiklus vagy Epistrophos, egyszer Atridés, másszor Pelida; itt Eneás, ott Astijokheia stb. Azonban nagyon örülünk, hogy magyar érzéke mellett is tisztelettel megállott az idegen nevek előtt. Klytemnestra neki is Klytemnesztra maradt, s nem csinált belőle Nesztrát vagy Nesztikét. —n.—

Essays von Franz Xaver Kraus. Erste Sammlung. Berlin, Gebrüder Paetel. 1896.

Kraus Xaver Ferencz a keresztyén archæologia és műtörténelem tekintélyes művelője — De Rossi halála óta talán a legnagyobb tekintély — e kötet összegyűjtött essayvel a nagy közönség előtt is ismeretessé teszi nevét s hozzátehetjük tiszteletreméltó jellemét és nemes szívét. A tudós szerző nem rejtegeti egyéniségét, alapos fejtegetéseibe beleolvad kedélyének őszinte szózata, fontos egyházpolitikai viszonyok nyugodt tárgyalásánál ki-kitetszik álláspontja. Tudnunk kell, hogy Kraus katolikus pap, a freiburgi egyetemen az egyháztörténet tanára, a pápai udvar politikájának nyílt és rejtett törekvéseinek alapos ismerője s elfogulatlan megítélője.

Fájdalommal látja, hogy a katolikus egyházban nem ritkán épen a leghivatottabb tényezők lelkiismeretlen s könnyelmű sáfárkodást űznek a szív és szellem kincseivel, melyeket századok küzdelme az európai kultúra érdekében fölhalmozott. Franciaországban például magasabb papi állás elnyerésére az egyedüli erény s érdem az engedelmesség; szellem és tudomány a legrosszabb ajánló levelek. Mindenütt a tolakodó közepszerűség s az alkalmazkodó korlátoltság kerekedik fölül s az egész egyháztörténetben nincs korszak, mely jelentékeny emberekeben szegényebb volna a mainál. A nagyok, a dicsőek: transzierunt. Hányan értik s követik ma Rosmini szavait, kit Kraus a XIX. század legfenköltebb gondolkozású katolikusának tart? «Nekem úgy tetszik, hogy a katolikus egyház mindenik pásztora akkor teljesíti hivatását s áll ennek magaslatán, ha mindennemű politikai controverzában való részvételtől tartózkodik, egyik párt mellett sem foglal állást s csupán arra szorítkozik, hogy mind-egyiknek egyaránt az igazság, szeretet, alázatosság, szelídség s jóság törvényeit, azaz az evangéliumi erényeket hirdeti, az ellenkező bűnöket kárhóztatja, az egyház jogait határozottan védelmezi, ha ezeken sérelem esik. Úgy értem, hogy jelenleg a püspöknek első kötelessége az emberiség sebeibe a szeretet s jóság balsamát csepegtetni (un olio balsamico di dolcezza).» Ám a szeretet s jóság rejtve s zajtalanul végzi művét, holott ma sokan vannak, kik megszehangzó harcok fényes diadalait áhítják, a templomi szószék tekintélyét merész parlamenti beszédekkel támogatják, az evangélium örök tanait a napi sajtó gyakran izgató s pőre hangján terjesztik. Ezeknek idézi Kraus Petrarca sorát: «Io vo gridando pace, pace, pace.»

A kötet egyik essayje Rosmini teljes életrajza sőt még ennél is több, mert a XIX. század egyháztörténetének legnevezetesebb kérdéseit is tárgyalja higgadt és részrehajlatlan ítéllettel. Kraus meghatottan csodálja Rosminit, de hő rokonszenve és tisztelete nem ragadja túlzásokra s az igazság egyszerű hangjával mélyen fölkelte az olvasó érdekét és részvétét. Rosmini a déltiroli Roveretóban született 1797-ben; húsz éves korában papi ruhát öltött, tanulmányait a paduai egyetemen végezte s 1821-ben husvét vasárnap az első szent misét olvassa Velenczében. Szülővárosában, hol Dante is járt s hol a nagy florenczi emlékét kegyelettel őrzik, ájtatosság és tanulmányok között töltötte papsága első éveit. Főtanulmánya a philosophia volt. De korán érezte, hogy a philosophiai rendszereknek életet s erőt ad, ha szerzőjük a szabályokat s elveket szigorú pontossággal követi

és megvalósítja. Rendszerével együtt egy társulat alapításának gondolata ért meg lelkében, melynek tagjai szent önzetlenségben egyesülve tanulmánynak és felebaráti szeretetnek áldozzák életüket. Hosszas és fáradtságos munka után 1839-ben sikerült neki a bibor-noki congregatio helybenhagyását kieszközölni s a megalakult új rendnek (Società della Carità) apátja maga Rosmini lett. Kezdetben a rend székhelye Domodossola, majd a kies Stresa a Lago Maggiore-partján, hol Rosmini egy félreeső czellában vonta meg magát, ajtaján e felírat volt: «In silentio et in spe erit fortitudo vestra». De mikor Rosmini e csöndes magányba zárkózott, hol tisztelettel fölkeresték Olaszország kiváló írói és államférfiai, neve a tudományos világban már ismeretes volt; egész irodalom indult meg philosophiai rendszerenyomán és ellen. A korviszonyokban rejlett, hogy oly philosophiai rendszer, mely a keresztyén hit tanait a tudományos kutatás eredményeivel össze akarja egyeztetni, a keresztyénség tényleges alakulásaira s emberi intézményeire is legyen tekintettel s így többé-kevésbé egyházpolitikai s közvetve politikai kérdéseket is érintsen. Igy történt, hogy Gioberti is, ki szintén pap volt s philosophiai értekezést írt a *Természetfölötti Elméletéről*, később híres művével (*Trattato morale e politico degli Italiani*) megindítja azt a hatalmas mozgalmat, mely csak 1870-ben jutott némi befejezésre. Rosminit már korán foglalkoztatták egyházpolitikai kérdések s ezeknek megoldására nézve azokhoz csatlakozott, kiket az idealistikus keresztyénség képviselőinek neveztek, köztök volt leghűbb barátja Manzoni, továbbá d'Azeglio, Balbo, Capponi. A szeretet gyakorlására s a tudományok művelésére alapított társulatánál is az volt szeme előtt, hogy rázkódások, recriminációk s föltűnően hangoztatott reformok nélkül a papi hivatást nemesebbé és magasztosabbá tegye; erős volt hite, hogy épen Olaszország politikai megújulásánál, melynek szükségét az egész félszigeten hangoztatta irodalom és költészet, nagy válságok kitörése mindenik félt engedményre és áldozatra készíti s az egyház csak akkor mentheti meg tekintélyét s megillető befolyását, ha a hívek pásztorait folyvást szeretet vezérli s önvád nem terheli. A válság nem soká késett s a viszonyok a «stresai szentet» a világtörténet színpadán nehéz politikai szerepre szólították. XIV. Gergely pápa utódja 1846-ban IX. Pius lett s a kedvező újításokkal megindult «liberalis aera» elhitette a sokat sanyargatott olasz néppel, hogy a pápa vele szívben s lélekben egyesül s együtt vívják majd ki Olaszország soká álmódott függetlenségét s egységét. Az engedelkeny pápa körében gyökeres reformokról, alkotmányosan

kormányzott egyházállamról, államszövetségről, egyesülésről beszéltek; de a meglevő viszonyok bonyodalmai, a forrongó pártok kalandos követelései késleltették a megállapodást. A februáriusi forradalom hírére Sardinia királya alkotmányt adott népének, elhangzott Carlo Alberto szava: *L' Italia farà da se*. Csakhamar azon fordult meg minden, vajon IX. Pius hajlandó-e Sardiniát követni, vele egyesülve fegyvert fogni az osztrákok ellen? A sardiniai kabinet Rosminit bízta meg azzal a nehéz föladattal, hogy ily súlyos körülmények közt Rómával tárgyalásokat kezdjen egy Sardinia s a pápai állam közt kötenendő politikai szövetség ügyében. IX. Pius jól ismerte Rosmini fölfogását s politikai álláspontját, hajlandó is lett volna a philosophus alkotmány-tervezetét (*Constituzione secondo la Giustizia sociale*) megvalósítani s másik nevezetes művével *A szentegyház öt sebe (Delle cinque Piaghe della S. Chiesa)* sokban egyetértett. A pápa igen örült, hogy épen Rosmini jött Rómába s Castracani bibornokkal föl is szólíttatta, hogy készüljön a bibornoki méltóság elfogadására. A szövetségről folytatott tárgyalások sikertelenek voltak. A pápa is, Sardinia is folyvást változtatta politikai programját, mindkét félnél hiányzott a kellő őszinteség. Az osztrákok győzelme a pápánál félelmet, Sardiniában elkeseredést szült; Rómában az utczai csöcselék s a forradalmi elemek kezdtek uralkodni, a pápa minisztere Pellegrino Rossi orgyilkosság áldozata lett s a pápa maga Gaëtába menekült. Rosmini is oda ment, de Gaëtában a pápa már Antonelli bibornok hatása alatt állott s lemondott az alkotmányosságról. Rosmini egyszerre gyanús s veszedelmes ember lett, kitől Antonelli minden áron szabadulni akart. Már előbb hallotta, hogy két utolsó művét a congregatió elítélte s a pápa az ítéletet helybenhagyta, alig távozott el Gaëtából, megtudta, hogy e művek az indexre kerültek. Így végződött Rosmini politikai szerepe, melynek csalódásai s megalázásai után visszatért stresai «kedves fészkebe». A bibornoki méltóság elvesztését nem fájlalta, tovább folytatta philosophiai munkásságát, hú testvérek s tisztelő tanítványok környezték. Ruggero Bonghi is két évig Stresában lakott, hogy a nagy mestert hallgathassa, Manzoni a közelben élt, a rend jó híre mindegyre terjedt, különösen Angliában; ez kielégítette Rosminit. Mikor súlyos betegségében közelgő haláláról beszélt s Manzoni azt kérdezte tőle, mit is fognak hivei tenni, ha egyszer elköltözik, azt felelte: *adorare, tacere e godere, imádkozzanak, hallgassanak s örvendezzenek.*

A kötet másik nagyobb dolgozata Petrarcanak kimerítő jel-

lemzését adja levelezése nyomán; igen becses adalék a renaissance történetéhez. Szinte eltűnik az 500 év, mely a XIV. századtól elválaszt s Petrarca úgy áll előttünk, mint részletes naplót írt kortársunk. De jóllehet tárgyához tapad a tudós s minden jellemző adatot épen odaállít, hol legtanulságosabb, itt is mint az essayk nagy részében meg-megnyílik érzékeny bensője s egy-egy megható önvallomásra fakad. Petrarca tudvalevőleg művei nagy részét a csodás szépségű Vacluse-ben írta. «E körülzárt völgy (vallis clausa) nem áll egyedül a Provence-ban» — írja Kraus — «1882-ben Szent Marcelből meglátogattam a régi cassiani apátság romjait St. Pontnál. Fekvése nagyon hasonlít a Vaclusehez. Északon közepes magasságú hegyek meredeken leomló s zöld pompával borított sziklafalak egy völgykatlant környeznek, közepütt az ó kolostortemplom romjai állanak. A gazdag tenyészet, csodás magány, melyet csak madárének s omló vizek zugása szakít meg, e helyet a föld leggyönyörűbb zugává teszik. Volnék gazdag ember, azon lennék, hogy e helyet sajátomnak mondjam s úgy intézném életem sorját, mint ama svájcezi nemes, ki élete alkonyán visszavonult őseinek dűledező várába, elzárta a kaput s ezt írta fölébe: j' en ai assez. Így élt egy-magán könyveivel és kutyáival.»

A kötet kisebb dolgozatai közül az egyik a *Roma sotterranea* tudós alkotójával foglalkozik, kihez Kraus benső baráti viszonyban állott s kivel nemcsak a föld alatti Róma csöndes és néma folyósói örök szelleméről beszélt, hanem arról is, miként lehetne a Vatikán és Berlin érdekeit kiegyenlíteni oly szellemben, mely megfelel a katakombák keresztyénségének. Egy másik dolgozat az 1895-ben elhunyt francia akademikusnak Maxime Du Campnak van szentelve, ki 1860 óta Baden-Badenben töltötte az év nagy részét s kivel Kraus meghitt barátságban élt. Gyakran elbeszélgettek az élet, irodalom s a politika muló és állandó kérdéseiről. Du Camp maga került a politikai szereplést és sokszor kifejtette műveiben s élő szóval is barátja előtt, hogy elvekkal és meggyőződéssel az ember nem igen boldogul a politikai pályán. Egy alkalommal Du Camp az essayk szerzőjét is megkérte, hogy nyilatkozzék e kérdésben. Kraus válasza, mely talán több okból fogja érdekelni a magyar olvasót és politikust, a következő volt: «Szememben semminemű magas állás nem jár együtt a boldogság számba jövő növekedésével, egyik sem szolgál orvoslásul az élet fájdalom ellen. A független állást a vele járó lelki függetlenséggel oly kincsnek tartom, melylyel sem arany, sem violaszínű szolgaság föl nem ér. Mindenesetre lehet s

kell politikai befolyásra törekedni, de irigylésreméltónak csak az olyan tevékenységet tartom, a minő például Deaké, mikor hivatalos állás nélkül, úgyszólván a színpalak mögött állva, az ember kezében tartja egy egész mozgalom fonalait s egy darabját igazgatja annak, a mit világtörténetnek neveznek.» Du Camp ráhagyta Kraus szavait s hozzá tette, hogy a legnagyobb elégtétel az életben ismeretlenül uralkodni a dolgokon. Kinek nem jut eszébe Kempis Tamás mondata, melyet Sainte-Beuve annyira kedvelt: *ama nesciri?* B.

Szana Tamás: Izsó Miklós élete és munkái. Buda-Pest. Az Athenaeum-részvénytársulat kiadása. 1897. N. 8-r. Ára 6 frt.

Irodalmunk oly szegény művészettörténeti és æsthetikai szakművekben, hogy e téren még a kisebb igényű dolgozatok megjelenése is eseményszámba megy. Annyival inkább nagy föltűnést keltett újságolvasó közönségünkben Szana Tamás műve, mely a sokszorosító iparnak igazán kiváló terméke, s hozzá még napi sajtónk a mű belső jelességeit is fennen magasztalta.

Szana kilencz fejezeten át vázlatosan megrajzolja Izsó életének képét külső vonatkozásaival együtt, közbe szöve jelentékenyebb munkáinak rövid leírását, s keletkezésök történetét is; az utolsó X. fejezetben művészetének rövid összefoglaló jellemzését adja; végül a «Függelék»-ben, amolyan hirlapi tudósítás keretében, közli Keleti Gusztáv emlékbeszédét, melyet a Mátraytól készített sir-emléknek leleplezési ünnepélyén 1890 október 26-án olvasott föl Schulek Frigyes műépítész.

Bár a nehéz papiros és pazar, ritka nyomás miatt e mű egész köteté vastagodik, alig tekinthetjük egyébnek, a művész életének krónikaszerű, vázlatos leírásánál, a melylyel még a magyar nemzet távolról sem róttá le Izsó szelleme előtt irodalmi tartozását.

De lássuk kissé közelebről a munkát.

Szana ellentétben azzal az adattal, melyet a *Pallas Lexikon* IX. kötetének 780-ik lapján közöl, születését 1831 szeptember 28-ra teszi, míg az idézett helyen azt állítja, hogy 1830-ban jött a napvilágra. A disznós-horváthi anyakönyv mind a két adatnak ellent mond, a mennyiben ott szóról-szóra ez áll: «1831. szeptember 9. contribuens, Itsó (sic!) József és Szathmári Eszter fia Miklós.»*) A sárospataki főiskolának 1843/4 iskolai év első feléről szóló

*) Körösi Antal d.-horváthi ref. néptanító úr szíves közlése.

tabellájában tizenkét évesnek irták be. Nem tudom, Szanát mi indíthatta arra, hogy az anyakönyv adatát megváltoztassa, illetőleg hamisnak tartsa, másrésztől pedig, hogy saját, egy évvel előbb közzétett értesülését megczáfolja; mi azonban úgy érezzük, hogy monographiának szánt művében helye lett volna a születés idejével kissé bővebben foglalkozni, ha már egyszer különböző évek és napok kerülnek felszínre. A Szana írói komolyságába vetett hit úgy a mi, valamint a nagy közönség részéről ezt mindenesetre megkívánta volna. De mikor született hát csakugyan Izsó? Mi az anyakönyvi bejegyzést tartjuk hitelesnek, s így 1831 szeptember 9-re tesszük születése napját. A sárospataki bejegyzés véleményünkben nem tántorít meg, mert Patakra hihetőleg szeptember 9-ike után ment be, s 1843 szeptember 9-ike után volt némi alapja már arra nézve, hogy magát tizenkét évesnek irassa be. Ebben az időben különben sem vették ezt olyan szigorúan.

Talán gáncoskodóknak látszunk, de hibául kell félrónunk azt is, hogy Izsó családi nevével Szana mit sem törődik. Ha születési idejének utána járt volna, bizonyára ez sem kerüli vala ki figyelmét. Az ő családját ugyanis falujokban még ma is «Icsó»-nak nevezik, s a ház-hely, a hol laktak, ma is «Icsó-porta»; a szőlő, mely egykor atyjáé volt, még ma is «Icsó-szőlő». És, hogy ez nem olvasási vagy írás-hiba, mutatja az is, hogy egy birtokvásárlási eset alkalmával a telekkönyvi hatóság még ma is csak «Icsó»-kat ismert. Ezzel kapcsolatban áll egy másik dolog. Szana köznemesi családból származtatja a művészt. Mint láttuk, az anyakönyv ezt is tagadja és Patakon is következetesen «contribuens»-nek irták volt be. Mégis, úgy hiszszük, Szanának igaza lehet. Ugyanis az Izsó családnak egy Szinben, Tornában élő tagja ma is őrzi nemeslelőket. A családi hagyományok pedig emlékeznek arról, hogy egyik águk Borsodba, s épen egy Horvátthal szomszédos faluba, másik meg Baranyába szakadt, de hogy eredetileg tornai még pedig gazdag nemesek voltak. E szerint tehát úgy állhat a dolog, hogy művésznünk ennek a Borsodba szakadt ágnak a leszármazottja, s édes atyja, mint sokat utazott «kékfestő» mester, utána járt annak, hogy nevők Izsóból ferdült Icsóra, de mert az adó valami nagyon nem nyomhatta, s mert nem vágyott politikai jogokra, nemességét nem igazolta, s nem hirdette ki Borsod-vármegyében.

Mindezek igaz, hogy a művész pályáját nem érdeklik, de egy monographia-írótól mindenesetre megvárhatjuk, hogy foglalkozzék velök.

E helyett igen szívesen adomáz, annyira, hogy nem is válogatja meg: vajon megvan-e az illető adomáknak a valószínűsége (például a József nádor megjelenése az 1846-iki pataki exameneken.) De nem mondja meg, hogy mikor került Sárospatakra. Pedig nagyon könnyen megtudhatta volna, hogy 1842/3-ban vették föl az «inferior syntaxistá»-k osztályába.*) Ugyancsak pontosabban utána járhatott volna annak is, hogy valóban folyvást a jó tanulók közé tartozott-é Patakon művészünk? Ha ezt el nem mulasztja, akkor meggyőződhetett volna a felől, hogy ő bizony «folyvást» a gyenge diákok között kullogott, mert a ki ismeri az akkori iskolai viszonyokat, az tudni fogja, hogy a primák 31—32-ikét, mint Izsót is, már egyáltalában nem illette meg a jó tanuló elnevezés. Nem említve azt, hogy a mai középiskolai oktatás szemüvegén át néz és ennek kifejezéseit alkalmazza régiebb időkre, a mi egy tudományos műben kétségtelenül hiba, azt az állítását sem igyekszik igazolni, hogy «Izsó akkor végezte be a nyolcz osztályú gymnasiumot, mikor a szabadságharcz hullámverése már a vidékre jutott». (5. l.) A sárospataki főiskola tabellái közt ugyanis tanulói pályáját csak 1846-ig lehet figyelemmel kíséreni, mert azonfelül az ő osztályából hiányzanak a bejegyzések. Hol vette hát szerző az adatát, s miféle érvek tekintélye alapján közli a fent idézett életrajzi adatot?

Szintén ilyen kurtán és fölületesen bánik el szerzőnk a művész rimaszombati időzésével is, melyről annyit közöl, hogy «a város által föllállított rajztanoda növendékei közé iratta be magát. (8. l.) Ezeknek olvastára méltán hihetné mindenki, hogy Rimaszombat talán valami, habár csak alsóbbfokú művész-iskolát tartott fönn. A derék város iránti csodálatánál az olvasónak csak ámulata lehetne nagyobb, midőn a többi lapokon meg a hazai művészet mostoha sorsáról olvas kifakadásokat. Hát igenis Rimaszombat tartott föl 1853-ban egy vasárnapi iskolát iparostanulók számára, de nem «rajztanodát», mely az akkori viszonyok közt lehetetlen is, de szükségtelen is lett volna. Hanem annyiban igazat adhatunk Szának, hogy Plachy Ferencz, gymnasiumi rajztanár, hetenként egy-egy órán tanította a rajzot is azoknak az iparostanulóknak és legértéknek, a kiknek ily kézügyességre is szükségök volt; sőt Izsó Plachytól külön rajzórákat is vett a hagyomány szerint. Íme: a Szana rajztanodája!**)

*) Zsoldos Benő főiskolai levéltárnok úr szíves közlése.

**) Baksay I. kir. tanácsos, nyug. főgymn. tanár szíves közlése.

Mindezeknél sokkal nagyobb mulasztást követ el Szana az által, hogy külföldi tanulmányainak is csak külső történetét adja. Küzdéseiről, nyomorúságáról pontosan értesíti olvasóját, de hogy mit és hogyan tanult, arról könyvéből édes-keveset tudunk meg. Hogyan, hát Gasser és Meixner bécsi szobrászoknak műtermében, s a müncheni képző-művészeti akadémián töltött napjai épen olyan nyomtalanul tűntek volna el feje fölött, mint a hogyan elsimultak azok a benyomások, a melyeket Sárospatakon a Rákóczy-vár romjainál töltött idő, az egészséges, sokszor szilaj, de mindig nemes és nemzeti műveltség iránti lelkesedéstől áthatott diákélet, s a müncheni Glyptotékában a görög szobrászat remekei hagyhattak hátra a lelkében? És bizonyára hagytak is.

Beöthy alapos fejtegetései során szépen kihüvelykezi azokat a magvakat, a melyeket a pataki kálvinista, erős nemzeti érzéstől áthatott szellem a nagyra növendő Bessenyei lelkében elszórt vala. Talán nem volna hálátlan dolog ezeknek a magvaknak Izsó egyéniségében is utána keresni? Mi erősíthette meg az ő lelkét, akaraterejét annyira, hogy ő épen abban a korban, a midőn a magyar szobrászat csak épen emelgette szárnyait, a mikor, az idegen nevelő anyáknak a tejével csupa idegen szellemet szívott magába, Izsó Münchenben is, Bécsben is megmaradt magyarnak, s nem tévedt anyyi elődje után a művészetek kozmopolitismusába? Ha több terünk volna, nem lenne nehéz bebizonyítani, hogy itt a magyar genius egy kis hálával tartozik annak a szárnyas angyalnak is, a mely a pataki főiskola czimerének tanuságaként a nemzeti műveltség áldásait a kollégium ódon falai közül kürtöli világgá!

Szintén hálás föladat volna azt is kutatnunk, hogy a görög szobrászat, melyvel Münchenben megismerkedett, hogyan termékenyítette meg az ő lelkét? Bár ezt Szana tagadni látszik, s bár első pillantásra valóban paradoxonnak tűnik föl, közelebből vizsgálva Izsó műveit, beláthatjuk ennek a kérdésnek a jogosultságát. Hát azok a mély és gazdag változatú redők, a melyek a *Juhász* gyolesán végig omlanak, azok a plasztikusan kidomborodó idomok, a melyek a *Fonóházi jelenet* egyik kiváló jelességét képezik, azok a gyűrűkben leomló hajfürtök, a melyek *Juhász*-án és kisebb modelljein egyszerre szembe ötlenek: — mindezek nem jogosítanak-e föl bennünket arra, hogy azokban a görög szobrászat tanulmányozásának bájos eredményeit vagy legalább eszméltető hatását keressük? De nem akarjuk a dolgot részletezni, mert hiszen Izsó művészetének fejlődési menetét ismertetni, annak külső és

belső motívumait, s mindazokat a tényezőket kutatni, a melyek teljes kifejlődésre segítették, egy hosszabb tanulmány kereteit igényelné s e helyen csak rá akartunk mutatni azokra a kérdésekre, a melyeknek fejtegetését Szanától vártuk és szívesen reméltük, de a melyeket könyvében meg nem találtunk.

Szerzőnk nagyon helyesen rámutat arra a rendkívüli művészeti értékre, a mely a népeletből merített apró vázlataiban rejlik. Ezekben a magyar nemzeties irányú művészetnek ugyanaz a teremtő ereje és irányító szelleme nyilatkozik, a mely Munkácsi *Siralomházát*, Petőfi dalait, Arany époszait és Zichy Mihály rajzait létrehozta. Fájdalom, hogy csak töredékek és vázlatok maradtak. De ez nem menti föl a művészettörténetírót és az æstetikust attól, hogy foglalkozzék velök, sőt épen ellenkezőleg, kötelességét megkészszerzi. Ha a Vatican chorsója, Michel Angelo firenzei Madonnája s «keresztről való levétele», s elnagyolt márványdarabjai helyet foglalhatnak a művészetek történetében, akkor, mint Szana is érzi, Izsó vázlatai is alkalmasak arra, hogy kiinduló pontokul válaszszuk azokat nemzeti művészetünk irányának és eszközeinek megállapításánál. Épen azért rossz néven kell vennünk, hogy Szana mindezekkel a vázlatokkal is olyan kurtán bánik le, holott Izsó teremtő ereje a *Juháson* és a *Fonóházi jeleneten* kívül ezekben nyilvánul legigazabban. Magunk részéről egyenkénti ismertetésüket vettük volna a fölhozott okokból legszívesebben.

Ezeken túl még, egyebeket mellőzve, csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy korrajzai is mindenütt elnagyoltak és fölszinen mozgó, pedig a munka teljessége is úgy kívánta volna, de meg Izsó is akkor állt volna előttünk a maga valódi nagyságában, ha az életrajz keretében századunk eddigi szobrászatának is teljesebb és jellemzőbb képét adja; hiszen az a mű terjedelmén már úgy sem sokat változtatott volna.

Az előadásmód előnyeül tudhatjuk be azokat a gyakorlott kézre valló rövid, de eléggé szemléltető leírásokat, melyeket az egyes szobrokról ad. Egyébként azonban sok helyt a stílus is meg lehetős pongyola. A gyakran egész terjedelmökben közölt levelek értékesek ágyan, de szintén zavarják az előadás folyamatosságát. Azért czélszerűbb lett volna, ha az összes rendelkezésére álló adatokat a Függelékben közli. Ezzel nagy szolgálatot tett volna a művészettörténetnek, míg a mostani Függelék tartalma egészen értéktelen, mivel Keleti emlékezésére rövidre fogott sírbeszéd, melynek

nem is volt, de nem is lehetett célja, hogy az irodalom előtt Izsó művészetének értékét emelje, vagy az Izsó művészeténél fölmerülő egyes problémákat oldja meg.

Mindent összefoglalva a szóban forgó életrajzot journalistamunkánál egyébnek alig tekinthetjük. A művész ifjú koráról adatai teljesen megbizhatatlanok; jellemrajza hézagos és fölületes, de — azonfelül, hogy a közfigyelmet egy időre legalább Izsó művészetére fordította, — érdeme még az is, hogy a művész hányatott életének külső rajzához meglehetősen bőven összehordta az adatokat, azonban művészsze fejlődésének belső képével — pedig ez a fő — teljesen adós marad. A gazdag nyomdai kiállítás éles ellentétben áll a mű belső fogyatkozásaival, a mennyiben az igazán becses hét heliogravurhoz mellékelt szövegközi képek is oly kitűnően sikerültek, a minőket előbb csak a Franklin-Társulat nyomdájából kikerültek között lehetett találni.

— l. m. gy.

Turkish fairy tales and folk tales. Collected by Dr. Ignác Kúnos. Translated from the Hungarian version by R. Nisbet Bain. Illustrated by Celia Levetus. London, Lawrence and Bullen. 1896.

Az angol közönség mindig érdeklődő figyelemmel kíséri a népies költészet termékeit, s szívesen látja a legkülönbözőbb népek meséinek és dalainak átdolgozását vagy fordítását. Ez az általános érdeklődés bírta rá e gyűjtemény fordítóját, hogy egy-egy kötet orosz és kozák mesegyűjtemény után a kis-ázsiai törökök meséit is bemutassa az angol olvasóközönségnek. Erre a célra, mint legalkalmasabbat, Kúnos Ignác gyűjteményét használta föl, mely török eredetiben a magyar tudományos akadémia kiadásában jelent meg (*Török Népköltési Gyűjtemény*), a mesék egy részét pedig a Kisfaludy-Társaság adta ki magyar fordításban. (*Török Népmesék.*) E becses gyűjteményt Kunos kis-ázsiai utazása alkalmával jegyezte föl a nép ajkáról, s így nemcsak nyelvészetileg értékesek, mint a mai török népnyelv hamisítatlan példái, hanem fontosak a népszellem kutatója előtt is, a ki bennük egy kezdetleges műveltségű nép szellemi termékét tanulmányozhatja.

R. Nisbet Bain, a ki már több magyar munkát fordított angolra, ezt a gyűjteményt is a magyar fordításból dolgozta át. Ez ellen semmi kifogásunk sem lehet, hisz e könyv angol közönsége csupán a mesék tartalmát akarja ismerni s mitsem törődik a török

népnyelv és stílus sajátjaival. A tartalmat pedig ez a második kézből történő fordítás is híven közli. Ép ezért szükségtelen az a naiv magyarázat, a mivel a fordító eljárását menteni akarja. «Ezeket a meséket az első magyar kiadásból ültettem át angolba — írja Bain az előszóban, — úgy hogy szemére vethetik a műnek, hogy fordítás fordítása. Minthogy azonban híven követtem a magyar szöveget, s tekintetbe véve, hogy a török és a magyar nyelv igen közeli rokon nyelvjárások (*closely cognate dialects*), melyek nyelvtani szerkezet tekintetében teljesen azonosak, azt hiszem, hogy a fordítás igen keveset veszített az eredetinek színéből és illatából.» A fordítás értékének emelése céljából sem volt szükséges ily módon félrevezetni az angol közönséget, vagy pedig elárulni a fordító tájékozatlanságát a magyar nyelv rokonságának kérdésében. Pedig nem is kellett volna magyar művekhez fordulnia, ha e kérdést tisztán akarja látni. Egy angolul megjelent kitünő finom nyelvtan (*Eliot, A Finnish Grammar*, Oxford, 1890) bevezetése teljes tájékozást nyújt a magyar nyelv rokonairól s megvilágítja azt a különbséget, mely a legközelebbi rokon nyelvek között is van nyelvtani szerkezet tekintetében.

Bain fordítása igen díszes kiadásban jelent meg, s csinos képek díszítik. A könyv külseje is mutatja, hogy a fordító a finomabb ízlésű olvasó közönség kezébe szánta. B. J.

Új magyar könyvek.

Alvinczy Sándor. A szellemi élet Párisban. Miskolcz, 1897. Gedeon és társa. (8-r. 270 l.) 1 frt. 50 kr.

Balássy Ferencz. Heves vármegye története. I. kötet. Eger, érs. lyc. (8-r. XI, 331 l.) 2 frt.

Balázs Ignác dr. A vádlottak padján. Buda-Pest, 1897. Budapest. Hirl. (8-r. 156 l.) 1 frt.

Brink Jean Tem. Jeanette és Juanita. Regény. Hollandból fordítva. (Athenæum olvasótára. V. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 160 l.) 50 kr.

Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1896. évi törvényezikkek. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső dr. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. VII, 281 l.) 3 frt.

Csiky Gergely. Arnold. Regény. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 250 l.) 1 frt.

Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik Bacher Gyula és Bánóczi József. 1897. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 365 l.) 2 frt.

Feszty Árpád. Az én parasztjaim. Elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. XXVI. 130 l.) 1 frt 50 kr.

Fröhlich Izidor. Dynamika első része Alapfogalmak. Az anyagi pont dynamikája. Különös tekintettel a kezdők igényeire. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. XXXV. 613. l.) 6 frt.

Gaal Jenő dr. Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. Székefoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 77 l.) 75 kr.

Galgóczy Károly. Nagy-Kőrös város monographiája. Régi és újkori ismertetés. A magyar nemzetnek 1896-iki évezredes ünnepe alkalmából. Több munkatárs közreműködésével írta és szerkesztette. Kiadta Nagy-Kőrös város közönsége. Buda-Pest, Pátria 1896. (8-r. XIX, 640 l.)

Gyarmathy Zsigáné. Zúdorék. Regény. Neogrády Antal 26 eredeti rajzával. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 236 l.) 2 frt.

Hevesi József és Hetényi Béla. Négy évszak. Drámai idyll 4 képben. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 1 frt.

Jókai Mór. összes művei. Nemzeti díszkiadás. Buda-Pest, 1897. Révai testv. (8-r.)

51. kötet. Rab Ráby. (479 l.)

52. " A jövő század regénye. I. kötet. (528 l.)

53. " " " " " II. " (358 l.)

54. " Az élet komédiásai I. " (303 l.)

55. " " " " " II. " (327 l.)

56. " A Damokosok. (195 l.)

57. " Szép Mihál (295 l.)

58. " Targallyak. (205 l.)

59. " Egész az északi polusig. A ki a szívét a homlokán hordja. (280 l.)

60. " Bálványos vár. (215 l.)

Krizko Pál. Melanchton Fülöp levele, melyet 1553. október 12-én Körmöczbánya szab. kir. városhoz intézett. Buda-Pest, 1897. Kókai L. (8-r. 23 l.) 10 kr.

AZ OLÁHOK ITÁLIAI EREDETE.

Az oláhok dáciai eredetének kérdésében folyt irodalmi harczot úgy látszik a román tudósok is befejezettnek tekintik, még pedig a mi javunkra.

A román irodalom központja, a bukaresti akadémia 10—15 év óta évről-évre kiírja ugyan a Cuza-féle 20,000 frankos pályadíjat e kérdésre, hogy: írassék meg «a románok története Dáciában Aurelianus óta, az oláh vajdaságok keletkezéséig» — a pályázat azonban, mint előre láthattuk, — eredménytelen maradt. A románok történetében ilyen korszak nincs, vállalkozó sem akadhatott tehát, a ki hűsz íven — ennyit köt ki a pályázat — a tárgyaltan kérdésnek megfeleltethetett volna. A pályakérdés azonban ki tudja meddig fog még szerepelni a főtitkár évi jelentéseiben, már csak azért is, mert annak napirendről való levétele, a csőd hivatalos bejelentése volna.

Magok közt azonban körülbelől tisztában vannak a román történetírók és nyelvészek modernebb elemei, hogy a dáciai eredet utópiájával a tudomány többé nem foglalkozhatik, állást azonban nem foglalhatnak a közvéleménnyel szemben, mely a daciai eredetet a nemzeti becsület kérdésének tekinti s attól egyhamar nem is fog tágitani.

Ilyen körülmények között — úgy látszik nekem — szándékosan nem vesznek tudomást arról, a mi az ő irodalmukon kívül történik. Hunfalvy Pál utolsó nagy munkájáról: *Az oláhok története*, nem beszél senki; az én tíz év előtt megjelent könyvemmel: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*, Russu Sirianul egy vékony ismertetésén kívül, mely a *Romanulban* jelent meg, szintén senki sem foglalkozott közülök. A Ro-

mänische Revue könyvem első kiadása megjelenésekor (1887), szenvelgő kicsinyléssel jegyezte ugyan meg, hogy majd megjő rá a megfelelő válasz,* de bizony abból a válaszból tíz év alatt egy sornyt sem láttam.

Természetes, hiszen ez a kérdés már annyira világos, hogy a ki csak valamicskét jártas a romanistikában, rögtön átlátja, hogy melyik rész felé billen az igazság mérlege.

Főnt nevezett könyvemben az oláh kérdés egész körének kritikai egybefoglalására törekedtem s a fejezeteket úgy sorakoztattam, hogy a ki eredményeimmel nincs megelégedve, ne találjon kibúvókat, innen is, onnan is előkapott részletek feszegetésével, de kénytelen legyen, ha könyvemmel komolyan akar foglalkozni, azt fejezetről fejezetre követni.

Alexi György a *Budapesti Szemlében* (1888, 413—428 l.) azt írta volt könyvemről, hogy az, bár benne egy új adat sincs, a kérdést megoldotta; tényleg pedig úgy van, hogy e kérdés már régen meg van oldva; megoldta azt Kopitar, Miklosich, Diez, Roesler, Tomaschek, Hunfalvy Pál külön-külön, nekem pedig az a szerep jutott, hogy a kérdésnél számba jövő kritériumokat úgy csoportosítsam, a logikai kapcsolatokat a magok helyén úgy emeljem ki, hogy a kérdésben egy kis jó akarattal bárki eligazodhassék. Ebben áll a kérdés megoldása!

Könyvem első fejezetében ismertetem az oláh nyelv három dialectusát, a dunáninnenit, a macedóniait s az istriait s bemutatom az egymástól földrajzilag annyira távol eső tájszólások hangtani, lexikális és alaki kapcsolatát, a miből logice következik, hogy azoknak együtt, csak egy helyen kellett megalakulniok s későbben ágazniok szét.

Aztán keresem a megalakulás helyét. Ez Dácia nem lehet, mert:

1. Dáciában romanismus, vagyis egy új román nyelv alakulása lehetetlen volt, mert hiányzott hozzá az az elem, mely a latin nyelv népies alakját beszélte, pedig az összes új-

---

*) Wir werden demnächst Gelegenheit finden, Réthy's Buch zu besprechen, nicht so sehr als ob wir eine Abwehr für nothwendig erachten würden, sondern vielmehr seiner Curiosität halber. Einstweilen erwähnen wir nur so viel, das Réthy's Werk in der These kulminirt, dass die romanische Sprache in Illyrien entstanden ist und mit dem dakischen Reiche in keinerlei Verbindung steht. (Heft VII. 350.)

latin, vagy új-román nyelvek a lingua rusticából fejlődtek. Dácia lakosai ugyanis nem voltak itáliaiak, vagy más romanizált vidékekről valók, de többségüket kis-ázsiai galaták, dolicheiek, asianusok, syriaiak, commagéneiek, továbbá görögök, kelták és dalmata illyrek (pirusták) képezték, olyan korban (107—271 Kr. után), mikor Itáliának már nem volt annyi népfölöslege, hogy e távoli provinciának is juttathatott volna. A Dáciában letelepedett colónusok használták ugyan jól-rosszul a latin hivatalos nyelvet, de otthonukban s a társadalmi érintkezésben honi idiómáikkal éltek; szembe szökő bizonyítéka ennek a honi istenségek cultusán kívül, a sok sémi személynév s egy bilinguis fölirat latin és palmyrai nyelven s betűkkel (*Epigr. Mittheilungen* 1882 120—121.) De Dáciában az oláh nyelv azért sem keletkezhetett, mert:

2. Minden ízében sokkal későbbi korú, mint Dácia római kori története. Az oláh nyelvnek tudniillik a VIII-ik századig mindenestre területi kapcsolatban kellett lenni az olasz nyelvvel, melyre hangtani színezete, szóanyaga s grammatikai formái visszavezethetők, a mi Dácia bukása után csak 500 év múlva történhetett.

Így, hogy csak a hangtani tényeknél maradjunk, az oláh nyelvben a latin c (k) helyén már megvan a cs hang, a g helyén a zs és dzs, d helyén z, t helyén cz, melyek keletkezését a nyelvtörténet pontosan datálni tudja; így a latin *caelum* még a VI—VII. században is *kaelum*nak hangzott, a *fecit* *fekit*nek, a *decem* *dekem*nek stb.

Az egész nyugati latinság területén csak a VI—VIII. század folyamán bontakoznak ki az olasz, francia, spanyol, provencai stb. nyelvek a népies latinból s alakúlnak új nyelvekké hangtanilag és alakilag, a mely sorozatba az oláh is tartozik.

Nos hát, hogy kerülnek ezek az új alakulatok Dáciába, a hol Xenopol szerint a tartomány föloszlatása után a rómaiak egy része a hegyek között húzódott meg s teljesen elszigetelve a többi latin világtól, ott várta be századokon keresztül (épen ezer évig), míg a legenda Radu Negruja a XIV. század táján föltűnik s az oláh vajdaságot megalapítja?

Ez a phonetikai kormeghatározás egyedül is elégséges arra, hogy a dáciai continuitás képzetét a mesék országába ázze. Az oláh nyelv phonetikája az a csapda, mely menten meg-

fogja azt, a ki hozzá mer nyúlni; a román nyelvészek óvatosan kerülgetik is ezt a kényelmetlen és veszedelmes pontot s még nem akadt közülök senki, a ki botor fejvel neki ment volna. Inkább elkalandoznak másfelé, közönségek figyelmét más irányba terelik s beérik a látszattal, mert a dáciai continuitás nem is egyéb látszatnál, a mivel mesterségesen ámitják magokat.

Így a nyelvészek. A román történetírók Xenopol, Tocilescu, Densusian s mások, azt hiszik, hogy a román nyelv története nélkül is megírhatják a román nép történetét. Meg is írják a nélkül, hogy csak egy szemernyi fogalmuk is volna nyelvök törvényeiről, a romanistika elemeiről; ilyen az egyébként kiváló tanultságú Jüng Gyula, Piö László, a híres Kiepert s egyéb külföldi szószólója a dáciai continuitás elméletének, a kik mint munkáikból látjuk: teljesen tájékozatlanok az oláh nyelv történeteiben.

3. A harmadik ok, melynél fogva az oláh nyelv dáciai eredetű nem lehet, a keresztyénség latin terminológiája az oláh nyelvben.

Az oláh nyelv keresztyén terminológiája, a latin keresztyénség teljes kifejlődésének képét tünteti föl, olyan korszakot, mikor a keresztyén vallás már úr volt minden latin területen.

Xenopol azt hiszi, hogy az Aureliánus kivonulása után (271 Kr. u.) Dácia hegyei közé rejtőzködött rómaiak az oláhok ősei! Ha ez így van, honnan vették a latin keresztyénséget?

Az oláh nyelv keresztyén terminológiája egész rendszer, megállapodott vallási élet tükre. Dumnezeu (uristen), şerbez (ünnepelni), sərbätoare (ünnep), kredince (hit), kred, krede, krezut (hinni), spirit (lélek), pägën (pogány), krestin (keresztyén), kruće (kereszt), biserikä (templom, bazilika), enzer (angyal), leže (vallástörvény), botez, botezätor (keresztelni, keresztelő), kuminekäturä (urvacSORA, áldozás), öina domnuluj (az utolsó vacsora), preot (egyházi előljáró, presbyter), florij (virágvasárnap), kununä (korona), kununie (megkoronázás = esküvő), blästamat (átkozott), mormënt (emlék, sir). Ide tartoznak a napok nevei: duminekä, luñ, marc, merkurj, žoj, vinerj, sëmbätä.

Nem értjük, hogy képzeli Xenopol Dácia rómaikori lakosságának vallási életét? Mi úgy tudjuk, hogy a dáciai föl-

íratos emlékeken, ilyen istennevek és cultusok emlékei maradtak ránk: Jovi Optimo Maximo terrae Daciæ, Genius Daciarum, Asclepios, Hygiea, Mithras, Nabarza, Jerúbál, Malagbel, Bellahamon, Benefal, Manavat, Isis, Sula, Bussumarus stb. dák, görög, sémi, persa, egyptomi, kelta istennevek. Honnan vette a hegyek közé menekült rómaiasság ebből a pogány, a keresztyénségtől még nem is érintett társadalomból keresztyén eszmekörét, ünnepeit hierarchiáját, egyházi szokásait? Nem tudja Xenopol, hogy a bazilika a templom fogalmára csak a IV. században megy át Olaszországban, nem tudja, hogy a keresztyénség 312-ben lőn államvallássá, hogy az Olaszországhoz annyira közel eső Dalmátiában a legrégebbs keresztyén fölírat csak a IV. század közepéről való, hogy a pannóniai keresztyén emlékek kora a IV—V. század?

Micsoda tájékozatlanság, minő kritikátlanság s önámítás, a mi elének tárul a román historikusok munkáiból, ha a chronologia kézzelfogható vallomásaira ügyelve, műhelyeikbe bepillantunk?

Íme ebben a három pontban foglaltam össze a criteriumokat, melyekre a continuitás védelmezői felelni nem képesek.

Hol alakult tehát az oláh nyelv?

Ha a román nyelv három tájszólását vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nem tekintve a közös latin anyagot, olyan szintén közös elemeket bírnak, melyek biztosan meghatározható idegen nyelvek befolyását tetelezzik föl. E nyelvek az albán, szláv s a görög. E nyelvek hatásai a szóanyagban, hangtanban és a nyelvformában nyilatkoznak föltünően. Közös albán, szláv, görög szavakon kívül a «r» hang, a rotacismus, a hátulvetett artikulus, a számnevek képzése 11—19-ig, az infinitivus s a futurum képzése albán-szláv területre utal bennünket. A román dialectusokat elválasztó n=r hangsajátság: bun=bur, bine=bire, arina=arirä plána még a két albán dialectusra, a ghegre és toskra is rámutat, melyek a macedoniaira és a dunáninnenire egyfelől, az istriaira másfelől hatottak. V. ö gheg seintenia=tosk seinteria, Toskenia=Toskeria stb.

Ha tehát Dáciát végleg el kell ejtenünk, az oláh nyelv alakulásának kérdését csak a Balkánon kezdhethjük meg, még pedig az albánok szomszédságában, a római Illyricumban. Itt alakult a román nyelv három tájszólása s csak később vált szét. A macedóniai (arumän) ott maradt az alakulás helyén s ágakat

bocsátott Görögország felé, a vele szorosabban összefüggő rumän fölhúzódott a Duna völgyébe s a Kárpátok közé, a rumir pedig Istriába szakadt. Megjegyzendő, hogy a rotacismus nem kizárólagos tulajdona az utóbbinak, az erdélyi rumän egyik provincialismusában a móczban is megvan, de Moldvában is van elég okleveles nyoma.

A nagy geographiai távolság a kutató szemében elveszti tehát minden bizonyító erejét, ha az elágazás központját megtaláltuk. A geographiai távolság (mely ma e népeket elválasztja) volt az a hamis kalauz, mely külföldi tudósokat Jungot, Pičtet, Kiepertet megtévesztette. Nekik az a látszat elég volt, hogy az oláhság zöme ma a régi Dácia, Moesia területét lakja, erre fektették a continuitás elméletének minden bizonyítékát!

Vajon tehát a római Illyricum-e az oláhok bölesője? vagyis ez a terület, a hol a három oláh dialectus egykor szorosán kapcsolatba álló egységet képezett, az a hely-e egyszerűsmind, a hol az oláh nyelv a latin népies nyelvből kisorsjadt?

A római birodalom egész keleti felében Illyricum (Dalmatia, Dardania, Liburnia) volt a leglatinusabb. Dalmátia partvidékeinek hosszán számos gazdag latin colonia és municipium alakult s elszórva volt sok latin telep a Száva s a Duna mentén. A belföldek azonban s a tulajdonképeni Görögország mindvégig megtartották görög típusukat.

Az illyricumi latin colonisták romanizálták a hatásuk alá került illyr-dalmatákat, maga Diocletianus császár is ilyen romanisált illyr volt. A romanismus az illyrség azon részeire is rányomta bélyegét, melyek a római városoktól távolabb, nem estek teljesen a romanismus útjába. Ezt az albán nyelven látjuk meg, melyet több százra menő latin kulturális szógazdagít.

Első tekintetre azt hinnők, hogy az oláhok is ebből a latinságból keletkeztek. Egykor magam is azt hittem, de e fölfogástól el kellett térnem, a mint azt *A romanismus Illiricumban* című akad. székfoglalómban kifejtettem.

Az oláhok románságukat nem a balkáni latinságból merítették.

Legfőbb bizonyítéka ennek ismét a chronologia.

A rómaiság nem élte túl a népvándorlás viharait a Balkán félszigeten.

Attól a kortól kezdve, mikor Aurelianus császár a dáciai provinciát a betóduló góthok elől 271-ben kiűritette, a VII. századig szakadatlanul hömpölygő néparadatok tódultak éjszaka felől a Balkán-félszigetre.

Az első hullám a karpoké (alkalmasint szláv nép) özönlött dél felé s tört meg Dacia ripensis védművein s ömlött szét a félsziget éjszaki részein, utánok más szlávok, szarmaták támadnak a rómaiakra, kiket a császárok Skythiában (Dobrudza) Thrákiában, Makedoniában telepitenek le, majd a hunnoktól üzött nyugati góthok törnek Moesiába s a drinápolyi nagy csata után (378), melyben Valens császár is elesett, végig pusztítva a Balkánt, Itáliába húzódnak el; Nagy Theodosius halála után ismét a nyugati góthok lepik meg a félszigetet, Alarich tör be s a Peloponnesus belsejéig fosztogatja a császárságot, mignem a konstantinápolyi udvar szerződésre lép vele s hercegi czímmel Illyricumot adja neki. Aztán a húnok lépnek előtérbe s 442—447-ben pusztítják a keleti tartományokat, egy sereg római várost égetnek föl s fogyasztják a rómaiságot, mely úgyis folyton fogy a balkáni provinciákban; Attila halála után hún töredékek, alánok, skyrek, satagok szállnak meg az elpusztult aldunai területeken, utánok keleti góthok törnek a félszigetre Dardaniát, Moesiát, Makedoniát pusztítva tüzzel-vassal, majd ismét szlávok tódulnak be s Epirusig, Thessáliáig nyomódnak előre, velök együtt volgai bolgárok tűnnek föl, szaporítva a barbár hordák nagy tömegeit. Nagy Theodorik a keleti góthok királya (487—526) támad most Zeno császár ellen, a vele szövetséges bolgárokat megveri; majd ismét ezek tűznek össze a rómaiakkal, kirabolják Thráciát, melynek rómaisága már ekkor úgyszólván teljesen föl-oszlott. E vegyes népfajok között legszamosabb a szláv, mely ekkor már az egész félszigetet le a Thermopylékig ellepte, de az öldöklésnek és pusztításnak még ekkor sincs vége; egy új népfaj az avar jelenik meg a Duna mentén, rajai becsapnak a földült római tartományokba, szlávokkal vegyest Thessalonikát ostromolják meg (597), majd Konstantinápolyig nyomódnak előre (626), kardra hányva minden élet, a ki eléjük akadt.

A 600-ik évvel lehet megjelölni azt az időpontot, mikor a rómaiság teljesen elzüllött a Balkánon. Maga Dalmátia, az egykor legvirágzóbb latin tartomány is teljesen földülva,

barbárságba süllyedt. Nagyon fontos kérdésünkre nézve, hogy a dalmátiai keresztvény emlékek kora 358—535. A latin világ vége tehát itt a VI. század első felében állt be.

A latinság eltűnésével az állam is megváltozott; a VI. századig uralkodó latin állami és katonai nyelv helyére a görög lép, göröggé lesz a keresztvényesség is; III. Leó császár az illyricumi provinciát 732-ben a konstantinápolyi patriarchia alá helyezi; Constantinos V. Copronimos pénzein is (741—755) csak görögök már a fölíratok.

Ezeket előre bocsátva, most már arra térhetünk, hogy a három oláh dialectus miért nem keletkezhetett az illyricumi rómaiságból?

Láttuk, hogy Illyricum rómaisága a VI. századdal elenyészett. A dalmátiai latin keresztvény emlékeken kívül ezt abból is látjuk, hogy a római befolyás az albán nyelvre körülbelül e században szűnt meg.

Az albán nyelv latin kölcsönvételei ugyanis még arra a korra vallanak, mikor a latin c (k) még nem alakult át tz-vé és cs-vé, például fkin-vicin(us), kiel=coel(um), kruke=cruce, kutete=civitate, kint=cent(um) karku=circu(s) stb.

Az oláh nyelv mind a három dialectusának azonban megvan a VI. századnál később fejlődött cz, cs, zs, dzs hangja, grammatikai alkotása is újabbkori s az olasznak felel meg. Bölcsőjét tehát nem a Balkánon, de Olaszországban kell keresni. Idézett értekezésemben meg is neveztem ezt a területet, mely nem lehet más, mint a róma-romagnai Apenninek, a honnan az oláhok nemzeti nevöket is hozták.

Azt hiszem, mindaz, a mit e tárgyban elmondtam, új világot vet az oláh eredet kérdésére s mindazok, a kik érveimet fölfogták, igazat fognak nekem adni abban, hogy az oláhok öse, csak egy középpolaszországi tájszólást beszélő s a római egyházhoz tartozott pásztor nép lehetett.

Az Olaszországból Illyrikumba való átköltözés idejét illetleg van azonban még egy megjegyzésem.

Ha az ember egy dologban eltalálta a helyes útat, csak hamar megvilágosodik előtte az egész környezet s a mit első fogásra meg nem markolhatott, szinte önként kínálkozó bizonyítékok csakhamar kezeibe adják. Így most már azt is állíthatom, hogy az apennini pásztorok románok nem a VII—

VIII. században költöztek át a Balkán-félszigetre, hanem még későbbben, a X. században.

Ennek criteriuma a következő: Mikor a románság a Balkánra került, a szlávtság már nem volt többé vad, pusztító, romboló népelem, de már rég elhelyezkedett s megszokott a megszállt területeken, társadalmilag és államilag is megalkult s a keresztyénségben nevelkedve kulturáját olyan fokra fejleszté, hogy az a románságot magához vonzotta s nyelvét kulturális hatásainak egész özönével árasztotta el, latin származású keresztyén terminológiáját pedig bővítette s kiegészítette. Az oláh köszönni = «multzam» szó például érdekesen jellemzi e viszonyt. E szó etymonja az, hogy «multiani» azaz sok éveket, ennek előképe pedig nem más, mint a szláv egyház üdvözlő formulájára a «mnogaja ljeta» a mit a románok a szláv egyház hatása alatt képeztek s vitték át a köszönet jelentésére.

A románok tehát, a mennyiben a szlávok kulturális fölényét velök szemben minden lépten constatálhatjuk, csak akkor költözhettek át a Balkánra, mikor a szláv kultúra már virágzóban volt. Igen ám, de hiszen Cyrill, a szlávok apostola csak 827-ben született, csak 863-ban jár a morvákat téríteni, a balkáni bolgárok pedig Boris uralkodásának végén, 888 körül térnek a keresztyénségre.

A szlávoknál tehát csak a IX. század végén kezd bimbózni a keresztyénség s jökora időre volt szüksége, hogy olyan terebélyes fává fejlődjék, mely a románokat is koronája alá fogadja!

Ha a románok már előbb jelentek volna meg Illyricumban, lehetetlen, hogy latin keresztyénségek nyomát meg ne érezték volna a szlávok, a kikkel az ő balkáni történeteik anynyira össze vannak szövődve.

A X. század mellett bizonyítanak a balkáni történeti emlékezések is. Az oláhok első említése Kedrenos byzanti írónál fordul elő (II. 435. Bonni kiadás), azt írván, hogy midőn Tzimisches János császár halála után a bolgárok, kiknek országot ő foglalta volt el, 926-ban fölkeltek II. Basilios császár ellen, a bolgárok egyik vezérét Dávidot a Kastoria és Prespa közötti úton járó oláhok (vlachok) a «szép tölgyek» nevű helyen megölték. Ez az első emlékezés az oláhokra a byzantinusoknál. Az első oláh helynevet pedig 1013-ból említi a krónikás,

mikor Basilios császár Sámuel bolgár fejedelem ellen vezetvén hadait, ez az utat Kleidion és Kimpulung között erődítésekkel és árkokkal elzárta volt.

Mindezeket összevetve, megállapodhatunk abban a főeredményben, hogy a románok elei nem egyebek, mint egy középolaszországi hegyvidéki pásztornép, mely Friaulon át húzódott északkelet felé, nem hódítani, de nyájainak keresve friss legelőket. Mint ilyenek nem czéltudatosan választották meg az utat, de mentek arra, s meg-megállapodtak ott, a hol ellenállásra nem találtak. Úgy látszik, hogy vándorlásaikban a Drávaig, talán a Balatonig is fölhatoltak s a dunántúli vidékeken, a magyar honfoglalást megelőzőleg ott lakó szlávok, avarok ismerték ezen, Olaszország felől nomadizáló román pásztorokat.

Béla király névtelen jegyzőjének egy helye (IX. fejezet, Szabó Károly ford. 15 l.) sejtet ilyet, midőn ezt írja:

S a ruthének vezérei, noha nem önszántukból, mégis mindent megadának Álmos vezérnek, hanem kérik Álmos vezért, hogy Galiczia földét elhagyva a Havaserdön (Kárpáton) túl nyugat felé Pannónia földjére szállana, mely előbb Attila királyé volt. És Pannónia földjét előttök szerfölött jónak magasztalják vala; mondják vala ugyanis, hogy ott igen nevezetes forrásvizek folynak egybe, a Duna és Tisza és más igen nevezetes, jó hallal bővelkedő források, mely földön szlávok, bolgárok, oláhok és rómaiak pásziorai laknak, mert Attila király halála után Pannónia földjét a rómaiak legelőinek nevezik vala, mivelhogy nyájaik Pannónia földjén legelnek vala.

Kézai Simon mester, ez emlékezéseket így fejezi ki (Szabó K. ford. IV. fej. 30 l. Aquileja megvívásáról). Pannónia, Pamfilia, Macedonia, Dalmátia és Frigia városai, melyeket a húnok gyakori rablásaikkal és megszállásaikkal zaklattak, Ethelétől szabadságot nyervén, szülöttjök földét odahagyva az Adriai tengeren át Apuliába költözének, az oláhok, kik pásztoraik és jobbágyaik voltak, önként Pannóniában maradván.

Bármily zavarosak e közlemények, kirí belőlük, hogy a honfoglaló magyaroknak is ismerniök kellett ilyen, magokat románoknak nevezett nomádokat, kik előlük visszahúzódva Illyricum felé vették útjokat, a hol aztán szlávok, albánok, görögök közé kerülve, megtörtént az az amalgama, miből az

oláhság fajilag és nyelvileg megalakult olyanná, a minőnek őket ma ismerjük.

A mint a byzanti krónika első emlékezései az oláhokról összevágna mindazzal, a mit rólok a nyelvtörténet világánál tudunk, azt hiszem azok az emlékezések is, melyek Szörény-ségben 1222-ben foglalkoznak először az oláhokkal, szintén olyan chronologiai adatok, melyek az oláhok Erdély felé való vándorlását a Balkán félsziget felől, meglehetősen biztossággal datálják.

Íme, ezért nem fogja sohasem kiadni a bukaresti akadémia a 20,000 frankos Cuza-féle pályadíjat.

RÉTHY LÁSZLÓ.

BEZERÉDJ ISTVÁN.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Bezerédj István nevét örök emlékezetessé teszi első sorban az a tény, hogy ő volt az első nemes Magyarországon, ki osztályának századokon keresztül élvezett előjogairól lemondott; lemondott önkéntesen, csupán szívének belső szózatát követve, mely azt súgta neki, hogy az emberi jogok egyenlősége lehet csak alapja nemzetünk boldogságának; hogy milliók szolgasága néhány százezer nemes kiváltságának föntartásáért ellenkezik az örök igazság elvével.

Korunk fiai esodálkozással lapozgathatják a sárguló papirlapokat, melyek félszázad előtti küzdelmeket varázsolnak szemünk elé. A megyék többsége például még mindig ellene szegült a szabadelvű rendek azon óhajának, hogy a nem nemesek is viselhessenek hivatalt! Erre vonatkozó újabb indítványt Beöthy Ödön nyújtott be.***) Az a beszéd, melylyel Bezerédj István Beöthy indítványát kísérte, még ma is lelkesítőleg hat az olvasóra. Kifejté e beszédében, hogy a közös haza java okvetlen igényli, hogy a magánérdek a közérdeknek alárendeltessék. «Mindig azt mondjuk, hogy a monopolium ártalmas a haza javának előmozdítására, s most midőn a nemesi kaszt külön érdeke forog fönn, ezt az elvet háttérbe akarjuk szorítani. A hivatal nem valami születési jog, a haza minden egyes fiától követelheti a szolgálatot . . . Mutassa meg a nemesség, mely a kormány igazságtalansága ellen küzd, hogy

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 244. számában.

***) 274 kerületi ülés 1844 aug. 31.

igazságtalan monopoliumot bitorolni nem akar. Ne gondoljuk azt, hogy a született nemesbe több észszikrát gyúrt a teremtő, mint a nem nemesbe; hogy a kettő különböző anyagból készült. Arithmetikai egyszerűséggel átláthatni azt, hogy a tizenhárom millió közül több alkalmas egyént található hivatalszűrésre, mint két-három százezer nemesben!

Az igazság és a nemesi rend becsülete parancsolja — folytatja Bezerédj — hogy Beöthy Ödön indítványát elfogadjuk. Vagy az igazság érzete csak akkor ébred föl bennünk, midőn másoktól követelünk jogot, midőn pedig a mi jogainkról van szó, akkor más istenek állanak előttünk?! . . .»

Követi jelentésében büszkén mutathatott Bezerédj az elért eredményre, mert a nem nemesek birtok- és hivatalképessége lehetővé tette, hogy Magyarországon is egészséges középosztály támadhasson, mely nélkül nemzeti gyarapodás soha és sehol sem létezett.

A legnagyobb vitát a nemesség adózásának kérdése idézte elő. Már 1807-ben, midőn Bezerédj István rokona, Nagy Pál a nép millióinak nyomorát oly élénk színekkel festette, a követek «non stultiset» kiáltásokkal szakasztották félbe. És azóta a «non stultiset» fölkiáltásoktól viszhangoztak a megyék és a követi tábla gyűlései. A nemesség borzadt attól a gondolattól, hogy teher nyomja a tehertől szűz vállakat és sok helyen jobb érvek hiányában fokossal küzdöttek a régi állapotok föntartása mellett. Mégis a közteherviselés elve napról napra nagyobb tért hódított. Nagy szerepet játszott a szabadelvű eszmék terjesztésében — mint ismeretes — a Kossuth, majd Szalay, végre Csengery szerkesztette *Pesti Hirlap*. Bezerédj István nem egy cikkével izgatott a *Pesti Hirlapban* az emancipatio megvalósításaért. Egyik cikkében *) kimutatja az emancipatio lényegét, mely szerint minden ember ereje és tehetségei működésében saját javát, érdekét és boldogulását czélul tűzheti ki magának. Ebben véli a közérdeknek ellenállhatatlan erejét és megdönthetetlen hatalmát. Kapcsolatba hozza az emancipatiót a keresztyén vallással és így szól: «Komolyan véve a dolgot, az, a ki a vallásosság szellemét és malasztját a közéletből, a politikából számkivetni akarná, nem volna-e némileg hasonló ahhoz, ki templomba akarná

*) *Pesti Hirlap* 1843. 211. sz.

zárni az igaz Istent, hogy aztán künn az életben faragott képeinek annál korlátlanabban áldozhasson?!»

Az emancipációnak főkérdése a közteherviselés elve volt. Ha ez győzelmet arat, az emancipatio diadala bizonyos. Azonban, ha a nemesek adózása meg nem valósul, az emancipatio továbbra is megmarad a pium desideriumok birodalmában. De valósult ez esetben is Hegel szava: *Das Wort macht die That*.

Bezerédj beszéde valóban tette serkentő volt. Oly lelkes beszédet tartott, hogy — naplóból idéünk — «a szónok meleg kebléből fölzengve, hallani kelle, hogy roppant hatását képzelni lehessen.»

«Égető fájdalom és szégyen vesz rajtam erőt» — kezdé fölszólalását Bezerédj — «midőn látom, hogy e tárgyban még vitatkozni kell! Okokkal támogatni a közteherviselés elvét, ugyan nem olyan-e, mintha okokkal akarnók megmutatni, hogy a nap sugara meleg és a jég hideg!» Maró gúnnyal ostorozza Bezerédj a nem adózás elvét. Valóban nevetségesek is az okok, melyeket ez elv védelmére felhoztak. Mivel annyi idő óta nem insurgált a nemesség, hát nem adózik; mivel a katonáskodás és katonatartás terheiben nem vesz részt, hát nem adózik; mivel a szép haza egész földjét ők birják, hát nem adóznak, mert kizárólag ők élvezik a hivatalokat, ők hozzák a törvényt, s ők élvezik mind azt a jót, a mit a haza nyújt: nem adóznak! Magyarországon nem is volt olyan törvény, mely a nemességet az adózástól tiltotta volna. Verböczy szavait idézi Bezerédj, mely szerint *lex sit justa, est honesta* — az ilyen törvény pedig igazságtalan és bátran kimondva — gyalázatos lenne.

Tovább menve elmondja Mátyás király törvényeit az igazságosabb megadóztatásról, majd kifejti, hogy ez ügy egyszerű igazsága nemcsak lelkiismeretünkhöz, hanem eszünkhöz is szól. A nemesist megcsalni nem lehet; az igazságtalanság súlyos következményeiben is érezteti velünk, hogy igazság nélkül nincs üdv. Már József császár is megírta Pálffy kancellárnak, hogy Magyarország csak akkor fog alacsony koloniális állapotából kivergődni, ha — adózik.

Valódi prófétai ihletséggel szólítja föl a rendeket, hogy egyesüljenek a szent ügy érdekében. «A gyermek, midőn mosolyogva simul anyja keblére, édes hizelgéssel nyerje meg őt

ez ügynek; az ősz szülő halálos ágyán intse erre gyermekét; ne boldogítson magyar leány szerelmével olyat, ki nem hódol e magasztos elvnek!» Sőt Bezerédj azt kívánta, hogy az egyház is bűnnek deklarálja a nem adózást, mert ez véték Isten, a keresztyénség, az emberiség és a nemzet ellen. Emlékeztökbe hozza a rendeknek, hogy három száz évvel azelőtt vér áztatta a haza földjét; a törökök nem kimélték asszonyt, gyermeket. A megszabadult rendek Pozsonyban összejöttek, s törvénybe ígtatták, hogy Isten boszuló haragját csak úgy tehetik jóvá, ha segítenek a szegény nép nyomorán . . . «Ez az átok még most is nyom» — végzi szavait Bezerédj — «s ha attól menekülni akarunk, teljesítsük az ősök ígétét és az átok áldássá fog változni!»

A követek utasításaikkal kötve voltak, de mégis az ujonnan alkotott országos pénztár terheit a nemesekre rótták ki. A főrendek azonban úgy vélekedtek, hogy legyen közös a teherviselés, tehát — minő logika! — bár nem vettek le a nép vállairól semmi terhet, a közös teherviselés elvénél fogva az új adó egy részét is a nép fizesse. A Kk. és Rr. ezt is elfogadták és az új adót harmadfél millióra szabták meg. A dúsgazdag főrendek egy millióra szállottak le, s minthogy ebbe az alsó tábla bele nem egyezett, a közös teherviselés e korszakmájában is megbukott.

Bezerédj István elkeseredve hagyta el szabadelvű követársaival Pozsony városát. Az 1844 december 16-diki megyegyűlésen számolt be a maga és Perczel Móricz követi működéséről.*) Bár örömmel emlékezik meg a nemzeti nyelv diadaláról, a lelkiismereti szabadság kérdésében történt haladásról, kifejtván, hogy a vallásszabadság úgy a polgári szabadságnak, mint a nemzeti egyesülésnek egyik fő alapja. A nem nemesek birtok- és hivatalképessége is büszkeséggel tölti el szívét. Ámde a keserűség hangján szól arról a szegényről, hogy nemzetünk a közös teherviselés elvét, minden haladás alpháját meg nem valósította.

Bezerédj István nem akart továbbra is részese lenni annak a nagy igazságtalanságnak, hogy a nép adójában nem osztozik. Midőn látta, hogy a befejezett országgyűlés minden törekvése mellett sem tudott e tárgyban orvosló törvényt

*) Tolna vármegye levéltára. 1844. 4740. sz.

hozni, követve meggyőződését, mely szerint a régi adózási rendszer megváltoztatását a haza érdeke és az igazság törvénye egyaránt sürgetik, nemcsak szóval, hanem tettel lépett a porondra és Szegzárdon 1844 december 16-án kelt oklevelével kötelezőleg belépett az adózók sorába. Adózásának alapjául a megye összes adóját, mintegy 165,000 frtot (vevén,*) saját adóját lelkiismeretesen 300 pengő forintban határozta meg. Az okiratban megjegyzi, hogy adóbeli kötelezettségében lelki könnyebbülést talál és Istennek buzgó hálát fog adni, a önkéntes adózói helyzetében több és minél több hazafival állhat egyesülve.

A rendek lelkes éljenzéssel fogadták az örök igazság megnyilatkozását és Augusz Antal, továbbá ifj. Bartal György**) rögtön követték Bezerédj István példáját, melynek hire Papp Lajosnak ***) a *Pesti Hírlap*ban megjelent értesítése nyomán az egész országban villámgyorsan elterjedt. Pestmegyében Rosty Albert, Szatmármegyében Domahidy András, Torontálban Brassay György katolikus plébános adták meg a példát, mely Fehérmegyében, Vasmeagyében is számos követőre talált. Bezerédj úgynevezett szabad testülete nemsokára Deák Ferenczet, Kossuth Lajost, Szalay Lászlót, Eötvös József bárót és Trefort Ágostont is tagjai közé számíthatta.

Bezerédj föllépését a szabadelvű sajtó és a fölvilágosodott közvélemény valóságos üdvivalgással fogadta. Hiszen Bezerédj volt az első, ki századok vétkét nem szónoklatok árjával, de végre tettel is igyekezett jóvá tenni. A nemzet örömmel látta, hogy Bezerédj körül gyülekeznek legjobbjai, és sokan a közteherviselést már-már megoldottnak tekintették.

Bezerédj tettének azonban nemsokára reakcióját is lehetett érezni. A haladás ellenesei a kormánnyal karöltve ez években végső kísérletet tettek az avitikus intézmények fönntartására. Mint a kialvó gyertya lángja, erősen lobbant föl a régi rendszer tábora, élet-halál harcot vívtak a maradáság a haladással, az új eszmék a kopott, századunkba nem illő előjogokkal. Be kell azonban vallanunk, hogy nemességünk is,

---

*) 1844/45 hadi adó Tolnamegyében 89.663 frtot, az ú. n. honi adó 75.288 frtot tett ki.

**) A későbbi miniszter a Bittó-kabinetben.

***) Később királyi ügyész Szegzárdon. P. A. 1844. 417. sz.

a meddig lehetett, húzta-halasztotta az általános adózás behozatalát. Az önérdek rendesen erősebb a közérdeknél. S ne feledjük azt sem, hogy Magyarország vezérférfiai közül, kik Bezerédj körül csoportosultak, hiányzott a legnagyobb magyar — Széchenyi István gróf.

A közvélemény, miként számos hirlapi cikkből láthatjuk, határozottan abban a véleményben volt, hogy Széchenyi helyeselni fogja Bezerédj önkéntes adózását, úgy vélekedvén, hogy Széchenyi az adózás elvét mindig hangoztatta és így annak megvalósulása őt is csak örömmel töltheti el. A kik így gondolkoztak, nagyon is csalódtak. Széchenyi cikket írt a Helmezy szerkesztette *Jelenkorba**) *A' pisztoly idő előtti elsütése* czímmel. Ebben a cikkében élesen megtámadja Bezerédjt. Fél, úgymond, hogy a lelkesedés lángja alább hagy, s a magyar szalmatüz elpárolog. Ravatalban jelenik meg előtte honunk jövője.

Tévedésben van — írja Széchenyi — a ki azt hiszi, hogy a lelkesedés maga állandó sikert szül. Kell ehhez még valami: a józan számítás. Bezerédjt Murathoz hasonlítja, a ki csak a fajtát, lovát és fegyverzetét nézte, s nyargalt előre, nem tekintve, jön-e utána a vasas francia gárda vagy az életét szerető napolitán. Gyönyörű és szívet olvasztó lelkesedés ugyan Bezerédjé, de a gyakorlati élet mezején nem egyéb, mint Murat mélységű és hasonló sikert szülő fölfogás.

A Dessewffy, Wesselényi és Kossuth ellen folytatott publicistikai harczból tudjuk, hogy a mikor a legnagyobb magyar elveiért küzdött, nem igen tekintett a személyekre, s erős eszközökkel intézte támadásait a hirlapirodalom mezején. Bezerédj Istvánról Széchenyi Naplójában régebben úgy emlékezett meg, hogy ő az egyedüli praktikus fő az egész országgyűlésen. De azonkívül is sok évi, mondhatnók benső barátság fűzte őket össze. Hogy azonban ez a barátság rögtön háttérbe szorult, midőn a hazáról volt szó — az természetes. Ámde Széchenyi elmondá e cikkében, hogy saját füleivel hallotta, mikor ellenvetés nélkül beszéltek el Bezerédjről, hogy semmiféle családi gondja nincs, hogy a pénz annyit ér neki, mint aggastyánnak a menyecske, hogy mint a virág a gasteini vizekben, úgy üdül föl Bezerédj az éljenrivalgásoktól és hogy

*) *Jelenkor*. 1845. 9. sz.

olyan gazdag, hogy élére rakja a pénzt, ugyan nagy trumpf hát az a 300 forint évenként!

Ellenséges imputationnak nevezi maga Széchenyi e szavakat, de hát miért hozta elő cikkében? S a mi különösen fájhatott Bezerédjnek, az az a passus volt, hogy könnyen beszél ő, hiszen nincsen családja! Kevéssel azelőtt ragadta el a kegyetlen halál Bezerédj István egyetlen gyermekét, az anyagi lelkületű Flórikát . . .

Bezerédj barátai siettek Széchenyi támadására megfelelni. Szalay László Considerant Viktorhoz, a *Democratie pacifique* szerkesztőjéhez intézett nyílt levelében*) megemlékezik Széchenyi kiméletlen támadásáról, s azt mondja, hogy akkor betegek és veszedelmes tanokat hirdetőek voltak mindazok, kiket bölcseknek hirdetett a világ, s a kik azt tanították, hogy a positiv törvények még nem foglalják magokban az emberi tevékenység ultima thuleját. Bezerédj István polgár és emberbarát a szó legnemesebb értelmében, ki a támadást meg nem érdemelte.

Eötvös József báró**) büszkének vallja magát, hogy Bezerédj Istvánt barátai közé számíthatja. Széchenyi oly társaságban volt, a hol becsmérőleg nyilatkoztak Bezerédjről, erre Eötvös azt feleli, hogy ő meg az ellenkezőjét mondhatná el, — de Bezerédjről az elismerés hangján szólni valóban fölösleges. Az adó tulajdonképen adósság, s ha valaki azt lerója, illetheti-e ezért gáncs? A *Kelet népéből* bizonyítja, hogy Széchenyi is ugyanazt hirdette, a mit Bezerédj megtett. Ne azok ellen intézzen tehát támadást a nemes gróf, a kik az igazságtalanságot meg akarják szüntetni, hanem azok ellen, kik őket nem követik.

Leghevesebben Kossuth Lajos verte vissza a támadást. Széchenyi gyengédtelenségére Kossuth hasonló kiméletlenséggel felelt. Bajza *Ellenőrébe****) szószerint a következőket írta: «Széchenyi cikkeket ira Bezerédj ellen a *Jelenkorba*. Soha ezeknél szívtelenebbeket nem olvastam. De hiszen a gróf kérkedni szokott, hogy ő a szívtől nem kér tanácsot. Nem

*) *Pesti Hírlap* 1845 febr. 2. 427. sz.

**) U. o. 430.

***) Bajza: *Ellenőr*. Politikai zsebkönyv. 1847. Nyom. Németországban.

volt gúny, nem piszkolódás, melyet Bezerédj fejére nem szórt volna. Akkor vesztette el Bezerédj egyetlen angyal gyermekét, s idegen maradt örömtelen lakában, mint az ágaitól megfosztott törzs; fájdalma még égetően új vala és a gróf még e fájdalmat «der auch den Göttern heilig ist» — még ezt sem hagyá gúnyolatlanul. Ő, ki egykor nekem azt veté szememre, hogy könnyű nekem adóról beszélni, kire csak igen kevés adó esnék, most Bezerédjnek azt veti szemére: könnyű neki a generosust játszani, a kinek több jövedelme, mint szüksége van, ki az élet örömeiben már nem igen részesülhet, s kinek még csak gyermeke sincs!! Oh én Istenem ott a magasban!!»

Széchenyi cikkére azonban Deák Ferencz adta meg Bezerédjnek a legfényesebb elégtételt. Deák Ferencz, a ki kebelbarátjának önadózási ajánlatát szívvel-lélekkel helyeselte, izgatást indított ez ügyben Zalában. A megye közgyűlésén *) elmondott beszédének az volt a hatása, hogy nyomban 204-en vetették magokat önkéntes adó alá. Voltak közöttük mágnások, gazdag nemesek, hivatalnokok, özvegyek, papok, sőt egy nemesi község is, Aranyad.

Gunyosan írja Bezerédj egyik tisztelője, Rosty Zsigmond, a *Jelenkor*: **) Íme a pisztoly időelőtti elsütésére Zala álgyuval felelt.

Bezerédj csak Eötvös és Szalay cikkeinek megjelenése után válaszolt Széchenyinek ***) A pisztoly időelőtti elsütésére vonatkozólag kérdezi Széchenyitől, hogy vajon mit szólt volna ő ahhoz, ha azon az emlékezetes kerületi ülésen, melyen a magyar akadémiára önkéntes alapítványt tett — a célra nézve vele egyetértők, de a föllépés idejét és módját nem helyeslők csatlakozás helyett azt kiáltották volna: «Kár! kár! hogy meri ő zavarni a mi mélyebb terveinket? hogy mer oktalan kezekkel motozni a mi jól álló sakkjátékunkban? — hogy meri elsütni commandószó előtt a pisztolyt? — le vele, le a szelessel, a ki compromittálja a hazának ügyét és kisodor bennünket biztos és gyönyörű irányunkból: vajon jobb, több eredményre vezetett volna az ily cselekvés?» Sorban megczáfolja Széchenyi ellenvetéseit, mert kétségtelen, hogy a kik

*) Zalamegye közgyűlése 1845. márczius 3. L. a *Pesti Hírlapban*.

**) *Jelenkor*. 1845. 23. szám.

***) *Pesti Hírlap*. 1845. febr. 16. 431. sz.

az adózásra önként vállalkoztak, azok lelkesen fognak küzdeni a kötelező adózás mellett is; s ha a többség őt és társait az önkéntes adóelvállalásban nem is követi, az még nem mutatja, hogy a mit ők tesznek, az helytelen. Széchenyi sokszor panaszkodik izoláltságáról; káros tehát az, a mire nézve Széchenyi elég követőre nem talál?! Az önkéntes adóalávetésnek, a törvényszerűség, a morál és a vallás terén feddhetlen voltát még ellenesei sem vonják kétségbe — ez eljárást védeni tehát szinte fölösleges. A személyes támadásra Bezerédj nem válaszol személyeskedéssel; csak kimutatja Széchenyi következetlenségét. A kinek családja nincsen, az könnyen adózik, de a kinek van családja — mondja Bezerédj — az szivesebben adózhatik, mert családja által kötve van a jövőhöz és megvan a reménye, hogy a jövőbeni kor jobblétét gyermekei élvezhetik, s ha neki nyomoruságában könnyű az adózás, mennyivel könnyebb azé, a kit testi-lelki jóval áldott meg a teremtő!

Széchenyi újabb cikkében Bezerédj sorait oly tartalmasoknak mondja, hogy ha polemiába akarna vele bocsátkozni, könyvet kellene írnia. De azért megmarad előbbi álláspontjánál, a mint a cikk czime is mutatja. Adó? dehogy az, csak liberum oblatum!

A *Pesti Hirlap*ba Eötvös cikksorozatát irt az ügy érdekében, melyben büszkén hirdeti, hogy ha majdan az adó ügye ismét országgyűlési tanácskozásra kerül, Bezerédj István szabad testülete (Frey Corps) meg fogja tenni kötelességét!

A megyék, a hol az önadózási nyilatkozatok sorra követték egymást — újabban Csongrádban Klauzál Gáborral élükön 60-an vállalták el az adózást, tüntetőleg foglaltak állást Bezerédj mellett. Borsodvármegye *) mint «a haza szellemi és anyagi haladásának előmozdítóját», Bezerédj Istvánt táblabírái közé sorolta; Szatmárnémeti és Esztergom városa díszpolgárának választotta **) — az utóbbi Bezerédjben «a szent korona és a haza tántoríthatatlan hű polgárát és a negyedik rend, sőt az egész nép jogai ernyedetlen buzgó védőjét» tisztelvén. Példájokat számos megye és város követé.

A történeti igazság érdekében meg kell még jegyeznünk, hogy Széchenyi tévedésben volt, midőn Bezerédjről azt állí-

*) 1845. évi jan. 11. közgyűlésén.

**) L. Tolnavármegye levéltárában.

totta, hogy megfontolás nélkül, csupán lelkesedésétől elragadtatva tette meg önkéntes ajánlatát. Mert ez ajánlat — miként említettük, 1844 december havában történt, míg Bezerédj István már 1842 márcziusában cikket írt a *Pesti Hírlap*ba,*) melyben kifejti, hogy minden kísérlet a jobbágyok sorsának javítására bár egyenként kisebb mértékben, de sokfelől keletkezvén és összeszövődvén, mind közvetlen eredmény, mind lelkesítő példa tekintetében, roppant ténynyé alakulhat. Nem az eszmék mezején kell elandalogni, hanem a tett terére kell lépni. Nem a negatio, hanem a létrehozás legyen a főczél. A legnagyobb, a legszilárdabb dolgok csak kicsinyenként, kétes, sokszor hiúsuló kísérletek után létesültek, s ha mindenki irtózott volna a tettől, mielőtt a siker be nem következik, ha ki nem teszi magát egy bátor kezdeményező a neveltség és gúny tárgyává, bizony mai napig sok megbecsülhetetlen dolgot nélkülöznénk . . . Meglehet, hogy testünkkel csupán az árkot segítjük betömni, melyen egykor a győztes sereg diadallal átvonul, de azért a kezdeményezéstől megijednünk nem szabad! **)

Mielőtt adózási ajánlatát megtette, mielőtt jobbágyaival a végleges örökváltsági szerződést megkötötte: így írt, így gondolkozott Bezerédj István. A bátor kezdeményezőt a neveltség és gúny is érte — miként azt előre látta, de nem maradt el a democratia apostolának diadala sem: polgártársai elismerése, mely késő utódoknak hirdeti, hogy Bezerédj Istvánt az örök igazság névvel koszorúzták kortársai.

IV.

Néhány évvel ezelőtt — miként elmondottuk — sokan még bűnnek tartották az emancipatio hirtetését. S ime az idők hogyan változnak! A nemesség és az aristocratia számos tagja napról napra jobban belátja, hogy a régi igazságtalan és káros állapot tovább nem tartható. Ennek az elhatározásnak a forrását nem tudjuk vegyileg elemezni: vajon az igazságtalanság érzete volt-e nagyobb, vagy az az önzés, hogy

*) *P. H.* 1842. 122—123. sz. *Az örökváltságról.*

**) *Pesti Hírlap.* 1842. 122—123. sz.

megmentve a többi előjogot, a keveset föl kellett áldozniok a haza oltárán?

És nemcsak az önadózás terén, hanem az örökváltság körül is akadtak Bezerédj Istvánnak követői. Batthyányi Kázmér és Gusztáv grófok, a Károlyi grófok örökváltsági szerződést kötöttek jobbágyaikkal, mely példák tagadhatatlanul buzdítólag hatottak az országban. Ámde az örökváltság nem terjedt az önadózás arányában. Az óriási kiterjedésű koronai és kamarai jószágokban, a roppant kiterjedésű papi birtokokon és a conservatív oligarchák uradalmaiban 1846-ig *) egyetlen örökváltsági eset sem fordult elő, bár a király már 1840-ben szentesítette az örökváltságról szóló törvényt.

Bezerédj István, midőn 1842-ben a *Pesti Hírlap*ba irt cikkeivel **) az örökváltság terjesztésére hívta föl a nemzet figyelmét, jól tudta, hogy az elvek, melyeknek igazát hirdeti, mától holnapra meg nem valósulnak. De azért azzal a szívós kitartással küzdött, mely Bezerédjnek minden harczában oly kiválóan jellemzi. Elmondá e cikkeiben, hogy milyennek óhajtja ő az örökmegváltást. Különböleg jobban kifejezi e cikkek tartalmát azon örökváltsági szerződés, melyet az 1838-iki ideiglenes szerződés megszüntetésekor medinai jobbágyaival kötött.

Ezen örökváltsági szerződés Hidján 1846. szeptember 6-án kelt ***) és főbb pontjaiban a következő: Miután a szerződő jobbágyok nemcsak az örökváltság tőkéjét készpénzben kifizetni nem képesek, hanem még a kamatfizetést sem merik magokra vállalni, hogy az örökváltság áldásaiban mégis minél előbb részesüljenek, a készpénzhiányt természetnyekben, illetőleg napszámban is leróhatják, míg kedvezőbb körülmények a dolgot ha nem egyszerre, úgy kicsinyenként készpénzre engedik változtatni.

Azon szerződéseket, melyeket az urbéri kilenczednek határozott gabonamennyiségre való megváltásra nézve nevezett földesur és jobbágyok 1838-ban ideiglenesen kötöttek, s melyet mindkét fél hasznosnak talál — örökítik, olyformán,

*) *Pesti Hírlap*. 1846. 801. sz.

**) *Pesti Hírlap*. 1842. 122., 123. sz.

***) Tolnamegye rendeleinek 1846. december 4-iki közgyűlésén mutatott be.

hogy gabonatartozásukat bármikor pénzzel megváltoztathatják. Az arra nézve a tolnai vásáron elért három évi középár az irányadó, a tőkésítendő kamatra nézve pedig a szegzárdi árvatár kamatja szolgál mértékül, azon megszorítással, hogy e kamat 5%-nál nagyobb nem lehet. A robotot is hasonlóképen válthatják meg.

A házatlan zsellérek urbéri szolgálata fejében Bezerédj István mit sem kíván. Ezek a szerződés keltétől kezdve minden urbéri kötelesség és teher alól föl vannak mentve. Az addig szokásban volt kender-kilenczedről és fonásról is lemond. Az utolsó pontban pedig kijelenti Bezerédj, hogy a mennyiben az örökváltsági országos törvények a jobbágyokra kedvezőbbek lesznek, hajlandó a különbségek elengedésére.*)

Ebben a tiz pontból és egy pótlékból álló szerződésben Bezerédj szerencsésen egyenlítette ki a földesúr és jobbágy érdekeit, s nyilvánosságra hozott szerződésével megjelölte az utat, melyen társai kövessék. Különösen jellemző Bezerédjnkre, hogy az egészen szegény népet minden tehertől fölmentette.

De az emberbaráti szempontokon kívül fontos nemzetgazdasági okok is járultak hozzá, hogy Bezerédj az örökmegváltást siettesse. Bölcsen mutatott arra, hogy a szabadság és tulajdon az emberi tevékenység főrugója. Magyarország földbirtokosainak nem több földre, hanem az intenzívebb gazdálkodáshoz több tőkére van szükségök, mert csak így képesek pusztáikat betelepíteni. A föld haszna nem anyagában, hanem gyümölcsében van, s több hasznot hoz a kisebb terjedelmű jól művelt föld a nagyobb kiterjedésű rosszul műveltél. A nagy birtok csak úgy hozza meg jövedelmét, ha telepítés által a jövedelem egy részét a munkásnak juttatjuk. Nemes példával járt elől, a mennyiben Szedres nevű telepítésén Bezerédj a homokot megkötötte és szederfák ültetésével meghonosította a selyemtenyésztést, hogy ez által telepesei mellék-

---

*) Perczel Miklós ur volt szives bennünket a hazai lapok azon tévedésére figyelmeztetni, hogy nemrég, midőn Bezerédj egy kakasdi jobbágya, Mayer János meghalt, az összes lapok úgy irtak róla, hogy meghalt az első fölszabadított jobbágy! Pedig B. az egész községgel egyszerre kötött szerződést, tehát első fölszabadított jobbágyról szó sem lehet.

jövedelemben is részesüljenek. A selyemtenyésztés előmozdítására Bezerédj István Szegzárdon, Tolnai szeder-selyemegylet név alatt részvénytársaságot alkotott, mely nagy mértékben hozzájárult ahhoz az örvendetes jelenséghez, hogy hazánkban már a negyvenes években számos selyemfonó és szövőgyár keletkezett. Az 1843-iki iparműkiállításon szép sárga selyemszövetéért maga Bezerédj is dicsérő oklevelet nyert, melyet a vármegyei közgyűlésen *) nagy ünnepélyesen nyújtott át a megye alispánja Bezerédjnek.

A selyemipar e föllendülésével nem akartuk azt mondani, hogy Magyarország ipari fejlődése lépést tartott volna politikai fejlődésével. Bezerédj követi jelentésében különösen hangsúlyozta az Ausztriával való békés megegyezés szükségességét — ámde Ausztriában másként gondolkoztak. Az osztrák kormány Magyarországot tartománynak tekintvén, rossz szemmel nézte, hogy Ausztria gyáriparával a zsenge magyar ipar kezd versenyre kelni. Hazai iparunk fejlődését tehát csirájában akarta elfojtani. Bezerédj világosan látta a kormány e törekvését, s azt az országgyűlésen nem egyszer ostromozta. Figyelmeztette a rendeket, hogy a mit Bécsből kap a nemzet, az ámitásnál és üres ígéretnél nem egyéb, s ha tovább várunk az orvoslással, úgy járunk mint az az orvos, ki csak hónapok mulva akarja betegének beadni a gyógyszert, de addigra koporsójában fekszik a halott, és a leghathatósabb orvosság sem lesz képes életre kelteni! . .

Bezerédj kiadta a jelszót, ha a kormány nem elég erős, hogy az ország határain állítson föl vámot, állítsunk föl mi házunk küszöbénél . . . Már 1842-ben megalakította Bezerédj a Tolnai védegyületet, melynek tagjai eleinte csupán honi szövetek viselésére kötelezték magokat.***) Ez egylet alapítása azért bir különös fontossággal, mert ez volt csirája a később oly nagy szerepet játszott Országos Védegyületnek.

A kormány ugyanis folytatta előbbi nemzetellenes politikáját. A magyar czukorra például vámot vetett az osztrák határon, az osztrák czukrot ellenben vámmentesen engedte bejönni Magyarországra. Ez az igazságtalanság nagy elkese-

---

*) Tolnavármegye közgyűlése 1845. I. 27. Jobaházi Döry Gábor beszéde.

***) Ezen egyletnek Tolnában hat fiókja volt.

redést szült a nemzetben. Bezerédj lelkes szónoklatot tartott a védegyelet érdekében: «A nemzetnek föl kell ébrednie százados lethargiájából, hogy ne legyen rabszolgája a külföldi iparnak. Alkossunk bármily vámrendszert, hazánk függetlensége mentve lesz. Egyesüljünk a védegyeletben! Ha a királyi resolúciónak ez léssen a következése, én áldani fogom a napot, melyen az megérkezett!»

Kossuth izgatását, Deák zala-szentgróti szózatát nem tudta ellensúlyozni Széchenyinek Deák és a védegyelet ellen irányuló cikksorozata.*) A védegyelet hatalmas arányokban terjedt és ha ifj. Szabó Pálban az ügyvezetőt oly szerencsétlenül nem választják, hatása bizonyára még nagyobb lett volna.**) Úgy a védegyeletben, mint az ebből származó kereskedelmi és gyáralapító részvénytársaságban Bezerédj kiváló szerepet játszott, az utóbbiban a három tagú választmány tagja volt.

De nemcsak ez egyesületekben, hanem minden nevezetesebb közzgazdasági vállalkozásban kiváló szerepet játszott Bezerédj. Résztvett például a kereskedelmi bank alapításában, mely József nádor elnöklete alatt azon célból alakult, hogy a magyar piacot az osztráktól lehetőleg függetlenítse. A szegzárdi és a pécsi takarékpénztárak létrejöttében szintén kiváló része volt.

Egyéb nemes célt szolgáló egyletek is dicsérik működését. A gazdasági és iparegysületeket, a társadalmi téren korszakot jelentő kaszinókat nem is említve, még csak arról az egyletről akarunk szólni, mely Bezerédjnek dédelgetett kedvence volt: ez a kiseddóvás terjesztésére alakult társulat. Bezerédj István jól tudta, hogy a kiseddóvo milyen hatalmas eszköz a magyar nemzetiség terjesztésére, másrészt átlátta annak üdvös hatását a népnek nevelésére. A kormány, — mint tudjuk, mit sem tett ez irányban, így Bezerédj és a szomszéd földesurak részvények jegyzésével Tolnán kiseddóvo-intézetet alapítottak, melynek csakhamar nagy híre támadt, s melyet 1837-ben kiseddóvo-(tanító)-képzővel is kibővítettek.

---

*) *Jelenkor*. 1845. évf.

***) A védegyelet működéséről érdekesen számol be Batthyány Kázmér és Kossuth Lajos a *Magyar Szózatokban*, Voigt. H. G. Hamburg. 1847.

Ez intézet, mely Wargha István *) vezetése mellett csakhamar országos hírnévnek örvendett, 1837-től 1844-ig 95 ifjút képzett ki kiseddóvónak, s így az a remény, mely Bezerédjt ez intézmény alkotásakor eltöltötte, a legnagyobb mértékben megvalósult.

V.

Hidjára kövessen a szíves olvasó, hogy Bezerédj Istvánt otthonában is megismerhessük. Kies pusztá Hidja, a hova a széles országról a Bezerédj alapította Szedresen keresztül juthatunk. Jobbról-balról régi kultúra nyomait láthatjuk, emitt homokkötéses erdőség, amott szép szőlők bilincselik le a járókelő szemét, s nem szününk meg csodálkozni azon, hogy a megfeszített munka a terméketlen homokot is mivé tudja változtatni . . . Háttérben a gazdasági épületek, fenyők között a goth stílusban épült kápolna és amott a dombon, abban az egyszerű kastélyban volt egykor Bezerédj István családi tűzhelye.

Bezerédj István kastélyának egyszerű külseje urának szerénységére emlékeztet. A tágas, kényelmes lakásnak egyszerű, de szép berendezése pedig Bezerédj nemes ízlését dicséri. A szobákban mindenféle könyv. Horatius, Bentham, Diderot, a német classicusok és franczia folyóiratok mellett ott látjuk a magyar irodalom régibb és legújabb termékeit . . . Egy pillanat elég, hogy lássuk: — e házban oly férfiu lakik, kinek látköre a haza határain túl terjed, s műveltsége nem olyan, mint az akkori nemes ifjaké általában, kik — hogy Bezerédj szavaival éljünk — azt hitték, hogy némi jogtudománnyal megkezdvén a vármegyében a hivataloskodást, nem kell nagyobb becsvágyuknak lenniök, minthogy pályájokat egy kis consilariusággal vagy dicasterialis működéssel jól el is végezzék.**)

A könyvek mellett még föltűnnek a falakon függő arcz-

---

*) Később miniszteri hivatalnok. 1853-ban ő juttatta a szent koronát az osztrákok kezéhez. (Perczel Miklós ur szíves közlése. V. ö. Tóth Béla: *Mende-mondák*. Athenæum, 1896. 172—173. l.)

***) L. Bezerédj István beszédét, 1844. febr. 10.

képek, melyek látása alkalmat ad nekünk, hogy némi kitérés-sel — pár szóban — Bezerédj őseiről is megemlékezzünk.

A Bezerédj-család egyike a legrégibbeknek Magyarországon.*) A Lörenthe-nemzetségből vette eredetét, melynek Bezerédj-ágáról először 1345-ben tétetik említés. Két Bezerédj Mohácsnál esett el a hazáért, Bezerédj Imre pedig, mint Rákóczi Ferencz vitéz generálisa, réme volt az ausztriai tartományoknak. Az 1708-iki sárospataki országgyűlés ugyanezt a Bezerédjt árulásért kivégeztette, de a nép azt hitte róla, hogy sírjából föltamadott...**) Utóbb Bezerédj árulását egy szép asszony szöke hajfürtjével hozták drámai kapcsolatba, de hogy családja sem tartotta Imrét szeplőtlennek, mutatja, hogy azóta a Bezerédj-családban Imre névre egy gyermeket sem kereszteltek.***)

A Bezerédj Imre-ágból származtak a tolnai Bezerédjek, kik a dúsgazdag Gindly-családdal való összeházasodás révén a mult században kerültek Tolnavármegyébe. Idősb Bezerédj István felsőbükki Nagy Erzsébetet bírta nőül, mely házasságot két fiugyermekkel áldotta meg az ég. Az egyik, e sorok hőse, ifj. Bezerédj István †), a másik Pál. Pál a közügyekkel keveset foglalkozott ††), s a megyei közgyűléseken is ritkábban volt látható. Istvánt ellenben már ifjúságában vonzotta a közügy. Alig végezte el Sopronban és Pozsonyban tanulmányait, köztisztelőben állott atyjával gyakran megjelent a közgyűléseken, sőt 1819-ben megyei szolgálatba lépett, hogy mint aljegyzője, majd Tihanyi Tamás főispánsága alatt mint tiszteletbeli főjegyzője vármegyéjének erélyesen küzdjön az országgyűlés egybehívása mellett és az adók törvénytelen kivétele ellen.

Hidja már ekkor nevezetes szerepet játszott Tolnavármegye életében. Az úgynevezett kisgyűlések nem egyszer

*) Wertner M. *Magyar nemzetségek*. II. 163. Nagy J. *Magyarorsz. Csal.* II. 92.

**) Bővebben Tsésy János tanító följegyzései az 1708-iki sárospataki országgyűlésről. L. Vachott *Almanachját* 1843.

***) Bezerédj Pál ur szíves közlése.

†) Született 1795. november 28-án, Szerdahelyen, Sopronmegyében.

††) Bezerédj Pál ur szíves közlése. Tolnavármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1823—1848-ig.

Hidján tartattak meg, a hol a megyei urak, Csapó, Sztankovánszky, Perczelek, Festetich, nemeskéri Kiss, Döryek összegyűlvén, bőven vitathatták meg a haza ügyeit.

Boldog élet kezdődött Hidján, midőn Bezerédj István megnősült.*) Bezerédj Amáliát, Bezerédj György vasmegyei birtokos leányát vette nőül, kinek nemes lelke meg tudta érteni azt a nagy és szent célt, melyet Bezerédj István maga elé tűzött. Ily nőnek hatása Bezerédjre nem maradhatott el. A gyémántot csiszolja a gyémánt. Valamint Széchenyi István hazafias elhatározásaiban nagy szerepet játszott eszményi szerelme, úgy kétségtelennek látszik előttünk, hogy Bezerédj lelkesedését növelte, kitartását fokozta azon nő, ki nemcsak hitvese, de lelkének is rokona volt.

Kilencz évi házasság után lánykájok is született és a kis Flórika üdve, szemefénye volt szülőinek. A mint a kis lány növekedett, a gazdag kedélyű anya meséket, szebbnél szebb verseket mondogatott a leánykának és midőn látta, mily öröme telik a kis leánynak e bájos regékben, hogy jobbagyai gyermekeit is mulattassa velök, azokat összegyűjtvén, *Flóri könyve* cím alatt 1836-ban kiadta. A Flóri könyve azonban nemcsak a Bezerédj-birtokokon, de az egész hazában ismeretes lett, s nem igen akadt gyermekszoba, a melyből a Flóri könyve hiányzott volna.***) Bezerédj Amália a nevelésnek különben is buzgó apostola volt. Nővérével, Bezerédj Etelkával megalapította a szedresi népiskolát, a mely Bezerédj Amália áldásos működésének legszebb emléke. Kora halála***) mély gyászba dönté Bezerédj Istvánt; leánykája pedig élte tavaszán, tíz éves korában követé édes anyját a sírba . . .

A politikai és irodalmi celebritások gyakran látogatták meg Bezerédjt. Kegyelettel nézünk körül abban a szobában, hol egykor Wesselényi, Deák, Kossuth, Klauzál, Perczel Móricz, Szemere, Vörösmarty és Bajza tanácskoztak a haza boldogulásáról. Perczel Móricz érdekes epizódot beszél el a hidjai életből; mielőtt Wesselényi Miklós fogságát megkezdé, meglátogatta Bezerédjt Hidján és ott Perczel Móriczczal együtt

*) 1825-ben.

**) Kis Áron a *Flóri könyvről*. Szép munka még Bezerédj Amália *Novella-könyve*. 1840.

***) Szül. 1804-ben, megh. 1837.

fogadalmat tettek, hogy a magyar szabadság zászlaját soha el nem hagyják. Wesselényi nyugodtabban ment börtönébe . . .

De nézzünk kissé körül Bezerédj István gazdaságában, melynek Bezerédj egész szabad idejét szentelé. Mindjárt feltűnik, hogy gazdasága minden modern eszközzel föl van ruházva. Szilárdan épült, kitűnően működő malom, legújabb gépek. Az állattenyésztés elsőrendű szerepet játszik. Kiváló merinó juhtenyésztése és hırneves lótenyésztése van. A homokon szederfákat ültet, hogy a selyemtenyésztést a környéken emelje. Azonban gazdasági tevékenységével is igyekszik a közérdeknek hasznára válni. Utakat épít, melyeket megyei utaknak ajánl föl Tolnavármegye közönségének.*) Szedrest, ezt az általa telepített községet, a boldogulás minden eszközével ellátja, s céljának elérésére velök szerződést köt. A neje alapította iskolán kívül templomot épít és a több felekezetűek között azt az ígét hirdeti, hogy milyen boldog lenne az emberség, ha mindnyájan egy templomban imádkozhatnók közös istenünket.***) Az ev. ref. és az ágostai hitvallásuaknak kívánatok ellenére is közös templomot építtetett, melynek csengő harangja ma sem szólítja hiába a hegyoldalra mindkét felekezet híveit. A jobbágyok között Bezerédj István népies olvasmányokat osztogatott szét, melyekből haza- és emberszeretetet, meg hasznos tudnivalókat tanulhattak. A mezei gazdák számára készült naptárból, melyet az országos magyar gazdasági egyesület adott ki, Bezerédj rendelte meg az egész országból a legtöbb példányt.

Jóságáról egész mondakör keletkezett. Mindenkihez szeretettel közelgett, a gyűlölségtől irtózott szelid lelke. Azok az öregek, kik jóságának részesei voltak, még ma is könnyező szemmel áldják Bezerédj István szent emlékét. Hajnik ***) számos vonást örökít meg Bezerédjről. Mint legjellemzőbbet elmondjuk a következőt: Két jogász megy az utcán. Az egyik panaszkodik a másiknak, hogy vizsgáit szerencsésen letette, de nincsen annyi pénze, hogy ügyvédi diplomáját kiválthatná. Ha valaki neki most tíz vagy ötven forintot kölcsönözne, tíz év múlva tizszeresen fizetné azt vissza. Bezerédj

*) Tolnavármegye levéltára.

***) 1849-ben, a nemzetgyűlésen ugyane tant hirdette.

****) Hajnik: *Régi időköl.* I. 1—25. l.

István, ki épen arra sétált, hallotta a két ifju beszélgetését. Egyik járó-kelőtől megtudta a szükölködő czímét és saját nevének elhallgatásával megküldé neki a száz forintot... Tíz év mulva ugyanezen a napon Pest egyik előkelő ügyvédi irodájába belépett Bezerédj István és bemutatta magát, hogy ő kölcsönözte tíz év előtt a száz forintot... Az ügyvéd könynyezve mondott hálát, s pénzszekevényéhez sietett, hogy a tizszeresét megfizesse. Bezerédj mosolyogva adta vissza a pénzt, sőt még a száz forintot sem fogadta el, hanem erre nézve kikötötte, hogy az ügyvéd azon magyar könyveket vásároljon. Mert bizony a magyar irodalomra nagyon ráfér a támogatás!

Egy másik szép vonás életéből, melyet Bezerédj István egyik rokona volt szíves nekünk elmondani, a következő: A Bezerédj-család szegény ágának egyik női tagja örökösödési igénypert indított a Gindly-Bezerédj család ellen. A pert a törvényszéknél elvesztette. Bezerédj István mindazáltal a ráeső részt, mintegy száz holdat, átadta a szegény rokonának. ki a pert ez alapon megújítván, azt a többi rokonok nem csekély boszúságára meg is nyerte.

De ki tudná azt a sok jó tettet elősorolni, melylyel Bezerédjnk nagy szíve a szegényeken segített. Az emberek természetesen vették, hogy Bezerédj jót tesz. Idealistának, utopistának hívták, a ki jobbnak hiszi az embereket, mint a milyenek, s a ki a jót magáért a jóért teszi és nem azért, mert hálát vár érte. «Ennek a Bezerédjnek két szíve van, annyi jót tesz» — mondogatták az emberek... És valóban! A jötevesben segítésére volt egy másik szív... Bezerédj István második neje, boldogult feleségének lélekben is hasonló nővére, Bezerédj Etelka, védangyala volt a szegényeknek, istápolója a szükölködőknek. Ez a művelt, előkelő gondolkozású hölgy, a kinek társaságát szívesen kereste föl az akkori Magyarország szellemi arisztokrátiája, a népnevelés és selyemtenyésztés előmozdítása mellett buzgó pártfogója volt az irodalomnak.*) Bezerédj István özvegyénél ebéden többször találkoztak az ötvenes és hatvanas években, Deák, Horváth Mihály, b. Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Arany János s mások. A szalonjában fölvetett

---

*) Perczel Móricz emlékjegyzeteiben megemlíti, hogy Bezerédj Etelka a szükölködő írókat pénzelileg is segítette.

eszmék közül nem egy vált a nemzet történetében is nagyfontosságúvá.**)

Arany János Bezerédj Etelkáról ***) így ír:

Egynek nem adatván — anyja levél soknak,
Kik hült poraidban is áldani fognak;
Senki vigasz nélkül nem forga körülted,
A hol egy könny csillant, Te azt letörülted.

Ez vala örömed — s tűzhelyednél látni,
Kik voltak a férjed elvtársi, baráti;
Hol — mint nemes arca hiú árnyékképen —
Szelleme is folyvást ott lenge középen.

Ott, mikor fordulón volt a Haza sorsa
(Bölcse ajakáról nekem is hullt morzsa)
Hogy' kössük a multtal a jövődöt össze?
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme!

Íme így jellemzi a nagy magyar költő Bezerédj Etelkát. De e költeményből még az is kitűnik, hogy Deák Ferencz milyen hű barátja volt Bezerédj Istvánnak, s halála után özvegyének. A nagy lelkek találkozása volt a Haza bölcse és az örök igazság barátsága. Említettük, hogy a harminczas évektől kezdve egy pályán haladt e két férfiú és midőn 1836-ban Zala Bezerédjt táblabírájává választá és Tolna erre azzal felelt, hogy Zala dicső fiát szintén táblabírává választotta *) — ezzel a két megye a nagy fiai között fönnállott barátságot akarta megpecsételni . . . Deák Ferencz gyakori vendége volt a hidjai kastélynak, a hol a haza nagy kérdéseit beszélte meg Bezerédj Istvánnal. A hidjai kastély műkincsei között van egy egyszerű faragvány, mely eperfalevélen selyemhernyót ábrázol. Többre becsüljük ezt a fölhalmozott drágakincseknél — Deák Ferencz faragta azt Bezerédj Istvánnak . . .

**) L. Perczel Móricz emlékjegyzeteit és Wohl Janka bevezető sorait St.-Beuve: *Arcképek* című művéhez VII. 1.

***) A *jóságos özvegynek. Arany János kisebb költeményei.* Ráth Mór. 1894. 325. l.

*) *Törvényhatósági tudósítások.* 1836. Irta Kossuth Lajos.

VI.

Az 1847—48-iki évek végre megérlelték azokat a magvakat, melyeket Magyarország közvéleményébe Bezerédj és társai vetettek. A megyék, a melyek ekkor még minden mozgalom kiindulópontjai voltak, mind hevesebben és izgatottabban tárgyalták a modern eszméket. Ez izgatottság hevét mutatja, hogy például Tolnában, Perczel Móricz, a szabadelvű pártnak ez a kiváló alakja, annyira elkeseredett a pecsovicsok erőszakoskodásán, hogy 1846-ban egyik megyegyűlésen az asztalra ugrott, kardjára szúrván vörös sapkáját, úgy kiáltott át a kormánypárthoz, hogy a szabadelvűeké lesz a győzelem, mert az igazság az ő részükön van! *) Bezerédj István szelid lelkülete azonban irtózott az ilyen áron megszerzendő mandátumtól, s miként Csongrádban Klauzál, úgy ő is inkább lemondott a jelöltségről. Nemsokára azonban fölkereste őt a közbizalom, mert a szegzárdi kerület Bezerédj Istvánt 1848-ban első népképviselőjéül megválasztotta.

Az a szerep, melyet Bezerédj az 1848-iki országgyűlésen játszott, nem volt oly nagyszabású, mint az 1843—44-iki országgyűlésen. Pártja és elvei diadalra jutottak. És Bezerédj e diadalból részét nem vette ki: hivatalt nem vállalt, s mert érezte, hogy a szavak ideje lejárt, nem tartott, mint az előző országgyűléseken, hosszú és szónoki páthoszszaal előadott beszédek. Használni akart barátainak a kormányzás terheiben, a dicsőségből azonban nem kért. «Ne vitatkozásokba bocsátkozunk, hanem ajánljuk meg, a mit a kormány a haza érdekében megkíván! — mondja 1848 július 10-én tartott beszédében. — 1741-ben nem viták, hanem a Vitam et sanguinem mentette meg a hazát. 1812-ben ellenben, midőn Franciaországban a képviselőknek áldozattal kellett volna föllépniök, disputálni kezdtek a császárral és odaveszett Franciaország! A haza veszélyben van, ezt látjuk; ne a modorról vitatkozunk, hanem teljesítjük a lényegét!» Ez a praeludium is hozzá-

---

*) Spányi Antal úr, volt 48-iki főhadnagy szíves közlése. Az ellenzék jelvénye volt a vörös boggyó a gomblyukban és a vörös sapka. A pecsovicsoké a fehér sapka.

járuhatott ahhoz, hogy Kossuth Lajos másnap legnagyobb szónoki diadalát ünnepelhette.

Bezerédj István ez országgyűlésen akkor lépett főleg a sorompóba, ha a nép érdekéről volt szó. Az örökváltságról folyt vitákban, még Debreczenben is folyton hangsúlyozta a nép sorsának javítását. Bámulatra ragadnak bennünket azok a szavai, a melyeket az adózás tárgyalásakor a socialismusról mondott. A szíves olvasó bizonyára megbocsát, ha e kérdésnek szentelt pár sorral amúgy is hosszúra nyult tanulmányunkat megtoldjuk. Hiszen a socialis problema jelentősége napjainkban mindinkább növekszik, s annak megoldását kétségkívül csupán számos igazságtalanság megszüntetésével lehet eszközölni. Bezerédj már 1848-ban úgy akarta államéletünket berendezni, hogy az államhatalom lehetőleg kimélje a szegényeket a gazdagabb osztály rovására. E helyes czél elérésére Bezerédj István már 1848-ban a progresszív adó behozatalának üdvös voltát hirdette. 1848 augusztus 31-én tartott beszédében így szól: «Meg kell szüntetnünk azon égbekiáltó különbségeket, melyek a népet igen szegényekre és igen gazdagokra osztja. Meg vagyok arról győződve, hogy a jövedelem nemeinek megszüntetése mellett az adó progressiója, hogy tudniillik minél nagyobb jövedelemmel bír valaki, annál nagyobb arányban járuljon az állam költségeihez — egy azon kellékek közül, melyek nélkül a polgári társaságban elterjedő viszályok a többféle osztályok között kiegyenlíthetők és megszüntethetők nem lesznek. A tiszta jövedelem, mely valakinek éltére nem multhatatlanul szükséges, jöjjön adó alá. Az világos, hogy a nagyobb jövedelmet nagyobb arányban adóztatva, az illetőnek mégis több marad magára fordítható, mint a szegénynek.

«Álomnak és ábrándnak tartom, hogy a törvényhozás azt határozhassa meg, hogy hány hold földet lehessen valakinek birni? Birjon kiki annyit, mint a mennyit tehetsége szerint bírhat. Azt azonban érzi mindenki, hogy ezt szabályozni kell; mert a ki milliókat költhet, az könnyen és legolcsóbban szerezhethet, és ezen különbség az osztályok között kiáltó, utóbb pedig elviselhetlen leend. Ennek orvossága a — progressív adó. A progressív adó behozatalát eltávolíthatatlannak érzem, s látom, hogy ha csak a legelső alapigazságokat a polgári társadalomban megrendíteni nem akarjuk, talán ez az a mód, hogy azon mozgalomnak, mely Európát fenyegeti, nem any-

nyira politikai, mint sociális tekintetben, elejét vegyük. Mert azzal a közhatalom a józan mozgalom élére áll, s csak ezáltal lesz képes a mozgalmat fékezni és vezérelni. Kimondom itt, hogy ha nem sikerül a polgári hatalomnak, hogy élére álljon e mozgalomnak, mely a világot elárasztja, eljön az az idő, hogy azt kormányozni nem fogja, hanem maga is el fog a mozgalom által sodortatni!» A progressiv adó helyességét és azt az elvet, melynek napjainkban oly számos híve van, hogy tudniillik a socialismust csak helyes socialpolitikával lehet ellensúlyozni — Bezerédj hiába hirdette. Kossuth és később Duschek, a forradalmi pénzügyminiszter, elvben helyeselték Bezerédj eszméit, azonban a kivitelhez nem akartak hozzájárulni.*)

Bezerédj ez idei szereplését maga a hivatalos *Közlöny* nem eléggé világítja meg. Az országgyűlési beszédek olvasása mellett tudnunk kell, hogy Bezerédjnek — hogy úgy mondjuk — a színpalak mögött volt a legnagyobb szerepe. Nem egyszer folyamodtak a kormányférfiak Bezerédj kipróbált bölcsességéhez és nem egyszer kellett Bezerédjnek a fölmerült ellentéteket kiegyenlíteni. S hogy ez sikerült, arra nézve hivatkozhatunk Perczel Móricz tábornokra, a kit Kossuth Lajossal Bezerédj békített ki.

Bezerédj híven kitartott a kormány oldala mellett. Midőn már pártjának legtöbb tagja visszavonult, Bezerédjt még Debreczenben is ott látjuk, a mint lelkesen működik a békepárt érdekében. Tudjuk, hogy a békepárt törekvése meddő maradt. Egyrészt Kossuth radikalismusa, mely április 14-én detronisálta a Habsburgokat, másrészt az a szomorú körülmény, hogy volt ugyan békepárt, de nem volt kívül békülnie **) — lehetetlenné tette a békepárt működését. Bezerédj még a detronisatio után is bizott a magyar nemzet igazságos ügyének diadblában. Sokat áldozott a honvédek javára, s hogy milyen optimista volt a helyzet fölfogásában, mi sem jellemzi jobban, minthogy még 1849 május 29-ikén is sürgette a — progressiv adó behozatalát.

Később, midőn a magyar seregeket a túlnyomó erő szét-törte, nem a saját életéért aggódott, hanem barátjait féltette.

*) Lásd az 1848. és 1849. évi hivatalos *Közlönyöket*.

***) Perczel Miklós úr szíves közlése.

Míg Csapó Vilmosnak és Nagy Jánosnak egy rokonát ajánlotta, a hol az ellenség elől egy hétig óvhelyet találtak,*) addig őt Bartallal együtt Haynau elfogatta és a nemes férfiut barátjával együtt az újépületbe vitette.

Bezerédj István fogságáról csak annyit sikerült megtudnunk, hogy halálra ítéltetett, de kegyelmet nyervén, 1850-ben, — midőn Haynau Bachchal összetűzött, úgy boszulta meg magát, hogy az összes foglyoknak megkegyelmezett, Bezerédj István is kiszabadult börtönéből

Hidján töltötte, mint internált fogoly, további áldásos életét. Neje, férje haláláig nem hagyta el Hidját, hiven osztozott a nagy férfiú bánatában. Azonkívül régi barátjai is, — a mennyiben az akkori kémrendszer mellett lehetséges volt, — néha-néha meglátogatták.***) Deák Ferencz, Scitovszky primás, Perczel Béla, Sztankovánszky Imre el-eljöttek Hidjára, Bartal György előbb gyakrabban, utóbb ritkán. Egyéb barátai is nem saját személyök miatt, hanem azért nem keresték föl, mert féltek, hogy esetleg Bezerédjt bajba keverik. A Bach-korszak emberei, köztök az egykori jó barát, Angusz Antal — joggal tartották Bezerédjt hű magyarnak és ezért folytonos fölügyelet alatt állott. A Tolnán állomásozó vasas németek nem egyszer verték föl álmából a nagy hazafit, körülvették kastélyát, azt keresztül-kasul kutatták, egyziben a titkos závarú íróasztalt össze is törték, de azért Bezerédjt compromittáló iratokat nem találtak.***)

Sötét idők voltak ezek, melyekre jó, hogy a feledés fátyolát borítá a nemzet. De ezekben a szomorú időkben sem csüggedett el Bezerédj István. Míg a hazafiak legnagyobb része a haza vesztét siraták, addig Bezerédj István optimismusában, a jövő ködén keresztül látta már a reményt csillámlani... Vigaszt talált abban is, hogy a kormány némely szabadelvű vívmányt, mint a közteherviselést, a jobbagység és az ösiség eltörlését érintetlenül hagyta. Mint a gazda, midőn látja, hogy a pusztító vihar, mely az egész virányt letarolta — kertjének legszebb fáit közül nem egyet megkimélt, úgy örülhetett Beze-

---

*) Székely Ferencz ur szives közlése.

***) Az itt elmondandó leírásokat többnyire Agoston Károly úrnak, Bezerédj István barátjának köszönhetem.

****) Bezerédj Pál úr szives közlése.

rédj is, hogy a reactio ez intézményeket életben hagyta. Csodálatos az emberi szív — a mérhetetlen fájdalmat is enyhíteni képes a parányi öröm.

Gondját viselte ezentúl is a népnek. Reggelenként fölült paripájára, betekintett Szedresen minden házba, kérdezte, hogy öreg-fiatal mit csinál, tanácsokat adott, gyógyszereket osztogatott, s ha bármelyik házban valami baj történt, rögtön jelentést kellett tenniök . . . Milyen színes, milyen szép ez a patriarchális kép! S milyen szívesen fogadta vendégeit! Milyen örömmel mutatta meg nekik mintagazdaságát, s milyen büszkeséggel vezette őket a selyemszövőszékhez, a mely mellett a Freiwaldauból hozatott Löwenstein, kit Wesselényi báró ajánlott Bezerédjnek — tanította a szedresieket selyemszöni. Délutánjait Bezerédj rendesen olvasással tölté, este pedig korán tért nyugalomra, hogy reggel ismét korán lóra ülhessen, megnézni, mit csinálnak gazdaságában, s nincsen-e baj egyik-másik szedresi házban?

Így folytak le több-kevesebb változatossággal Bezerédj István utolsó évei. 1856-ban, május hó 6-án hunyta le örök nyugalomra szemeit Bezerédj István, gyászt hozván nejeére, gyászt barátaira, gyászt a hazára. Sirja fölött kápolna emelkedik — a női szeretet építtette a szeretet apostolának. Betér e kápolnába a hű rokon, hogy fohászkodjék a nagy férfiú sirjánál; a barát, hogy kegyelettel emlékezzék meg az örök igazságról; a szabadságért, emberszeretetért rajongó ifju, hogy lelkesedést merítsen a drága hamvagnál; és betér a nép aprajánagyja és az áhitat e perceiben könnyezve mondanak hálaimát azon férfiú emlékéért, a ki megszerezte a népnek legdrágább kincsét — a szabadságot.

VI.

Íme, ilyen volt Bezerédj István élete. Magasztosan szép és a legnemesebb értelemben emberi. Olyan, mint a délvidék ege, melynek bármely részét tekintjük is, a nap fehér sugaránál és az égboltozat fénylő kékjénél egyebet nem látunk. Sehol egy felhő, sehol egy folt . . . Bámuld ember fia és ha ingadoznék szivedben az eszményiség szeretete, gondolj Beze-

rédj Istvánra! Emberi jogokért lelkesedett, az Örök Igazságért küzdött, és hazájáért szenvedett — im ez a története. Míg ilyen példákat látsz magad előtt, addig hígyj az ember magasabb rendeltetésében, hidd, hogy van eszme, van cél, melyért harcolni dicső, s melynek diadala fölér a magunk boldogságával, mert az emberiséget boldogíthatjuk vele!

Bezerédj Istvánban a nagy észszel a nagy kedély, a jósággal — ritka társa — az erély párosult. Ha más országban születik, ha valamely nagyobb nemzet fia, a hol tevékenységnek és hatásnak nagyobb köre nyílik meg előtte, bizonyára nagyobb nyomokat hagy maga után, sírjához a hívők százezrei zarándokolnának de adjunk halát az isteni Gondviselésnek, hogy századunknak és magyarnak teremté őt! Mert magyar volt ő szívvél-lélekkel. Humanismusa nem tartott azzal a divatos áramlattal, mely a nemzetek között emelkedő válaszfalakat egészen le akarta dönteni. A szeretetet kapocsnak vélte a nemzetek között, de a történelmi fejlettségű államok helyébe a világállamot, a hazafiak helyébe a világpolgárt, a hazaszereget helyébe a kosmopolitismust tenni: nemcsak beteges ábrándnak, de veszélyes törekvésnek is tartotta. Szívóssággal ragaszkodott nemzetéhez, melynek jövőjében hitt, melynek világtörténelmi hivatását annyiszor hangsúlyozta.

A miért küzdött, annak legnagyobb része, hála a magyarok Istenének, teljesülésbe ment. A nyelv és nemzetiség, a szabadság és tulajdon, egykor oly hévvel vitatott kérdései, túlnyomó részben megoldattak. De Bezerédj szellemét mi sem jellemzi jobban, minthogy az általa félszázad előtt vallott elvek — a vallásszabadság proclamálása, a telepítések nagymérvű alkalmazása, a nemzeti alapokon nyugvó összpontosítás, az esküdszékek behozatala és a majoratusok eltörlése, a szociális kérdés megoldása, a nők társadalmi helyzetének javítása többé-kevésbé a napi politika tárgyai.

És ha egykor eljövend az idő, mely e kérdéseket megoldja; ha az emberiség mind inkább megtalálja azt az utat, mely minden üdv forrásához, az Örök igazsághoz vezet; ha majd a szeretet e birodalmában a boldog emberek szánakozva tekintenek vissza gyarló elődeikre, kik szeretet helyett gyűlöletet, az örök igazság helyett önérdekeiket keresték; ha valóssággá lesz, a mi ma csak utopiának látszik: elmondják majd az emberek — élt Magyarországon a XIX. század elején egy

férfit, a ki arról álmodozott, a mi most ime való, s a kit kortársai az Örök Igazságnak neveztek . . .

«És föltámad néktek, kik az én nevemet féltitek, az Igazság napja, — s boldogság leszen az ő szárnyai alatt» — mondja az Úr.

Bezerédj István nevének ragyogása meg nem szűnhetik, s ha egykor föltámad az Örök Igazság e napja, Bezerédj István nevét újult fényvel fogja megaranyozni az emlékezet.

LEOPOLD SAMU

DEGRÉ ALAJOS.*)

Áldozzuk ez órát az emlékezésnek, a melyet nem kell ezúttal a végett erőltetni, hogy eleven legyen, mert hisz e gyorsan élő és hamar feledő világban sem volt még ideje elhomályosúlnia.

Az a sokra becsült író társunk és szeretett barátunk ugyanis, a kiről szó lesz: Degré Alajos, a múlt év elején még itt ült sorainkban s annak meg nincs több, mint öt hónapja, hogy elköltözött e föld színéről, maga után egy hosszú, munkás, szép élet emlékeit s egy meleg rokonszenvre méltó egyéniség képét hagyva.

Még mintegy látjuk barátságos mosolyát, melyben jó szívének s frissen megőrzött kedélyének heve sugárzott mindig felénk. Még előttünk áll férfias arcza és izmos alakja, melyet az életkor terhe megviselt, de elnyűni csak nehezen tudott. Még úgy szólván fülünkben cseng benső érzéstől, olykor fölindulástól meg-megrezdülő hangja, mely őszinte tolmácsa volt annak, a mit gondolt, érzett s a mire örömmel vagy kedvetlenséggel emlékezett.

Írói pályájából, mely félszázadnál jóval tovább terjedt, a három utolsó évtizeden át benső szeretettel és természetévé vált hűséggel szolgálta ő a Kisfaludy-Társaság ügyeit is, buzgón véve részt munkásságában és sokszor tartva fölolvastatást asztalánál, hogy vidor hangú rajzokkal vagy lelkesítő visszaemlékezésekkel hasson hallgatóira. Sokkal élénkebben írta ő be nevét s a maga élő képét a mi szíveinkbe, semhogy egy-

---

*) Fölolvastatott mint emlékbeszéd a Kisfaludy-társaság 1897-dik évi márczius 31-dikén tartott havi ülésében.

hamar feledhetnők. És sokkal teljesebben képviselte köztünk egy már letűnt fiatal, lelkes, áldozatkész nemzedéknek élénken lobogó szellemét, semhogy elköltözte óta sajnón ne érzőnk a hiányt, melyet kidőlte okozott.

Arra nincs szükség, hogy tódító fölfokozással beszéljek műveiről, melyek a magok idejében élénk hatást tettek, de azon könnyű műfajtákhoz tartoznak, melyeknek termékei leghamarább esnek a forgandó izlés és irodalmi divatok változásai alá. Elbeszéléseit, vigjátékait miért elemezzem hideg tollal akkor, midőn összes működéséről, egész közéletéről a legmelegebben szólhatok, hangoztatva abban álló legfőbb dícséretét, hogy ő egy nagytörekvésű, dicsőségben és gyászban változó, de hazafias munkásságban mindig ugyanegy kornak méltó és igaz fia volt, még előregülten is tipikus képviselője annak a bátor és munkás ivadéknak, melyről ő emlékirati munkájának elején büszke önérzettel mondta: «Mi zajban növekedtünk és viharok közt lettünk férfiakká.»

Semmi sem természetesebb, mint az, ha a kortársak mentül serényebben igyekeznek élénk emlékezetben tartani oly elhalt jelesek képét, kikhez őket az együttműködés, barátságban átélt jó vagy rossz idők, sikerek és csalódások erős hatásai kapcsolták. E törekvésben épen úgy része van a lélek hálás ösztöneinek, mint azon emberi önösségnek, mely mintegy saját arasznyi lételét védi az enyészet ellen, midőn elköltözött barátainak képét sem engedi át egykönnyen a mulandóságnak. És mégis, a ki szíve mélyéből szereti az irodalmat, mely annál inkább lelke a kornak, mennél dicsőbbé tud fejlődni: annak hön kell kívánnia, hogy az irodalom új nemzedékei mentül jelesb művekkel és hatalmasb törekvésekkel bírják elfeledtetni a régiebbek munkásságát. Úgy van az irodalom történetében is, mint földünk életében, hogy időnként új rétegek kerülnek az elébbiekre fölé s mindig a legfelső az, mely a jelen idő szükségeire a napi táplálékot termi. Rónák, völgyek fölületén az új képződés el is takarja a múltbelit s csak azon messzire ellátszó és öröknek tetsző csúcspontoknak nem árthat, melyeket hatalmas tűzfolyam benső ereje emelt igen magasra. De az ily csúcspontok, a természetben is, a szellemi világban is, egyaránt ritkák.

Nem újat mondott, de igazat állított Nisard, midőn a rotterdami Erasmusról szóló tanulmányában azt írta: hogy

«a dicsőség csak a maradandó könyveket illeti»; de szintén teljes igazsággal tette hozzá, hogy «nem kis dicsőség azonban az sem, ha valaki olyan kornak, olyan mozzanatnak volt embere, melyből jobb idők és mozzanatok hosszú és méltóságos sorának kellett születnie.» S a mit aztán ez alkalommal a renaissance íróiról mondott, az körülbelül áll a mi magyar közéleti újjászületésünk, a harminczas és negyvenes évek irodalmi jeleseihez is: «mindannyian ugyanazon egy mű munkásai, egyenlőtlen képességekkel, különböző társadalmi állásban, de a kikben egyaránt lehet dicsérni a bátor munkásságot, melylyel egy szép korszak számára az utat egyengették.»

Ily bátor munkásság részese volt a mi elköltözött barátunk is, attól a pillanattól kezdve, midőn korai ifjúságában, már a felsőbb iskolai életben, megragadta az újítás szabad szelleme, mely akkoriban minden jóra való magyar lelket erősen táplált és buzditott. E szellem hajnali fényében lett ő az akkori — valóban aranyos — ifjúság egyik vezérkedő tagjává, a kit többi közt szónoki pályázaton jeles írók bíráló véleménye egyértelműleg tüntetett ki azzal, hogy a szép-utczában Kossuth Lajosnak adott fáklvás zenénél ő legyen a fiatalság üdvözlő tolmácsa. Ez a szellem adta kezébe az írói tollat, melyet még öregségtől reszkető ujjai közt is fiatal lélek mozgatott. Ez a szellem ragadta a szabadság harczerére, hogy a hazáért vitézen küzdjön és végezzen. Ez a szellem tartotta őt meg hazafias érzésének hűségében a szolgaság idejének hosszú gyásza alatt. Ez a szellem maradt mindvégig legjellemzőbb vonása neki, ki öszülő hajjal és redősödő homlokkal is úgy szólván a régi «márcziusi ifjú» maradt.

Bátor munkásságának egyik emlékezésre méltó terméke, mely nem csak érdekes mű volt, hanem jellemző cselekedet is, a Kisfaludy-Társaság fölolvadó-asztalához fűződött.

Végig tekintve egész életén, annak változatosságából — ha képíró volnék — az ő jellemzésére azt a jelenetet rajzolnám le, midőn mint a Károlyi-huszárezred fiatal kapitánya a turai harcmezőn, a fél óráig tartó, tehát szokatlanul hosszú lovassági rohamban az orosz dzsidásokkal küzd. Kardja, melyet a márcziusi napokban Teleki Sándor ajándékozott neki, ketté törik a súlyos csapásoktól, paripája két lándzaszúrástól összerogy, maga is két nehéz sebből vérzik, midőn egy orosz lovas tiszt pisztolyt szögez rá, hogy lelője. De e

végzetes pillanatban egy roppant erejű huszár főhadnagy levágja az orosz tiszt karját s megmenti fiatal kapitányának életét. Ápolásra egy lelkészlakba viszik s bár holt híre terjed, súlyos sebeiből kiépül, hogy nem sokára szíve kapjon sokkal hosszabban vérző sebet, mert meg kell válnia kedves ezredétől s nem sokára tétlenül néznie, hogy a tavaszi hadjárat dicső diadalainak serege, megfogyva számban és erőben, kipusztúlva löszereiből, két nagyhatalom roppant túlerejével szemben kénytelen az orosz előtt lerakni fegyverét! E gyász annyira kétségbeejté, hogy midőn menekülve, Nagyszalontán fölkeresi Arany Jánost, kit éppen versírás közben talál, elcsodálkozik: hát ez még azt hiszi, hogy van Magyarország s lesz még magyar olvasó?

Képirónak, ki tud dült lelki állapotú embert s viharos érzést festeni, milyen tárgy volna ez is!

De ha nem vagyok képiró, mint szavak írója is választhatok a Degré Alajos életéből olyan tettet, mely őt nagyon bátornak jellemzi. Ez talán még nehezebb, még fájdalmasabb föladat volt neki, mint a harczolás. Ez is küzdelem vala, nem ellenséggel, hanem a saját régi szép emlékeivel. Ehhez is bátorság kellett, noha nem katonai, de mindenesetre férfias, lovagias elszántság.

Emlékezem még rá jól, bár régen: 1869 szeptember 29-dikén történt. Leült a fölolvasó asztalhoz, reszkető kezében egy kézirat-csomaggal; máskor nyájas arca elborult s meg-megránduló izmai elárulták a benső izgatottságot. Emlékbeszédet tartott «egy elítélt fölött».

Ez az elítélt Kuthy Lajos volt. Ma már csak egy név, mely csupán irodalomtörténeti munkák és ismerettárak új füzeteiben fordul néha elő. De a negyvenes évek első felében a legolvasottabb, legünnepeltebb novella-író. Egyszersmind gróf Batthyányi Lajosnak, a szabadelvű párt főuri vezérének s később az ország legelső miniszterelnökének úri fényben s kényelemben élt titkára, kit szabadelvűsége miatt kizártak az ügyvédi szigorlat lehetőségéből. A politikusok szemében is jelentékeny író, ki a Széchenyi és Kossuth nagy röpirat-harczába szintén röpirattal avatkozott, és a ki — mindezek után, az ötvenes évek első felében a Bach-korszak megalázkodott szolgálója lett.

A fölháborodást, melyet e ballépése szült, ma már nehéz

volna teljes valóságában visszatükrözni. A híres magyar író egyszerre a legkárhoztatottabb gyászvitész lett. A nők is, kiknek nagy kedvence volt, koszorúk helyett a gyalázás sarát dobálták rá. Barátai úgy beszéltek róla, mint a leghazafiatlanabb muszkavezetőkről. Alig is volt megfogható, hogy akkor, midőn az ő egykori nemes, bőkezű főnökét csak nem rég dobták a vértanúk vesztőhelyére; midőn annyi lelkes hazafi szenvedt rablánczon s bolyongott száműzetésben; midőn a magyar ifjúság virágát, a sok vitéz honvédtisztet, idegen földre, közlegényül besorozva, hurczolták ki a hazából; midőn az önkényuralom elkobozta a nemzet alkotmányát s annyi jó és gazdag magyar jószágait; midőn a bécsi kormány tervet kovácsolt édes anyanyelvünk eltiprására s a sajtórendőrség a magyar irodalmat olyan megmérgezett kútnak tekinté, melyet legüdvösebb volna betemetni; e szomorú időben, midőn a parlamentjét vesztett nemzetnek csak a költők, írók, művészek lehettek szónokai, egy híres magyar író átpártolt a németesítő hatalom táborába, a mint az Erdélyi János közkézen forgott epés verse kifejezte: «Kuthy Lajos német akart lenni». És azzá is lett, bérruhás, bőrhüvelyes spádéjú Bach-beamter, egyik megye főnöke mellett közigazgatási biztos.

Degré Alajos e megdöbbentő hirt nem akarta elhinni. Azt mondta: az valami más Kuthy lehet. Mikor pedig megbizonyosult a valóságról, fölkiálta: «Akkor megőrült!»

A hazafiság kérdése volt az, melyben Degré semmi legkisebb alkut nem ismert. Fiatal korának exaltatiójában még azt sem volt hajlandó hazafinak ismerni el, ki nem tartozott az akkori ellenzékhez. A mily kedvvel vitte a fáklyát a szabadelvűség híres bajnokainak, kiknek beszédeit a joghallgatók akkoriban leirogatták és versenyezve szónokolgatták, épen oly készséggel vett részt a macskazenék lármájában, melylyel a bécsi kormányhoz szító conservatív urak ablakai alatt zajongottak. Még rég kivándorolt magyarok künn születtett sarjaitól is magyar érzést és tetteket kívánt.

Egykor — a *Honderű* dunaparti fényes szalonjában — Petrichevich Horváth Lázár, a szerkesztő, megismertette őt Palugyánszky orosz legfőbb ítélőszéki elnökkel, ki vagy harmincz évvel azelőtt, mint nevelő, vándorolt ki Oroszországba, a hol megnősült, gazdag emberré és nagyurra lett. Őszbe borult fejjel azonban eljött még egyszer rég elhagyott honába,

hogy attól végbúcsút vegyen. S elhozta magával deli növésű fiát is, ki orosz földön születve, nem tudott már magyarul s mint gárdatiszt szolgált. Degré udvariasan kalauzolta őket föl a Gellért-hegyre, a nemzeti színházba, előkelő vendéglőkbe s a fiatal tiszttel igen megbarátkozott. És — a mit egyikök sem remélt — néhány év múlva találkoztak ismét, de mint ellenségek, a fegyverlerakás után. Az orosz tisztt, ki ekkor már az Olga-huszárok parancsnoka volt, rá ismert magyar barátjára, melegen ölelte meg, egy pár remekművű pisztollyal ajándékozta meg s azt mondta neki:

— Eljöttem, mert parancsolták. De a mióta magyar földre léptem, kardomat nem rántottam ki hüvelyéből. Irtóztam volna magyar vért ontani.

Degré Alajost azonban, bár gyors fölhevülések embere volt, ez a nyilatkozat épen nem hatotta meg. Azt gondolta rá: ezredesnek nem is az a hivatása, hogy kirántott karddal maga öldököljön, hanem hogy jól vezesse ezredét az öldöklésre. Végre is mint ellenség jött be s egy hajszállal sem kevésbbé ellenség, mint bármelyik kozák.

Es ez az alkut nem ismerő Degré, ki még egy orosz tiszttől is, a miért atyja e haza szülötte volt, magyar hazafiságot és tetteket követelt, elvállalta azt, hogy emlékezésed tartson Kuthy Lajos fölött, ki magyar íróból lett osztrák hivatalnokká; elvállalta akkor, midőn a Kisfaludy-Társaság valamennyi tagja borzongva háritá el magától a népszerűtlen föladatot, hogy ezt az elítéltet ő parentálja el.

S épen az vállalkozott rá, ki Kuthyra, a míg élt, gondolni sem birt többé jó szívvel, s a ki érzületére nézve annyira homlokegyenest ellenkezett vele! Az idők különös munkája volt az, hogy egy a kálvinista Rómában felnövekedett tősgyökeres magyart eltorzított és a németesítők táborába vitt; míg nemzetiségi tájakon született, idegen családnévű embereket, sőt külföldi sarjakat is, heves, rajongó magyarokká tett.

Maga Degré Alajos sem valami tősgyökeres magyar táj és apa szülötte volt. Mikor ő Lippán, ez idegen ajkú temesmegyei kis városban, 1820-ban született, akkor még a vármegyék derék magyar öreg urai is latinúl szerettek beszélgetni, az uri hölgyek pedig mindenfelé németül társalogtak. Atyja, Degré Péter, temesmegyei főorvos, a mint mondák, a nagy

francia emigratio révén került hazánkba, ő tőle tehát fia francia vért örökölt, a mi látszott is eleven, heves természetén, sőt fiatalabb korában mozgásán és magatartásán is. Atyját azonban annyira korán veszté el, hogy úgy szólván nem is ismerte s ekkép az nem gyakorolhatott befolyást az ő fejlődésére. Szakmájában igen érdemes férfi lehetett, mert midőn elhunytával özvegye és árvái szigorú körülmények közé jutottak, a nemes vármegye vállalta el a fiúk gyámságát.

Az anya, Rácz Anna, temesi jó magyar családból eredt asszony, nevelte gyermekeit olyan jó magyarokká, hogy mind a három fia, mikor felnőttek, karddal szolgáltak a haza és szabadság ügyét, mint honvéd-századosok. Ezért történt, hogy midőn ez a jó anya, ki annyi aggodalommal és bánattal kísérhette a háború véres folyását, a turai megsebesülés időtáján Aradon, leányának karjai közt meghalt, Vetter tábornok a temetéséhez katonai díszkíséretet rendelt ki, mondván: «Az olyan anya, kinek három fia van s mind a három a csatatéren küzd, megérdemli tiszteletünket».

Valóban meg — az utódokét is, s én, a ki most leg-hirnevesebbé vált fiának lelki képét vagyok hivatva vázolni, szintén tisztelettel hajlok meg ez anya nemes árnyéka előtt, mert tudom, érzem, hogy mily nemes magvakat hintett ő fiának fogékony szívébe. Tőle tanulhatta a gyöngédséget, mely mindig megvolt benne, ha olykor az erő kérge alá rejtőzött is; tőle a nemes részvétet, az engesztelődést és a megbocsátani tudást. Az anyai vezető kéznek része van még abban a bátor tettben is, hogy a szilárd, hajthatatlan magyar beszédet tartott az eltévelyedett, elítélt magyar fölött.

Az emlékbeszéd nem példánymű, hanem mivel őszinteség sugalta, tiszta tükörkép, mely főleg elmondóját jellemzi. Nem védő vagy mentegető szózat, hanem a kiengesztelődés enyhülő, bár lényegében szigorúnak maradt ítélete. A rossz hazafinak nem tudott megbocsátani, de a jó irót sem birta egykori magas polczáról lerántani. Látszott az egykori jó barát fájdalma, keserves részvéte, emberies sajnálkozása a fölött, hogy egy fényes elme olyan sötét foltot ejtett magán. Hajlandó volt e tettet az elme megzavarodásának tulajdonítani s nem birt kegyetlen bírāja lenni többé, midőn eltévelyedéseért meglakolt s egy jobba vált korszak idejében, a nemzet közörmöje közepett, elhagyatva, szomorú egyedüliségben, meg-

siratlanul halt meg. Nem palástolgatta, hogy — a mint mondták róla — «áruló volt», de hozzá tette, hogy «nem volt ugyan se kém, se várfeladó, se muszka-vezető, de áruló volt önmaga ellen: szép nevét, fényes múltját, népszerűségét árulta el». Szinte megkönnyült a szíve, midőn e sötét, búsító cselekedettől az egykor gyönyörködve olvasott elbeszélésekhez, a képzelem és festő képesség e virágos, dagályos, de erőteljes termékeihez fordult.

Tulajdonkép pedig a mi Kuthyt eltántorította, az a lélek-erő hiánya volt. Nem tudott hinni, bízni, remélni a közcsüggedtség közepett, midőn épen a költőknek, íróknak vált elsőrendű kötelességökké: hitet és reményt önteni a letiport nemzet lelkébe. Úgy kellett tekinteniök azt a zord időt, mint hívőnek a halált: egy jobb élet sötét kapujának.

Degré Alajost természetének két állandó nemes vonása készíté az «elitelt fölött» tartott emlékezésre: egyik a barátság egykori kapcsa, melynek emlékét a megdöbbenő fordulat daczára sem bírt a szívéből kiszakítani, noha az már csak fájó keserűségben élt; másik az írói tehetség nagyra becsülése, mely már korán hevítette lelkét.

Kedv és előszeretet vitték őt az írói pályára, melyet hirlapi közlésekkel kezdett meg, midőn Temesmegye kitünősége, Vukovich Sebő, a későbbi forradalmi miniszter, oldalán patvaristáskodott s faluról, Beregszóról küldte cikkeit a Kossuth híres *Pesti Hirlapjába*. Szépiró később lett, pesti jóindulatú főnöke: Császár Ferencz buzdítására, beszélyt írva a főuri családok fölkarolt heti lapjába: a *Honderűbe*. A szépirodalom sokrabecsülése azonban már az iskolában kifejlett benne. Maga jegyezte föl, hogy Szegeden, bölcsészethallgató korában, mutattak neki egy urat, ki látta Vörösmartyt s a kinek ő aztán mindig tisztelettel köszönt, csak azért, mert látta Vörösmartyt. Temesvártt megbámulta a fiatal Gorove Istvánt, mert ez volt az első akadémiai tag, a kit ő látott, s még inkább megbámulta Ormos Zsigmondot, mert már egy nagyobb kötet jelent meg tőle.

Képzeltető, mily lelkesültséggé nőtt az ő barátsága, midőn Petőfit és Jókait ölelhette keblére, együtt működhetett velök, a kik bevették sorukba a «tizek» közé, mely szövetség az irodalomban együtt ugyan mit sem bírt létre hozni, de azért maig is emlékezetes maradt, mert ez a tíz ifjú a

hazai irodalom olyan «fiatal Magyarország» volt, melynek kebléből részint tartós dicsőség, részint általános stiljavítás és az izlés jó fejlődése keletkezett.

A fejlődés munkájában valamennyiöket újítás szelleme vezette s köztük ötnök az volt a törekvése, hogy az elbeszélések gépiesen mesterkelt szerkezetét természetesebbé, dagályos, piperés nyelvét egyszerűbbé s nehézkes hangját könnyüdebbé tegyék. A francia izlés hívei voltak, de egészen magyar szellemben. A Degré tolla képviselte köztük a társaséleti rövid, vidám beszélyt, melynek tárgya egy-egy csattanós adoma, tréfás kaland, eleven ötlet vagy valami leleményes fordulat. A társalgás röpke nyelvén igyekezett ő elbeszélni s olykor a könnyedséget egész a pongyolaságig vitte. Írás közben nem igen birt azzal az önbíráló nyugalommal, mely a műgond útján a művészi stil és forma mestereit hozza létre. Néha használni is óhajtván, korszerű didaktikai elemeket vegyített az elbeszélésbe, máskor meg akkor divatos elmefuttatások fölöslegével terhelte a tartalmat a belformai szabatoság rovására. Mind e két sajátság föltünik első beszélyeinek egyik legdicsértebb darabjában: *A két Robin de Bois*ban, melynek meséje egy akkor nálunk is híressé vált francia vigjáték: *Az ördög naplója* hatásaihoz támaszkodik s egy levert szerelmes csalódási keservét évődve festi, a kit barátja álarczos bál alkalmával úgy gyógyít ki, hogy a hűtlenhez juttatja s mint könnyen meghoditható asszonykát ismerteti meg vele, a fiért nem méltó ömlengeni és ábrándozni. A tárgy kényes, de a vége is discret modorban, epigrammatikus rövidséggel van megírva, úgy hogy inkább sejteti, mint kitarja azt, mit akkor elhallgatni az izlés kötelességének tartottak. Mind a mellett nem homályos s a mese kerekded, bár folyását elmefuttató részletek lassítják s aztán — a mulattatás mellett használni is kellvén, — nem maradt el egy szenvelgő gyarlóság hazafias megcsipkedése sem, megrovogatva a városi — valószínűleg aradi — hölgyeket, kik — ha nem is tudtak jól németül — uriasnak vélték a német társalgást. Számos kötetre terjedő beszélyeken kívül, irt ő nagyobb regényeket is, köztük a *Két év egy ügyvéd életéből* czimüt, melynek legnagyobb részét még a szabadságharc előtt elkészítette; de csak évek múlva, az ötvenes évek első felében adta ki, mikor pár ezer példányban gyorsan terjedt el, mert mindenki sietett elolvasni a sebek-

től vérzett honvédtiszt regényét. A későbbi évtizedekben is adott ki több regényt, mindig a hazai társadalom köréből merítve tárgyát s a romantika révén tudtommal csak egyszer kalandozott el idegen földre, messze múltba, a mesés, kalandos életű «Salvator Rosá»-t választván egy regénye és múlt-sikerű melodramája hőseül. Pedig őt voltaképp a francia romanticizmus gyorsan világgá terjedt új termékei táplálták leginkább. Esténként eljárt a nemzeti színházba, hol akkor a Hugo Viktor regényes szomorújátékai és a Scribe leleményes vígjátékai érdekelték különösen a közönséget. Ezeket ő is nagy kedvvel nézte. Fölvonások közeiben pedig a fiatal Degré, e szembetünő, érdekes alakú ifjú, a helyett hogy a páholyok szépeiben gyönyörködött volna, zsebéből kihúzta egy-egy francia regény új füzetét s azt olvasta zártszékén buzgón, mintha egyetlenegy üres perczét is sajnálta volna annak élvezetétől elvonni.

De mint magyar elbeszélő csak annyiban hódolt a romantikának, hogy szeretett néha kivételes lovagiasságú és merész kalandú ifjakat rajzolni és személyeinek föllállításában az éles ellentét hatásait kereste. Legutolsó beszélyében: *Az utolsó jurátusban* is, melyet a Kisfaludy-Társaság 1890-ki közülésén olvasott föl, a munkabíró, büszke, lovagias jurátussal egy hitvány, alattomos, gyáva ellenfelet s a nemes érzésű úri leánynyal egy kötelességeit titkon tipró nemtelen asszonyt, mostoha mamát, állított szembe. E beszély hősében saját eszményét rajzolta, némelyek szerint: talán a maga képét kívánta adni, mert a tevékeny jurátusból vitéz katona s aztán boldog férj lesz, ki minden állásában nemesen, hiven teljesíté kötelességeit, a mint ezt ő maga is cselekedte. Valóban Degré Alajoson mindvégig meglátszott az utolsó jurátus. De nem az a duhajkodó jurátus, ki kedvét lelte lármacsapásban és vitézkedő dulakodásban; ő ez ifjúságnak csak egy pár olyan német színházi zajongásában vett valaha részt, melyet hazafias fölzúdulás idézett elő. Még kevésbé volt az az «audiat» jurátus, ki alázatos csoszogással kereste a szeptemvirek pártfogását, hogy ez úton mentül hamarabb hűs fazekakhoz jusson. Ő azon erős magyar érzésű, büszke, gavallér jurátusok közé tartozott, kik lelkesen tódultak a szabadságharcz lobogói alá s kiknek egészséges lelkü rendje a honvédcsaták zivatarai közt tünt el a közszereplés mezejéről. Ezt a típust képviselte ő, sok

vonásában még előregülten is, midőn már rég boldog család-
 apa és jólétben élő háziúr vala.

Nincs és nem is lehet még elfeledve, hogy ő nem csak
 elbeszélő, hanem színműíró is volt. Ez az ösvény olykor őt is
 ingerlékenynyé, türelmetlenné tette s öreg napjaiban azt vallá,
 hogy a ki szereti a nyugalmat, kerülje a színpadot és a párt-
 politikát. Gyakran haragosan fortyant föl ő is, ha újabb
 színműveiről erősb kritikai észrevételt olvasott, s ha művét
 nem adták elő hamar vagy gyakrabban. De ez nem a hiúság
 követelése volt ő nála, hanem múltó izgékonytság, mert ha
 első hevében meg is bántotta egyik-másik kritikusat, igye-
 kezett csakhamar kibékülni vele, az idő távolában pedig
 nagyon szerényen vélekedett a maga színműírói munkás-
 ságáról.

A pozsonyi országgyűlés jurátusa volt, midőn legelső
 színművét: *A zsarnok és fiát* megírta, úgy szólván alkalmi-
 ság adtán, mivel az erős tehetségű, de ma már teljesen el-
 felelt Bartha akkoriban Pozsonyba ment vendégszerezepelni,
 hogy e drámában is föllépjön. Ez első színmű nagyhangú,
 kardos dráma, a mi nagyon természetes, mert akkor kardosan
 jártak az országgyűlés üléseire, hol a pathos, a dictio nagy
 hangjától lelkesültek. Így Degré is a színpadról először a
 pathos hangjával kívánt hatni. Mily büszke hittel olvassagta
 akkor drámájának kiragasztott színlapjait, maga írta meg
 negyven esztendő múlva, fölsóhajtvá: «Istenem! ha valaha
 annyira vihettém volna, mint a mennyit akkor képzeltem
 magamról!» A dráma zajos külső sikert aratott, szerzőjét
 tapsolták, éljenezték, sokszor kihívták. Öreg fővel emlékezve
 vissza ez estére, ő az egész sikert «a pajtási jószívűség» méltányló
 hevületének tulajdonítá, de mindig hálás szívvel gondolt
 a jó fiúkra, kik neki egy oly boldog estét kívántak sze-
 rezni.

Ez idő ifjait igen erős és tartós barátság kapcsolta össze,
 a mit mutat az is, hogy egymással párbajokat vívni nem
 volt köztük szokásban. De nem is lebegtek folyvást az idealis-
 mus levegőjében, hanem értették a trefát, évődést, pajzánsá-
 got. Az idő e nagy fordulatanál az új idő lelkesítő komoly
 szelleme találkozott a régibb patriarchális világ vidorságával.
 Azok a tekintélyes, előkelő követek is, kik az ülésen ünne-
 pélyesen szónokoltak, délután a ligetben nem rösteltek neki-

vetközve lapdázni. Együtt terjedt a komoly törekvés és a kedélyes vidámság mindenfelé. Ez a vidámság a Degré Alajos természetének is egyik alapvonása lévén, igen természetes, ha a komoly, kardos drámának végkép hátat fordított s a vigjáték jókedvű műzsájához szegődött. De csak pár évvel később, a nemzeti színházban kezdődött írói munkásságának ez ága, az *Eljegyzés álarcz alatt* című nagyobb vigjátékkal, melyet élénk tetszés kíséretében mutattak be. De ez a siker sem tette elbizottá szerzőjét, ki a hatást főleg az akkori színművészeti nagy gárda ábrázolásának tulajdonította.

A szabadságharcz után Aradon a fiatal Szerdahelyi Kálmánnak jutalom-játékkül új színműre lévén szüksége, Degré megírta a *Bál előtt és bál utánt*, melynek mindenfelé épen olyan élénk hatása volt, mint később a *Rendkívüli előadásnak*, melynek komikai hőisében szintén Szerdahelyi Kálmán aratott nagy tetszést.

A növekvő méltánylat, melyben Degré, munkásságának e termékeny idejében részesült, nem csak a karzat vagy földszint ifjúságától, hanem egyúttal már a páholyok előkelő közönségétől is eredt. Szerették a szalonokban is, hol szintén szívesen üdvözölt, kedvelt vendég volt s hová maga is szívesen járt.

Érzülete a democratikus elvekhez kapcsolta, míg izlése előkelő társaságokba vonta. Szerette az úri életet s mint beszélőinek fiatal hősei, maga is divatosan öltözködött s gyöngéje volt a francia pezsgő és a havanna-szivar. E mellett a deli magatartású, feltűnő, barna arcú fiatal író tudott szeretetreméltóan, elmésen társalogni s személyében a lovasias jurátushoz olvadt a vidor világhi is. Jó sorsa korán vezette úri körökbe. Már Vukovics mellett is, ki elvitte magával Fiuméba, hozzá szokott a java társasághoz. Pesten az előkelő állású Császár Ferencz az akkori nagyúri szalonokba is bevezette. Majd Németh Lajos udvari ágens mellé Bécsbe került, hol azonban csak a magyar gárdisták körében érezte magát jól. Visszatérve, kehidai házában ismerte meg Deák Ferenczet, ki az akkor már névvel bírt ifjú író igen barátságosan fogadta. Dúsgazdag urak, mint a bőkezű Csernovics Péter és az irodalmat is kedvelő Karácsonyi Guidó, léptek vele bensőbb ismeretségbe. Majd a Pejacevich grófok hívták magokhoz hosszabb időre Slavoniába, hogy magyarul társa-

loghassanak vele. Benső barátai lettek a dúsgazdag Csúzy Pál, ki ifjan, mint besorozott közlegény halt meg s ki boldog napjaiban Zalamegyébe vitte, továbbá Simonyi Ernő, a forradalom későbbi száműzöttje, ki Nyitra megyét ismertette meg vele; a fővárosban pedig a vidám gavallér Ilkey-testvérek, kik rövid életökben sok víg órát élveztek vele. Degrének bő alkalma volt hírneves hazafiaktól komoly lelkesedést, előkelő barátoktól pedig úri modort tanulni. Mindenütt megszerették, tárt karokkal fogadták s kevés embernek volt mindenféle annyi jó barátja, mint neki.

A Pejacevich grófok köréből épen az emlékezetes márczius 15-dike reggelén tért vissza a fővárosba. Még elég jókor, hogy e nap elragadtatásaiban élénk részt vegyen. Oda állt barátai, a márcziusi ifjak zászlója alá, szónokolt, lelkesített s midőn a kicsapongók zavarokat készültek előidézni, ott működött az erélyes Nyáry Pál oldalán, hogy segítsen neki a rend föntartásában. Egy utczaí csöcselék kihágásaitól egy ízben lovagiasan mentette meg a méltatlanul vádolt Móga tábornokot, a kit megtámadtak.

Az első felelős kormány kezdetben egy pár sürgős kiküldetéssel bizta meg s Szemere Bertalan kinevezte belügyi titkárnak. De a mozgalmak növekedtével nem bírt a hivatal íróasztalánál vesztegelni. Előbb nemzetőr lett, majd a Földváry testvérek egyikének önkénytes zászlóaljával a föllázadt szerbek ellen ment harczolni s részt vett a szenttamási sáncok egyik sikertelenül maradt megrohanásában. Majd Móga tábornok oldalán, mint nyargonez hadnagy, üldözte ő is a Jellacsics bán hátráló seregét s a schwechati vereség után lehangoltan tért vissza a fővárosba. De a lázas napok izgalma nem hagyta őt nyugton s lemondva titkári állásáról, beállott a gróf Károlyi Istvántól alakított pompás huszár-ezredbe. Mikor egyenruháját először ölté föl, Mészáros Lázár hadügy-miniszter azt mondta neki:

— Szebb fiú volt a polgári öltönyben.

— Remélem — felelte önérzetesen — hogy így hasznosabb leszek.

Azzal a hő óhajtással indult meg ezredével, hogy vajha a kardot több szerencsével forgatná, mint a tollat. De egyszer, mint huszárcapitánynak is, forgatnia kellett a tollat. Czeglédnél történt, midőn Kossuth Lajos ott időzött s ő mellette

három napon át dolgozott, mint sürgős levelek önkénytes fogalmazója.

Kardja pedig, a mint elbeszéltem, eltört kezében a turai lovas-rohamban, vitézi önvédelem közben. A súlyosan sebesült tiszt nem szolgálhatta többé fegyverrel a hazát, melyre a leggyászosabb napok következtek. A balsors úgy akarta, hogy saját szemével lássa ő a Temesvárnál szétrobantott magyar sereg roncsait s Világosra épen akkor érjen, midőn a fegyvert lerakták az oroszok előtt. Mint a hogy másfél évvel előbb, épen akkor érkezett a fővárosba, midőn a márczius 15-diki mozgalom heve őt is a legföllengőbb reményekre ragadta; most meg Világoson jelent meg akkor, midőn a fegyverlerakás gyásza az elcsüggedés mély bánatába meríté. Csoda-e, ha a lelkesedés és levertség emlékei mindvégig oly élénken lobogtak és borongtak az ő érzékeny lelkében?

Bujdosva, lappangva, eleintén törekedett török földre kijutni; de ez a szándéka meghiusult s ő Aradra vonult, hová édes anyjának sírja és egy jó nővér, sógor és több rokon szeretete vonta. Ott, internáltan, élte át a legsötétebb időket s csak három év múlva térhetett vissza a fővárosba, hogy újra az írói munkásságnak és néhány év múlva, szerencsés házassága után, egyszersmind a boldog tűzhely örömeinek és kötelelességeinek éljen. Az egykori világfiról senki sem gondolhatta, hogy midőn megnősül s élhet vig és úrias kedvteléseinek, a családi kör annyira le fogja kötni, hogy azontúl ne magának, hanem övéinek éljen, a szó szigorúbb értelmében vett önzetlenséggel, mondhatni: önfeláldozással. De bár életmódja megváltozott, természetének meleg alapvonásai ugyanazok maradtak. A régi jó barát volt azután is, ki a vendégszeretet szívességével fogadta és asztala köré gyakran gyűjtötte az írotársakat, művészeket, régi vitéz bajtársakat és hazatért számüzötteket, kikhez meghittebb viszony kötötte; de maga már nem járt zajosb férfi-multságokba, vendéglőkbe, kávéházakba. Otthonát tartotta legfőbb jónak, s hitvesét és szaporodó gyermekeit legdrágább kincseinek. Írói működésével sem szakított s írt gyakran beszélyt, regényt és szerkesztett képes heti lapot is, de csak rövid ideig, mert az üzlet, még az irodalmi sem volt véreben. Nagy lett az öröme, midőn a közélet jobbra fordult s újra tevékenység pezsgett benne.

de bár a pártéletnek is jelentős tényezője lett, az sohasem jutott eszébe, hogy a sok új pénzintézet alapításából és vasúti vállalkozásból valami hasznot húzzon. Emlékei és vérmérséklete a függetlenségi párthoz kapcsolta, melynek élén akkor sokrabecsült régi barátai: Irányi Dániel és Simonyi Ernő állottak s több országgyűlésen volt e párt képviselője; de bár elveit nyilvános beszédeiben is mindig hévvel hangoztatta, a többség tekintélyes vezérembereivel s a vérünkéből eredt kormány kiváló tagjaival kiméletlenkedni, személyeskedni nem volt szokása. Meg-megharagudott, de nem gyanúsított. Irányit követte abban az elvben is, hogy a lényegben engedni nem szabad, de a modort ízlés szabályozza, nehogy a parlament méltóságában csorba essék. Utóbb, midőn egy váczsi választás erős küzdelme közepett kisebbségben maradt, meghasonlott pártjának nem egy szóvivő emberével, kik vele szemben nem voltak eléggé nyíltak, s akkor nehezteléssel vonult vissza családi körébe, hol gyermekeinek fejlődése bő kárpótlást nyújtott neki, s irodalmi működésben találta ismét örömét. S volt évek óta egy új kedvtelése is: papvölgyi nyaralójában kertészkedett és szállót mivelt, míg csak a láthatatlan ellenség az ő tőkéit is tönkre nem tette.

Igen élénk részt vett a régi honvédek egyesületi működésében és alkalmi ünnepeiben is. Gyakran tartott lelkes beszédet a váczsi és budai honvédsiroknál, s a nagy idők folyásának élénk visszaálmódása utoljára emlékiróvá tette. *Visszaemlékezéseinek* két tartalmas kötete érdekes munka, melynek a korrajzírók még bő hasznát fogják venni. Sok jellemző, bizalmas adat van azokban a forradalom előtti ifjúságról, az ellenzéki életről, a pártviszonyokról, a fejlődő fővárosról, a márcziusi napokból, az akkori irodalom köréből, a szabadságharcz folyásáról, leveretéséről, az üldöztetések idejéből, a Párisban élt száműzöttekről, kiket 1857 telén látogatott meg, köztük huzamosb időt töltve nagy lelki gyönyörűséggel; továbbá a Bach-korszak gyászáról s az ötvenes évek első felének szomorú világáról. Rég múlt időkre gondolván vissza, e könyvét nem írhatta meg az emlékezet némely apróbb tévedései nélkül; de egészben véve e két kötet csupa élet, lélek és jellemzési hűség, az idő egy lelkes tanújának közvetlenségével írva. Az újabb nemzedékek tehetséges írói, a fejlődés folyamában, túlszárnyalhatták műveikkel az ő beszélyeinek

és vigjátékainak értékét; de a *Visszaemlékezések* két becses kötetét más nem írhatta volna meg, csak ő, a ki átélte és érezte azon forgandó idő lelkesüléseit, erőfeszítéseit, dicsőségét és gyászborulását.

És megírta a harmadik kötetet is, mely az önkényuralom idejéből, a tevékenységre ébredt irodalom munkásságáról, a politikai titkos törekvésekről, a nemzeti újjáéledés és az alkotmány visszavívása küzdelmének idejéből számtalan jellemző adatot, egész anyagárt foglalt magába. De egy végzetes föllobbanásának hibájából e kötet kéziratát maga semmisítette meg. Elvitte azt kiadójához, hogy nyomtassa ki azonnal. A kiadó abban a nézetben volt, hogy közzétételét üzleti szempontból jobb volna valamivel későbbre halasztani, mert a két kötet második kiadásából még nem kelt el minden példány. Az érzékeny öreg író e választ kibuvónak tekintette, rögtön megfordult, a kéziratot haza vitte és a kandalló égő tűzébe dobta.

Mindnyájan kárát vallottuk e rögtön-ítéletnek, s mikor nekem pár nap múlva elbeszélte, őszintén megmondtam neki:

— Ezt bizony elhirtelenkedted, kedves öregem!

— Nem kár érte — jegyzé meg kedvetlenül. — A vén fa gyümölcse úgyis fanyar.

— Mint váczi szőlősgazda, másféle tapasztalatra tehetél volna szert. Vén tőkéd termették a legerősebb bort.

— Most már azok sem teremnek! Hagyjuk!

De élete vége felé volt egy irodalmi öröme is. Mindig lelkesülten gondolt Petőfire, s mikor a társaság, mely e nagy lyrai költő nevét viseli, megválasztotta őt és Pálffy Albertet dísztagoknak, hogy az egykori «tízek» élni maradt utolsó három tagja, (Jókai Mór a harmadik) ott legyen a társaság kapcsában, ez a megemlékezés egész az elérzékenyülésig megörvendezteté. Csakhamar el is foglalta székét, egész megifjodott hévvel emlékezve a magyar lyra halhatatlanjáról, ki neki kedves barátja volt már akkor, midőn a kóbor ifjútól még a *Versek* első kötete sem jelent meg.

Sietett most emlékezni a dicsőről, nehogy elkéssen vele. Mert ekkor már kezdett betegeskedni, álmatlankodni, nehezen lélegzeni. Támadt egy új kedvetlensége is. Kalap-utczai házu-
kat kisajátítási eljárás alá fogták, s hiába volt a vigasztaló szó, hogy jól megfizetik, bántotta a gondolat, hogy el kell

hagynia azt a hajlékot, melyben csaknem négy évtizedet töltött nejével háborítatlan boldogságban, s melyben született négy kedves leánya, kiknek egyikét a Klauzál Gábor 1848-diki miniszter fia vette nőül, s három derék fia, kiknek nevelése mindig egyik boldog gondja volt.

A családi élet meleg légkörében a gondos ápolás sokat enyhített ugyan súlyos baján, mely a véredények gyógyíthatatlan betegsége volt, s ez a szeretettel végzett ápolás úgyszólván egy egész évvel hosszabbította meg életét; de sok reménye már magának sem volt, noha nem tartozott a sötéten látók közé. Tudott még örvendeni is, olvasta mindig a lapokat, s hálát adott a gondviselésnek, hogy megérhette nemzetünk ezredévi nagy ünnepét s láthatta — legalább egyszer — az országos tárlat gazdagságát.

Kötelességeit is igyekezett teljesíteni s a múlt év tavaszán még részt vett a Kisfaludy-Társaság dráma-pályázati bírálásában, olvasgatva a deési millenáris színműveket; de ekközben már el-elborúlt a kedélye s közeledő végét emlegette. Midőn biztattam, búskomoly mosolylyal fordult felém.

— Magad sem hiszed! Elöttem áll a kettős kasza, a 77 esztendő. Abba én is bele botlok. Elég is volt, bár fáj megválni ettől a jó feleségtől és ezektől a szerető gyermekektől.

A múlt nyarat azonban még, papvölgyi kedves fái közt, minden kinosabb szenvedés nélkül töltötte. Álmatlan éjeit gyöngéden titkolta övéi előtt, kiket nem akart szomorítani. Mikor azonban ősszel családotul beköltözött a fővárosba, a vácsi pályaháztól fájó mosolylyal nézett vissza s elröppent ajkáról a végbúcsú:

— Adieu, Papvölgye!

A fővárosba törődve, de nem megtörten érkezett vissza, noha már alig több, mint egy múltó hétre. Reggelenként még fölolvastatott magának pár hírlapot, melyekben főleg a képviselőválasztások hírei érdekelték élénken; egyik jó fiával még elég nagy sétát tett az utcákon, gyönyörködve szokása szerint Buda-Pest folytonos szépülésében; az utolsóéltti este még együtt vacsorált és beszélgetett családjával s csak a legutolsó nap hagyta el a beszéd kedve. És november elsején, este, minden nagyobb halálküzdés nélkül halt meg szívszélhűdésben.

A végzet úgy intézte, hogy ha már ki kell költöznie a családi házból, hol oly hosszú ideig élt boldogan: annak fájdalmát ne érezhesse.

Temetésén, november 3-dikán, a halotti gyülekezet sokasága, annyi kiváló férfi és nő részvétele s a búcsúzó beszédek megindító hatása mutatták, hogy elvesztését mennyien és mennyire fájlalják.

Mintha nem is egy, hanem több embert temettünk volna ez egyben!

Lovagias férfit, vitéz katonát, vidám tollú író, hű barátot, szeretetreméltó világfit s önfeláldozó családapát.

Mindez teljes összhangba olvadtan élt ő benne, míg e föld színén járt s mindezt együtt kellett elveszteni benne, a mint meghalt.

Midőn én most az emlékezés tükörében igyekeztem képét megvilágítani, úgy érzem, hogy nem háritottam rá olyan dicsőséget, mely ellen, ha élne, maga is tiltakoznék. Jelleme és nemes élete lebegtek főleg előttem, mert meggyőződésem, hogy a jellem ér annyit, mint a tehetség s a szép életnek van annyi hatása, mint a szép műnek.

A maga korának hű és igaz fia volt ő, kit eszmények hevítettek s ki minden téren buzgón, becsülettel teljesíté kötelességeit.

Így marad ő meg — a halálon túl is tovább élve még egy darabig — barátainak, tisztelőinek kegyeletében és a gyászba borúlt család bánatában.

VADNAY KÁROLY.

A POSTA-TAKARÉKPÉNZTÁR ÉS A POSTA KÖZREMŰKÖDÉSE A KÖZADÓK BESZEDÉSE KÖRÜL.

A közadók helyes kivetése, beszédése és elszámolása, szóval: az adóadministratio igen jelentékeny tényező úgy az államháztartásra, mint az adózó polgárra nézve és a szerint, a mint jól vagy rosszul működik, érezhetően enyhítheti vagy súlyosbíthatja az adóteher viselését.

Nemcsak a kivetés, beszédés és elszámolás költségei esnek latba, sokkal fontosabb ezeknél az, hogy a kivetés helyesen és kellő időben történjék; — hogy semmi adótárgy ki ne maradjon; — hogy az adózó adótartozásának cziméről, kivétési alapjáról és összegéről megfelelő időben értesítessék, — hogy a behajtás akként történjék, hogy a teher általa ne súlyosbíttassék, tehát oly időben, midőn az adókötelezett rendes körülmények között pénznél van; végre, hogy a lerovás ne legyen sok szaladgálással és várakozással összekötve, valamint hogy a befizetett összegek elszámolása és könyvelése között oly kapcsolat legyen, hogy azok hiány és idővesztegetés nélkül, gyorsan az állam rendelkezésére jussanak, az adókötelezett pedig mindig tájékozva legyen, hogy mennyivel, mily czímen és mely időre tartozik még.

Az adóadministratiónak ez eszménye teljes mértékben talán sehol sincs elérve, de meg van közelítve Angliában és sok tekintetben Németországban és Franciaországban. Azon intézkedések és berendezések, melyek ez országokban oly kedvező eredményre vezettek, azonban annyira elütnek egymástól, oly szorosan simulnak ez országok különböző viszonyaihoz, hogy másutt czélszerűen nem utánozhatók. Az adó-administratio egyáltalán annyi tényezőtől függ; oly

szoros kapcsolatban van az adók nemeivel, a helyhatósági (autonom) és állami hatóságok szervezetével, illetékességi körével, helyes és kifogástalan működésével, valamint a közönség szokásaival és gondolkodás módjaival, hogy mindenik ország közigazgatásának ezt az ágát, csakis saját viszonyainak szigorú tekintetbe vételével, saját módja szerint helyesen rendezheti be.

Ausztriának viszonyai, noha sokban eltérnek, mégis még leginkább hasonlítanak a mieinkhez, és bár 1867 óta, a midőn adóadministratióink az osztrák administratiótól szétvált, ott számos intézkedést tettek, melyek többé-kevésbé használtak ugyan, és némileg jobb állapotokat teremtettek, de a kérdést jól megoldani ott sem sikerült, miért is az ott is folyton napirenden van. A jövedelmi és kereseti adók reformálása alkalmával aztán az a terv is fölmerült, hogy ez adók nyilvántartását, kezelését és beszedését a postatakarékpénztárra bizzák. Sőt voltak sokan, kik azon vérmes reménnyel kecsegtették magokat, hogy ez úton sikerülni fog az összes adók kezelését a postatakarékpénztárra ruházni, és az adóhivatalokat teljesen megszüntetni. Ehhez hasonló eszmék Ausztria révén mihozzánk is átszivárogtak és néhány kereskedelmi kamara e tárgyban már föl is irt a miniszteriumhoz, miért is időszerűnek látszik e kérdéssel közelebről foglalkozni.

Ha csak arról van szó, hogy a már kivetett és nyilvántartott adók beszedése körül postatakarékpénztárunk közreműködjék és így az adóhivatalok teendőin könnyítsen, postatakarékpénztárunk kétségkívül tényező lehet e teendők körül; de sokkal jelentékenyebb és hatékonyabb tényező lehetne maga a posta. Ha azonban arról van a kérdés, hogy nemcsak a már előírt és nyilvántartott adóösszegek részbeli beszedése, hanem azok nyilvántartása is a postatakarékpénztárra ruháztassék és az adóhivatalok megszüntessenek, úgy ezt megvalósíthatónak már azért sem tartom, mert az adóhivataloknak az adóösszegek beszedésén kívül, még számos más teendői is vannak, melyeket sem a postatakarékpénztár sem a posta helyesen és kifogástalanul nem végezhet.

Mielőtt a postatakarékpénztárnak és a postának közreműködése az adók beszedésénél vázolatnék, szükségesnek mutatkozik a postatakarékpénztárnak és a postának tulajdonképeni föladatát néhány vonással megvilágítani. A magyar

királyi postatakarékpénztár igen előnyösen különbözik az angol, francia és olasz postatakarékpénztároktól abban, hogy működési körébe a check- és clearing-forgalmat fölvette, melyel kivüle még csak az osztrák postatakarékpénztár foglalkozik. Postatakarékpénztárunk működése három csoportra oszlik, melyek egymással szoros kapcsolatban vannak. E csoportok a következők:

a) oly összegek gyűjtése és gyümölcsoztetése, melyeket akár csekélységek miatt, akár a betevő személyes viszonyai miatt a magántakarékpénztárak előnyösen nem kezelhetnek. Ezt a célját akként éri el, hogy az összes magyar királyi postahivatalok, kerekszámban 4000-en, mint egymás közt is összeköttetésben levő fiókjai működnek, úgy hogy a betevő egy és ugyanazon könyvecskéjére az ország bármely részében, bármely postahivatalnál, költség és fáradság nélkül, nemcsak apróbb összegeket — egy koronától fölfelé — folyton betehet, hanem betétét akár egészben, akár részben, bármely postahivatalnál ki is veheti. A kiknek keresete oly csekély, hogy egyszerre egy koronát sem nélkülözhetnek, azok számára a posta ugynevezett «Takaréklapokat» adott ki, melyekre apródonként egy korona értékig terjedő levéljegyeket ragaszthatnak, mi, ha megtörtént, a takaréklapot bármelyik magyar királyi postahivatal egy koronás betétnek elfogad. Azonkívül még azt az előnyt is nyújtja a postatakarékpénztár betevőjének, hogy, ha könyvecskéjét kellően meg nem őrizheti, mi az alsóbb néposztálynál elég sűrűen megtörténik, és az tőle eltulajdoníttatik vagy más módon veszendőbe megy, betéte még sem kerül illetéktelen kezekbe, mert az összeg nem a könyvecske előmutatójának, hanem a betét jogos tulajdonosának fizetetik ki, ki egyébként minden költség nélkül aránylag rövid idő alatt, könyvecskéjének másolatához juthat. Mily jótékonyak és eredményesek ezek a berendezések, mutatja az a körülmény, hogy tíz évi fönállása óta postatakarékpénztárunkba 747 ezer egyén apródonként kerekszámban 123 millió koronát rakott volt be, és hogy az 1895 év végén 276 ezer egyénnek 21 millió korona követelése volt, kik közül 150 ezernek követelése 20 koronán alul maradt;

b) magyar állampapiroknak, ide értve azon értékpapirokat is, melyekért a magyar állam biztosítást vállalt, az országban leendő elhelyezésének megkönnyítése és terjesztése. Ezt

a czélját akként éri el, hogy betevői számára ily papirokat külön díj fölszámítása nélkül, a napi árfolyam szerint vásárol, azokat a tulajdonos kívánatára díjmentesen megőrzi és kezeli; az esedékes kamatokat kellő időben számára beszedi és javára írja; állami sorsjegyeknél a huzásokat ellenőrzi és a tulajdonost a történt változásokról értesíti; kívánságára a papirokat neki bármikor kiszolgáltatja vagy a napi árfolyam szerint értékesíti és a befolyt összeget rendelkezésére bocsátja. Ezt a berendezést a közönség nem vette annyira igénybe, mint a hogy azt várhatni lehetett volna. Tíz évi főnállása óta postatakarékpénztárunk betevői számára mindössze csak tizenkét millió korona névértékű papirokat vásárolt, melyek közül 1895 év végével csak 3·5 millió korona értékű volt őrizetében; — végre

c) a készpénzkészletek szétforgácsolásának lehető megakadályozása és a tartozásoknak compensatio útján való kiegyenlítése. Ezt a chek és clearing által éri el, melynek segítségével, minimalis, a regie-költséget alig fedező kezelési díjakért, a számlatulajdonos rendeletére és betétösszege erejéig, az ország bármely részében és újabb időben Ausztriában is, bármely magas összegig fizetéseket teljesít; a számlatulajdonos javára a különböző postahivataloknál befizetett összegeket összegyűjti és rendelkezésére tartja; valamint a számlatulajdonosok egymás közti követeléseit és tartozásait kívánatukra, számlájokon teljesítendő hozzá- és leírás által kiegyenlíti és e mellett még a számlatulajdonos követelését két százalékkal gyümölcsözteti. Ez az intézkedés már jobban bevált; az 1895 év végével a számlatulajdonosok száma 3767-re emelkedett, kik számára a postatakarékpénztár csak az említett év folyama alatt, tehát egy évben 652 millió koronát beszedett és 651 millió koronát kifizetett. Nem oly kedvezően alakult a számlákon való kiegyenlítés, melyeken kerekszámokban csak 130 millió korona tartozás egyenlített ki.

E rövid vázlatból is kitűnik, mily fontos föladatai vannak nálunk a postatakarékpénztárnak, melyekhez képest alkotott meg szervezete is, és melyeknek meg is felel. Új föladatokat postatakarékpénztárunk csak úgy és csak annyiban vehet föl működési körébe, a mennyiben azokat a meglevő szervezetébe czélszerűen, alapjának megingatása nélkül beillesztheti. És e tekintetben még egy igen fontos föladat

vár megoldásra, mely csakis a posta és a postatakarékpénztár együttes közreműködésével oldható meg sikeresen, és mely keretökbe be is illeszthető, tudniillik a munkásrokkantak biztosítása, mely idővel bizonyára a mezei munkásokra is fog kiterjedni; és mely bármennyire is szabadkozunk ellene és bármily nehézségek állják útját ez idő szerint, nálunk is csak idő kérdése.

Az előadottakat szem előtt tartva, postatakarékpénztárunk az adók beszédése körül czélszerűen csak annyiban működhetik közre, hogy a számlatulajdonosok adótartozását, azok rendelkezésére check útján az illető adóhivatalhoz juttatja. Az ily mérvű közreműködés azonban vajmi keveset könnyítene az adóhivatalok és az adófizetők teendőin. Valamivel jelentékenyebbé válhatnék a postatakarékpénztár közreműködése akkor, ha valamennyi adóhivatal és állampénztár a postatakarékpénztárnál számlát nyittat, mely esetben nemcsak a számlatulajdonos adói és egyéb állami tartozásai és követelései a számlákon való egyszerű hozzá- és leírással volnának kiegyenlíthetők, hanem az adóhivatalok egymás közt és egyéb állami pénztárak közt fölmerülő tartozások és követelések is. Sőt oly adófizetők is leróhatnák ez uton adótartozásukat, kiknek a postatakarékpénztárnál számlájok nincsen, ha az illető adóhivatal őket a postatakarékpénztártól nyert úgynevezett «Befizetési lapok»-kal ellátja, melyek alapján minden magyar királyi postahivatal az illető adóhivatal számára befizetéseket díjmentesen elfogad. Ez az eljárás azonban már bonyolultabb. Mindenekelőtt az adóhivatalnak ily számozott és kellően jelzett «Befizetési lapok»-at a postatakarékpénztártól kellene beszereznie és az adókötelezettek közt kiosztania; ezeknek pedig a kapott lapokat kellene megőrizniök, hogy akkor, ha adófizetést akarnak teljesíteni, kéznél legyenek. Közönségünket ismerve, a kiosztott «Befizetési lapok» alig egy harmada kerülne vissza.

Sokkal egyszerűbben és előnyösebben, a postatakarékpénztár közbenjötte nélkül, könnyíthetné az adóbefizetést maga a posta.

A magyar postahivatalok postautalványi forgalma oly nagy és kiterjedt — 1895-ben csupán a befizetések megközelítették az egy ezer millió koronát — hogy a befizetett összegek mintegy harmincz százalékát, tehát 300 millió koronát

a befizetés helyén, még a befizetés napján másutt történt befizetések kiegyenlítésére használhattak föl. Ez az összeg tehát mintegy helyi kiegyenlítéseül szolgált, melynek hiányában abban az évben 300 millió koronát kellett volna ide és tova küldeni, mi nemcsak elég jelentékeny költséggel, de idővesztegetéssel is járt volna. És habár szemben az ország mindennapi pénzmozgósításával — hisz csupán a posta a mondott évben, csak nyilvánított értékben négy ezer millió koronát a szállított, — a nem nyilvánított értékben szállított összeg pedig ennek legalább kétszeresét teszi ki — a fentemlített compensationalis összeg nem nagy, az mégis a mi aránylag szegényes viszonyaink között latba esik és a meglevő készpénznek forgatásában meg nem vetendő könnyítést képez.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a forgalom emelkedésével az egy és ugyanazon helyen történt be- és kifizetések közti különbség csökken, a compensationalis összeg tehát emelkedik. Ez ugyancsak általánosságokban áll, mert nálunk a forgalom nem ritkán igen szeszélyesen alakul, a mennyiben voltak és vannak városok, sőt egész vidékek, a hol az év egy részében a befizetések folyton jelentékenyen meghaladják a kifizetéseket, míg egyszerre egy-két hónapra a viszony teljesen megfordul, és az illető postahivatalokat a kifizetések eszközölhetésére naponként pénzkészlettel kell ellátni; kivált szegényebb vidékeken a legkisebb változás érezteti magát. Ha valamely vidéken vagy kisebb városban pár nagyobb építkezés folyik, vagy a katonai helyőrség szaporodik vagy csökken; vagy saionczikkek, minők: gyümölcs, virág, apró major-ság, s e féle szállítása kezdődik, annak hatása azonnal az illető postahivatal készpénzforgalmában mutatkozik. Nagyban és egészben azonban az eredmény mégis az, hogy mennél nagyobb valamely postahivatal készpénzforgalma, annál nagyobb a compensatio.

A postahivatalok készpénzforgalma akként van berendezve, hogy minden egyes postahivatalnak napi pénzkészlete időről időre a szerzett tapasztalat szerint állapított meg. A mi nála ez összegben túl befolyik és a teljesített kifizetések után még fönmarad, azt még aznap beszállítja az igazgatóság pénztárába, a milyen kilencz van az országban, és pedig Budapesten, Kassán, Kolozsvárott, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban, Sopronban, Temesvárott és Zágrában. Az igazgatóság

pénztára az összegeket még a beszállítás napján földolgozza, abból a hozzá utalt postahivatalokat a szükséges pénzkészlettel ellátja, a fönmaradó részt pedig Budapestre az országos posta- és távirdapénztárba szállítja, a hova néhány nagy forgalmu postahivatal nélkülözhető készpénzösszegeit közvetlenül is szállítja. Az országos posta- és távirdapénztárba ekként átlag naponként mintegy két millió korona szállítatik be. Az ellenörzés, hogy minden egyes postahivatal a nélkülözhető pénzkészletét kellő időben beszállítja, egyszerű, de folytonos, szigorú és hatályos; valahányszor valamelyik postahivatal a szükségesnél nagyobb összeget tart vissza, kérdőre vonatik, esetleg pénzbírsággal sújtva. Csak ekként vált lehetőséggé az egyes helyeken történt befizetéseket gyorsabban összegyűjteni, mint a hogy a kifizetések eszközöltethetők voltak, és így sikerült a magyar postának, mely semmiféle forgó tőkével ellátva nincs, ily jelentékeny összegeket — ha a be- és kifizetéseket külön-külön vesszük, egy éven át kétezer millió koronát — minden akadály és késedelem nélkül közvetíteni.

A postának és a postatakarékpénztárnak e pénzközvetítése, észrevétlenül s a nélkül, hogy az a köztudatba átment volna, már eddig is mérhetetlen szolgálatot tett hazánk közgazdaságának, mely szolgálat a valuta teljes helyreállításával csak fokozódni fog. Korunk kereskedelme oly nagy arányú; a javak oly gyorsan és oly sokszor mennek át egyik kézből a másikba; az ipar, és kivált a nagyipar a mindennapi elodázhatatlan kiadásokra oly nagy összegeket foglal le, hogy minden ezen ügyletek, daczára a kereskedelmi hitelnek, váltóknak és fedezetlen papírpénzeknek, a jelenleg meglevő érczpénzkészletekkel, oly intézmények nélkül, melyek a követelések compensatióját elősegítik, akadálytalanul lebonyolíthatók nem volnának. A productio és kereskedelem terén egymás közt versenyző országok közül, tehát azok vannak előnyben, a hol a bankár-üzlet és a készpénzt helyettesítő intézmények legjobban vannak kifejlődve, és a hol mérsékelt összeggel a legnagyobb forgalmat lehet lebonyolítani, vagyis a hol aránylag a legkisebb forgó tőkére van szükség.

Hogy mely országok vannak e tekintetben a legjobb helyzetben, kereskedelmők nagysága, összehasonlítva a forgalomban levő pénz nemek összegével, nyujthat leginkább tájékozást. Az egyes országok belkereskedelem nagyságáról con-

crét számaink nincsenek. Igyekeztek ugyan annak terjedelmét a vasuti szállítások után meghatározni, de alig hiszem, hogy az helyes képet nyujthasson róla. Tán még inkább a külkereskedelem terjedelméről lehet következtetni a belkereskedelem terjedelmére. Az alább elősorolt országok külkereskedelme a *Gothai Almanach* szerint 1895-ben a következő számokat mutatja:

	bevitel	kivitel	összesen		
Nagy-Britannia	416	285	701	millió	£
Franciaország	4919	4589	9508	«	franc
Németország	4120	4246	8366	«	márka
Ausztria-Magyarország	727	742	1469	«	forint
Olaszország	1187	1037	2224	«	lira

vagyis korona értékre átszámítva:

Nagy-Britannia	8320	5700	14.020	millió	korona
Franciaország	3935.2	3671.2	7.606	«	«
Németország	4120	4246	8.366	«	«
Ausztria-Magyarország	1454	1484	2.938	«	«
Olaszország	949.6	829.6	1.779.2	«	«

E számok arányában alakulhatott a felsorolt országok belkereskedelme is. Ha már most vizsgáljuk, hogy ez országoknak, forgalmuk lebonyolítására mily pénzkészletök állott rendelkezésre, azon bankok üzleti számaint kell megvizsgálunk, melyek a nevezett országokban készpénzforrássul szolgáltak. Ezek a bankok a következők: Nagy-Britanniában az Angol bank, Franciaországban a Banque de France; Németországban a Reichsbank, két kisebb intézettel; Ausztria-Magyarországban az Osztrák-Magyar Bank és Olaszországban a Banca d'Italia.

E bankok a *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik u. Verwaltung* V. kötete 160 lapján foglalt, Berger J.-től származó közlemény szerint 1895 év végével koronaértékre átszámítva a következő állást mutatták:

Nagy-Britannia	795	kor.	arany	
	622	«	ezüst	
	576	«	bankjegy, összesen	1993 millió korona
Franciaország	1970	«	arany	
	1177	«	ezüst	
	3147	«	bankjegy, összesen	6294 millió korona

Németország	1256 kor. arany és ezüst
	1649 « bankjegy, összesen 2935 millió korona
Ausztria-Magyarország	336 « arany
	278 « ezüst
	1016 « bankjegy, összesen 1630 millió korona
Olaszország	279 « arany
	65 « ezüst
	787 « bankjegy, összesen 1131 millió korona.

Ez összegekhez még járulnak mindegyik országban bizonyos, a szabad forgalomban levő, csak megbecsülés szerint hozzávetőlegesen megállapítható mennyiségű ércpénzösszegek, melyeket Ausztria-Magyarországban és Olaszországban az államjegyek helyettesítik, valamint a nem jelentéktelen mennyiségű váltópénzek is, de mind ez azonban az összehasonlítást nem igen alterálja, és kézzelfoghatólag mutatja azon berendezések és intézmények nagy fontosságát, mely a készpénz gyors forgalmában és még inkább helyettesítésében rejlik.

Áttérve már most a részletekre, hogy miként könnyíthetne nálunk a posta az adófizetők és az adóhivatalok teendőin, még előre kell bocsátanom, hogy erre 1881-ben már egyszer a magyar királyi pénzügyminiszterium hozzájárulásával kísérlet történt, de minden siker nélkül. A pénzügyi miniszteriumban abból indultak ki, hogy az adóhivatalok a postán beküldött adóösszegekkel és illetékekkel csak akkor fognak boldogulhatni, ha külön berendezett postautalványi űrlapokkal érkeznek, és pedig külön űrlapok a közadók és külön az illetékek számára. E mellett a kereskedelmi miniszteriumban nem akartak lemondani a különben elég mérsékelt postadíjakról; az adóhivatalok pedig még azonfelül követelték, hogy az adófizető utólagosan mutassa be adókönyvecskéjét, illetve fizetési meghagyását, az adóhivatalnál. Daczára mind ezen nehézségeknek, kezdetben a közönség egy része megkísérelte élni ezen berendezéssel, de csakhamar abban hagyta, úgy hogy ma már alig tudja valaki, hogy ilyen berendezés van nálunk. Mindenekelőtt nehézséget okozott a közönségnek, a különböző űrlapok helyes kitöltése, melybe magát beletalálni nem tudta; aztán kifogásolták a postadíj fizetését akkor,

midőn az államnak pénzt küldenek. Még ezeknél is nagyobb baj volt az, hogy az adóhivatalok nem ritkán a beküldött összegeket más tartozás lerovására könyvelték, mint a milyenre a beküldő azt szánta volt; vagy épen más, hasonló nevű adófizető javára irták, akár mivel a beküldő nevét, foglalkozását és lakását elég érthetően az utalványlapra föl nem jegyezte, akár mivel az adóhivatal a följegyzéseket tévesen olvasta, vagy pedig mivel könyvei nem elég pontossággal voltak szerkesztve. Mindezen esetekre fordultak elő példák, és az azokból keletkezett tévedések rendbehozatala annyi munkával járt, hogy az adóbeszolgáltatás e módja semmiféle könnyítést nem nyújtott és azokat, kik azt megkísérelték, annyira elkeserítette, hogy teljesen fölhagytak vele.

Ezen, és még számos más kisebb, itt föl nem sorolt bajok előzetes és gyökeres orvoslása nélkül, minden kísérlet az adók gyorsabb és pontosabb behajtására, és az adófizetők, valamint az adóhivatalok teendőinek könnyítésére, meddő fog maradni és csak a zürzavar emelésére fog vezetni. Mindenekelőtt az adók és illetékek nyilvántartását és könyvelését akként kellene rendezni, hogy az egyszerű és könnyen áttekinthető legyen és az adófizető összes tartozásáról biztos és hű képet nyújtson; szóval, hogy úgy az államot, mint az adófizetőt minden pillanatban biztosan tájékozhasssa, mily czímen mennyi összeget követel, illetőleg mily összeggel tartozik még, és mennyi abból és mikor esedékes. Azon adófizetők számára pedig, kik adójokat közvetlenül az adóhivatalnál róják le, meg kellene szüntetni az adókönyvecskéket.

A kö zadók kezelése és elszámolása, noha kivált 1883-ban sok változás történt rajta, alapjában még mindig az, melyet annak idején Ausztriától átvettünk. Nem tekintve, hogy nehézkes és sok irással és munkával jár, nem nyújt kellő áttekinthetést, és alapot ad az adóhátralékok félelmetes fölszaporodására. Az 1894. évi állami zárszámadásban például, mely év pedig a jobbkezelési évek közé számítható, a következő adóhátralékok van nak kimutatva :

34.286	millió forint behajtott	földadó	mellett	11.745	millió forint hátralék
11.764		házaadó	"	3.380	
22.329		kereset-adó	"	6.260	
3.527		számadásra kötelezett vállalat adója	"	0.925	
2.158		hadmentesítési díj	"	2.871	
17.303		jöv. pótagó	"	4.834	
1.344		késedelmi kamat	"	2.739	
0.144		adóbehajtási illeték	"	0.881	
0.078		adóbehajtási költségterítmény	"	0.684	
32.063		szeszadó	"	5.599	
3.185		sóradó	"	0.897	
5.432		czukoradó	"	1.214	
5.711		ásványolaj-adó	"	3.247	
1.859		fokozati illeték	"	1.198	
16.877		százaléki	"	16.777	
1.504		egyéb	"	0.608	
1.351	egyenérték	"	0.604		
0.097	főlemelt	"	0.926		

tehát 161.552 millió forint behajtott összeg ... .. mellett 65.389 millió forint hátralék, vagyis a behajtott összegnek 40%-a.

Egyike a legszomorúbb következménye e szerfölött nagy adóhátralékoknak az, hogy a nép alsóbb és középosztályainál lerontja közhatóságaink tekintélyét és a hitet pártatlanságukba és jóhiszeműségökbe. A ki csak keveset is érintkezik a néppel és megfordul a vidéken, lépten-nyomon hallhat meséket, miként vonják ki magokat az adófizetés alul a vármegye befolyásosabb férfiai, és miként sikerül nekik a hatóságok jóakarátú tétlenségével még előírt adótartozásuk lerovását is addig-addig halogatni, míg valamely alkalom leírására vagy mérséklésére kínálkozik. Nem szükséges hangsúlyoznom, hogy ez és ezekhez hasonló granusítások alaptalanok. A ki csak némi bepillantást nyert közigazgatásunkba, mely sokkal jobb hírnél, tudni fogja, hogy ily kijátszások lehetetlenek, de a hit, hogy ez mégis megtörténik, széles körökben van meg, és kinek egyszer rossz hírét költötték, az ritkán szabadul meg tőle. Nagyon kívánatos, sőt szükséges volna tehát, hogy a kormány a zárszámadáshoz mindég azon hátralékosok névsorát, törvényhatóságok szerint rendezve, közölje, kik 500 frtnál nagyobb hátralékkal tartoznak, valamint azok névlajstromát is, ugyan csak törvényhatóságok szerint rendezve, kiknek 250 forintnál nagyobb tartozásuk leiratott. Ez egyrészt elejét venné a föntemlített granusításoknak, másrészt sokakat serkentené, hogy adójokat kellő időben leróvják.

A fentemlített nagy adóhátralékok azt is bizonyítják, hogy nemcsak egész adórendszerünk rossz, hanem az adók behajtása és könyvelése sem felel meg a követelményeknek és javulásra szorul. A könyvelés berendezése mindenesetre egyike a kényesebb és nehezebb föladatoknak, mely a jelenlegi könyvelési rendszer keretében alig lesz megoldható. Nagyon czélszerű lenne e tekintetben kereskedelmi szakköröket is nemcsak meghallgatni, hanem általok javaslatokat kidolgoztatni, és ha elfogadhatóknak mutatkoznak, jól meg is díjazni.

Egyik első követelménye a jó könyvelésnek az, hogy minden pillanatban könnyen és biztosan tájékoztassa úgy az államot, mint az adófizetőt követelésének, illetve tartozásának teljes összegéről és az esedékességi időről. E tekintetből czélszerű volna, hogy oly esetekben, midőn az adófizetőnek több helyen van adótárgya, az adó minden pótlékaival és járulékaival (községi- iskolai stb. adó, vízsabályozási járulékok, állami kölcsönök törlesztése és ilyfélék) ugyan mindenütt ott vettessék ki, a hol az adótárgy van, de az összegek beszedése egy és ugyanazon adóhivatalhoz utaltassék, mely a pótlékokat és járulékokat is beszedné és az illető helyre (községhez, vízsabályozási társulathoz stb.) juttatná. Az adófizető pedig az átutalás alkalmával értesítenék, adója mely adóhivatalnál, ennek főkönyvének mely számában és mely lapján van előírva; és mily czímen mennyi összeggel és mely pótlékokkal és járulékokkal van megállapítva.

Az adófizető aztán tartozásának összegeit három különféle módon juttathatná az adóhivatalhoz, mind a három módot egymás mellett is használván, a mint épen körülményei azt magokkal hozzák.

Az első mód az volna, hogy adóösszegét valamelyik postalhivatalnál közönséges, de díjmentes postautalvánnyal adja föl. A már évek óta közforgalomban levő postautalványi űrlapokat mindenki ismeri; kitöltésökhöz közönségünk már szokva van, úgy hogy az senkinek nehézséget nem okozhat, különben, a mint az alábbi minta mutatja, berendezésök az adóösszegek beküldésére teljesen alkalmas.

Minta.

<p>SZELVÉNY.</p> <p>Feladó neve és lakása: Kovács János bizo- mányos, Újpest, Mester utca 22.</p> <p>Utalványozott összeg ≡62≡frt≡30≡kr.</p> <p>Írásbeli közleményre szánt hely: XI. főkönyv 18. lap részletfizetés az 1897 évi kereseti adómrá.</p> <p>A felvevő postahivatal kelti betűzője:</p> <div style="text-align: center;">○</div>	<p>Ezen szelvényt a czímfizet fél által itt levághatják.</p>	 <p>Impugnációsági kerületet jelző helyezőző</p>	<p>Ára fél krajczár. Kifizetési szám _____</p> <p>POSTA-UTALVÁNY.</p> <p>Osztr. ért. 62 forint 30 krajczárról, azaz ≡≡≡Hatvankét forint≡≡≡ frt ≡30≡ kr.</p> <p>Czim: M. kir. Adóhivatal</p> <p>Rendeltetési hely: Budapest</p> <p>Lakás (városrész, utca stb.) } Várnegyház. vagy utolsó posta }</p> <p>Bevételi szám _____</p> <p>Felv. hivatal: _____</p> <p>A felvevő posta- hivatal kelti betű- zője:</p> <div style="text-align: center;">○</div> <p>A felvevő közeg aláírása:</p>	<p>(A frankó- jegyek ide ragasztan- dók.)</p> <p>Ezen úrlap csak a helyföldi, továbbá az Ausztriával és a megszálított tartományokkal való forgalomban használandó.</p> <p>Adóösszeget. Fortinmentes.</p>
--	--	---	---	---

A postahivatalok ily postautalványokkal teljesen úgy járnak el, mint bármely más postautalvánnyal, legfeljebb utasítandók volnának arra ügyelni, hogy a földő az utalvány szelvényén az adóhivatal főkönyvének számát és ennek lap-
számát mindig olvashatóan és félreértetlenül följegyezze. A kézbesítésnél az adóhivatal, mihelyt a postautalványt át-
vette, az összeget azonnal bevételezi és az adófizető javára írja; a bevételezés és könyvelés adatait pedig úgy az utalvány-
lapra, mint a szelvényre hibátlanul följegyzi és a szelvényt ez alkalommal az utalványról leválasztja és megőrzi; az utal-
ványt magát pedig készpénz gyanánt megtartja. Ha már most készpénz-beszolgáltatást kell tennie, vagy posta útján kész-
pénzt valahova küldenie, könyvelt és kellően nyugtázott postautalványokat ad át a postahivatalnak pénz gyanánt és csak a netáni maradékot, vagy azon postautalványok összegét veszi föl készpénzben, melyre helyben teljesítendő fizetésekre
szüksége van. Csak a hó utolsó napján, a postahivatalok számadásainak helyes alakulása végett, mindazon postautal-
ványok összegét kellene fölvennie, melyek a hó folyama alatt megérkeztek, de addig be nem váltottak, valamint a hó első
hetében azon postautalványok összegét is, melyekre a befize-
tés az előző hóban történt. Egváltalan kívánatos, hogy a posta-
utalványok lehetőleg befizetésök sorrendjében váltassanak be.

A második mód a postatakarékpénztár útján való befizetés volna, mely azonban a postatakarékpénztár-számlatulajdonosok adótartozására szorítkoznék, de ki nem zárva azt, hogy a számlatulajdonos adótartozását a másik két mód szerint is le ne róvhatná. A befizetés akár cheque-vel, akár pedig a számlákon való kiegyenlítés által történhetnék, mert minden körülmények közt kívánatos volna, hogy mindegyik adóhivatal és állami pénztár a postatakarékpénztárnál számlát nyitasson.

A harmadik mód közvetlenül az adóhivatalnál teljesítendő lerovás volna.

Minden adó azon napon lerovottnak tekintetik, a mely napon a felvevő postahivatal az összeget átvette, mely nap, úgy a földadóvevényen, mint a postautalványon és annak szelvényén föl van tüntetve. Ha a postatakarékpénztár útján történik a befizetés, a lerovás azon napon történtnek tekintetik, a mely napon a postatakarékpénztár a cheque-et kiállította, illetve a számlákon a le- és hozzáírást teljesítette.

Minden befizetésről, történt legyen az akár postautalvánnyal, akár a postatakarékpénztár útján, akár pedig közvetlenül az adóhivatalnál, az adóhivatal az adófizetőnek, körülbelül az alábbi minta szerint szerkesztett «Értesítést» állít ki, mely egyúttal nyugtául is szolgál.

ELŐLAP.

Az.....i adóhivaltaltól. ....főkönyv.....lapszám.

ÉRTESÍTÉS.

Van szerencsénk Uraságotat értesíteni, hogy a.....postahivatalnál 189...évi.....hó.....dikán.....szám alatti postautalványra befizetett.....frt...kr. azaz.....frt...kr. mai napon hozzánk érkezett és.....tétel alatt bevételezve.....adótartozása törlesztésére fordított.

Összes adótartozása az 189...dik évre volt.....frt...kr. Erre törlesztett.....izben.....frt...krt.

A még fennmaradó tartozásból.....frt.....krmji részlet 189...évi.....hó.....dikán esedékes.

Adótárnok
aláírása.

Ellenőr
aláírása.

Az adófizető pontos czime :

HÁTLAG.

Tudnivalók. 1. Ha az összeg postautalvánnyal küldetik, az utalványlap szelvényére pontosan és félreérthetetlenül fel kell jegyezni: a) az adófizető nevét, foglalkozását és lakhelyét; b) ha nagyobb városban lakik, lakásának utcáját és házszámát; c) az adó előírása után az adófizetővel közlött adóhivatali *főkönyv számát* és *lapjának számát*; d) az adófizető mely adótartozás törlesztésére kívánja a küldött összeget fordítani; végre e) ha oly helyen lakik, a hol postahivatal nincsen, azon postahivatal hivatalos nevét, melynél levelezéseit rendszeren átveszi.

2. Ugyanezen adatokat közli az adófizető a posta-takarékpénztárral, ha általa teljesítette adóbeszolgáltatását.

3. Ha közvetlenül az adóhivatalnál fizeti be adótartozását, vagy az utolsó «Értesítést» hozza magával, vagy pedig ezen adatokat egy papírra írja, melyen a befizetendő összeg pénznemei is részletezendők.

Ez «Értesítés» az eddigi adókönyvecskét pótolja. Az «Értesítés» előlapjának szövege némileg változik, ha az összeg a postatakarékpénztár útján vagy közvetlenül az adóhivatalnál befizettetik, de e változások nem lényegesek és az elvet nem alterálják.

Az adóhivatal köteles az «Értesítést» azon napon kiállítani és portomentes közönséges levélben az adófizetőnek megküldeni, a mely napon a postautalványt, (és nem annak összegét) vagy cheque-et, illetve a postatakarékpénztár értesítését kezéhez vette, hogy a kiegyenlítés a számlán történt. A posta a postautalványokra befizetett összegek helyes kifizetéseért egy egész éven át szavatol ugyan, mindazáltal kívánatos, hogy az adófizető, ha az «Értesítést» az összeg befizetésétől számítva tíz napon belül meg nem kapja, a postahivatalnál, illetve a postatakarékpénztárnál fölszólaljon, már csak azért is, hogy netáni téves könyveléseknek gyorsan elejét vegye. Oly esetekben pedig, midőn valamely fogyatkozás miatt az adóhivatal nincsen teljesen tisztában, hogy valamely beküldött összeg kinek javára könyvelendő, czélszerűbb az utalványt lehetőleg helyezni és az ügy tisztázására azonnal a felvevő postahivatalnál a tárgyalásokat megindítani és csak azok befejezése után eszközölni a könyvelést.

Azon adók beszédése körül, melyeket az állami pénztár-

raknál kifizetésre kerülő összegekből levonnak, nem változnék semmi, és azon adók beszedése körül sem, melyeket ez időszert a községek az úgynevezett *B.* adólajstrom alapján szednek be és melyekre nézve az adókönyvecskék ezután is megmaradnának. Legfeljebb a községi adószedők szigorúan, fegyelmi büntetés terhe alatt utasítandók volnának, hogy mihelyt az általok beszedett összeg az ötven forintot eléri vagy meghaladja, azt azonnal portomentes postautalvánnyal az adóhivatalnak küldjék meg, még akkor is, ha némely időszakban naponként egy-egy postautalványt kellene küldeniök. E tekintetben és még arra nézve is annyi ellenőrzést kellene gyakorolni, hogy a községi adószedők minden átvett összeget még az átvétel napján bevételezzék és ötven forintnál nagyobb összeget a hó folyama alatt vissza ne tartsanak, a hó végével pedig a beszedett összeget, legyen az még oly csekély, teljesen az adóhivatalnak beküldjék.

Az állami díjak, illetékek és egyéb tartozások befizetésére a fentemlített három mód mindegyike volna használható.

Nincs és nem volt szándékom kimerítő és minden részleteiben kidolgozott javaslatot adnom, csak az utat kívántam megmutatni, melyen e kiváló fontossággal bíró ügy, véleményem szerint, a főnnálló törvények keretén belül a jelenlegi közigazgatással is sikeresen megoldható.

Előnyei igen számosak volnának. A közönségre nézve, hogy a helyett, mint most csak egy helyen: a kijelölt adóhivatalnál róvhatja le adótartozását, ezután e célra mint a 4000 magyar királyi postahivatal — csupán Budapesten 45 — állana rendelkezésére, úgy hogy alig kellene közvetlenül az adóhivattal érintkeznie. Az adóhivatalokra nézve, hogy a közönség zaklatásától megmenekülnének és kényes munkájokat jobban rendezhetnék, azt háborítatlanul gyorsabban több figyelemmel és nagyobb pontossággal végezhetnék. Sőt ha az adólerovás fönt vázolt módozatai egyszer a közönség szokásába, véérébe átmennek, lehetségessé válnék az adóhivatalok számát csökkenteni és minden törvényhatóság területén csak egyet föntartani, mely a teendőket, mivel munkáját rendszeresebben beoszthatja, és a közönséggel jóval kevesebb közvetlen érintkezése lenne, mint most, aránylag kevés személyzettel ép oly jól és könnyen végezhetné, mint a mostani nagyobb számú adóhivatal. Az adóhivatalok teendőinek jobb összefoglalása azon-

felül lényegesen könnyítené az ellenőrzést és az ügyek lefolyásának áttekinthetését és a mellett az adóhivatalok csökkentése következtében jelentékeny megtakarítással is járna.

Az adótartozásoknak postautalványnyal leendő befizetése könnyítésére még czélszerű volna az egy postautalványra befizethető jelenleg 500 forinttal megállapított maximumot az adóösszegekre nézve megszüntetni és a fölszólamlást díjmentessé tenni. A magánforgalomban azért van a postautalványok maximális összege 500 forintra szorítva, hogy mindegyik postahivatal rendszerint azon helyzetben legyen, hogy az érkező postautalványokat azonnal minden késedelem nélkül kifizethesse, a nélkül, hogy nála nagyobb készpénzösszegek heverjenek. Az adóhivataloknál az a körülmény, hogy az utalványozott összeget azonnal kell kifizetni, nem forog fönn, és szükség esetében a postahivatal 48 óra alatt igazgatósága pénztárából a kifizetésre bármily nagy összeget megszerezhet.

Javaslatomnak azt lehetne ellenvetni, hogy a fönnálló szabályok szerint mindenki adóját azon adóhivatalnál tartozik lerovni, a hol az előírva van, és hogy az, ki azt nem teszi, a felmerülő költséget viselje. A fönnálló szabályok, melyekre való hivatkozás oly sok czélszerűtlen intézkedés föntartatik, nem oly természetűek, hogy mihelyt alkalmatlan voltak bebizonyul, megváltoztathatók ne volnának. A mi pedig a költségeket illeti, az állam sokkal jobban jár, ha a közönséget azokkal — bár nem nagyok — nem terheli. Sokkal nagyobb az állam érdeke abban, hogy az adózó polgárok adójának befizethetését könnyítse, mint azon csekély, alig pár száz forintra becsülhető összegre nézve, mely postadíjakban befolyik, miután jelenleg alig küldi valaki adóját posta útján. És sokkal nagyobbak az államnak költségei a jelenlegi rendszer mellett, midőn minden adófizetőt kényszerít, hogy adókönyvecskéjével az adóhivatalnál jelentkezzék, mint azon postadíjak összege, mely az adóösszegek posta útján való beküldése esetében befolyhatna. A postára hárulna ugyan meg lehetős teher, a nélkül, hogy bevételei emelkednének, részben azonban abban fogna kárpótlást találni, hogy a tömördek hivatalos pénzek portomentes szállítása — évenként 8—9 száz millió forint között — talán felére redukálnék, mi egyértelmű volna az állam forgó tőkájének néhány millió

forinttal való leszállíthatásával. De még az esetben, ha a postára valamivel nagyobb teher esnék is, az számba sem jöhetne szemben azon nagy előnyökkel, melyek az adófizetés könnyebb és gyorsabb teljesítéséből, úgy a közönségre, mint az államra háramol.

Az adóösszegeknek díjmentes postai szállítása és a közönséges postautalványi űrlapok használata, valamint az adókönyvecskék oly eszköz által való pótlása nélkül, mely az adófizetőt fölmenti az alól, hogy azzal az adóhivatalnál jelentkezék, sem a posta, sem a postatakarékpénztár közreműködése az adók beszedésénél semmiféle sikert nem ígér. Ausztriában mult évi május hó elseje óta kísérleteznek a postatakarékpénztárral, egyelőre csak Alsó-Ausztria koronaország területén, az adók és illetékek beszedését illetőleg, és noha a díjat bármily nagy összegre nézve csak öt krajczárral állapította meg a kísérlet, a mint megbízható magánforrásból értesültem, a várt, és remélt sikerrel még sem járt, mert a különböző adónemek és illetékek beküldésére három különféle űrlapot adott ki, melyek a közönséges űrlapok berendezésétől nagyon is különböznek és melyek kitöltésénél a közönség folyton fönnakad, hol nem azt az űrlapot használja, mely az illető adónemre elő van írva, hol pedig a kitöltést hibázza el, és mert a nyugta átküldéseért két krajczár külön díjt szed.

Korunk közigazdasági fejlődése oda törekszik, hogy az ércz-pénzkészletet vagy azt helyettesítő nemes érczetek néhány helyre összetömörítse, hogy onnét szolgálja az ipart, kereskedelmet és mindennemű vállalkozást a nélkül, hogy nagyobb részével helyéből megmozduljon; szóval, hogy pénzforrásul szolgáljon a nélkül, hogy kiapadjon. Ezt a föladatot teljesíti Angliában a nagy mérvben kifejlődött bankárüzlet, mely a maga részéről az angol bankból táplálkozik, Franciaországban a Banque de France, Németországban a Reichsbank, nálunk e föladat az Osztrák-Magyar-Bankra van bízva, mely arra hivatott is. De mi rendelkezünk a magyar királyi postatakarékpénztárban oly orgánummal és oly berendezéssel, mely e föladat megoldásában sikeresen részt vehetne. Az állam forgótökéjének azt a részét, a melyre a kormánynak az államkötségvetésben engedélyezett kiadások fedezésére szüksége van, bátran a postatakarékpénztárra bízhatná, mely a check- és clearing segítségével sokkal egyszerűbben teljesít-

hetné a szükséges kifizetéseket és jelentékenyen könnyítene az állampénztárak teendőin. E tekintetben folytak is már egyszer tárgyalások az egyes miniszteriumok között, de eredményre nem vezettek és nem is vezethetnek mindaddig, míg az állami könyvvitel, úgy az egyes miniszteriumoknál, mint a pénzügyigazgatóságnál és az adóhivataloknál gyökeresen meg nem változik, mely megváltoztatástól függ az is, hogy a posta és a postatakarékpénztár a közadók és illetékek beszedésénél sikeresen közreműködhessenek.

HEIM PÉTER.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

MÁSODIK KÖNYV: AZ ISKOLAI IDŐ.

I. FEJEZET.

A Tom «első fél éve».

Tulliver Tom King's Lortonban az első negyedévben Tiszt. Stelling Walter megkülönböztetett gondjai alatt sok szenvedést állott ki. Jacobs iskolájában nem volt alkalma, hogy élete oly nehéz föladat megoldásával próbálkozzék meg; számos játszótársa volt, s Tom minden mozgékony játékra, főkép a birkózásra, ügyes lévén, köztök az első rangot vívta ki, a mely elválaszthatatlan volt a Tulliver Tom egyéniségétől. Jacobs maga, a kit közönségesen «öreg pápaszem»-nek neveztek, mivel szemüveget szokott viselni, nem valami nagy tiszteletben részesült előtte; s ha a hozzá hasonló tubákos vén képmutatóknak megvolt az a tulajdonságuk, hogy úgy irjanak, mintha rézmetszetet készítenének s névalírásukat holmi arabesquekkel díszítsék, meg aztán syllabizáljanak minden előre gondolás nélkül s kimondják hirtelen: «az én nevem Norval», a nélkül, hogy megakadnának: Tom a maga részéről nagyon örült, hogy ily gyarló tanítás veszélyétől megmenekült. Neki nem volt szándéka tubákos iskolamesterré lenni, hanem tehetős emberré, mint az atyja, a ki vadászni járt fiatal korá-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243. és 244. számaiban.

ban, a legelső fakó kanczán lovagolt, a legcsinosabb állaton, melyet olvasóim valaha láttak: Tom százszor is hallotta ezeket. Ő is úgy vélekedett, hogy majd vadászni jár s így általános tiszteletre tesz szert. Ha valaki felnövekedik, gondolá, senki sem vonja kérdőre az írásért és syllabizálásért, ha ő ember lesz, mindennek mesterévé válik s azt teszi, a mi neki tetszik. De nagyon nehéz volt megnyugodnia abban a gondolatban, hogy az iskolai idő meghosszabbodott és hogy nem az atyja üzletének folytatására nevelik, a mit ő mindig rendkívül kedvezőnek tartott, mivel nem állt egyébből, mint lovaglásból, parancsosztogatásból s vásárra való járásból. Attól félt, hogy egy lelkész jó csomó szentírásbeli leczkét ad föl neki s valószínűleg megtanítja az evangéliumok és epistolák meg a collecták vásárnaponként való olvasására. De közelebbi értesítés hiányában lehetetlen volt elképzelnie, hogy iskola és iskolamester valami egészen más is lehet, mint a Jacobsé. Így, nem lévén semmi-ben hiánya és szellemes társakat találván, gondja volt arra, hogy valami kis katulya pattanó-szert vigyen közikbe, nem hogy valami különöset végezzen azzal, hanem hogy azt a hatást tehesse az idegen gyermekekre, mintha ő a puskával is közelebbről ismerős volna. Így a szegény Tom, jóllehet világosan látta a Maggie illúzióit, a magáéit sem hagyta el, a melyeket azonban a King's Lortonban szerzett bő tapasztalatai keservesen eloszlattak.

Még nem volt ott pár hétig, s már nagyon föltűnt neki, hogy ez az életsor, összeküszálva nemcsak a latin grammatika, de az angol kiejtés új szabályaival is, igen nehéz vállalat, a melyet a gyermeki szemérmesség vastag kőden át egyre homályosabbnak látott. Tom, mint olvasóim észrevehették, sohasem volt kivétel a könnyü beszédre nézve társai közt; de csak az egytagú szó kimondását is, ha Stelling vagy neje kérdezték, nagyon nehéznek találta és szörnyen félt, ha az asztalnál azt kérdezték például, hogy szeretne-e még több puddingot? A mi azokat a bizonyos pattanó-szereket illeti, most már elhatározta szíve keservében, hogy azokat a közeli tóba dobja; mert nemcsak, hogy ő az egyedüli növendék volt, de épen ő benne kezdett bizonyos kétely támadni a puskákra nézve s valami általános érzés, mikép az életről alkotott fölfogása egészen megváltozott. Stelling föltűnőképen s oly kevésbé törődött a puskával, mint a lovakkal; aztán lehetetlen volt

Tomnak Stellinget úgy lenéznie, mint az öreg pápaszemest. Ha egyáltalában volt Stellingben valami nem eredeti: annak fölfedezése meghaladta a Tom tehetségét; mert a tényeknek csak sokszoros összehasonlítása alapján képesek a legélesebb eszű felnőttek is megkülönböztetni a nagyhangú dobszót a természetes égzöngéstől.

Stelling tekintélyes termetű, széles mellű férfiú volt, még nem egészen harmincz éves, viaszsárga sörte hajjal, nagy világos szürke szemekkel, a melyeket mindig szokása volt kimereszteni; zengő bassus hangja volt s a szemtelenséghez közel járó, büszke önbizalmat kifejező arca. Nagy erélylyel kezdte meg pályáját s valóban nem közönséges hatást tett társaira. Tiszt. Stelling Walter nem az az ember volt, a ki egész életét az «alsóbbrendű lelkészek» közt akarta volna eltölteni. Igazi britt elhatározottsággal serénykedett földi pályáján. Mint iskolamester elsőrangú; a gymnasiumokban néhány nagyon jó állomás levén: azt vélte, hogy ezek közül egyet majd csak elnyerhet. S mint prédikátor azt hitte, hogy ő mindig hatásosan prédikál, a mi gyülekezetét a közeli községekből odagyűlt csodálóival növeli s nagy hatást tesz, kivált ha csekélyebb tehetségű paptársra helyett is végzi annak alkalmi kötelességét. Beszédének stilje rögtönzött volt, mi a King's Lortonhoz hasonló falusi egyházakban csoda számba ment. Massillon és Bourdaloue némely helye, a melyeket hallásból ismert, igazi hatást tett, mikor azokat Stelling mély hangon elmondta, s összehasonlítva ezekkel a saját gyöngé gondolatait, a melyeket ugyan olyhangú s mély megindultsággal mondott el, hallgatói gyakran ezeket is egészen meglepőeknek tartották. A Stelling tana egyik iskolához sem tartozott különösen; ha valami, ez kiválóan az evangelicizmus színésére szolgált, ez levén a «beszélő közeg» az egyházkerületben, a melyhez King's Lortont is számították. Egy szóval Stelling olyan ember volt, a ki azt hivé, hogy ő hivatásában előbbre halad s csupán érdemei emelik magasbra, mióta semmi iránt sem érdeklődött azon kívül, mit egy nagy törvényhozóhoz való kérdéses rokonsága révén elérhetett, a ki azonban még nem volt lordkancellár. Az olyan lelkész, a kinek ily erős céljai vannak, természetesen eleintén egy kis adóságba keveredik; mert hiszen azt csak nem várhatni, hogy ő olyan ember alacsony módjára éljen, a ki egész életét helyettes

Elkészkedésben kívánja eltölteni. S ha az a néhány száz forint, a melyet Timpson leánya vagyonából előre odaad, nem elég-séges csinos bútorzat beszerzésére, a pinczének borral való ellátására, nagy zongorára, magasb kívánalmú virágos kert tartására: ennek az a következménye a legszigorúbb szabályok szerint is, hogy e bajokon akár valami más módon kell segíteni, vagy teszem úgy, hogy Tiszt. Stelling úrnak el kell lennie nálok nélkül — mely utóbbi alternatíva a siker élvezésének képtelen halogatása lenne, mikor a siker biztos volt. Stelling oly erős akaratú, határozott ember volt, hogy mindenre képesnek érzé magát; ő ünnepeelt lehetett, ha hallgatóinak lelkiismeretét megrázza, s hova-tovább egy görög színművet ír és több új olvasásmódot talál ki. A darabbal még nincsen tisztában, mert alig két éve, hogy megnősült s minden szabad idejét a felesége iránti figyelem emészté föl; de beszélte szép képzettségű nejének, hogy ő ezt meg azt szándékozik tenni; a nő tehát nagyon meg volt elégedve férjével, a ki mindenhez tökéletesen értett.

Azonban a sikerre az első lépés az volt, hogy Tom ez alatt az első félév alatt derekas haladást tett légyen: mert az események különös összeütközésének következtében ugyan-azon szomszédságból egy más növendékre nézve is folytak az alkudozások, s az elhatározás Stelling kedvére üthet vala ki, ha nyilvánvalóvá lesz, hogy az ifjú Tulliver, a ki — mint Stelling családi körében magok között megjegyze — bárdolatlan kölyök volt, rövid idő alatt oly nevezetes haladást tett. Ez okból még szigorúbban bánt Tommal a leczkéztetésben, a ki világosan olyan gyermek volt, hogy tehetségeit sohasem lehetett volna kifejtetni a latin grammatikával minden egyéb szigorúság alkalmazása nélkül. Nem mintha Stelling valami kemény természetű, barátságtalan ember lett volna — sőt ellenkezőleg: rendesen tréfált az asztalnál Tommal s a legkedélyesebb módon javította ki vidékies kiejtését s magaviseletét; de a szegény Tomot e kettős újdonság csak annál félenkebbé s zavartabbá tette, nem lévén szokva semmi Stelling-féle tréfákhoz; azért tehát életének e szakában az a fájdalmas érzés szállta meg, hogy ő neki mégis nagyon rossz sora van.

Ha Stelling, mikor a marhasültet az asztalra tették, így szólott hozzá: «No, Tulliver, mit hajtogat szivesebben, a

marhasültet vagy a megfelelő latin szót.»*) — Tom, a kinek ily lehűtött pillanatában a tréfa fölért valami kemény dióval, egyszerre megzavarodott, a mi rá nézve mindent homályba borított azon érzés kivételével, hogy ő szívesen elviselne mindent, csak a latint ne kellene tanulnia: természetesen tehát azt felelte, hogy: «a marhasültet», a mit aztán hangos nevetés követett s a tényérekkel való tréfálódzás. S ebből Tom azt következteté, hogy ő talán valami titokzatos úton visszautasította a sültet s «bambának» tüntette föl magamagát. Ha e gyötrelmes mütét alatt valami más növendéktársat láthatott volna maga körül, a ki fölülmúlja őt jó kedvben, talán később mindezt úgy fogta volna föl, mint valami természetes dolgot. Két költséges formája van a nevelésnek: egyik az, mikor az atya úgy gondoskodik fiáról, hogy mint egyetlen növendéket valami lelkészhez küldi; ez az egy növendék a tisztelendő gentleman megosztatlan hanyagságát élvezheti; a másik esetben pedig a tisztelendő gentleman megosztatlan figyelmének szigorúságát érzi. Ez utóbbi kiváltságot kellett Tullivernek oly drágán megfizetnie Tomnak a King's Lortonban töltött első pár hónapjaiért.

A tiszteletre méltó molnár és malátafőző elhelyezvén Tomot, nagy lelki meglepedettséggel indult hazafelé. Azon gondolkozott, hogy milyen szerencsés pillanat volt az rá nézve, hogy Riley tanácsát kikérhette a Tom nevelőjére nézve. Stelling jól kimeresztette szeméit s minden teketória nélkül, mégis szakszerűen beszélgetett, válaszolván a Tulliver nehézkes észrevételeire s vontatott megjegyzéseire: «Látom, jó uram, látom»; «Persze, persze»; «önnek olyan embert kell fiából képeznie, a ki viheti valamire»; ez nagy örömmel tölté el Tullivert, hogy benne olyan lelkészt fedezett föl, a kinek ismerete annyira alkalmas ez élet mindennapi ügyeire. Tulliver úgy hívé, hogy Wylde tanácsost kivéve, kiről az utolsó választáskor hallott egyet-mást, Tiszt. Stelling úr a legravasabb ember mindazok között, kikkel valaha találkozott — valóban nagyon hasonlít Wyldehez, neki is szokása hüvelykujját hónalja alatt mellényzsebébe dugni. Tulliver semmikép sem tett kivételt abban, hogy a vakmerőséget a ravaszsággal

---

*) Az eredetiben szójáték: *decline*, a mely ejtegetést és valami nek el nem fogadását is jelenti.

összetéveszsze: a legtöbb laikus ravasznak hitte Stellinget, de egyszersmind általában nagy tehetségűnek; ellenben paptársai előtt igen agyafürt hírében állott. Azonban a lélek «fölbuzdulásáról» s fellázításáról néhány esetet beszélt Tullivernek s véleményét kérte a sertések etetéséről oly életre való s mély ítéletű módon, a kifejezés annyi símaságával, hogy Tullivernek arra a gondolatra kellett jutnia, hogy most valóban megtalálta mindazt, a mi Tomnak szükséges. Abban nem volt kétsége, hogy e kiváló ember az ismeretek minden ágában jártas és legjobban tudja, mit kell Tomnak tanulnia, hogy az ügyvédekkel megmérkőzhessenek — a mit a szegény Tulliver maga bizony nem tudott, s így szükségszerűleg azon következményre jutott, a mit már bebizonyítva látott. Illetlen dolog volna rajta nevetni, hiszen ismertem én már tanultabb embereket is nálánál, a kik épen úgy homokra építettek s bizony nem épen bölcsebben.

Tulliverné úgy találta, hogy a Stellingné nézetei a fehérneműek szellőztetéséről s a növekedő gyermek éhségének gyakori ismétlődéséről az övével meglepőleg egyeznek, aztán, hogy Stellingné, jóllehet oly fiatal s csak most hagyta el másodszor gyermekágyát, majdnem ugyanarra a tapasztalatra jutott, mint ő maga, a hónaposdajka viselkedésére és jellemének alapvonásaira nézve; nagy elégedettségét fejezte ki tehát férje előtt hazafelé menőben, hogy Tomot olyan asszonyra bízhaták, a ki fiatalsága mellett is egészen érzékeny s anyaias és oly szívesen fogadja a jó tanácsot, a mint csak lehet.

— Jó módban kell lenniök — jegyzé meg Tulliverné — mert minden olyan csinos házukban, selyem ruhája is csinos összegecskébe kerülhetett. Pulletné testvéremnek van épen olyan.

— Hisz — mondá Tulliver — van ő neki más jövedelme is helyettes-lelkészi bevételén kívül, azt hiszem. Valószínűleg az ipa is segíti valamivel. Tomtól is van neki másik száz, és ez egyik sem kerül sok vesződésébe, saját bevallása szerint; azt mondja, hogy a tanítás neki már a vérében van. Mégis csodálatos — tevé hozzá, fejét másik vállára hajtva s gondolatokba merülve biztatva lovát.

Talán azért volt a tanítás már a vérében Stellingnek, mivel azt a tanítás módjának s a körülmények függetlenségének egyöntetűségével foganatosítá, a melyek megkülönböz-

tetik a természeti ösztönnel bíró állatok cselekvését. Broderip szeretetreméltó hódja, mint ez a kedves természetbuvár beszéli, épen oly komolyan fáradozott egy három emeletnyi magas londoni házban bizonyos gát építésén, mintha csak egy felső-canadai tóba vagy folyóba rakta volna le annak alapját. A hódnak az építés a hivatása: a víz s a következő nemzedék hiánya, oly körülmény, a melyért az nem volt felelős. Ugyane tévedhetetlen ösztönnel fogott Stelling a munkához, hogy a Tulliver Tom lelkébe ültesse az etoni grammatika s Euclides elveit. Ez volt, szerinte, egyedüli alapja a szilárd képzésnek: a nevelés minden más eszköze inkább nyegleség, a mely fölületes ismereteknél egyebet nem nyújthat. E szilárd alapra helyezkedve, szánó mosolylyal szemlélheté a különféle és specialis ismeretek fitogtatását, a melyeket a szabálytalanul képzett embereknél tapasztalt: mindezek egyben-másban megállhatták helyöket, de az lehetetlen, hogy ezek az emberek egészséges véleményeket alkothassanak. E meggyőződésben élvén Stelling, se túlságos pontosságra, se iskolai tudományának terjedelmére nem támaszkodott, mint annyi más nevelő; s a mi Euclidesről alkotott nézeteit illeti, azok az ő egyéni részrehajlásánál szabadabbak nem lehettek. Stelling távol állt attól, hogy őt akár vallási, akár szellemi lelkesültség magasra vezesse; de másfelől nem is volt valami titkos az abban való hite, hogy minden egyéb csak handabanda. Szerinte a vallás fölséges dolog, Aristoteles nagy tekintély, az esperességek s más egyházi javadalmak hasznos intézmények. Nagy-Britannia a protestantismusnak gondviselésszerű bástyája, s a láthatatlanban való hit nagy vizsgáztatása a szenvedő léleknek: ő mindezekben hitt, mint a svájczai fogadós a körötte elterülő táj szépségében, s abban a gyönyörben, melyet az a művészi érzékű látogatóknak nyújt. Épen úgy hitt Stelling nevelése módszerében s nem kételkedett azon, hogy eljárása a legsikeresebb a Tulliver fiára.

Természetesen, mikor a molnár az «ábrázolásról» és a «fölvételről» szólt határozatlan s bizalmatlan módjával, Stelling nem késett őt biztosítani, hogy ő jól érti, mire van szükség, mert mikép is lett volna lehetséges, hogy a jó ember valami észszerűbb véleményeket alkothatt volna e tárgyról? Stellingnek kötelessége a gyermeket az egyedül helyes irányban vezetni — ő valóban nem is vezethetné más irányban:

aztán ő nem is vesztegette volna ám idejét nem szakjába vágó tárgyak tanításával.

Tom nemsokára úgy tűnt föl előtte, mint egy képzelhetetlen buta gyerek, mert, jóllehet rendkívüli fáradságába került az egyes declinatiókat belé vernie, semmi nem volt előtte annyira elvont, mint a casusok és végződészek közti viszony, a melyet épen oly kevéssé volt képes fölfogni, mint a genitivus és dativus közötti különbséget fölismerni. Ez úgy hatott Stellingre, mint valami természetfölötti butaság: konoksággal vagy bizonyosan közönnyel gyanúsítá, s megdorgálta Tomot figyelmetlenségeért. «Önnek, sir, semmi érzéke nincs az iránt, mit kell tennie» — szokta volt mondani Stelling, s ez a szemrehányás fájdalmas igazság volt. Abban nem talált Tom semmi nehézséget, hogy egy vizslát más közönséges kutyától megkülönböztessen, ha egyszer e különbséget neki már megmagyarázták; fölfogó képessége nem is volt hiányos semmiképsem. Képzelem, hogy volt ez olyan erős, mint magáé Stellingé. Tom pontosan meg tudta mondani, hány ló üget utánok, egyenest beletalált egy kövel a mondott tó középpontjába, az utolsó részletig kitalálta, milyen hosszú a botja, mely keresztül ér a játéktéren, tökéletes négyszöget rajzolt palatáblájára minden mérték nélkül. De ezeket persze nem vette tekintetbe Stelling. Ő csak azt nézte, hogy a Tom tehetségei elégtelenek a szörnyű jelképes abstractiók megértésére, a melyek az etoni grammatika egy-egy helyén előfordulnak, hogy Tom a hülyeséggel határos színvonalon van, mikor azt kell megmutatnia, hogy két adott háromszög egyenlő, ámbár nagy pontossággal s biztossággal tudta megkülönböztetni, ha csakugyan egyenlők valának. Mindebből azt következteté Stelling, hogy a Tom agyvelejének, különösen alkalmatlan levén az etymologiára és ábrázolásra, legnagyobb szüksége van e kitünő műszerekkel való szántásra és boronálásra: ez volt az ő kedvencz metaphora, hogy a classicusok és földmérők alapították meg a szellemi műveltséget, a mely elkészíté azt minden következő aratásra. Én nem mondok semmi rosszat a Stelling elméletéről; mert ha minden elmének van bizonyos cselekvési módja, az övé épen olyan jónak látszik én előttem, mint bárkié. Csak annyit tudok, hogy az épen olyan kényelmetlenné lett Tulliver Tomra nézve, mint ha sajtot evett volna azért, hogy gyomra gyöngeségét megorvosolja, a mi meg-

akadályozta őt az emésztésben. Csodálatos, milyen különböző következmény vonható le egy metaphora megváltoztatásából! Némelyek az agyvelőt értelmes gyomornak nevezik, és szellemes fölfogásuk a classicusok s mérnökök ekéjével és boronájával szemben semmi kívánni valót nem hagy hátra. De az is nyilvánvaló, hogy mások szeretik a nagy tekintélyeket követni s az ész t fehér papírlaphoz vagy tükörhöz hasonlítják, a mely esetben az emésztés folyamatának ismerete egyáltalában nem jő számításba. Kétségkívül szellemes gondolat volt a tevét a sivatag hajójának mondani, de senki sem menne sokra e hasznos állat idomításában. Oh Aristoteles! ha te előnyt adtál volna az «új módi»-nak a régiek nagysága helyett: nem vegyítetted volna a képes beszéd, mint a magasb értelmiség jele, iránti dicséretedet azzal a panaszszal, hogy az értelmiség oly ritkán tudja kifejezni magát kép nélkül, hogy nagyon ritkán mondhatjuk meg, mi a dolog valódi értelme, ha csak azt nem mondjuk, hogy valami más?

Tulliver Tom nem igen levén otthonos a beszéd semmiféle formájában, nem volt szokása egyetlen metaphorát is használni a latin nyelv természetéről alkotott véleményében: nem nevezte ő azt a gyötrelém eszközének; de már a legközelebbi félévben megtalálta módját, hogy a mint eléggé előhaladott, azt «unalom»-nak és «állati ostobaság»-nak hívja. Most már a mi azt a kívánalmat illeti, hogy Tomnak tanulnia kell a latin declinatiókat és conjugatiókat: ő ebbeli szenvedéseinek okát és czélját a világ minden kincseért sem tudta volna elképzelni, épen oly kevéssé, mint ha egy ártatlan cziczkányt valamely kórisfa kigyalult törzsébe zárnak, hogy ott az állatok bénaságát gyógyítsa. Kétségkívül a mai képzett elmékre nézve hihetetlenül hangzik, hogy egy tizenkét éves gyermek, a ki mégsem egészen tartozik a szellemi sötétség monopoliumával bíró «tömeg»-hez, el ne tudja tisztán gondolni, hogy olyan tárgy, mint a latin, mikép lehet egyáltalában a földön: de így volt ez Tommal. Sok időbe került volna meggyőzni őt arról, hogy volt valaha egy nép, a mely ezen a nyelven adott és vásárolt juhokat és ökröket s végezte az élet mindennapi dolgait; de még több időbe került volna megértetni vele, hogy miért kell neki ezt a nyelvet tanulnia, holott annak ezen dologhoz való vonatkozásai régen feledtségbe sülyedtek. A menyire ő némi ismeretségbe jutott a rómaiakkal a Jacobs

iskolájában, ismerete egészen helyes volt, de nem terjedt többre, csak annyira, a mennyiben a rómaiak az «új testamendumban» szerepelnek. Stelling nem akarta növendékének eszét egyszerűsítéssel vagy magyarázattal gyöngíteni, vagy épen kifecizmitani, sem az etymologia erősítő hatását holmi fölületességekkel összekeverni, a mi csak leányokhoz illett volna.

Azonban, bármi különösnek látszassék is, Tom ez alatt az eleven bánásmód alatt sokkal inkább hasonlóvá lett bármely leányhoz, mint azelőtt valaha egész életében. Sok volt benne a büszkeségből, a mely igen vigasztalónak mutatkozott eddig a világon, lenézve a vén pápaszemest s elbizakodva a kétségbe nem vonható igazságok iránti átértésében. Hanem most ugyanez a büszkeség semmi egyébbel nem találkozott, mint szitkokkal és más fenytékkal. Tom világosan átlátta, hogy Stellingnek a tárgyakról alkotott fölfogása egészen más mértékkel mérendő, a mely valószínűleg magasabb a világ szemében, mint azoké, a kik közt eddig éledegelt; s e fölfogással szemben ő, Tulliver Tom, faragatlanak s butának tűnt föl; ez iránt semmiesetre nem maradhatott közönyösnek, s büszkesége némi kényelmetlen helyzetbe hozta, a mi egészen tönkretette az ő gyermeki önmegelegetését s bizonyos leányos érzékenységet kölcsönze neki. Tom nagyon erős, hogy ne mondjam, makacs jellem volt, de semmi durva szembeszállás vagy gondatlanság nem volt természetében: az emberi érzékenységek uralkodtak abban túlnyomólag, úgy hogy ha eszébe jutott volna, hogy ő a leczkénél nem tud elég élénkséget mutatni, a mivel Stelling javalását megnyerhetné; ha az idő alkalmatlan hosszúsága alatt egyik lábára támaszkodnék, vagy egy kissé a fal felé fordítaná a fejét, vagy más önfeledt működést végezne — bizonyosan megpróbálta volna. De nem — Tom sohasem hallotta azon szabályokat, a melyek az értelmet kifényesíthették s a szavak iránti emlékező tehetséget erősíthették volna, föltételekre s kísérletezésekre pedig nem sokat adott. Az ötlött eszébe, hogy imádkozással talán segíthet valamit magán: csak hogy az estenkint elmondott imádságok csak hallásból megtanult formaságok voltak, azon újságtól és szabálytalanságtól pedig irtózott, hogy könyörgésének közhelyére valami rögtönzött részt igtasson be, a mire azelőtt még nem volt példa. Egyszer azonban nagyon elszomo-

rodott, hogy a harmadik conjugatio supinumait még ötödszörre sem tudta, Stelling pedig meg levén győződve, hogy ennek oka semmi egyéb, mint a figyelmetlenség, a mely minden képzelhető butaság határát meghaladja, komolyan megleckéztette őt, kinyilvánítván, hogy ha a supinumok tanulására kínálkozó kedvező alkalmakat elszalasztja, majd sajnálni fogja férfi korában. Tom szerencsétlenebbnek érezvén magát, mint bármikor, elhatározta, hogy ez egyetlen menedékhez folyamodik. Akkor este, imádságának a szüleire s a «kis testvére» vonatkozó szokásos része után (akkor kezdte Maggiet imádságába foglalni, mikor az még szopós volt), hogy képes lehessen Isten parancsolatait megtartani mindig, suttogó hangon hozzá tévé: «és segíts, hogy latin leckémet el ne feledjem». Itt aztán megállapodott gondolkozni, mikép foglalja Euclidest is imádságába: vajon elárulja-e, a mit gondol, vagy talán ez alkalomhoz sokkal illőbb más szellemi állapot is ígérkezik. Végre is így toldá meg: «és szállj szívébe Stelling úrnak, hogy Euclidestől engem mindenkorra megszabadítson. Ámen».

Az a tény, hogy másnap a supinumokon hiba nélkül átvergődött, fölbátorítá, hogy imádságának e függelékét minden nap ismétlje s így semlegessé tett minden kételyt, a mely abból a körülményből származott, hogy Stelling Euclides mellett állandóan megmaradt. De e hite a minden segítségnek föltünő elmaradása miatt végkép megtört, mikor a rendhagyó igékhez ért. Világosan látszott, hogy a Tom kétségbeesése a jelen idő szeszélyéből nem csinált valami más közbenjárásra méltó nodust (bogot), s mióta minden nehézségeinek ez volt a tetőpontja, mi haszna lehetett volna még továbbra is a segítségért való könyörgésnek? Egyik unalmas, magános estéjén, a melyet a tanuló-szobában töltött el, arra az elhatározásra jutott, hogy másnapra elkészül leckéjével. Szemei azonban homályosodni kezdének a lapokon — ámbár egész a sírásig dörzsölte és szégyelte magát e miatt: semmit sem tudott magán segíteni, még az a gondolat sem, hogy Spouncerhez folyvást ragaszkodik, a kivel ő viaskodni s civódni szokott; pedig Spouncerrel egészen otthon érezhette volna magát s a felsőbbség bizonyos helyzetében. Hanem azután a malom, a kis folyócska, a füleit hegyező Jap, a mely mindig készen állt az engedelmesre, ha Tom elkiáltá magát: «ucczu!» — mindezek, mintha álmában tűntek volna elé, kezével önfeledve kotorázta zsebét,

a bicsakot, az ostorcsapót, s a múlt egyéb maradványait. Tom, mint mondtam, soha sem hasonlított azelőtt annyira egy gyöngéd leánykához s a rendhagyó igék tanulásának e szakában egészen lenyűgözte szellemét a fejlesztés új eszköze, a melyet az iskolai órákon kívül gondoltak ki számára. Stellingnének csak nem rég született egy kis babája; semmi sem lehetett üdvösebb a gyermekre, mint azt éreznie, hogy ő némi hasznot hajt, Stellingné tehát úgy találta, hogy valami örömet okozhat Tomnak, ha Laurát, a kis angyalkát, reá bizza, míg a dajka a másik beteges gyermekkel van elfoglalva. Kedves időtöltés volt Tomra nézve, ha a kis Laurával az őszi napok verőfényes óráiban szabadba mehetett — a mi csakhamar azzal az érzéssel tölté el, hogy a lortoni paplak az ő otthona, s hogy ő e családnak egyik tagja. Laura, a kis angyal, abban az időben még nem igen tudott megállani a maga lábán, hanem szalag levén erősítve derekára, azzal úgy vezeté őt Tom, mint egy kis kutyát azalatt a néhány percz alatt, míg kedve volt menni; de ez csak ritkán történt meg, legtöbbször fölvetta a kicsi gyermeket s körülkerülte vele a kertet, a mint Stellingné az ablakból szemmel tarthatá — kapott utasításához képest. Ha valaki ezt gyöngédtelenségnek s Tomra nézve lenyűgözőnek hiszi: szabad legyen arra emlékeztetnem, hogy vannak női erények, a melyek nehezen egyesülnek egymással, még ha nem összeférhetetlenek is. Ha a szegény helyetteslelkész neje minden szigorú helyzete mellett is azon igyekezik, hogy csinosan öltözködjék, haja stilszerűen álljon, a mi megkívánja, hogy a dajka egyszersmind a szobaleány tisztét is végezze; sőt ha az ebédlő társaságok s látogatószobája némi elegantiát s jóllétet mutatnak, a melyekre az asszonyok rendszerint nagyobb jövedelmet tartanak szükségesnek: észszerűtlen volna tőle azt várni, hogy egy második dajkát is fogadjon, vagy hogy épen ő végezze a dajka kötelességét. Stelling mind-ezt jobban tudta: átlátta, hogy felesége már csodákat mívelt s büszke volt reá. Bizonyára nem valami jó volt az ifjú Tulliver testi fejlődésére ezt a nehéz teremtést hordozni, de hát nagy gyakorlata volt már a vele tett hosszú sétáiban, úgy hogy Stelling a második félévben már úgy nézheté őt, mint gyakorló mestert. Mindazon eszközök közül, a melyekkel Stelling embertársainak boldogításán igyekezett, egyet teljesen kihagyott számításából, hogy a maga házában saját tetszése sze-

rint járjon el. Miért is ne? Ő a «legkedvesebb kis lelket, a ki csak valaha lélekzett», vette nőül a Riley ajánlatára, a ki ismeretségben volt a Stellingné szöke hajfűrtjével, ajkának mosolyával egész leánykorában s ez ismeretség erejénél fogva bármikor kész lett volna kinyilvánítani, hogy ha házasesetében bármi nézeteltérés merül föl, annak okául egyenesen Stellinget kell tekintenie.

Ha Tom rossz erkölcsű lett volna, valószínűleg gyűlölte volna Laurát, a kis angyalt; hanem ő áldott jószívű gyermek volt az ilyenekre, sok gyöngédség volt természetében, a mely idővel igazi férfiasággá változik s egyszermind a gyöngék számára védő szánalommal. Félek, hogy Stellingnét gyűlölte, s maradandó ellenszenv keletkezett benne szöke hajfűrtjei és széles hajfonadékai iránt, a mi azután egészen összeszövdött rátarti modorával s a más emberek «kötelessége» iránti gyakori utasításával. De nem tudott lemondani a kis Laurával való játékról s nagyon szerette mulattatni őt: sőt följajlotta neki pattanó-szereit, kétségkívül arra a magasabb célra törekedve, hogy azoknak pattogása és fénye gyönyörködteti a kis gyermeket, ámbár ezzel a Stellingné megrovását vonta magára, hogy gyermekét arra tanítja, hogy tüzzel játszadozzék. Laura egészen játszótársává lett s oh, mennyire sóvárgott játszótársakért Tom! Mennyire esengett szíve mélyén, bár vele volna Maggie, mennyire kész volna elfeledni haragját; ámbár mikor még otthon volt, milyen nagy kegynek tüntette föl a maga részéről, ha megengedte, hogy Maggie mellette menjen élvezetes kirándulásaiban.

S mielőtt még e szomorú félévnek vége lett volna: Maggie valóban megérkezett. Stellingné meghívta a kis leányt, hogy jöjjön s maradjon egy darabig bátyjával. S a mint Tulliver késő októberben King's Lortonba hajtott, Maggie azzal az érzéssel kísérte őt, hogy most nagy útat tesz és világot kezd látni. Ez volt Tullivernek első látogatása Tomnál, mert a gyermeknek tanulnia kell s nem szabad sokat törődnie az otthonnal.

— Ej, gyermekem — szól Tomnak, mikor Stelling kiment a szobából, hogy feleségének tudtára adja a vendégek megérkeztét, s Maggie össze-vissza csókolta Tomot — nagyon jó színbe' vagy! Az iskola jót tesz veled.

Tom szerette volna, ha nem lett volna olyan jó színben.

— Én nem gondolom, hogy olyan jó színben volnék — mondá Tom — szeretném, ha apám megkérné Stellinget, hogy ne tanítana engem Euclidesre; úgy érzem, ez fogfájást okoz nekem.

(A fogfájás volt az egyetlen betegség, a melyre Tom hajlandóságot mutatott.)

— Euclidesre, fiam — hát mi fán terem az? — kérdé Tulliver.

— Oh, én nem tudom: definiciók, axiomák, háromszögek s több ilyfélék vannak benne; oly könyv, a melyet tanulni kaptam, de semmi értelme sincs.

— Ugyan hagyd el — mondá Tulliver szemrehányólag — így nem szabad beszélned. Neked azt kell tanulnod, a mit tanítod javal. Ő jobban tudja azt, mit kell tanulnod.

— Majd segíték én te neked most már, Tom — szolt Maggie, miközben arca a pártfogó vigasztalás kifejezését ölté magára. — Én azért jöttem, hogy fönmaradjak veled mindaddig, míg Stellingné megengedi. Elhoztam varró-katulyámat s kötőimet is, úgy-e, atyám?

— Te segítsz nekem, te kis bamba! — felelt Tom oly büszke hangon e kijelentésre, hogy előre örült gondolatának, milyen zavarba hozza most Maggiet, megmutatván neki az Euclides-féle könyvnek egyik oldalát. — Szeretném látni, mit csinálnál te az én lezskéimmal. Én latinul is tanulok ám. A leányok soha sem tanulnak ilyesfélétet, mert azok mind bambák.

— Tudom én jól, mi az a latin — mondá Maggie bizalmasan. — Az valamely nyelv. Ott vannak a latin szavak a szótárban. Például bonus, annyi mint ajándék.

— No lám, rosszúl van, Maggie kisasszony — felelt Tom titkos csodálkozással. — Te azt hiszed, hogy nagyon okos vagy. De bonus annyi, mint jó — bonus, bona, bonum.

— Hisz az nem ok, hogy ajándékot ne jelenthetne — szolt Maggie büszkén. — Minden szónak más az értelme a körülmények szerint. Például a «lawn» jelenthet pázsit-szőnyeget épen úgy, mint kiterített kendőt.

— Helyes, kicsikém — mondá Tulliver nevetve, Tom pedig megszégyenülve érzé magát a Maggie tudományától, ámbár fölötte örvendett azon kijelentésén, hogy egy darabig

nála marad. A Maggie önhittségét nemsokára lehütötte a Tom könyveinek tényleges megvizsgálása.

Stellingné a Maggie vendégszerető meghívását csak egy hétre kívánta érteni; ellenben férje — a ki őt ölébe vette s megtudakolá, honnan lopta sötét szemeit — abban állapotott meg, hogy Maggienek tizennégy napig kell ott maradnia. Maggie előtt Stelling nagyszerű embernek tűnt föl, Tulliver meg épen büszke volt, hogy olyan helytt hagyhatja kis leányát, a hol alkalma nyílik kimutatni eleveneszsűségét, a mely az idegenek előtt becsületet szerez neki. Így tehát megegyeztek közösen, hogy Maggiet két hét eltelte előtt nem viszik haza.

— No, most jer velem a tanuló-szobába, Maggie — szölt Tom, mikor atyjok eltávozott. — Miért rángatod s rázod a fejedet ezért, te kis bamba? — folytatá; mert ámbár haja most jobb rendben s füle mögé volt simán fésülve, úgy tett neki, mintha még mindig szemébe érne. — Úgy látszol, mint ha eszelős volnál.

— Oh, arról én nem tehetek — felelt Maggie türelmetlenül. — Sohse faggass engem, Tom. Ni, milyen könyvek! — kiáltá, meglátván a tanulószobabeli könyves-szekrényt. — Milyen jó volna, ha nekem is ennyi könyvem volna!

— Hiszen egyet sem tudnál olvasni közülök — mondá Tom büszkén — mert ez mind latin.

— Dehogy az — felelt Maggie. — Lám ezt is tudom olvasni . . . A római birodalom hanyatlásának és végegyezésének történetét.

— Azt hiszed? De nem tudod ám! — mondá Tom, fejét csóválva.

— No majd nem soká belejövök — felelt Maggie gúnyosan.

— Ugyan hogy?

— Belenézek s meglátom, mi van benne.

— Jobb lesz, ha abba hagyod Maggie kisasszony — látván, hogy a kötetért nyúl. — Stelling senkinek sem engedi, hogy könyveit bántsa; s ha te egyet kivennél, velem gyűlne meg a bajod.

— Jól van, de engedd hát, hadd lássam a te könyveidet — mondá Maggie, megfordulván, hogy átkarolja Tomot s kis kerek orrával dörzsölé arcját.

Tom, szívének elragadtatásában, hogy újra együtt lehet.

régi kedves Maggiejével, vitatkozhatik vele, körülölelte derekát s ugrálni kezdett vele a nagy könyvtári asztal körül. Mind élénkebben s vidorabban ugráltak, mignem Maggie haja leomlott füle mellől s úgy forgott ott ide s tova, mint egy boszorkány-seprő. A sürgés-forgás elragadtatásukban mind szabálytalanabbá lett az asztal körül, úgy, hogy a Stelling olvasó-állványáig ugráltak, mikor aztán a nehéz lexiconok a földre zuhantak. Szerencsére a szoba a háznak egy mellék-szárnyán földes volt, s így a lezuhanás semmi lármás visszhangot nem adott, de Tom szédülve s megfélemedve maradt néhány perczig, várva Stelling s felesége bejöttét.

— Hanem Maggie — szólt végre Tom, elrendezve újra az állványon mindent — most már nyugodtan kell ám lennünk, mert ha valamit eltörünk, majd elénekelteti velünk Stellingné a peccavi-t.

— Mi az? — kérdé Maggie.

— Hát latin kifejezése a jó lehordásnak — felelt Tom, nem minden büszkeség nélkül tudományára.

— Haragos asszony Stellingné? — kérdé Maggie.

— Meghiszem azt — felelt Tom nyomatékos fejbólintással.

— Azt hiszem, hogy az asszonyok mind haragosabbak, mint a férfiak — szólt Maggie. — Gleggné nagynéni is lám sokkal haragosabb, mint a Glegg nagybácsi; anyám is többször megszid, mint a papa.

— Ej, hiszen te is asszony léssz valamikor, tehát neked nem szabad így beszélned — mondá Tom.

— Csakhogy én okosabb asszony leszek ám — felelt Maggie, büszkén intve fejével.

— Oh, képzelem; egy vásott, önhitt valami, a kit senki sem szenvedhet.

— De neked nem szabad engem gyűlölnöd, Tom; az már rossz szívűségre mutatna, mert én a te testvéred vagyok.

— Igen, de ha te vásott, összeférhetetlen léssz, bizony megvetlek.

— Oh, dehogy, Tom, te nem fogsz én rám haragudni, mert én nem leszek összeférhetetlen. Jó leszek hozzád s mindenkihez. Te nem fogsz én rám megneheztelni, úgy-e nem, Tom?

— Neheztelni! elég! Itt az ideje, hogy leczkémet tanul-

jam. Nézd, mit kell nekem tanulnom — mondá Tom, miközben magához vonva Maggiét, megmutogatá neki tantételeit; Maggie meg hátrasímítá haját s készült bebizonyítani abbeli képességét, hogy ő még Euclidesben is tud neki segíteni. Saját képességébe vetett teljes bizalommal kezdte tehát olvasni, de egyszerre csak mintha megzavarodott volna, arca ingerültségtől lángolt. Kikerülhetetlen — be kellett vallania illetéktelenségét, ámbár nem szerette megadni magát.

— Hisz ez semmi — szólt — fölösleges haszontalanság, a melyből senki sem okul.

— Ah, úgy-e, Maggie kisasszony! — mondá Tom, el-lökve könyvét s Maggie felé fordúlva — látod, hogy még sem vagy olyan okos, mint képzeled.

— Oh bizony, kiokoskodnám én, ha, mint te, az előzményeket is tanultam volna — mondá Maggie büszkén.

— De ez olyan, a mit épenséggel nem tudnál, böles kisasszony — felelt Tom. — Sőt akkor még nehezebb, ha tudod, hogy mi van előtte: mert akkor meg kell mondanod, hogy szól a harmadik definitio, s hogy az ötödik axioma. De hagyjuk ezt most: folytatnom kell ezeket. Itt a latin grammatikám. Nézd, mit tudnál vele csinálni.

Maggie valami megnyugtatósnak találta a latin grammatikát a matematikai gyötrődés után. Gyönyörködött az új szavakban s csakhamar rájött, hogy a könyv végén szómutató is van, a mely minden megerőltetés nélkül eligazítja a latin szavak értelmére vonatkozólag. Gyorsan elhatározta magában, hogy keresztül ugorja a syntaxis szabályait, mert a példák egészen lekötötték figyelmét. Ezek a titokzatos mondatok, kiszakítva egy ismeretlen szövegből — mint valamely idegen vadak tülkei, vagy ismeretlen növények levelei, a melyeket messzi tájakról hoztak — korlátlan szabadságot kölcsönöztek képzeletének s annál nagyobb varázst, mivel azok saját nyelvökön szóltak, a melyet legalább kimagyarázni tanulhatott. Valóban nagyon érdekes volt a latin grammatika, a melyről Tom azt mondá, hogy a leányok meg sem tanulhatják. Maggie büszke volt, hogy ő azt érdekesnek találta. A legtöredékesebb példák lettek az ő kedvenceivé. *Mors omnibus est communis* a maga anyanyelvén egészen ízetlen lett volna, ő csak latinúl kívánta azt tudni. Ám a szerencsés gentleman, a kinek mindenki szerencsét kívánt, mert «ily hajlammal megáldott» fia van,

jó részt ilyen kellemes gyanúba ejtheté őt, s már egészen beleveszett ebbe a «sűrű, egyetlen csillagfénytől át nem hatott berekbe», mikor Tom megszólalt:

— No, Maggie, hogy tetszik a grammatika?

— Oh, Tom, rendkívül pompás könyv! — felelt, legorván a hosszú karszékről, hogy a könyvet átadja neki — sokkal nagyobb szerű, mint a szótár. Én nem soká megtanulnék latinul. Azt hiszem, nem is valami nehéz.

— Oh, én tudom, hogy te megtanulnál — szólt Tom; — persze a magyart olvastad a végén — ezt minden számár tudja.

Tom elvette a könyvet s oly határozott és szakértő kifejezéssel nyitá ki azt, mintha csak azt akarta volna mondani, hogy neki most leczkáját kell tanulnia, a mire nem minden számár való. Maggie, kissé neheztelve, a könyvtartó felé fordult s a könyvek hátiratainak megfejtésében keresett szórakozást.

Egyszer csak Tom megszólalt: — No, Maggie, gyere csak, hallgasd, el tudom-e ezt mondani. Állj az asztal végére, a hova Stelling szokott állani, mikor neki mondom föl a leczkémet.

Maggie engedelmeskedett s elvette a nyitott könyvet.

— Hát hol kezded, Tom?

— Az *appellativa arborum*nál, mert az egészet ismételni akarom, a mit e héten tanultam.

Tom pompásan fűjt el vagy három sort: Maggie meg kezdé elfeledni a kihallgató kötelességét, azon elmélkedvén, hogy mit jelenthet az a *mas*, mely már kétszer is előfordult, a mint Tom egyszerre csak megakadt e szavaknál: *Sunt etiam volucrum*.

— Ne mondd ám, Maggie; *Sunt etiam volucrum . . . Sunt etiam volucrum . . . ut ostrea, cetus . . .*

— Nem jól van — szólt Maggie, fejét rázva.

— *Sunt etiam volucrum* — ismétlé Tom nagyon lassan, mintha azt várta volna, hogy a legközelebbi szavak annál gyorsabban eszébe jutnak, minél erősebben integet nekik, hogy várják ám.

— *C, e, u,* — mondá Maggie türelmetlenkedve.

— Oh, már tudom: fogd be a szádat — válaszolt Tom.

— *Ceu, passer, hirundo. Ferarum . . . ferarum . . .* — Tom

elővévé plajbászát s néhány vastag vonást tett könyve táblájára . . . «*ferarum*» . . .

— Oh te, édes, kedves Tom — szólt Maggie — mennyi idő kell neked! *Ut* . . .

— *Ut, ostrea* . . .

— Nem úgy van — mondá Maggie — *ut, tigris* . . .

— No, úgy-úgy, most már tudom — szóla Tom. — Így volt *tigris, vulpes*. Elfeledtem: *ut tigris, vulpes; et piscium* . . .

További akadozással s ismétlésekkel eljutott Tom a legközelebbi pár sor végére.

— No most — mondá Tom — az következik, a mit épen holnapra tanultam. Add ide csak egy perczre a könyvet úgy kinyitva.

Némi halk suttogás után, a melyet mintegy megerősített könyökének az asztalhoz ütésével, Tom visszaadta a könyvet.

— «*Masculata nomina in a . . .*» kezdé.

— Nem, Tom, nem az következik — szólt Maggie — hanem ez: *Nomen non creskens genitivo* . . .

— *Creskens genitivo!* — kiáltá Tom, gúnyosan nevetve, mivel a kihagyott helyet a tegnapi leczkében tanulta; egy fiatal gentleman pedig nem igen keres a latin nyelvvel benső vagy külső ismeretséget, mielőtt valamely hamis hangmérték száználmas képtelenségét érezhetné. *Greskens genitivo!* Milyen együgyű vagy te, Maggie!

— Azért még nem kell ám engem kinevetned, Tom, mert lám te sem emlékezel mindenre. Bizonyos, hogy így van nyomtatva; mikép tudjam máskép?

— Hi-hi-hi-hi! Mondtam úgy-e, hogy a leányok képtelenek megtanulni a latin nyelvet. Az úgy van: *Nomen non creskens genitivo*.

— No csak hadd legyen — felelt Maggie büszkén. — Én azt épen olyan jól ki tudom mondani, mint te. Aztán te nem tartasz szünetet; pedig kétszer annyi ideig kell megállnod a pontnál, mint a vesszőnél, te meg hosszabb ideig szünetelsz ott, a hol semmi jel sincs.

— No, elég a fecsegésből. Hadd folytatom.

Nemsokára ez után a nappali szobába tértek, hogy az est hátralevő részét ott töltsék el. Maggie annyira élénk kedvűvé lett Stelling mellett, a ki — mint ő biztosra vette — csodálta okosságát, hogy Tom egészen meghökkent s zavarba

jött merészségén. De Maggie jó kedve csakhamar lehült Stelling azon czélzásától, melyet az olyan kis leányra tett, a kiről hallotta, hogy egyszer már a cigányokhoz szökött.

— Micsoda különöz kis leánynak kell ennek lennie! — szóla Stellingné tréfás hangon; azonban ez a tréfa, mely az ő állítólagos különözségére vonatkozott, sehogy sem volt Maggie szája íze szerint. Attól tartott, hogy ezután Stelling nem valami sokra becsüli őt, s így e miatt nagyon rossz kedvvel ment aludni. Úgy érzé, hogy a mint Stellingné utána nézett, azt gondolta, hogy haja valami csúfúl állhat, mert hátúl egyenesen lógott le.

Mindazáltal ez a két heti látogatás Tomnál boldog idő volt Maggiere nézve. Megengedték neki, hogy a tanuló-szobában lehet, míg Tom lezckéit tanulja, s a különféle olvasási gyakorlatok közt egészen elmélyedt a latin grammatika példáiba. A csillagász, a ki gyűlölte az asszonyokat, annyi sok bohó elmélkedésre indította, hogy egy alkalommal azzal a kérdéssel lepte meg Stellinget: vajon minden csillagász gyűlölte-e az asszonyokat, vagy csupán csak az az egy bizonyos? A választ megelőzve, így szólt:

— Azt hiszem, minden csillagász, mivel — mint tudjuk — ők magas toronyban laknak, s ha az asszonyok oda mennének, annyit fecsegnének ott, hogy akadályoznák őket a csillagok vizsgálásában.

Stelling nagyon megszerette a kis fecsegőt s jó barátságban maradt vele. Maggie azt beszélte Tomnak, hogy ő szeretne Stellinghez iskolába jární s ugyanazt tanulni, mint Tom. Tudta, hogy ő képes lenne megtanulni Euclidest is, mert a mint újra beletekintett, látta, hogy mit jelent az A. B. C., hogy azok a vonalak nevei.

— Tudom bizonyosan, hogy te azt nem tudnád megtanulni — mondá Tom — azért is majd megkérdezem Stelling urat, hogy megtudnád-e.

— Azt nem szeretném — felelt a kis önhitt pajkos leány — majd én magam fogom őt megkérdezni.

— Stelling úr — szólt Maggie még ugyanaz nap este, mikor ismét a nappali szobában voltak — én nem tudnám Euclidest megtanulni s Tomnak minden lezckéjét, ha ön engem tanítana Tom helyett?

— Nem hát, te azt nem tudnád — felelt Tom boszan-

kodva — a leányok nem képesek Euclidest megtanulni; úgy-e nem, sir?

— Ők mindenből csak egy szemernyit tudnak fölfogni, azt mondhatom — válaszolt Stelling. — Sok van nekik a fölületes tudakosságból, de semminek sem tudnak a mélyére hatni. Ők nagyon gyorseszűek, de sekélyesek.

Tom, gyönyörködve e határozott ítéletben, győzelméről úgy értesíté Maggiet, hogy fejével hozzá dörzsölődött a Stelling karszéke mögött. A mi Maggiet illeti: ő még nehezen volt ennyire valaha megbántva. Büszke volt egész életében, hogy őt eleveneszűnek nevezték s most úgy tünt föl előtte, hogy ez az eleven eszűség határos a hígvelejűséggel. Jobb volna, ha mint Tom, nehézkesebb volna.

— Ha, ha! Maggie kisasszony — szolt Tom, mikor magokra voltak — látod, hogy nem olyan jó az az eleveneszűség. Tudod, te semmiben sem viheted sokra.

És Maggiet annyira leverte ez a borzasztó ítélet, hogy nem volt ereje a visszatorlásra.

De a mint a sekélyes eleveneszűségnek e kis képviselőjét elvitte Lukács az egyfogatún, s a tanuló-szoba megint még elhagyatottabb lett Tomra nézve: fájdalmasan érezte Tom a hiányát. Valóban világosabb eszű is volt Tom s könnyebben tanulta leczkéit, míg Maggie ott volt. Hány különféle kérdést tett Maggie a római birodalomra nézve Stellingnek, hogy például: vajon volt-e valóban valaki, a ki latinul mondta volna ezt: «Nem adnék érte egy fakrajczárt vagy egy föületlen gombot», vagy talán előbb latinra kellett ezt fordítani; — úgy, hogy Tom kezdte fölfogni azon tény homályos értelmét, a mely szerint élt valamikor egy nép a földön, a mely sokkal szerencsésebb volt, semhogy az Eton grammatikája segítségével kellett volna megtanulnia a latin nyelvet. Ez a világos gondolat bő járulék volt az ő történelmi ismereteihez, az első félév alatt, a mely egyébiránt a zsidók kivonatos történelmével bevégeződött.

Azonban ez az iszonyú félév utoljára is véget ért. Hogy örült Tom, mikor az utolsó megsárgult leveleket látta a hideg szél előtt szállongani. A sötét délutánok, az első deczemberi hó, mind kedvesebbé lőnek előtte az augusztusi napfény-nél. S hogy biztosítsa magát a napok fogytáról, a melyek multán ő majd haza utazik: huszonegy darab vesszőt jó

mélyen ledugott a kert egyik szögletében a szünidő előtt három héttel, s naponként kihúzott egyet-egyét nagy neki ragaszkodással, a melyet aztán egész erővel dobott messzire, mi akár a világ végeig vihette volna azokat, ha ugyan a veszőknek természetökben lett volna oly messzire utazniok.

De értékes vásár volt még a latin grammatika súlyos árán is az a boldogság, hogy otthon a lakószobából nézheti a fényes napvilágot, mikor az egyfogatú szinte nesztelenül haladt át a hóval borított hídon: a hidegről a melegre való utazás boldogsága, a csókok s a családi tűzhely melletti mosolyok, a hol a lábtörő mintája, a vasrács és a sütővas voltak az «első eszmék», a melyeket épen oly kevéssé lehetett megítélni, mint az anyag tartósságát vagy kiterjedését. Nincs semmi hasonló az enyhületnek azon érzéséhez, a mely az oly tájakon lep meg, a hol az első napot megpillantottuk, a hol minden tárgy oly kedvessé lett előttünk, mielőtt megtanultuk volna ismerni a választás fáradságát, és a hol az egész világról azt hittük, hogy csupán miértünk él: elfogadtuk és megszerettük azt, a mint elfogadtuk testrészeink s létünk érzését. Nagyon közönségesnek, sőt talán rútnek is tűnnék föl előbbi otthonunk bútorzata, ha azt valamely árverésen látnók; a finom berendezésen nemesült izlés kigúnyolhatja azt; s nincs-e meg a törekvés valami jobb és megint jobb után körülményeinkben — ez a nagyon jellemző vonás, a mely megkülönbözteti az embert a baromtól — vagy hogy eleget tegyünk a definitio szörszálhasogató kimértségének — a mely megkülönbözteti az angolt a külföld barbárjától? De tudja Isten, hová vezethetne bennünket e törekvés, ha nem volna szenvedelmünknek valami kényszere még a régi, alárendeltebb tárgyakhoz való ragaszkodásban is; — ha a szeretet s mindaz, mit életünkben szentnek tartottunk, nem hagyna oly eltörülhetlen nyomokat emlékezetünkben. Azt a gyönyört, a mely egy összekuszált lombozatával valamely sövénypárkányzat fölé hajló bodza-bokorban rejlik, s a mely örvendeztetőbb látványt nyújt, mint a legfinomabb cysta vagy a leglágyabb hullámmatú pázsitra terjeszkedő fuchsia, egészen igazolatlanul többre becsüli egy hazáját odahagyott kertész, vagy mindazon szigorúan szabályos elme, a mely immár megszabadult az olyan nemű ragaszkodás gyöngeségétől, a mely nem gyökeredzik e sajátságoknak újjal mutatható elsőbségében. S pedig nincs

igazibb ok a bodza-bokor többrebecsülésében, mint a mely egy korábbi emléken rejlik — a mint hogy ez nem újság életemben, s nem csupán mostani érzékenységekben nyilatkozik formára és színre nézve, hanem régi kisérője életemnek, egészen összeszővődven egykor oly élénk örömeimmel.

II. FEJEZET.

A karácsonyi szünidő.

Kedves öreg karácsony, hófehér hajával s pirosló arczával, a legnemesb módon róttá le kötelességét ez évben s meghozta a melegséget és szint illető gazdag ajándékait a fagy és hó minden legszembeszökőbb ellentéteivel együtt.

Hó lepi a szántóföldeket s a folyó partját egy csecsemő kicsiny végtagjainál szelidebb hullámzatokban; minden lejtős földet hó borít a legtisztábban képzett szegélylyel, hogy a szinezet új mélységével annál jobban kitüntesse a sötéten vöröslő földcsúcsokat; hó tapad súlyosan a borostyánfára s erdei fenyvekre, míg le nem esik rólok suttogó neszszel; fehér leplet ölt a durva répaföld, s a juhok mint valami sötétlő karózatok tűnnek föl rajta; a kapukra mindenütt menedékes hófuvatok borúlnak s mintegy megkövülve állonganak a figyelembe sem vett négylábú állatok «nyughatatlan szomorúságukban». Sehol egy fényfolt, sehol egy árnyék — az ég maga egy csöndes halvány felhő; — semmi hang, semmi mozdulat, csak a sötétes folyam iramlík és törtet előre, mint valamely föltartózhatalatlan szenvedély. De a jó öreg karácsony mosolygott, a mint e félelmetesnek tetsző varázs-ruhát a kültermészetre ráadá, úgy hívén, hogy új fényvel ragyogja be az otthont, a belső világ szinezetének egész pazarságába sülyesztve azt, s az ételek meleg illatához finomabb gyönyört nyújt. Úgy hívé, hogy egy kellemes fogságot rögtönöz, a mely megerősíti a rokonság kezdetleges kötelékeit s a meghitt családi arcokra épen oly jól eső fényt idéz, mint a milyen az elrejtett napsugaré. Barátsága csak az otthonnékülieknek esett nehezen, meg az olyan otthonnak, a hol nincs meleg családi tüzhely, s az ételnek sincs legkisebb illata is; a hol az emberi arc nem mutat napfényt, csak a váratlan szükségben való révedezését

az ólomsziuü, halvány szemeknek. De a kedves öreg évnep mégis jól gondolkozott s ha nem tanulta is meg a titkot, hogy mindenek áldhassák részrehajlatlanúl, lévén atyja az Idő, irgalmatlan czélzataival legalább a titkot mindig a maga erős, lassan dobogó szívébe zárja.

Azonban ez a karácsonyi ünnep, jöllehet Tom élénk örömet érzett otthon, miért-miért nem, még sem volt egészen oly boldog — úgy gondolá — mint annakelőtte. A magyalfán most is oly bőségesen volt a vörös bogyó, s ő meg Maggie minden ablakot, kandalló-párkányzatot és képrámát épen annyi izléssel mázoltak be karácsony estéjén, mint máskor, miközben a fekete bogyójú borostyánfa ágait vastag skarlát-szinü csokrokba kötötték. Énekszó is hallatszott az ablak alatt éjfélt után — valami természetfölötti énekszó, a hogy Maggie mindig érzé a Tom minden megvető állítása mellett is, hogy hát az énekesek az öreg Patch, az egyházi s a templomi kar némely tagjai. Maggie áhitattól reszketett, midőn ez a karácsonyi ének elüzte álmukat, s a durva ruhába öltözött férfiak képét elüzte az egymást kergető felhőkben szállongó angyalok látomása. De ez az éjféli énekszó szokás szerint hozzájárult ahhoz, hogy a reggel legalább egy közönséges nap színvonalát meghaladja; hozzájárult ehhez a meleg piritus illata s a konyhából reggelire hozott fehérsör; a kedvencz karének, a zöld ágak s a rövid egyházi beszéd bizonyos hozzáillő ünnepi jellegüvé tették a templomba való menetelt. Aztán a Moss nagybácsi s Mossné nagynéni mind a hét gyermekökkel anynyira visszaidézték a kedves családi tűz melegét, mikor a templomból kijövök letisztogatták a havat lábukról. A szilva-puddingnak most is megvolt ugyanaz a csinos kerekése s most is oly symbolicus kék lánggal járt körül, mintha csak az alvilági tüzről csenték volna el nagy hősiességgel, hová azt a gyöngé gyomrú puritánok száműzték. A csemege most is oly pompás volt, mint máskor, aranyos narancsaival, barnás dióival, kristálytisza és sötét almafagylaltjaival s kerti kökénysajtjával. A mi ezeket illeti, a karácsony épen olyan volt, mint akármelyik, a melyre Tom emlékezett; s ha különbözött valamiben, az csupán a magasb élvezetü csuszkalás meg a hólapdával való dobálás volt.

A karácsony örömethozó volt, de nem Tulliverre nézve. Ő izgatott és daczos volt, s jöllehet Tom a magáénak tekin-

tette atyja évődő természetét s osztozott boszúságában, mégis érzett valamit abból, a mi Maggiet egészen elkedvetleníté, mikor Tulliver a csemege fogytával fokozatosan hangosabb és haragosabb lett beszédében s állításaiban. A figyelmet, a melyet Tom dióira s borára halmozott, szétoszlata az az érzés, hogy mennyi sok hitvány ellenség van a világon, s egy fölnőtt ember élete alig lehet el jó sok vesződség nélkül. Tom most nem volt barátja a czivakodásnak, hacsak végét nem vetheti annak úgy, hogy az ellenféllel hajbakapott, a kiről föltehette, hogy jól elpáholhatja; hanem atyja ingerült beszédje alatt kényelmetlenül érzé magát, ámbár ezt az érzést soha sem tudta megmagyarázni, vagy talán eszébe ötlött, hogy e tekintetben atyja a hibás.

A gonosz elv különös megtestesülése, a mely Tullivert határozott ellenállásra ösztönzé, egy Pivart nevű egyéniségben nyilatkozott, a kinek a Ripple-n fölül levén földje, ennek öntözését foganatba vevé, a mi vagy nyílt sértése volt, vagy lett volna, vagy kellett lennie a Tulliver vízbirtoka törvényes részének (azon elvnél fogva, hogy a víz csak víz). Dix, kinek a folyón malma volt, csak gyöngéd szövetségeséül szegődött az öreg ördögnek, ha Pivarthoz hasonlítjuk. Dixet a bíró ítélete észretéríté, s rajta a Wakem tanácsa nem sokat segített; nem: Dixnek, Tulliver vélekedése szerint, a törvényt illetőleg épen annyi igaza volt, mint jelenleg is van. Pivart ellen szörnyen boszankodván, a Dixhez hasonlóan kudarczot vallottellen-sége iránti megvetése szinte a barátságos ragaszkodás látszatát kezdé mutatni. Férfi-hallgatója nem volt Mosson kívül, a ki mitsém tudott, a hogy Tulliver magát kifejezte, a «malmok természetéről» s csak egyetérthetett Tullivernek a családi összeköttetésről s pénzbeli kötelezettségről fölhordott a priori bizonyítékaival; de aztán nem is beszélt Tulliver hallgatósága meggyőzésére haszontalan célzattal, hanem csak hogy önnön-magát megnyugtassa; mialatt a jó Moss nagy erőfeszítéseket tett, hogy minden álmosága mellett is nyitva tartsa szemeit, mit a szokatlanul jó ebéd dologra termett testalkatában elő idézett. Mossné több élénkséget mutatott a tárgy iránt s mindenkép érdeklődött, hogy szívére hasson bátyjának: engedett vagy szóra szót adott, a mint épen anyai elfoglaltsága engedte.

— Úgy-e, bátyám, Pivart új név itt a környéken — szól

— legalább atyánk idejében még nem volt itt birtoka; sem a mi időnkben, mikor én még hajadon leány voltam.

— Új név? Az ám; gondolom, hogy új — felelt Tulliver haragos nyomatékkal. — A Dorlcote-malom több mint száz esztendeje, hogy családunk birtoka, de senki sem hallott Pivartról, hogy a folyó dolgába avatkozzék, míg egyszer csak idefurakodott ez a ficzkó s megvásárolta kéz alatt Bincome birtokát a nélkül, hogy más valaki csak annyit is mondhatott volna: bakkfitty. De majd megpivartozom én őt! — tevė hozzá, fölemelvén poharát azzal az öntudattal, hogy félreért-hetetlenül megmondta elhatározását.

— Csak nem fogsz prókátoroskodni vele? — szolt Mossné aggodalmasan.

— Még nem tudom, mire kényszerit majd, de annyit tudok, hogy sarokba szoritom az árkokkal s öntözésekkel, ha még egyáltalában van jog és igazság a földön. Tudom én jól, ki lappang az ő háta mögött; senki más, mint Wakem, a ki párt-ját fogja s folyvást ösztökéli őt. Tudom, Wakem mondta azt neki, hogy a törvény nem bánthatja őt ezért, de vannak még ő kivőle mások is, a kik a törvényt alkalmazzák. Szükség van egy izmos ficzkóra, a ki leverje őt; csakhogy nála még izmo-sabb is találkozik, a ki jobban ismeri a törvénynek minden csinját-binját, különben hogy is veszhette volna el Wakem vele szemben a Brumley pörét?

Tulliver szigorú becsületességű ember volt s büszke, hogy ilyen lehetett; de a törvényt illetőleg úgy vélekedett, hogy az igazság czélja csak úgy érhető el, ha egy gyöngė ficzkó ellen egy erősebb lép föl. A törvénykezés olyféle kakas-viadal, a melyben a megsértett igazság ügyét a bátrabbik na-gyobb merészséggel s erősb karmokkal nyeri meg.

— Gore nem együgyű — ilyet ne is mondj nekem — jegyzé meg azonnal harcra kész hangon, mintha a szegény Gritty ez ügyvéd tehetségeit becsmérelte volna; — de magad látod, hogy a törvénykezésben nem ér föl Wakemmel. Aztán a víz valami egészen különös dolog, a melyet szénahányó villá-val senki sem tud fölvenni. E miatt volt az mindig kemény dió az ördögnek s ügyvédeknek. Eléggé egyszerű az, a mi a víz iránti jogot vagy jogtalanságot illeti, ha magad előtt nézed; de a folyó csak folyó, s ha malmod van, víznek is kell lennie, a mely azt hajtsa. Az a beszéd meg épen kárbaveszett,

hogy a Pivart öntözése vagy mi nyavalyája nem állítja meg az én kerekemet. Én jobban tudom, mi kell a vízhez. Mondhatják nekem ezerszer is, mit tartanak a mérnökök. Én csak azt állítom, a mit mindenki tud, hogy a Pivart árcai káromra vannak. De ha ennyi az ő mérnöki tudományuk, majd Tomnak mutatom én azt meg világosan, s ő meg fogja látni, ha nem találhat-e egy porczikával több okosságot a mérnöki mesterségben, mint a mi *ide* szükséges.

Tom a terv e pontjának kijelentésénél némi aggodalommal tekintett körül, elkapván meggondolatlanul a kis csöngettyűt a kis Moss-leánytól, a melylyel az magát mulatta: mire a leányka, emlékezetre méltó élességgel tudván már eszét használni, fülsiketitő sikoltásban fejezte ki azonnal érzelmeit s még a csöngettyű visszaadásával sem lehetett lecsillapítani, föltünően érezvén, hogy az eredeti sérelem, a csöngettyű elvétele, egész mineműségében fönmaradt továbbra is. Mossné a másik szobába rohant vele s az utána siető Tullivernének abbeli meggyőződését fejezte ki, hogy a kedves gyermeknek valóban oka volt a sírásra, a mivel azt akará mondani, hogy ha azt hiszik, hogy a gyermek csupán a csöngettyűért sikított, bizony nagyon félreértik őt. Miután valamikép a sikoltást igazolta, s a gyermek elesődésedet: Mossné a sógorasszonyára tekintett s így szólt:

— Sajnálom, hogy bátyám annyira szívére veszi ezt a vízbeli dolgot.

— Így szokott a maga bátyja; sohasem hallottam ilyet hajadon koromban — felelt Tulliverné félig titkolt szemrehányással. Tulliverné Mossnének mindig úgy beszélt férjéről, mint a «maga bátyja»-ról, mikor annak magaviseletét jó lélekkel bizony nem igen csodálhatták. A szeretetre méltó Tulliverné, ki egész életében sohasem haragudott, osztozott azon szelid természetben, a mely nélkül ő alig képzelhetett valaha egyetlen Dodson-ivadékot is. Testvéreit folytonosan védvén, természetes, hogy leggyöngébb Dodson-leány létére is, éles öntudatával volt a felsőbbségnek férje testvérével szemben, a ki a mellett, hogy elszegényedett s bátyjára «támaszkodott», egy izmos, könnyed kedélyű, épen nem takaros és sok gyermekű asszony jó természetű engedékenységet mutatá, s elég ragaszkodással viseltetett nemcsak férje és sok gyermekei, de még számos oldalági rokona iránt is.

— Remélem s bízom is benne, hogy nem indít pört — szólt Mossné, mert annak sohasem tudja az ember a kimenetelét. Az igazság nem mindig győz ám. Ez a Pivart gazdag ember, a mennyire kivehetem, s a gazdag többnyire eléri a maga célját.

— A mi azt illeti — válaszolt Tulliverné, lesimitván ruháját — én a magam családjában láttam, mik tulajdonkép a gazdagok, mert az én testvéreimnek olyan a férjök, hogy könnyen teljesíthetik minden kívánságukat. Sokszor azt hiszem, hogy a fejemet végkép elvesztem a törvényről meg az öntözésről folytatott beszédben; aztán mégis engem okolnak testvéreim, mert nem tudják, mit tesz az, olyan férjnek lenni neje, mint a maga bátyja — hogy is tudnák? Pulletné testvérem a maga esze után jár reggeltől estig.

— Bizony — szólt Mossné — én se hiszem, hogy úgy megegyezhetném férjemmel, ha annyi okosság nem volna benne s nekem kellene helyette előre gondoskodnom. Könnyebb dolog azt megtenni, a mi a férjnek tetszik, mint a miatt vergődni, mit egy más valaki akar.

— Ha valaki azt hozza föl nekem, hogy mikép kell a férjek tetszése szerint cselekedni — válaszolt Tulliverné, Gleggné testvérjének finom utánzatával — bizonyos vagyok, mikép a maga bátyjának jó hosszú ideig kellett volna várnia, hogy olyan asszonyt találjon, a ki úgy ráhagyjon mindent, mint én. Reggeltől fogva, a mint fölkelünk, egész estig, míg lefekszünk, mindig csak a törvény és öntözés járja; s én soha ellent nem mondok, csupán csak azt mondom: Jól van, Tulliver, tégy úgy, a mint tetszik, de akárhogy csüröd-csavarod, ne prókátoroskodjál.

Tulliverné, mint láttuk, nem volt minden hatás nélkül férjére. Olyan asszony nincsen is; vagy engedte neki azt tenni, a mit ő kívánt, vagy ellenkezett vele, s az ösztönzések azon sokféleségében, a melyek Tullivert a «törvény»-re utasítani sietteték, kétségkívül jó része volt a Tulliverné egyhangú védekezésének. Sőt ő azon közmondásszerű szalmaszállal hasonlítható össze, a melynek az a jó vagy rossz híre van, hogy alatta a tevének össze kell roskadnia; ámbátor részrehajlatlan, egyenes ítélet szerint inkább a szalmaszál előbbi terhét érheti szemrehányás, a mely ily fenyegető módon megterhelte a teve hátát, hogy most már arra sem lehet

veszély nélkül tenni egy ártatlan szalmaszálat sem. Nem azért, mintha Tullivernének gyöngéd kérése nem helyettesíthette volna a szalmaszál súlyát egyszerű személyiségének erényével, hanem mivel ha nem egyezett férjével, inkább úgy tűnt föl, mint a Dodson-család képviselője; Tullivernek pedig az volt a vezérelve, hogy hadd tudják a Dodsonok, hogy bizony ő rajta nem vesznek hatalmat, vagy — még jobban kifejezve — hogy egy férfias Tulliver sokkal különb négy Dodson-asszonyszemélynél is, még ha Gleggné van is köztök.

De nem ez volt az egyetlen ok, hogy a tipikus Dodson-családbeli asszony az ő prókátoroskodása ellen szegült, a mi Tulliver ingerültségét még sem emelte annyira a legnagyobb fokra, mint a Wakem nevének pusztá gondolata is, a kinek látása ez ingerültséget, mint mindenre annyira képes ügyvédé, minden vásári napon folyvást fölújítá. A mint az ő jogi fogalmi sugalmazták — képletesen szólva — Wakem lappangott Pivart egész öntözésbeli szándéka alatt. Wakem ösztönözte Dixet, hogy álljon ki a sikra s fogadjon prókátort a töltés miatt; semmi kétség, hogy Wakem okozta Tullivernek a szekér-útra s hídra vonatkozó joga elvesztét, s ezért járhat szabadon keresztül az ő földjén minden sehonnai, a kik minden alkalmat fölhasználnak, hogy a magánosok tulajdonát veszélyeztessék, holott pedig más becsületes emberek módjára az országútra kellene kerülniök. Minden prókátor többé-kevésbé gazember ugyan, de a Wakem gazembersége abból a különösen boszantó fajból való, a mely a Tulliver érdekeit s véleményét megtestesítő jogi formával egészen ellentétes. Aztán a keserűségnek egy újabb törszúrása, hogy a megkárosított molnár, a ki nem régiben ötszáz fontot vett kölesön, kénytelen saját érdekében e csekély ügyet Wakemre bízni. Egy horgasorrú, csupasz ficzkó! olyan fanyar, mint az uborka, a ki mindig biztosra veszi a játékot! Mily boszantó, hogy jobban nem hasonlít hozzá Gore, a kopasz, kerekarcú, síma modorú s kövér kezű ügyvéd; ezen a harc pályán senki meg nem vívhatott volna Wakemmel. Gore alattomos ficzkó, és gyöngeségének oka épen nem a lelkiismeretesség volt. de bármeanyire ki-meresztette is a szemét, még sem mondhatni, hogy a kőfalon is keresztül látott volna. Annyi bizonyos, hogy a mint Tulliver a maga meggyőződésében élt, hogy a víz csak víz, s azon

természetes következményre jutott, hogy Pivart ebben az egész öntözésbeli ügyben nem áll helyes alapon: épen úgy megvolt az a vigasz nélküli gyanúja, hogy Wakem több törvényismeretet mutat e (természetszerűleg) elvitathatatlan pörbeli esetben, mint a mennyit Gore képes mutatni. Aztán, ha törvényre került a dolog, még megeshetett az a véletlen eset Tulliveren, hogy Wylde tanácsost a maga pártján találta a helyett, hogy a hámulatra méltó markos ficzkó ellene lett volna; az a kilátás pedig, hogy a Wakem tanúját mikép látja izzadni s teljesen összezavarodni, mint az övé volt egyszer, egészen csábítónak ígérkezett a viszonos igazságszolgáltatás szeretetére nézve.

Hányszor megfontolta e bonyolult ügyet, a hogy szürke lován elindult: — hányszor forgatta fejét egyik oldalról a másikra, a mint a mérleg föl- s alászállt váltakozva; de a valószínű megoldás mégis mindig messze látszott, a melyet sok heves vitatkozással s házi és társas életében folytonos ismétléssel érhetett el. A vita kezdete, mely a Tulliver fölfogásának erősítésében s ez egész ügy elbeszélésében állott, tekintettel összeköttetéseinek egész körére, szükségképen sok időt kívánt, s február elején, mikor Tomnak megint iskolába kellett mennie, alig volt valami bizonyíték, a melylyel atyjának állítása a Pivart ügye ellen igazolható lett volna, vagy valamivel több különös oka az összemérkőzésre, a melyet fölfogása szerint, hogy a víz csak víz, heves támadójának ellenében fölhasználhatott volna. Az ismételtetés pedig, épen úgy, mint a dörzsölés, a további folytatás helyett csak hevességet szült, s a Tulliver hevessége mindinkább szembeszökvé vált. Ha semmi új jelenség nem lett volna is más tekintetben, ebben az egyben világosan kitűnt, hogy Pivart Wakemmel együtt «olyan piszkos mint a sár».

— Apám — mondá Tom a szünidő vége felé egyik este — Glegg nagybácsi azt beszélte, hogy Wakem is Stellinghez küldi fiát iskolába. Igaz ez? Hisz azt mondták, hogy őt Franciaországba küldik. Nem volna kedvére Wakem fiával együtt iskolába járattatni engem? Nem?

— Azzal én nem törődöm, fiam — felelt Tulliver — legalább semmi rosszat nem fogsz tőle tanulni, ez az egész. Az a gyermek valami szegény nyomorék, arczára nézve anyjára ütött: azt hiszem, nem sok lehet benne apjából. Úgy látszik,

Wakem nagyon sokat tart Stellingről, ha gyermekét hozzá küldi; Wakem jól meg tudja különböztetni a lisztet a korpától.

Tulliver büszke volt szívében arra a körülményre, hogy az ő fia ugyanoly előmenetelt tehet, mint a Wakemé: Tom azonban e pontra nézve nem igen értett vele egyet. Szerinte sokkal okosabb lett volna, ha az ügyvéd fia nem olyan nyomorék, mert akkor Tomnak meg lehetett volna az a kilátása, hogy mindazt a szabadságot beléveri, mely a magasabb rendű erkölcsi szentesítésből származott.

III. FEJEZET.

Az új tanulótárs.

Hideg, nedves januári nap volt, mikor Tom visszautazott az iskolába, oly nap, a mely teljesen összhangzott sorsának szigorú változásával. Ha nem vitt volna zsebében pár darab jégczukrot s egy kis hollandi babát a kis Laura számára: nem lett volna a rég várt öröme csak egy sugára is, a mely egészen komor kedvét földerithette volna. De így azzal a gondolattal foglalkozhatott: hogyan nyitja ki Laura kicsi száját a jégczukorkára s az majd hogy nyújtja érte vékonyka kezét; s hogy e képzeletben való gyönyörének annál élénkebb kifejezést adjon, elővette a czukordarabkákat, a papiroson egy kis lyukat csinált s egy-két szemcsét leharapott, a mi kényszerű helyzetében s a gig-sátorának nedves levegőjében vigasztalólag hatott reá, főkép mivel ezt az úton egyszerűen többször is ismételte.

— Isten hozta, Tulliver, szívből örvendünk, hogy újra láthatjuk — szólta Stelling. — Vesse le bundáját s míg ebédelünk, jöjjön a tanuló-szobába; ott barátságos tüzet s új társat fog találni.

Tom kényelmetlenül s nyugtalanul érzé magát, a mint kényelmes gypjű s egyéb téli felső-ruháit leveté. Már St.-Ogg'sban látta Wakem Fülöpöt, de mindig félre fordítá fejét a lehető leggyorsabban. Neki bizony nem tetszett volna egy nyomorék fiú új társnak, ha nem Fülöp is az, s ha nem egy gonosz embernek a fia is; mert Tom át nem tudta látni, hogy egy gonosz embernek lehet-e magánál jobb fia. Az ő atyja jó

ember volt, s valóban kész lett volna bárkivel szembeszállni, a ki az ellenkezőt meri állítani. Dacczal vegyült zavaros lelkiállapotban követé Stellinget a tanuló-szobába.

— Íme, itt van új társa, fogjon vele kezét, Tulliver — szólt a gentleman, belépven a tanuló-szobába — Wakem Fülöp úr. Magokra hagyom, hogy ismeretséget kössenek egymással; különben, képzelem, már tudnak is egyik a másikról valamit, mert hiszen szomszédok otthon.

Tom zavartan és esetlenül nézett, Fülöp pedig fölkelt s félénken tekintte társára. Tomnak nem igen volt inyére hozzálépni, kezét odanyújtani s nem is igen készült minden további megjegyzés nélkül azt mondani: «no, hogy van?»

Stelling bölesen visszafordult s becsukta maga után az ajtót: a gyermekek félénksége csak az öregebbek távollétében múlik el.

Fülöp büszke is, félénk is volt arra, hogy Tomhoz közeledjék. Ő úgy gondolta, vagy inkább érezte, hogy Tom nem szíveli őt: s majd mindenki visszatetszett neki, a ki csak rá nézett; formátlan testalkata ugyanis még sokkal föltünőbb volt menésközben. Ők tehát minden kézfogás, sőt megszólítás nélkül maradtak: Tom a tűzhöz ment melegedni, s aközben lopva tekintgetett Fülöpre, a ki, úgy látszott, hogy egy előtte levő papirlapra rajzolja egyik tárgyat a másik után s ezzel mulatja magát. Újra leült s rajzolni kezdett, azon gondolkozván, hogy szólítsa meg Tomot, s megpróbálván legyőzni bátortalanságát, megtevé az előkészületeket.

Tom mind gyakrabban és hosszasabban bámulta Fülöp arcát, a mit a nélkül tehetett, hogy annak púpos hátára figyelt volna; — ez az arc nem volt kellemes; korai vénséget mutatott, mint Tom gondolá. Azon nem győzött csodálkozni, hogy mennyivel öregebb lehet nálánál Fülöp. Valamely anatómus, vagy még egy physiologus is láthatta volna, hogy a Fülöp hátgerinczének nyomoréksága nem veleszületett, hanem csecsemőkorában valami véletlen okozta. Olvasóim azonban ne várjanak Tomtól ily éles megkülönböztető tehetséget; előtte Fülöp egyszerűen púpos-hátú volt. Valami határozatlan sejtelmet táplált az iránt, hogy a Wakem fiának nyomoréksága némi kapcsolatban van az ügyvéd gonoszságával, a melyről annyiszor hallotta, hogy atyja heveskedve beszélt; ezenkívül némi aggodalma volt iránta, mint valószínűleg alattomos társ

iránt, ki nem levén képes vele megbírkózni, tudta a módját, mikép okozzon neki sérelmet ravaszsággal. Jacobs iskolájának a szomszédságában is lakott egy púposhátú szabó, a kit nagyon barátságosan jellemű egyéniségnek tartottak, s a kire a közéletre nevelt gyermekek mindig nagyon dühösek voltak csupán a maga fogyatékos erkölcsi tulajdonságai miatt. Így hát Tom nem minden alap nélkül következtetett. Azon szabó csúf arcza s e mélabús fiúé közt nem egykönnyen lehetett volna hasonlóságot találni; emezt barna haj hullámmá s fodrozás körül, mint valami leányét; Tom igazi szánalmat érzett iránta. Ez a Wakem lágy, apró gyerkőcz volt s világosan kitűnt, hogy játékközben nem lehet vele összeveszni; de czeruzáját irigylésre méltó módon fogta s egyik tárgyat a másik után minden fáradság nélkül rajzolta le. De hát mit rajzolt? Tom egészen fölmelegedett s most már csak valami más újságot kívánt. Bizonyosan kellemesebb volt egy ily rossz kedvű púposhátú társal lenni, mint kihajolni az esőre a tanuló-szoba ablakából s rugdosni magánosan a tiszta padlót; mindennap történhetik valami «kis czivakodás vagy egyéb»; s Tom gondolta, hogy jó lenne Fülöpnek megmutatni, nem tudná-e rajta jobban megpróbálni alattomos fogásait. Gyorsan ott hagyta a tüzet s a Fülöp vállán keresztül a papirosra tekintett.

— Hm, ez egy számár, kenyeres kosarakkal, ez meg egy vadász-kutya s fogoly-madarak a búzán! — kiálta, nyelve egészen összezavarodván a meglepetéstől és csodálkozástól. — Hogy a köbe! Bizony szeretném, ha én is így tudnék rajzolni. Nekem is tanulnom kell e félévben, kíváncsi vagyok, tudnék-e ily kutyákat és szamarakat rajzolni?

— Oh bizony, ön tanulás nélkül is tudna — szolt Fülöp; — én sohasem tanultam a rajzot.

— Igazán? — kérdé Tom fokozódó csodálkozással. — Hiszen ha én kutyákat, lovakat s más ilyesfélét rajzolok, fejk és lábok sohasem áll jól, pedig eleget látom, hogy hogy kellene. Én csak házat s kéményeket tudok rajzolni, de a kémények is egész a falig érnek, az ablakok meg a tetőig. Rajzolhatnék talán én kutyákat és lovakat is, ha többször próbálnám — tevé hozzá, s eszébe jutott, hogy Fülöp hátha hamis következtetésre jut, hogy ő «megadja magát neki», ha tehetségeinek fogyatékoságáról nagyon nyiltszívüen beszél.

— No igen — szól Fülöp — ez a legkönnyebb. Csak jól meg kell nézni az egyes tárgyakat, s újra és újra papirosra vetni. Ha egyszer valamit elront: máskor könnyen kijavíthatja.

— De valamit mégis csak tanult ön — mondá Tom, azon zavaros gyanút kezdvén táplálni, hogy a Fülöp púpos hátában rejlenek ezek a nevezetes tehetségek. — Azt hiszem, ön már jó ideig járt iskolába.

— Jártam — felelt Fülöp mosolyogva — s tanultam latint, görögöt, mathesist, írást s ilyféléket.

— De hát csak nem szereti a latint, vagy mi? — szóla Tom, bizalmas hangja elkomorodván.

— No, meglehetősen; nem igen nagy fejtörésbe kerül — felelt Fülöp.

— Oh, talán már a *Propriae quae maribushoz* is eljuttott — mondá Tom, félre bicczentve fejével, mintha azt akarta volna mondani: «ez a próbakö: addig könnyű beszélni, míg eddig nem jut ön».

Fülöp némi kesernyés szívességet érzett e jól fejlett, mozgalmas külsejű gyerkőcnek reményt ígérő ostobaságában; de saját túlságos érzékenységétől udvariassá téve egyfelől, másfelől pedig örömet kívánván szerezni, nevetésbe fojtotta kedvét, aztán nyugodtan válaszolt:

— A grammatikát már elvégeztem; azt többé nem tanulom.

— Hát akkor nem ugyanazt a leczkét fogja ön tanulni, a mit én? — kérdé Tom a csalódás érzetével.

— Nem, de ha lehet, segítek önnek. Nagyon örülnék, ha tudnék valamiben önnek segítségére lenni.

Tom azt se mondta, hogy «köszönöm», mert egészen abban a gondolatban leledzett, hogy a Wakem fia mégsem látszik oly daczos pajtásnak, mint eleinte várható.

— Csak azt kérdem — szól minden előzmény nélkül — szereti ön az atyját?

— Hogy ne! — felelt Fülöp fülíg pirúlva — hát ön a magaét?

— Oh igen . . . csak azt akartam tudni — mondá Tom, megszegyenlve magát, a mint most azt látta, mikép vörösödik el Fülöp s milyen kényelmetlenül érzi magát. Ő nagyon sok nehézséget talált abban, mikép viselkedjék a Wakem

ügyvéd fia iránt. S az jutott eszébe, hogy ha Fülöp nem szereti atyját — ez a dolgot könnyen dülőre viszi.

— Tanul most majd rajzolni? — kérde azzal a czéllal, hogy más tárgyra vigye át a beszédet.

— Nem — felelt Fülöp — mert atyám azt óhajtja, hogy most minden időt más tárgyakra fordítsak.

— Mire? Latinra, Euclidesre s más effélére? — kérde Tom.

— Azokra — felelt Fülöp, fölhagyván a rajzolással s kezére hajtva fejét, mi alatt Tom előre hajolt mind a két könyökére s növekvő csodálkozással nézte a kutyát és szamarat.

— S mindezen ön meg sem ütközik? — kérde Tom roppant kíváncsisággal.

— Nem: én magam is óhajtom azt tudni, a mit mindenki tud. Aztán e mellett olyat is tanulhatok, a mi tetszik.

— Én el nem tudom gondolni: mért tanulja a latint mindenki — szóla Tom. — Hiába, ez nem jól van.

— Ezt a művelt ember nevelése hozza magával — válaszolt Fülöp. — Minden művelt embernek kell ugyanazt tudni.

— Mit, hát azt hiszi ön, hogy Sir John Crake, a haramiák bandafeje ért latinul? — kérde Tom, a ki gyakran gondolta, hogy mennyire szeretné, ha ő Sir John Crakehez hasonlítana.

— Ő is tanulta azt gyermekkorában, természetesen — felelt Fülöp. — De, úgy látszik, elfelejtette.

— Helyes, azt majd én is megtehetem — szólt Tom, nem épen epigrammai czélzattal, hanem komoly elégtételt találva azon gondolatban, mely, a mennyire a latin engedé, nem tett akadályt, hogy Sir John Crakehez hasonlithasson. Csak az a kötelessége, hogy addig emlékezzék, míg az iskolában van, különben nem tud ám az «olvasókönyvből» annyi sort megtanulni. Stelling úr nagyon különös — hallotta? Tízser is föliratja, ha ön egyszer *namot* mond *jum* helyett . . . nem hallgat ő el egy betűt is rosszul, mondhatom önnek.

— Oh, az nem tesz semmit — mondá Fülöp, nem bírván nevetését elfojtani; — ilyenekre könnyen tudok emlékezni. Némelyik leczkét meg nagyon szeretem, például a görögök történetét, s mindent, a mi a görögökre vonatkozik. Szerettem volna görögnek születni s vívni a perzsák ellen — azután haza menni s tragédiákat írni, vagy mint Socrates, bölcseségem miatt mindenektől csodálatni s nagy ember

halálával halni. (Fülöp, mint olvasóim észrevehetik, azt a kívánságot táplálta, hogy egy jól képzett barbár hatását tegye szellemi felsőbbségének érzetével).

— Hát a görögök nagy vívók voltak? — kérde Tom, a kinek ez irányban volt némi belátása. — Van valami hasonló a görögök történetében Dávidhoz, Góliáthhoz és Sámsonhoz? Én csak ezeket a darabokat szeretem a zsidók történetében.

— Oh, nagyon csinos történetek vannak a görögök életében, a legkorábbi idők hősei életében, a kik, mint Sámson, a vadállatokat megölték. Hát még az *Odysseában* — ez ám a szép költemény — ebben több olyan csodálatos óriás van ám, mint Góliáth, teszem például Polyphem, a kinek csak egy szeme volt a homloka közepén; aztán Ulysses, ez a kis ficzkó, de nagyon okos és ravasz ám, a ki a fenyűfát izzóvá tette s azzal szúrta ki az egyszeműnek a szemét, mire az olyan ordítást tett, mint ezer bika.

— Hisz ez tréfa — szóla Tom, elugorva az asztaltól s hol egyik, hol másik lábára állva. — Tudna még nekem mondani más ily történetet is? Mivel én nem fogom a görögöt tanulni, tudja . . . vagy talán kell azt tanulnom? — tevé hozzá, nagy zajjal végezve topogását — hátha az utóbbi a lehetséges. Minden művelt ember tanul görögül? Én velem is elkezdti azt Stelling úr, azt hiszi?

— Nem, azt nem gondolom, épen nem — felelt Fülöp. — De ezeket a történeteket a görög tanulása nélkül is olvashatja. Én is a magunk nyelven olvastam azokat.

— Csakhogy én nem igen szeretek ám olvasni; inkább szeretem, ha ön beszéli el azokat nekem. De csak az ilyen viadalokat, tudja. Maggie testvérem is mindig tudott nekem történeteket mondani, de azok olyasféle ostobaságok, mint a milyeneket a leányok szoktak mondani. Tudna nekem még több ilyen viadalt is mondani?

— Hogy ne — felelt Fülöp — akármennyit a görögök történetén kívül is. Elmondhatnám önnek az Oroszlánszívű Richárd és Saladin történetét is, meg a Wallace Vilmosét, Bruce Róbertét, Douglas Jamesét — akár sohase legyen vége.

— Úgy-e, idősebb ön én nálam? — kérde Tom.

— Miért, hát ön hány éves? Én tizenöt.

— Én csak a tizenegyedikbe fordulok — mondá Tom — de azért valamennyi czimborámat elpáholtam ám Jacobs-

nál — itt voltam én azelőtt. S valamennyit levertem a lapdázásban s a mászásban. Szeretném, ha Stelling úr is engedne bennünket halászni. Szeretném önnek megmutatni, hogy kell halászni. Tud ön halat fogni? Nem? Tudja, ez nem áll másból, mint hogy az ember odaálljon s csendesen üljön.

Tom a saját kedvtelése felé szerette volna a mérleg nyelvét lenyomni, hogy ez a púposhátú azt ne higye valamikép, mintha őt ezekkel a csata-történetekkel való ismeretsége hasonlóná teszi a voltaképi küzdő hősökhöz, mint a milyen például Tulliver Tom. Fülöp az esetlenségére tett czélzat hatása alatt valóságos testgyakorlati mozdulatokba kezdett s majdnem ingerlékenyen felelt:

— Ki nem állhatom a halászatot. Úgy hiszem: az emberek úgy tesznek, mint a bolondok; ülnek óráról órára s örködnek a hálóval, a melyet újra meg újra kivetnek s még se fognak semmit se.

— Hm, de majd nem mondaná ám bolondoknak, ha látná, mily kövér csukát fognak, biztosítom önt — mondá Tom, a ki még soha sem fogott semmi valami «kövér»-et egész életében, de a kinek képzelete a testgyakorlás iránti tisztelettől neki hevült buzgalmában magasra röpködött. Nyilván való volt, hogy a Wakem fiának voltak kellemetlen oldalai, a melyeket a kellő határok közé kellett szorítania. Szerencsére az első együttlételnek e harmóniájában épen ebédre hívták őket, s Fülöp nem engedte, hogy Tom tovább fejtegesse egészségtelen nézeteit a halfogásról. Tom pedig azt mondá magában, hogy mit is várhatott volna mást egy nyomoréktól.

IV. FEJEZET.

«Az ifjú eszme.»

Az érzések e változatai, a mint Tom és Fülöp közt az első párbeszéd alkalmával nyilatkoztak, megőrizték hasonló jellegüket az együttlétel későbbi heteiben is. Tom sohasem tudta egészen elnyomni azt az érzését, hogy Fülöp, mivel egy «gazember» fia, neki természetes ellensége, és sohasem tudta legyőzni a Fülöp testi hibái miatti ellenszenvét: ő ma-

kacsúl megtartotta az egyszer magába vett hatást, mint mind azon szellemek, a melyekben a pusztá benyomás uralkodik a gondolat és érzés fölött; a külső mindig ugyanaz maradt előtte, a minek az első pillanatban tetszett. De akkor aztán lehetetlen volt Fülöp társaságát nem szeretnie, mikor az jó kedvében volt; Fülöp folyvást segíteni tudott a latin gyakorlatokban, a melyeket Tom oly rejtélyeknek nézett, hogy azoknak megfejtésére csak a véletlen szerencse vezethet; aztán mindig tudott ilyféle csodás csata-történetet mondani, mint a Wynd Halét s más hősökét, a kik különös kedvencei voltak Tomnak, mivelhogy ezek oly súlyos csapásokat osztogattak magok körül. Saladinról igen csekély véleménynyel volt, a kinek kardja egyszerre ketté vágott egy vánkost: már kinek van kedve vánkosokat vagdosni? Ez egészen balga történet volt, s nem kívánta többször hallani. De mikor Bruce Róbert fakólován fölállt a kengyelben, és fölemelvén jó csatabárdját, egyszerre széthasítá a hirtelenkedő lovagnak nemesak sisakját, hanem koponyáját is Bannockburn mellett: ilyenkor Tom a rokonszeuv egész magasztosultságát érezé, s ha épen egy kókuszdió lett volna ilyenkor kezében, rögtön kettécsapta volna a piszkálóvassal. Fülöp szerencsésebb kedélyü levén, jó kedvének egészen a végső pontjáig engedé Tomot, kiszínezvén minden csata dühét és iszonyát a szolgálatára álló jelzők és hasonlatok egész rajával. Csakhogy nem mindig volt ám jó kedvben vagy szerencsés lelki hangulatban. A főnhéjazó érzékenykedésnek vékony szikrája, mely első összejövetelökkor kivillant belőle, mutatta az ő folytonosan sajgó lelki fájdalmát, mely az ideges ingerlékenység meg a szívbeli elkeseredés különös vegyülete volt, s a melyet saját testi hibájának érzése okozott. Mikor ilyen túlságosan érzékenykedő volt, úgy tetszett előtte minden pillanatban, hogy vagy sértő szánakozással, vagy rosszul leplezett visszatetszéssel illetik őt — utóvégre is közönyösséget olvasott ki mind ebből s maga is közönyösnek érzé magát, mint a milyennek egy délvidéki gyermek érzi az éjszakai tavasz hűvös levegőjét. A szegény Tom kontár pártfogása, mikor együtt voltak a szabadban, a különben jó kedélyü gyermekre egészen fonakül hatott; s rendesen szelid s nyugodt tekintete, ha élénken villogott, mindennek inkább, csak tréfának nem tűnt föl. Nem csoda tehát, ha Tomban folyvást élt e púposhátú gyermek iránt a gyanú.

De a Fülöp öntanulta ügyessége a rajzolásban másképp is összekötő kapocs volt közöttök. Tom ugyanis a saját boszúságára úgy találta, hogy új rajzmestere nem ad föl neki kutyákat és szamarakat rajzolni, hanem patakokat, szárazföldi hidakat s romokat, mindegyiket a szürke-ólomszínű fölület általános szelidségével, a mi mutatá, hogy a természet, ha valami, bizony elég jól tud simítani. S minthogy Tom érzéke a tájfestészet iránt most még nagyon durva volt: nem lehet meglepő, hogy Goodrich művei is a művészet érdektelen formáinak tetszettek előtte. Mivel Tulliver szándéka nem volt egészen határozott, hogy miféle üzletre adja magát Tom, a mely a tervezeteknek s térképeknek rajzolását is szükségessé teszi, Rileynek panaszkodott, a kivel Mudportban találkozott, mikép úgy látszik, hogy Tom az ilyfélékből semmit sem tanul; mire a lekötelezett tanácsadó azt felelte, hogy Tomnak külön leczkéket kellene vennie a rajzból. Tulliver nem gondolta, hogy külön kell a rajzolásért fizetnie: de csak hadd legyen Tom jó rajzoló, a kinek czeruzája képes legyen minden czélnak megfelelni. Így hát megállapodtak abban, hogy Tomnak külön leczkéi legyenek a rajzból; s kit választhatott volna ki Stelling inkább, mint Goodrichet, a kiről meg volt győződve, hogy hivatásának leginkább megfelel a King's Lorton körül vagy tizenkét mérföldnyi kerületen? Hova-tovább tehát megtanulta Tom rendkívül hegyesre faragni czeruzáját s «nagyjából» lerajzolni egy-egy tájat, a mely előtte kétségkívül a részletekre vonatkozó, korlátolt fölfogása miatt, fölötte unalmasnak tűnt föl.

Mindez, mint olvasóim emlékezhettek, abban a sötét korszakban történt, mikor még nem voltak rajziskolák — az iskolamesterek sem voltak a lelkiismeretes pontosság változhatatlan hívei, s a lelkészek sem voltak mind művelt és sokoldalúlag képzett emberek. Azokban a kevésbé kedvező napokban nem mese az, hogy más lelkészek is voltak Stellingén kívül, a kiknek korlátolt fölfogásával nagy szükség párosult, s a kiknek jövedelme azon logikai összevisszaság következtében, a melynek a szerencse, mint egy bekötött szemű asszony-személy, ki van téve, nem szükségletök, hanem értelmök arányában szaporodott, jóllehet világosan látható, hogy ez utóbbival a szerencsének semmi szoros köze nincs. A föladat, a melyet e gentlemaneknek meg kellett fejteniök, az volt, hogy

szükségletök és jövedelmök közt helyes arányt állapítsanak meg; s mivel a szükségletet nem könnyen lehetett volna halálra éheztetni, az egyszerűbb módszernek kellett vala érvényesülni, hogy jövedelmöket szaporíthassák. Hogy ezt megtehesék, csak egy mód volt: tudniillik mindazon alacsonyabb rendű foglalkozásoktól, a melyekben az embereknek kötelességök volt olcsón és a mellett becsületes munkát végezni, eltiltatott a papság: azt meg csak nem lehetett nekik hibákül felróni, hogy nekik volt föntartva, jó fizetésért ócska munkát végezni? S vajon ki kívánta volna azt Stellingtől, hogy ő teljesen átértse, mily nehéz és kényes üzlet a nevelés? Hiszen egy állattól sem várható, a melynek megvan az a hatalmas tehetsége, melylyel a kösziklában is tud üreget vájni, hogy pontos ismeretei legyenek a kivájásról. Stellingnek a tehetségeit korábban egyenesen az ilynemű kivájásra idomították, a melyekkel nem tudott takarékoskodni. De a Tom kortársai között, a kiket atyjok papi intézetbe szánt, hol még azután jó idő múlva sem tudtak semmit, igen sokan még kevésbé voltak szerencsések, mint Tulliver Tom. A nevelés azokban a hajdani napokban majdnem egészen a szerencse, többnyire a balszerencse dolga volt. A léleknek az az állapota, a melyben önök egy billiard-dákót vagy egy katulya-koczkát vesznek a kezökbe, még némi józan számításnak tűnt föl, ha összehasonlítják azokkal a régi módi atyákkal, mint például Tulliver akkor, mikor iskolát vagy nevelőt választanak fiok számára. Kitünő embereknek, a kik minden erejüket megfeszítették, hogy szótagolni tudjanak a rögtönzött hangtani módszer szerint, de a kik mind e hiányok mellett is jövedelmező üzleteket vezettek s elég pénzt szereztek arra, hogy fiaiknak különb életmódot biztosítsanak, mint a magoké volt, szükségszerűleg az iskolamester illetékességére s belátásukra kellett bizniok szerencséjüket, a kiknek kerülete kezök ügyébe esett, s a kik, úgy látszott, hogy sokkal többet ígérnek, mint a mennyit az apák kívánni mertek; ideértve a vászon s evőeszközök visszaszolgáltatását is. Még szerencse volt, ha néhány dicsvágyóbb posztókereskedő ismerősük nem küldte nevelésbe a gyermekét paphoz, vagy ha egy fiatal gentleman huszonnégy éves korában föl nem cserélte collegiumi pazarlásait valamely esztelen házassággal; különben ezek az ártatlan apák, a kik utódaikért minden tőlök kitelhetőt megtenni óhajtottak, csak úgy kerül-

hették ki a posztókereskedő fiának sorsát, ha esetleg egy oly elemi iskola alapítványi helyén voltak, a mely iskolát még meg nem látogatott valamely bizottsági tag, s a mely iskolában két vagy három egymáshoz hasonló gyermeknek a tágas és jó levegőjű épület előnyei s ezeken fölül még egy fogatlan, rosszul látó, süket főtanító álltak rendelkezésükre, s ez utóbbinak tudós élıhetlensége, figyelmetlensége a fejenként háromszáz fontnyi összeg részleteinek arányában növekedett. Stelling kétségkívül érett tanító volt, mikor először alkalmazták, de hát a nap alatt minden érettségnek megvan a maga további folyama, a melyet a vásárban nagyon kevésre becsülnek.

Tulliver Tom, ha összehasonlítjuk a korabeli más angol fiúkkal, a kik több-kevesebb töredékes ismerettel s föltűnő tudatlansággal átúszták ezt az életet, nem volt oly igen szerencsétlen. A széles mellű Stelling, a kinek gentlemanhez illő testtartása volt, abban a meggyőződésben élt, hogy egy növekvő gyermek megkívánja a maga portio marlahúsát, s öröme telt benne, ha jó színben látta Tomot, a ki jóízűen költi el ebédjét; nem a művelt öntudatosság embere, a ki mindennapi kötelességeit valami mélyebb érzéssel végzi; nem egészen illetékes nagy föladataira, de hát az ilyféle illetéktelen embereknek is élniök kell, s nehéz fölfogni, hogyan éljenek úri módon minden vagyon nélkül, ha ilyes neveléshez és tanításhoz nincs kedvök. E mellett a hiba Tomnak lelki alkotásában volt kereshető, hogy tudniillik tehetségeit nem igen fejleszthetė a Stellingnek vele közlött tudománya. Oly gyermeknek, a ki fogyatékos tehetséggel születik arra nézve, hogy a jeleket s az abstractiókat megértse, szenvednie kell a vele született hiány büntetését épen úgy, mint annak, a ki úgy születik, hogy egyik lába rövidebb a másiknál. Oly nevelési módszert, a melyet a mi tiszteletreméltó őseink hosszú gyakorlata szentesített, bizony csak nem hagyunk használatlanul egy oly gyermek kivételes butasága miatt, a ki csupán a jelen pillanatnak élt. Aztán Stelling meg volt győződve, hogy az a gyermek, a ki vastagfejű a jelekre és abstractiókra, vastagfejű az minden egyébre, ha ugyan a tiszteletes gentleman más valamire is akarná őt tanítani. A mi tiszteletreméltó őseink gyakorlata az volt, hogy alkalmazták a hüvelykújj csavarásának szellemes tanító eszközét s pedig mind erősebben és erősebben, hogy a meg nem történt

dolgokat is kitudják: az a képzelt véleményök volt ugyanis, hogy azok a dolgok tényleg megtörténtek; s vajon mit tehetek volna egyebet, hogy a hüvelykújját mind erősebben csavarják? Így Stellingnek is megvolt az a képzelt véleménye, hogy minden valamire való tehetségű gyermeket meg lehet tanítani azzal, a mi egyedüli helyes módja a nevelésnek: ha lassú észjárású, csavarni kell hüvelykújját — a gyakorlatnak nem szabad engedni a növekvő szigorúságból s Vergilnek egy-egy lapja büntetésül szolgálhat, hogy fölbátorítsa s ösztönözze a nagyon lankadt kedvet a latin versek tanulására.

Egyébiránt e második félév alatt a hüvelykújj-csavarás kissé mérsékelten alkalmaztatott. Fülöp annyira előhaladt tanulmányaiban s annyira alkalmazkodó volt, hogy Stelling az ő könnyű tanulásával, mely kis segítséggel járt, sokkal könnyebben juthatott tekintélyre, mint a Tom vastagfejűségének megtörésére alkalmazott fáradságos bánásmóddal. Széles mellű s elméjükben dícsvágyó terveket forgató gentlemanek sokszor megcsalják barátaikat várakozásukban, mivel nem sikerül nekik a világban fölszínre vergődniök. Talán azért, mert a nagy dolgok véghezvitele még valami szokatlanabb képességeket is követel a jó fizetés szokatlan kívánságán kívül; talán azért, mert ezek a tiszteletes gentlemanek sokkal renyhébbek a *divinae particulum aurae*-jokban, meg levén akadályozva erős étvágyuk magasra szárnyalásától. Ennek, vagy más okának kellett lennie, hogy Stelling sok lelkes tervének kivitelét elhalasztá, hogy bele nem fogott görög színjátékanak s más tudományos művének kiadásába, mikor szabad ideje volt, hanem köpönyeget fordított magántanulmányainak s nagy lemondással ült neki a Hook Tódor beszélyeinek olvasásához. Tom fokozatosan engedett lomhaságából, hogy kevesebb szigorral vergődhessék át leczkéin s mivel Fülöp is segített neki, képes volt valami eredményt elérni, s elméjét zavaros és kontár módon erölteté a nélkül, hogy egy alapos vizsgálat földerítette volna, mikép az ő elméje bizony még most is édeskeveset fogott föl a tantárgyakból. A körülmények változása következtében mégis sokkal tűrhetőbbnek hitte az iskolát s eléggé megelekedve élt egyik napról a másikra, oly tárgyakból szíva magába némi zagyva ismereteket, a melyek épen nem a nevelésre czéloztak. Ő a nevelésben egyszerűen az olvasás, írás és helyesírás gyakorlatát érté, a melyet az

érthetetlen eszmék kikeresett alkalmazásával s a könyv nélküli tanulás sok szerencsétlen kísérletével folytatott tovább.

Mind e mellett látható javulás volt észrevehető e nevelés alatt Tomon; talán mert ő nem olyan elvont értelemben vett gyermek volt, a ki csupán a rossz irányba tévedt nevelés árnyoldalait mutogassa, hanem valóságos húsból és vérből való, olyan hajlamokkal, a melyek nem egészen a körülmények hatalmától függöttek.

Így például nagy javulás volt észrevehető viseletében, a miért némi tekintélyre tett szert Poulter, a szomszéd iskolamester előtt, a ki katona levén a félsziget háborújában, Tomot testgyakorlatra, a kölcsönös nagy gyönyörök e forrásának használatára tanította. Poulter, a ki a *Fekete Hattyú*-beli társaságnak többször elmondotta, mikép ijesztette meg egy alkalommal a francziákat, most már épen nem volt félelmetes alak. Inkább olyan összetöpörödött külseje volt; reggelenként reszketett, nem mintha öreg lett volna, hanem a King's Lorton-beli gyermekek rendkívüli vásottsága miatt, a mely ellen, hogy oly szilárdan megállja helyét, semmi sem képesíthette őt egy pohárka pálinkán kívül. Még mindig katonai egyenes magatartással járt, ruháját lelkiismeretesen megkeféltte, nadrágját szíjjal feszesre kötötte; s mikor szerdán és szombaton délután Tomhoz ment, mindig föltüzeltte magát egy kis pálinkával s régi emlékeivel, a melyek olyan kivételes tüzes külsőt kölcsönöztek arcának, mint egy kivénült csatlónak a trombitaszó. Ezeket a torna-leczkéket rendszeren a háborús elbeszélések részletei szakasztották félbe, a melyek sokkal jobban érdekelték Tomot, mint azok a történetek, a melyeket Fülöp az *Ilias*ból mesélt volt: mert az *Ilias*ban nem szerepeltek ágyúk, s e mellett Tom némi visszatetszést érzett, mikor azt tanulta, hogy Hector és Achilles nyilván soha sem éltek. De Wellington herczeg még élt s Bony (Bonaparte Napoleon) nem rég halt meg; azért is Poulternek a félsziget csatáira való visszaemlékezései minden gyanút elhárítottak azoknak mesés voltáról. Minden arra mutatott, hogy Poulter fontos szerepet játszott Talaveránál, s nem csekély tekintet illette meg abból a különös félelmetességéből, a melylyel gyalogsapatát az ellenség nézte. Délutánoként, mikor emlékezései a szokottnál jobban feltüzelték, megemlékezett Wellington herczegről, a ki (természetesen négy szem közt, hogy

tréfára ne adjon alkalmat) nagyrabecsülését fejezte ki a kiváló hadi társ, Poulter iránt. A sebész, a ki őt a kórházban gondozta, mikor megsebesült, büszkén emlegette a Poulter testének kiváló voltát: mert más ember sebe soha se gyógyult be abban az időben oly könnyen. Az egyéni tekintetek, a melyekazon fontos háborúval összeköttetésben voltak, a melyikben ő részt vett, kevésbbé tették őt tartózkodóvá; arra volt inkább gondja, hogy a maga tekintélyének súlyát vesse latba mindenhol, a hol azt akarta, hogy katonai történeteket illető megjegyzései kárba ne vesszenek. Mindenki, a ki azt állította, hogy ismeri Badajos győzelmének hírét, néma szánalom tárgya volt a Poulter szemében; azt kívánta, bár az ilyen dicsekvőt legázolták volna s még a lelket is kitaposták volna belőle az első rohamnál, mint a milyen ő vele történt — akkor aztán beszélhetne Badajos győzelméről. Tom ki nem kerülheté, hogy ne ingerelje tornamesterét alkalmilag más katonai történetek iránti kíváncsiságával is, mint a melyeket Poulter személyesen tapasztalt.

— Hát Wolfe generális, Poulter úr, nem volt csodálatos hős? — kérde Tom, a ki úgy tartotta, hogy minden csatahős, a ki a nyilvános czimereken meg van örökítve, részt vett Bonyval a csatában.

— De nem ám — szólt Poulter megvetőleg — legkevesbbé sem! . . . hohó, kissé följebb! — tevé hozzá szigorú parancsoló hangon, a mely nagyon gyönyörködtette Tomot s oly érzéssel tölté el, mintha egész regiment lett volna a maga személyében.

— De nem ám! — folytathatta Poulter, miután a tanulmányban szünet állt be. — Jobb volna, ha nem is szólnának én előtt Wolfe generálisról. Ő nem tett egyebet, mint hogy sebében meghalt; ez pedig, úgy vélem, nyomorúságos kitüntetés. Ha mindnyájan meghaltak volna sebökben, a kiket csak . . . Egyetlen kardszúrásom megölt volna oly ficzkót, mint Wolfe generális.

— Poulter úr — szóla Tom némi célzással a kardra — szeretném, ha egyszer magával hozná a kardját s ezzel csinálna gyakorlatot.

E kérelemre jó ideig csak fejét rázta Poulter, még pedig olyan jelentőséggel teljes módon, miközben kegyesen mosolygott, mint a hogy Jupiter teheté, mikor Semele őt dicsvágyó

kérelmével sürgette. Hanem egy délután, mikor a váratlanul hirtelen esett zápor valami húsz perczcel tovább tartóztatá a *Fekete Hattyúban*, mint rendesen, csakugyan magával hozta kardját — épen, hogy csak Tom megtekintse.

— Hát ez az a valódi kard, a melylyel Poulter úr valamennyi csatájában vívott? — szól Tom, megfogva markolatát. — Ezzel vágta le egy francziának a fejét?

— Fejét? le ám, ha három lett volna is.

— De ezenkívül puskája és szuronya is volt, úgy-e? — kérde Tom. — Jobban szeretném a puskát és szuronyt, mert hát először meg szokták löni az ellenséget s azután szúrják át. Puff! psz-sz-sz! — Tom kellő testmozgást tett, hogy megértesse a fegyver elsütésének s a szurony kirántásának kettős gyönyörét.

— Csakhogy akkor igazi ám a kard, mikor összecsapnak — mondá Poulter, akaratlanul is lehűtve Tom elragadtatását, oly hirtelen kirántva kardját, hogy Tom nagy gyorsasággal hátra ugrott.

— Oh, Poulter úr, ha ezzel mutatna most gyakorlatot — szól Tom, némi öntudattal, hogy meg nem állhatta helyét, mint egy igazi angolhoz illik — hadd hívjam be Fülöpöt. Ő, tudja, szereti önt látni.

— Mit! azt a púpos gyereket? — kérde Poulter megvetőleg. — Mit törődöm én az ő látásával?

— Oh, de ő sokat tud ám a csatákról — felelt Tom; — s arról, hogy mikép bánnak a kézíjjal, nyillal s csatabárddal.

— No hát hadd jöjjön! majd mutatok neki valamit, a mi különbözik az ő kézíjjaitól és nyilaitól — mondá Poulter, egyet köhintve s állásba csapva magát, mi alatt előkészületeket tett a fogásokhoz.

Tom berohant Fülöphöz, a ki ilyen szünidei délutánokon hegedüléssel mulatozott a társalgó-szobában s énekek kísérete játékát. Fölötte boldog volt, leülvén egy magas kartalan székre mint egy alaktalan tömeg, fejét hátracsapva, szemét az átelleni párkányszatra szegezve; száját nagyra tátotta s teljes erejével erőlködött a rögtönzött szótagokat Arnet dallamához szabni, a mely megragadta képzeletét.

— Gyere csak, Fülöp — szóla Tom, ajtóstúl berohanva; azért hagyj abba a «la-la»-kiabálást — gyere és nézd a vén Poultert, a ki a kocsiszinben kard-gyakorlatot mutat.

A véletlen félbeszakításnak e kellemetlen zaja, — Tom hangjának discordja megszakítván azt a dallamot, a mely Fülöp lelkét és testét egyaránt átrezgette, akkor is kiverte volna Fülöpöt sodrából, ha nem Poulterről, a tornamesterről lett volna is szó; Tom a sietségben azon ürügy alatt, hogy megakadályozza Poultert abban a gondolatban, mintha ő a kirántott kardtól ugrott volna vissza, rohant Fülöpért, noha elég jól tudta, hogy Fülöp gyűlöli a tornamesternek még nevét is. Tom sohasem tett volna ily meggondolatlan dolgot, ha a személyes büszkeség hatalmába nem keríti őt teljesen.

Fülöp láthatóképen meghorzadt, a mint a zenét abban hagyta. Aztán elpirúlva szenvedélyesen fakadt ki:

— Ugyan menj, te fél-bolond! mit tartozik az én rám — a te hangod úgy sem való máshoz, mint egy taligás lóhoz.

Nem először történt, hogy Tom felboszantotta Fülöpöt, Tomot azonban sohasem támadta meg Fülöp ilyen szóbeli fütykössel, a mihez olyan jól értett.

— Van olyan való, vagy még valóbb, mint a tied, te gyáva fattyú! — szóla Tom, fölpattanva a Fülöp heveségén. — Most nem akarlak megütni, mivel egy cseppet sem vagy különb, mint egy leány. Én becsületes ember gyermeke vagyok, a te apád gazember — mindenki azt mondja!

Erre Tom kirohant a szobából, becsapva maga után az ajtót, mivel a dühösség vigyázatlanná tette. Az ajtócsapást meghallotta Stellingné, ki valószínűleg nem messze volt oda, s ez oly vétség volt tőle, hogy azért csak Vergilnek vagy húsztörővel lehetett megbűnhődni. Valóban a nő azonnal kiszaladt a szobából s nem tudott eléggé csodálkozni a lármán, meg hogy Fülöp abban hagyta a zenét. Ülve találta valami gyékényen, a mint keservesen sírt.

— Mi a baj, Wakem? Micsoda zaj volt az? Ki csapta be az ajtót?

— Fülöp föltekintett s gyorsan kitörülte szeméből a könnyeket.

— Tulliver jött be . . . kért hogy menjek ki vele.

— Hát önt mi lelte? — kérdé Stellingné.

A két növendék közül nem Fülöp volt a Stellingné kedvence; ő kevésbé lekötelező volt a nőre nézve Tomnál, a kinek többféleképen tudták hasznát venni. Mégis, mivel a Fülöp atyja többet fizetett, mint Tulliver: a nő úgy vélekedett,

mikép érezettni kell a fiúval, hogy ő rendkívüli jó indulattal viseltetik iránta. Fülöp tényleg a jó egyetértésre vonatkozó annyi előzékenységgel találkozott, mint egy gondtalan csiga találkozik csalogatással, hogy héjából kibujjék. Stellingné nem valami szerető, gyöngé szivű nő volt, hanem olyan, a ki jóállású szoknyát viselt, megigazgatta derekát s hajfürdjeit s elfogult lett, ha valaki kérdezősködött utána. Mindezek, kétségkívül, nagy társadalmi hatalmasságot jeleznek, de nem a szeretet hatalmasságát — s pedig semmiféle más hatalom nem volt képes Fülöpöt visszavonultságából kicsalogatni.

Fülöp a kérdésre így felelt: — Fogam fáj s egészen izgatottá tesz megint.

Ez már egyszer csakugyan előfordult, s Fülöp örült, hogy ez jutott eszébe, úgy tünt föl ez neki, mint valami felsőbb ihletés, a mely képessé tette, hogy kimentse sirását. El kellett fogadnia a kölni vizet, hogy így visszautasítsa a creosotot; de hát az könnyű volt.

Akközben Tom, a ki most először röpitett mérges nyilat a Fülöp szívébe, visszatért a kocsiszinbe s ott találta Poultert, éles, komoly tekintetével, várva kard-gyakorlatának teljes sikerültét s a valószínűleg megjelenő, de ítéletre képtelen «patkányokat». Azonban Poulter ura volt önmagának, vagyis más szóval: ő jobban csodálkozott magán, mint a nézőknek egész serege tehette volna. Észre sem vette, hogy Tom visszatért, egészen el levén foglalva a vágással és szúrással — az ünnepélyes egy, kettő, három, négy jelszóval; s Tom nem minden érzése nélkül a Poulter nyugtalanságának, éles tekintetének és vért szomjazó kardjának, a melyről azt látta, hogy türelmetlenül áhítozik valami egyébnek a szétvágására is, mint csupán a levegőnek, a lehető legnagyobb távolságból kezdte csodálni az előadást. Ez a csodálat mindaddig tartott, míg Poulter abba nem hagyta előadását s le nem törülte az izzadságot homlokáról; Tom a kard-gyakorlat látásának gyönyörét teljesen átérzé s kívánta, bár csak újra ismételné.

— Poulter úr — mondá Tom, mikor a kard már egészen visszatért hüvelyébe — be szeretném, ha egy kicsit ide adná nekem ezt a kardot.

— Dehogy, dehogy, ifjú gentleman — szól Poulter, tagadólag rázva fejét — még valami bajt okozhatna vele magának.

— Nem, bizonyosan nem — én vigyáznék rá s nem sérténém meg magamat. Ki se venném hüvelyéből, csak káromat szeretném kissé gyakorlani, ez az egész.

— Nem, ne tegye azt, én mondom önnek, hogy ne — felelt Poulter, menni készülvén. — Mit mondana nekem Stelling?

— De, kérem, Poulter úr, adja ide. Adnék önnek öt shillinget, ha egy hétre ide kölcsönözné. Nézze! — mondá Tom, kivevén a csalogató nagy ezüstpénzt. A kis ficzko oly jól számított a hatásra, mintha csak valami bölcsekedő lett volna.

— No, nem bánom — szolt Poulter még nagyobb fontoskodással — de vigyázzon ám, hogy meg ne lássa valaki.

— Tudom, majd az ágy alatt tartom — felelt Tom kíváncsian — vagy a nagy ládám belsejébe rejtem.

— De mutassa csak, ki tudja-e húzni a hüvelyéből, hogy meg ne sértse magát?

A kísérlet egyszerűen többször megtörtént. Poulter úgy érzé, hogy most nagyon lelkiismeretes öntudatossággal járt el s így szolt:

— No, ha most öntől elfogadom ezt az öt shillinget, csak azzal a bizalommal teszem, hogy nem fog magának a karddal valami bajt okozni.

— Dehogy, bizonyosan nem, Poulter úr — válaszolt Tom, örömmel adva át neki az öt shillinget s nyúlva a kardért, melynek — mint gondolá — épenséggel nem ártana az, ha egy kicsit könnyebb lenne.

— De hátha rajta kapja önt Stelling úr, mikor beviszi — mondá Poulter, óvatosan tevé el az öt shillinget, mi alatt ez új kételyét nyilvánítá.

— Oh, ő szombatn délutánoként mindig a tanulószobában van — válaszolt Tom, a kinek sehogysem tetszett ez az alattomoskodás, de ilyen dologban nem idegenkedett egy kis csel fogástól. Így hát nagy győzedelemmel, de a melybe félelem is vegyült — hogy esetleg Stellinggel vagy Stellingnével találkozhatik — vitte be a kardot hálószobájába, a hol némi gondolkodás után fölakasztá azt a ruhaszekrénybe a ruhák mögé. Akkor éjjel azzal a gondolattal aludt el, hogy mennyire meglepi Maggiet a karddal, ha most jönni talál; felkötöi derekára vörös kardkötőjével s elhitei vele, hogy a

kard az övé s neki szándéka katonává lenni. Nem volt ugyan Maggien kívül senki, a ki elég bamba lett volna mind ennek hitelt adni, vagy ebbe bele nyugodni, hogy a kard az övé; de Maggie csakugyan eljött a következő héten, hogy meglátogassa Tomot, mielőtt Luczival nevelő-intézetbe menne.

Ha ön, olvasóm, azt hiszi, hogy egy tizenhárom éves gyermek talán nem ily gyerekes, önnek kivételes bölcsnek kell lennie, a ki, jóllehet áldoz polgári hivatásának, a mely öntől azt kívánja, hogy inkább nyájas, mint félelmes kifejezést mutasson, de soha, mióta álla kipelyhedzett, nem csapta magát katonai állásba és nem szedte ránczba homlokát a tükör előtt. Kétséges, vajon tarthatnánk-e mi katonákat, ha nem volnának a magánéletben békés polgárok, a kik katonáknak szeretik magokat képzelni. A háború, mint minden más színjáték, azonnal megszűnik, mihelyt nincs «közönség».

ELLIOT György után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

TAVASZI SZELLŐ.

Égben szülemlő
Tavaszi szellő
Lehel a légen át --
És hoz mosolygó,
Szívet feloldó,
Édes melódiát.

Bűbáj van ebben,
Megtér a kedvem,
E vándorló madár,
Mely zord időben
Bucsút vesz tőlem
S ki tudná, merre jár!

Már énekelhet
Megint szerelmet
Rég hallgató dalom;
A vágyat újra
Szívembe fúja
Az égi fúvalom.

S lenge dal szárnyán
Csapongva járván
A földet és eget,
Szinte csodálom,
Hogy a világon
Még van szív csüggeteg.

Csüggedni vétek!
 Mért nem reméltek
 Óh, meggyötört szívek?
 Hisz a tavaszban
 Annyi vigasz van,
 Hogy jut kinek-kinek.

Az anyaföldből
 Új élet zöldül;
 Szívünkben így terem,
 Telének tüntén,
 Új élet szintén:
 Új kedv és szerelem.

Hol csüggedt keblek
 Vigaszt nem lelnek
 S a kedvök rég kihalt:
 Égben szülemlő
 Tavaszi szellő
 Röpítsd el ezt a dalt!

KOZMA ANDOR.

GAUTIER TEOFIL KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

A KARAVÁN.

Az ember-karaván, a lét sivatagán,
 A vissza nem térő évek nagy ösvenyén,
 Naptól pörköelve, oly lassan, vánszorgva mén,
 S a sós verítéket iszsza önönmagán.

Oroszlán és vihar versent ordítanak,
 Nincs minaretnek itt s toronynak híre sem.
 Az egyetlen árnyék a dögre-éhesen
 Kóválygó keselyű futó árnyéka csak.

Mennek. S egyszerre im, biztatva tűn elé
Távol valami zöld, száz kéz mutat felé;
Fehér kövek fölött ciprus-berek susog.

A lét sivatagán, Isten, pihennetek
A temetőt adá oázul, menjetek,
S nyugodjatok meg ott eltikkadt útasok.

II.

A GALAMBOK.

Ott a sírok felett, zöld pálmalomb
Emelkedik sisakforgó gyanánt.
Esténként rajta egy sereg galamb
Keres magának pihenő tanyát.

De mind kiszáll, mihelyt szürkül a reg,
S mint oldott gyöngysor, a kék ég alatt,
Szélyelszóródik a hószín sereg,
S egy-egy tetőre ül le távolabb.

Lelkem e fa, hol minden estvelen
Megszáll az ábrándok fehér raja;
De szárnyra kelve eltűn hirtelen,
Ha kél a nap legelső sugara.

Francziából,

VARGHA GYULA.

PÁSZTORTÜZEK. *)

Midőn ezt az igen csinosan kiállított vers-kötetecskét kezünkbe veszünk, legelsőben is a czímen akad meg a szemünk. Czélszerű-e, szükséges-e valamely egybefoglaló különös, kikeresett czímet adni a gyűjteménynek, melyben különböző tárgyú, hangú és irányú verseit nyújtja kezünkbe a költő? Nem elég-e és nem legigazabb-e mindjárt a czímben a maga nevéen nevezni a gyermeket: *Versek*, vagy ha jobban tetszik: *Költemények*? Véleményünk szerint ez volna a legegyszerűbb és leghelyesebb. Hanem talán épen az egyszerűség kicsinylése bírja rá az író, hogy verseinek gyakran igen is szerény hajléka fölé valami színes lobogót függeszsen. Talán már ez által is mindjárt figyelmet és hangulatot kíván bennünk ébresztetni. Azonban az ily czégér legtöbb esetben semmi értelmi, tartalmi, vagy hasonlati kapcsolatban nem áll a gyűjteménnyel. Ha végig pillantunk a csak hirtelenében szemünk elé került ilyes czimeken, melyek egy-egy versfüzet vagy kötet homlokán tündöklenek, a legnagyobb tarkabarkaságot találjuk, a nélkül, hogy jellemzőnek mondhatnók azt magokra a költeményekre. Van előttünk: *Erdőzúgás*, *Akkordok*, *Hajnalodik*, *Földszint*, *Derül-borúl*, *Liget* stb. Mindegyik czímet bátran fölcserélhetni egymással; mindegyik egyformán alkalmazható bármelyik gyűjtemény homlokára.

Jakab Ödön *Páosztortüzek* névre keresztelte költeményeinek legújabb füzetét. Talán sejtetni akarta, hogy verseit hasonlóknak tartja a páosztortüzekhez, melyek éjjel világítnak az elcsendesült határban, nem szökellenek lobogó nagy lángokkal az ég felé, méla csillogással vonják magokhoz a vándort s egy kis körben fényt és

---

*) *Páosztortüzek*. Költemények. Irta Jakab Ödön. Buda-Pest, Franklin-társulat, 1896.

meleget is adnak neki. Úgy lesz valóban. Ez a cím a szerénység jelzője. Azonban az az egyetlen költeménye, melynek tárgya a pásztortűz (13. lap), még sem ily értelemben zeng. Azt mondja: minek ég nyári éjtszakán a pásztortűz? hisz akkor úgyse fagyna meg az ember; pusztán télen «fogna az jól» (?) a hideg-éjben, csak hogy akkor meg a pásztorra se gondol, meleg házban üldögél s a víg fonóban orsót les. E szerint a pásztortűz nyáron nem szükséges; télen szükséges volna, de akkor nincsen. Látni való, hogy e rajzot már nem lehet a költemények rájárára illeszteni; legalább ily magyarázattal nem.

Ezt a címkérdést alkalmasszerűleg most azért is bolygatjuk, mert véleményünk szerint Jakab Ödön költeményei nem szorúlnak arra, hogy nagyobb hatás kedvéért cifra cím alatt kerüljenek az olvasó kezébe. Igaz, hogy Jakab nem a Longfellow által említett «fenséges bárdok és nagy mesterek» közül való, kiknek lépteiből viszhangzik az idők csarnoka; inkább az a csekélyebb dalnok, «kinél — Longfellow szerint — a dal szívből fakad, mint nyári föllegből a zápor, mint szemből a könnyáradat, — ki hosszú, zord napon keresztül és nyughatatlan éjjen át, lelkében hallja, a mint zendül, a csuda-szép harmóniát.»

De hát nem érdemes-e rokonszenyvünkre az ily dalnok is, kinek lantján nem a szenvedélyek vihara, hanem a szív nyugodtabb érzelmei s a tisztult kedély enyhe szellői játszanak? Miért kívánjuk a bokorlakó madártól a felhők közelében lebegő sas fenszárnyalását? miért a pacsirtától a fülemüle éjjeli búbajos csattogását? különben is becsesebb előttünk egy szívhez szóló egyszerű érzelmes dal, mint a nagy eszméssel vívódó s gyakran érthetetlen költői tépelődés. Hiában éneklé Horác, hogy «mediocribus esse poesis non homines, non dii, non concessere columnæ». A múzsák, éppen úgy, mint a szerencse, nem osztogatják egyenlő mértékkel ajándékaikat. Itt két kézzel mérik, amott csak egy könnyű, futólagos csókkal: de se itt, se ott nem tiltanak el attól, hogy ajándékaikban többé-kevésbé gyönyört ne találjunk.

Jakab Ödön költészetében nem ragad meg bennünket az érzelem mélysége, a képzelet ereje és fenszárnyalása, az izzó szenvedély tüze. Gondolatai s érzései csak itt alant, közelünkben mozognak, mint a földszint repkedő fecskék. Nem emelnek magas légkörbe, nem ébresztenek magasztos, rendkívüli gyönyört, de nem egyszer hidegen sem hagynak s nem jár nyomukban bágyasztó unalom, vagy elidegenítő kedvtelenség.

Sokféle tárgyat megénekel, de nem mindegyiket bírja úgy felolvasztani lelkében, hogy az, mint könnyű lebegésű, kerekded, összhangzatos dal tűnjék élénk. Észrevehető olykor az ihlet hiánya s a ráfordított munka, melyből aztán kirí egy-egy száraz vonás. A mulandóság eszméje gyakran foglalkoztatja. Maga mondja egyik dalában: egyre zúg a vád ellene, hogy «ő csak az elmúlást siratja», de ő azt hiszi, hogy a sírok felett idők múltával neki lesz igaza, midőn «világosan mutatva lészen, hogy bizony mindent felölelt, ki egykor méla énekében az elmúlásról énekelt» — a minek értelmét nehéz ugyan kivenni: de érdeme, hogy se itt, se más költeményeiben, a hol a mulandóság rezgetteti lelkét, hosszú unalmas elmélkedésekre nem téved.

Erős hatást gyakorol rá a természet és a családi élet. Nem egy megindító dalt sugallott neki mindkettő. Hűség, melegség, természetes egyszerűség szól hozzánk azokban. Ujdonság, vagy jellemző eredetiség élesebb vonásait azonban nem érezzük. A szeretet, sőt a szerelem is megzendül húrjain a családi tűzhelynél. Ott is «tele van a szíve, tele van, de nem bánat, a mi benne van, hanem a legtisztább szerelem, soha el nem múló, végtelen». Majd ily valloást tesz a következő versben: «szeretjük mi egymást, édes feleségem, akár csak szerelmünk első idejében». Ki merne kétkedni az érzelmek őszinteségében? De nekünk, úgy tetszik, mintha ilyenkor hálósipkát viselne az udvarló szerelmi múzsa.

Hazafiui buzgóság vonul át az egész gyűjteményen. Szereti és félti a hazát: de nem veszi el hevében szeme elől az életet, lába alól a földet. Kossuthot ismételten is dicsőíti; keserű haragra lobbantja a magyar zászló elégetése s a nemzetiségek magyar-ellenes torzsalkodása, de józansága és helyes érzéke akkor sem hagyja őt el s tudja szeretni és védeni a hazát handa-banda és vészharang kongatása nélkül.

Nyelve tiszta, magyaros, folyékony; idegenszerűség sehol nem homályosítja. Költői stílje átlátszó, egyszerű, mondhatni, nagyon is józan. Verselésének technikája szabatos, a mit ily nem éppen mai, gyakorlott költőnél említeni is fölösleges. Azt azonban nem jegyezhetjük előnyére, hogy rímeiben nem egyszer követi a legújabb versírók szabadosságát. Gyakran használja, bár nem nagy változatossággal a magyar népies versformákat. E tekintetben különös méltánylással kell őt kiemelnünk az újbabkori magyar verselők sorából, a kiknek jó részénél a formákkal együtt a népnemzeti erősebb jellemvonások is hanyatlani kezdenek.

Gyűjteményét komor merengéssel nyitja meg az *Egy kolostor templomában* című első költemény. Az imádkozásba merült ősz pap alakját szemléli a költő esendes, merengő búval s míg annak «minden gondolatja szomjú reménnyel ég felé siet», költőnk «az ő kesergő megrabolt szívével» siratja «az eltűnt régi jó világot», melyben, hogy voltaképen mi a siratni való, nem tudjuk. Hogy az ész naponta gazdagul tudásban, — hogy a bolygó troubadurt nem hangolja már ábrándos dalokra a szerelem, hogy a hit csodatévő ereje felől most már csak «fakó legendák szólnak», — hogy a csillagos eget szemünk most már másként nézi, «mint a hogy nézte a múlt egykoron» — mindez nem hangolhat bennünket a jelen «sívár küzdelmeinek» sötét kárhoztatására, de annak ellivésére sem, hogy költőnk abban az imádkozó papban «látta a boldogságnak egyik utolsó húnyc sugarát» . . . Mintha a Várady Antal kegyes, kenetes költészetének szellője legyintene bennünket.

De ez a hangulat nem is uralkodó Jakab költeményeinek egész légkörében. Nem számíthatjuk őt a pessimismus dalnokaihoz. Váltakozik nála a komoly magábaszállás a vidám életkedvvel, a mélázó kedély az enyvelgéssel. Az első után következő két kis vers ugyan, még mintegy amannak folytatásául, némi borongás a vissza nem térő multon és a mulandóságon. Egyik *A Tilinkó* (7. lap.) másik *a Hallom a vádat* című (9. l.). Amaz egy sóhajtása a költőnek a miatt, hogy fűzfa-tilinkójának hangja sem az már, a mi a gyermekkorban volt, hogy az a kor végkép oda van. Az eszmét teljesen kifejezi a dalocskában a négy első versszak; a két utolsó már fölösleges magyarázat. Mert abban a kérdésben, melylyel így befejeződnek a költemény

Teremtő Isten! hát azóta
Más lett talán e hangadó fa?
Vagy az esztendő nagy során át,
Ennyire magam változám át?

az olvasó már érzi a feleletet minden további magyarázat nélkül. A másik költemény, melyet főntebb említünk, mintegy önvédelme a költőnek azon vád ellen, hogy ő «nem tud mást énekelni, csak az elmúlást siratja». Pedig dehogy nem tud, dehogy nem! Ez a kis gyűjtemény is élő czáfolata a vádnak. Lantjáról kedves változatosságban ömlenek a dalok s épen nem jellemzi azokat egyhangúság. Legtöbbnek sajátja melegség s könnyen átlátszó egyszerűség.

A többiek sorából kiemelendők különböző előnyeikért a *Kerepesi temetőben* (31. l.), *Keréknyom* (33. l.), egymás mellett álló három rokontárgyú két csinos, méla dalocska, a *Csinált virágokról* írott élénk színű költemény (37. l.), melynek utolsó versszakában kissé különös az a hasonlat, hogy midőn a csinált virágokat szemléli, úgy van, mintha bánatos időben heverne fölnyitva egy regény előtte. *Isten* (61. l.), hittel és megható bensőséggel teljes darab. Nem keresi Istent a bölcekkel együtt, könyvekből, messze: csak saját szívében és élete apró eseményeiben, de ott meg is találja. *Nekem is van házam* (67. l.), *A Tatra* (83. l.), melynek csak «borongó felhő-korinája» ütődik szemünkbe, *A Kriza Jánosról* írott jellemzetes emlékdal (115. l.) egyszerűségéhez nem igen való az a hasonlat, hogy «Mint a Szaharán kelő napkorong, Ó is a porból kelt ki egykoron». Jakab szereti ezt a *napkorong* szót; több versében használja; pedig elég a napot csak a maga egyszerű nevének nevezni. *Az én vendégem* (117. l.) legszebb költeményeinek egyike egy méhről, mely kertjéből a szobába repült «s mint a virágra künn a réten, a tintatartóra ült le szépen». Ugyanilyen, összhangzatos, érzelmes, bevégzett kerekded egész, még pedig minden fölkül az *Emlékszem* című (121. l.); különösebb méltánylást érdemel a *Farsangi éj* (159. l.), *Búcsú a naptól* (161. l.).

Alkalmi, vagy ódaféle költeményeiben nem hiányzik a tűz s a lelkesedés, de kevés bennök a tartalom. Többnyire hazafias érzelem sugallatai. Előszóval dicsőíti Kossuth alakját egymásután következő több versében. A Kossuth születésnapján írott rövid *Elmélkedés* (65. l.) keserű reflexio az «okos honszeretetre», mely békén viseli lábán a békót s nem haragszik a szűk korlátra, mely közé «a nyers kény nyügözé» akarátát. A fölhozott hasonlatra azonban megjegyezhetni, hogy a bor a szűk hordóban a «nemes erjedés alatt» már nem forr lázongva s buzogva onnan gyorsan ki nem dagad... Ezután csakhamar következik a *Levél Nagy-Váradra 1892.* (74. l.), éles, gúnyos költemény azon alkalomból, hogy Kossuthot a város díszpolgárává meg nem választották. — *Kossuth* (76. l.), melyben halála van elsíratva, azzal a túlzó fájdalom-kiáltással, hogy «legragyogóbb múltunkat viszi magával a sírba örökre»; a mi pedig világos, hogy nincs úgy. — *A néphez Kossuth halálakor* (78. l.) azzal a józan intéssel, hogy úgy gyászolja a nép Kossuthot, hogy gyászával a királyt meg ne sértse. — *Kossuth temetése után* (80. l.) dicsőítése a nemzetnek abból az alkalomból, hogy «a szent halott koporsóját, úgy kísérte egész ország, mint egy síró zivatar; ennél

nagyobb és nemesebb, fenyegetőbb, félelmesebb még alig volt a magyar», a mivel talán egy kissé több van mondva az elégnél.

Íme ugyanazon tárgyat, a különböző alkalmak szerint, mily kitarító szeretettel dalolja meg. Szándékosnak látszik az az eljárása, hogy a költemények beosztásánál az egyforma tárgyú, hangú s olykor az egyforma méretű verseket lehetőleg egymás mellé, vagy egymás közé besorozza, a mi talán nem igen emeli az olvasó gyönyörködését. Hiszen igaz, hogy minden költemény önálló becses bírónak tekinthető s magáért áll, vagy esik. De az olvasó előtt az egész gyűjtemény mégis bizonyos kapcsolatos egységes alakban jelenik meg s úgy a kezdet, valamint a darabok egymás után sorozása és a gyűjtemény bevégezése is némi összhangot kíván a különfeleségben. Így a *Kiállítás után* című, (170. l.) részben humoros versnél talán inkább illetet volna záró költeménynek az előtte álló *Ha elvégeztem itt a dalt* (176.) című, melyben költőnk mintegy leszámol az étellel s melynek utolsó versszakában megüti érzékünket a költő társtalan szívéhez hasonlított «*napkorong*, mely az égen társtalan bolyong».

*Jókai Mór*hoz írott költeményében dicsőítve veszi védelmébe híres regényírónkat. Nagyszomorún nézi azt a dőreséget, hogy a Parnasszus alján vergődő nép néhanapján (?) még ő rá (!) is föltámad» (42. l.) Saját sorsa jut eszébe költőnknek. Mit várhat ő, «mi lesz sorsa az ő parányi dalának, ha koszorút még a Jókai homlokára sem fonnak vérző tövis nélkül?» Elismerést érdemlő rokonszenv, sőt hódolat hangja szól a költeményben; de nagyon is fiatalos lobogásnak tartjuk azt a jóslatot, «hogy ha egyszer egünkről ő letűnt, meddő bús éjszaka nehezül majd reánk, s «nem terem új babér csillagai alatt». Ez rokon azzal a fentebb már érintett állítással, hogy Kossuth legragyogóbb múltunkat örökre sírba vitte magával. . . Felöltő, hogy a Jókaihoz írott ódának toldaléka is van a következő kis versben: *Jókai* címmel, mely, hogy miért szakadt ki külön önálló darabkána az előbbiből? nem tudjuk.

Elismeréssel adózunk az 1867. évi koronázás huszonötödik évfordulójára írott jubiláris ódának: *Jubileum* (164. l.). Honszeretet lángja melegíti. Van benne erő és lágyság, van emelkedés. De itt-ott nagyon is elragadja a túlságos loyaltás. «Törpék valánk és nagygyá tett kegyelmed (a királyé). Szolgák valánk és lettünk szabadok! Mit egykor sorsunk áldáz kedve elvett, Jóságod ismét mindent megadott». A loyaltást is csak az igazság és az önérzet határain belül kell tolmácsolnunk. S épen e versszak négy utolsó

sorában gyarló a rímelés is: tettél, felé metszé, fekezé — tehát mind e—é.

Néhány rövid elbeszélő költeményt is találunk a gyűjteményben. Ilyenek: *Az anya* (20. l.), *A honfoglalók* (45. l.), *Bírák előtt* (94. l.), *Kerekes Pál* (51. l.). Az elbeszélés valamennyiben könnyű folyású, természetes. A mese egyszerű, keresetlen, néha csak épen egy ötlet. Egy legény pántlikát lop a vásárban. Kergetik, úzik, verik; csak egy asszony siet védelmére a sokaságból: az édes anyja. — Bukott fiatal leány áll a bírák előtt. Védelmére kel a költemény. Érzékeny, melegen ömlő versében inkább csak az ellágyult szív, mint az igazság sugallata az a védelem, hogy a bukott nőnél a bűnt nyomban követi a javulás, hogy «a bűncs alkalom perczében bármilyenné válik, nem tartja meg lelke a szennyet sokáig». — Legtöbb értékkel bír *Kerekes Pál* elbeszélése, melyben már a szenvedély rajzának is érdekes vonásait találjuk.

Ha már ily részletes szemlébe bocsátkoztunk a kis versgyűjtemény fölött, hadd említsünk föl némi apró túlhajtásokat, vagy különösségeket, melyek figyelmünket egyes költeményekben megütötték s talán a múza szendergésének rovására írhatók. A tavaszról énekli, hogy az mindig a föld alól jó föl. Ennélfogva «bátran gondol lent a sírra; «Mert az a világ zordon nem lehet, Hová telelni jár a kikelet» (22. l.). Ugyancsak ezt a föld alá vágyakozást indokolja a poétáknál azért, mert a phylloxera pusztítása miatt a föld alatt marad vissza a sok jó bor (71. l.). Bámulja a bor-légy (muslicza) «roppant bölcsességét», hogy az a bor mámorát annyira keresi; de esztelen gondolatnak tartja, hogy az magát egy magánál ezerszer nagyobb boros pohárba öli; költőnk ily esetben fittyet hányna az életnek s «halál uram pedig, fogát bárhogy' feni, Kötéllel sem tudná kézre keríteni». (73. l.) A kikelet mosolygó fényében ő is fiatalnak érzi magát. «Bús gondok árnya nem zavar. Fiatal vagyok, fiatal!» s azzal a különös kifejezéssel néz a jövő elé: «E szív felülni nem bolond, Az évek száma mást ha mond». (90. l.) *Ebadta* című versében (100. l.) minden szaknak ez a szó a refrainje, a mely se a duzzogó nemzetiségek elleni haragot nem fokozza s nem jellemzi, se a vers hangját s értékét nem emeli; inkább csak ízetlen sallang. — A gyászoló baráthoz írt költeményben talán nem vehető szoros értelemben igaznak az az állítás, hogy «köztünk bizonynyal az a legnagyobb, A ki legtöbb vért békén hullatott», — valamint nem vehető hathatós vigasztalásnak az, hogy a kiket elvesztettünk, azokat majd álmunkban még látni fogjuk (120. l.). Édes

anyját névtelen hősnek tartja! «nagyobb hősnek», mint a kit valaha koszorúzott hőstett», mert könnyét szívébe fojtotta vissza haldokló fia mellett, úgy vélve, hogy az kínosabban hal meg, ha őt sírni látja» (137. l.). Nem a tárgyhoz illő a hasonlat. — Különös vigasztalása a nyomorgó embernek «a kit nehéz, bús élet sanyargat», hogy télben a természet még többet szenved a bősztél átkozott haragjától. Élénk színnel rajzolja a zord vidéket s ez méltánylandó érdeme (138. l.).

Bizonyára emelte volna a gyűjtemény becsét, ha a szerző szigorúbb önbírálatot gyakorol: némely művét gondosabban átnézi, néhányat pedig egészen mellőz.

Zs.

TISZA ISTVÁN AGRÁRPOLITIKÁJA.

Tisza István, midőn *Magyar Agrárpolitika* című röpiratában síkra szállt az orthodox agrármozgalom egyedül üdvözítőinek hirdetett tanai ellen, talán maga is egy új agrár iskola alkotására gondolt, mert meg nem állhatta, hogy ne hivatkozzék a haut finance egy jó és rossz élczeiről ismert néhai tagjának arra a kissé suffisans mondására, hogy: der Kerl ist der gefährlichste Agrarier in Ungarn.

Sejthető, hogy a valutarendezés előkészítése alkalmával Tisza István is a 19 százalékos értékviszony mellett kardoskodott, s mint most, úgy akkor is jelezte, hogy ha már egyszer az aranyvalutát kiküzdöttük: milyen jó lesz majd az eladósodott gazdának ez értékviszony fedezete alatt — frontot változtatni? Ez a ravasz előrelátás — persze — a pénzembernek nem igen lehetett inyére.

Most azonban, midőn Tisza István részletesen kifejtette azt a már régóta hangoztatott programpontját, hogy agrárbajaink orvosságát nem a bimetalizmusban és a tőzsde megrendszabályozásában, hanem mindenek előtt a gabonavámban, még pedig nem a külön vámterület, hanem a vámszövetség gabonavámjában kell keresnünk: azt az idézett mondást a monarchia mindazon adófizetői és nem fizetői alá fogják írni, kiknek a búzakenyér még mindig nem elég olcsó. Mert vannak ilyenek is, sőt nyilvánvaló, hogy ezek képezik a többséget, csakhogy persze oly többséget, melyet mindaddig nem lehet kielégíteni, míg a földön nemzeti széttagoltságok és vámsorompók léteznek.

Mindazonáltal ezekről sem szabad megfeledkezni, ha a kenyér megdrágításáról van szó. S ha igaz az, a mit Tisza oly fényesen bebizonyított, hogy a külön vámterület felállítása esetén inkább még a gabonaárak további csökkenése, mintsem azok emelkedése

várható, akkor számolni kell azzal is, hogy e népszerű zászló alatt mindazok sorakozni fognak, a kiknek nincs veszíteni valójok. Föltehető azonban, hogy Tisza István sem gondolt a gabonavámok olymértvű emelésére — még ha ez egyáltalában lehetséges volna is, — mely a munkás és iparos fogyasztónak méltan panasza adna okot.

Senkire nézve sem veszélyesebb azonban Tisza agrárpolitikája, mint az önálló vámterület párthíveire úgy a függetlenségek mint a dualisták táborában. S épen abban látom én a röpirat nagy jelentőségét, hogy — legalább tudomásom szerint — Tisza István az első, ki meggyőzően, száraz alapossggal, számokkal bebizonyította azt, a mit a kiegyezés alkotói és oszlopos védői inkább csak érzék alapján állítottak: hogy tudniillik a vámszövetséges dualismus — ha a kellő paritás érvényesül — épen oly életérdeke Magyarországnak, mint Ausztriának. Igaz, a számok csalni is tudnak, kivált ha irányzatosan vannak csoportosítva, a mint ezt Tisza István egy ízben — épen e sorok írójával szemben — talán magáról is tapasztalhatta. De a röpirat számai kétségtelenül eltérnek minden ellenpróbát, tehát teljes bizonyító erővel bírnak. Erre a bizonyító erőre támaszkodva méltán mondhatja Tisza, hogy a függetlenségi eszme legorthodoxabb híve is, ha gazda, meg kell hogy barátkozzék a közös vámterülettel. Sőt nincs kizárva, hogy ezen a réven nem egy közlök még a «közösügyes» dualismussal is ki fog tudni békülni, ha mindjárt csak a paritásos eszme tovább fejlődésének föltétele alatt is.

Nehezebb meggyőzni azokat a nem-gazdákat, kik -- bár a dualismus orthodox hívei — de mégis meleg barátjai az önálló vámterületnek, mert a magyarság érdekét nem azonosítják a magyar gazda érdekével. Hát hiszen, ha az önálló vámterület talaja volna az egyedüli, a melyen gróf Széchenyinek leendő Nagy Magyarországa a második ezredévben megvalósulhat, akkor talán még a magyar gazda sem riadna vissza attól a gondolattól, hogy egykor az ország színe-java olyanokból fog állani, kiknek ősei nem épen a Don vizén át vándoroltak be hazánkba. A ki le tudott mondani az ősiség jogáról, miért ne volna képes az altruismusnak erre a szélső fokára is fölemelkedni, ha ettől függ, hogy Széchenyi jóslata beteljesedjék?

Más kérdés azonban, hogy ez-e az egyetlen út, mely a Nagy Magyarországra vezet? Hiszen láttuk, hogy a közös vámterület nem állott útjában annak, hogy iparunk szép lendületet vegyen s hogy városaink lakossága szépen gyarapodjék. Mi szükség van

tehát arra, hogy a magyar gazdát a lemondásra készítsük elő, a helyett, hogy ellentállási képességét fokozzók?

Tisza István az utóbbira vállalkozik s ezzel csakugyan veszélyes, mert possibilis agrariusnak mutatta be magát. Az angol közgazdasági iskola tanítványa így védekezik: «Ma már le kell tennünk mindenféle elméleti és elvi álláspontról; a tények hatalma keresztül gázolt a szabad kereskedelmi és védvamos irányok tudományos discussióin, a dolog egyszerűen úgy áll, hogy a mely régi kultúrával bíró európai állam mezőgazdaságát romba dőlni s földművelő lakosságát elzúlleni hagyni nem akarja, annak azt a világversenynyel szemben vámvédelemben kell részesítenie.»

De mi szükség van erre a mosakodásra? Hiszen azok az angol eredetű közgazdasági törvények, melyeket Tisza István a politikai szabadelvűség tejével szívott magába, mindenkit egyaránt boldogíthatnak a Mars csillag fölületén, hol tudósaink legújabb fölfedezése szerint nemzeti széttagoltságok nincsenek; itt a földön azonban oly ideált képeznek azok, mely csak a nagynak és erősnek nyújt kielégítést, a gyengébbeknek legfőlebb platonikus örömeket. Ha tehát Tisza István nem érte be s nem kívánja, hogy a magyar gazda beérje ezzel a platonismussal: akkor elég lett volna arra hivatkoznia, hogy míg különálló nemzetek egyáltalában léteznek, a nemzetközi tudomány álláspontjával szemben a nemzeti motívumoknak mindig meglesz a jogosultságuk. Nem szükséges annyira menni, mint egyszer épen Tisza István tette, hogy még Baross zóna-díjszabásában, vagyis inkább annak a portorendszerből átvett különlegességeiben is ily motívumokat keresset; de a közgazdaságot nem azért hívják más néven nemzetgazdaságnak, hogy annak — *lucus a non lucendo* — nemzeti motívumai ne legyenek. Ezeket a motívumokat — igaz — nem Tisza István fedezte föl, de ismétlem, az ő érdeme, hogy azokat a sejtelelem fokáról a tudás magasatára emelte.

Kérdés azonban, hogy ez a tudás nem jött-e egy kissé későn? Tisza István, a boldogult «vasminiszter» védője és barátja, nagy gyöngédséggel suhan el «az 1887. évi vámtarifában igen hiányosan megalkotott védvámaink» fölött, de félő, hogy az akkor elkövetett hibát nem egykönnyen fogjuk megreparálhatni.

Szerencsére a hiba épen úgy sújtja és fenyegeti az osztrák gazdákat, mint a magyarokat, s igaza van Tiszának, hogy a gabonavámok emelése nem képezhet egyoldalú magyar követelményt, hanem annak keresztülvitelénél épen úgy számíthatunk az osztrák

gazdák támogatására, mint a hogy 1887-ben az ipari magas védvámokat az osztrák iparosok is csak magyar érdektársaik segítségével vihették keresztül. Azért szívesen látjuk ebből a szempontból már most is a magyar és osztrák agráriusok ölelkezését.

Szerintem azonban Tisza István röpiratával nem alkotott új agrár-iskolát, hanem megmaradt politikusnak és nemzetgazdának egy személyben, a ki azelőtt volt. Csakhogy persze megizmosodva attól a sokat tanulástól, melylyel legutóbb az incompatibilitás vádját vonta magára.

A magyar gazdának számolnia kell azzal, hogy akár szabad elhatározásból, akár kényszerűségből előbb-utóbb Magyarország is abba a helyzetbe juthat, mint Angolország, hogy tudni illik kénytelen lesz fölládozni mezőgazdaságát. Quid tunc? Az incompatibilitásnak az a legrosszabb és épen gazdaközönségünknel legelharapódzottabb fajtája, mely a tudás és munkabírás helyett a nevet, rangot, állást, szóval a befolyást bocsajtja árúba, nem fog segíteni. Csak a nagy ipar és haut finance az, melyet compatibilissé kell tenni, ha még nem az.

Szerencsére az említett eshetőségtől még messze vagyunk s ezért elég idő van arra, de különösen a gyári iparnál elég tér is, hogy az Andrásyak, Károlyiak stb. kövessék Tisza István példáját.

Azt csodálom csupán, hogy mikor Tisza István a mezőgazdaságunkat végromlással fenyegető árdepressziót alapos tanulmány után, mint egyetlen döntő factorra, «a modern közlekedési eszközöknek a legnagyobb távolságokat kiegyenlítő rendszerére» vezeti vissza: a javasolt gyógyszerek közé még csak harmadsorban sem veszi föl saját közlekedési rendszerünk javítását. Elfogadom elsőnek a gabonavámok emelését, elfogadom másodiknak az ipar fejlesztését; de hát oly tökéletesnek tartja-e Tisza István már kiépített közlekedési rendszerünket, hogy annak javításától szállítási költségeink lényeges apasztása és ez által a gabonaárak depressziójának ellensúlyozása már épen nem volna várható?

Igaz, a kivitelnek és belforgalomnak szolgáló vasutaink már jobbára ki vannak építve; de hát a vasutak játszották-e a döntő szerepet a modern közlekedési eszközök ama rendszerében, melynek Tisza István a gabonaárak depresszióját joggal tulajdonítja; vagy nem-e inkább a gőzhajók?

A gabona olcsó szállítást kíván, ezt a vasút nem adhatja, csak a hajózás. Hol van csatornahálózatunk? Hol vannak folyamrendszerünk összekötő szálai? Igaz, milliókat áldoztunk már hajó-

zási célokra is, de valljuk be, hogy ezt jó részt sic nos non nobis nemzeti hiúságból, vagy nemzetközi kötelezettségből tettük. Avagy gondoskodtunk-e csak arról is, hogy egy jóra való országos csatornahálózati tervet tudjunk fölmutatni!?

De ha megvolnának is csatornáink: hol van hajózásunk? A gróf Széchenyi által alapított «közös» dunagőzhajózási társaságot, a helyett, hogy dualisáltuk volna, eldobtuk magunktól s engedjük teljesen elosztrákosodni. Alapítottunk egy «önálló», de a feladatokhoz képest jelentéktelen magyar vállalatot, s annak hajóraját is részben a román partokra kötöttük le.

Meglehet, hogy Tisza István azért hallgat a csatornákról, mert azt a nagy nemzeti vagyont, mely a magyar királyi államasutakban fekszik, fél devalváltni.

Tény az, hogy hasonló devalvatio veszélye nélkül a vasuti tarifákat lényeges mértékben leszállítani már nem lehet s így ezen a téren kevés várni valója van a mezőgazdaságnak, kivéve a vicinális vasutak mentén fekvő gazdaságokat, melyek érdeke az e vasutakon ma szedett kettős, vagy másfélszeres kezelési illetékek megszüntetését hangosan követeli.

A vámközösség révén lehet és kell is bizonyos védelmet keresni az oláh és orosz búza kedvezményes átvitele és behozatala ellen. Nézetem szerint helyes volt továbbá a mezőgazdasági congressusnak az a Tisza István által nem tudom mi okból kifogásolt javaslata is, hogy az egymást keresztező kiviteli forgalomban a két állam kölcsönösen díjszabási jogot engedjen egymásnak. Mindez logikailag, sőt szükségképen folyik a vámközösségből, mert különben a vámsorompók hatását mindkét fél kijátszhatná a másik fél hátrányára. Sokat azonban ezek sem lendíthetnek és semmi esetre sem alkalmasak arra, hogy értők állandó compensatiókat nyújtsunk, a mint ezt például az osztrákok a déli vasut államosítása alakjában kívánták.

Nem marad tehát más hátra s ezt már régen meg kellett volna tenni, mint átmenni a csatornákra. Én, a ki életem javát a vasútügy szolgálatában töltöttem, szintén nehéz szívvel gondolnék vasutaink jövedelmezőségi értékének lefokozására s nem is merem azt állítani, hogy azok meg nem éreznék a csatornák versenyét. De hiszem, hogy az emelkedő nemzeti vagyonosság rövid idő alatt ki fogná egyenlíteni vasutaink veszteségét. És ha nem is, akkor sem volna nehéz eldönteni azt a kérdést, hogy mezőgazdaságunk szenvedjen-e inkább, vagy a vasutak?

Különben is a vasutakat inkább az ipar van hivatva táplálni, mely viszont főleg a vasutak nagy megrendeléseiből, a közszállítások e legfontosabb ágából táplálkozik. Végre pedig a vasutaknak a nagy átmeneti forgalom ide terelésében kell kárpótlást keresniök s e végből még egy pár összekötő vonal segélyével ki kell bontakozniök azon általam már más alkalommal kimutatott veszedelmes ölelkezésből, melynek karjai Suczawából kiindulva Lembergen, Krakón, Bécsen és Trieszten keresztül a trieszti Lloyd közvetítése mellett ma még csak Metkovichon, holnap pedig már Spalato-Bugojnón át is, egészen Szerajevóig nyúlnak. Itt van a tere a compensatióknak, nem pedig a tarifáknál.

Igaz, hogy mindehhez pénz kell s ezt jórészt megint csak mezőgazdáinknak kell előteremtteni. De meggyőződésem szerint Tisza István két programpontja csak félig biztosítaná az eredményt, ha ahhoz harmadiknak csatornahálózatunk kiépítését hozzá nem fűznők.

SZABÓ JENŐ.

É R T E S I T Ö.

*Kolostorból Kolostorba. Úti rajzok. Irta Dedek Crescens Lajos.
Buda-Pest, 1897.*

Vendéglőből vendéglőbe — ez lehetne a legtöbb újabb úti-rajzunk legméltóbb címe. Vasúti coupé, vendéglő, egy pár fölületes benyomás bædeckeri adatokkal elmélyítve — ez rendesen tartalmuk. A jelen könyv előnyösen eltér ezektől a szokásos útirajz-íróktól. Dedek oly helyek felé irányítja lépteit, melyeket a kíváncsi idegen nem szokott fölkeresni. «Mi ez a nagy épület», kérdi az idegen. «Kolostor, ilyen vagy amolyan kolostor», felelnek neki. Igen?! szól az utas és — tovább megy, legfeljebb egy-két futó pillantást vetve a nem sokat mutató nagy épület homlokzatára. Pedig ezek az épületek megérdemlik, hogy belépünk és megismerkedünk azzal a sajátos étellel, mely bennük folyik, azzal a szellemmel, mely néma lakóit buzdítja és vezeti. A szerzetesek tán kimentek most az irodalmi divatból, de azért érdekesek és tanulságosak a gondolkozó emberre nézve, bármilyen vallásu is. A valódi szerzetes, az, ki nemcsak ruhájánál, de életénél és erkölceinél fogva az, ki érdemi csodálkozásunkat és tiszteletünket. Mennyi szerénység, mennyi önmegtágadás, mennyi lemondás található ilyen kolostorban egy haszonleső, betegesen hiu, önző társaság közepett!

Dedek Cr. Lajos e csinosan illusztrált könyvben a Kárpátokon túli legérdekesebb kolostorokba vezet bennünket. Igen élénk, vonzó előadásban írja le a lengyel és osztrák szerzeteket és egy-szersmind visszapillantást vet az illető szerzet keletkezésére és fejlődésére. Mindezt — alapos ismeretekre támaszkodva, de pedanteria és tudákosság nélkül — élénk személyes benyomások révén adja elő. Különösen érdekeltet bennünket az orosz-lengyel csensztochovai kolostor festése, mivel e kolostort pálosok lakják. A pálos-rend

magyar eredetű szerzetes rend, de Magyarországból egészen kiesett: idegen földre kell mennünk, hogy a magyar művelődéstörténet e fontos jelenségét közelebbről tanulmányozhassuk. A múlt században még sok magyar pálos élt itt, kiknek emlékét híven őrzi a ma már különben teljesen ellengyelesedett rend. Az épület folyosói még most is tele vannak aggatva magyar vonatkozású képekkel. Az előcsarnokot Frater György életéből vett képek díszítik. A többi közt egy érdekes unicum is látható a kolostorban. Báthory Lászlónak, a biblia első magyar fordítójának képe (+ 1457).

Magyar szerzetest talált Dedek a Wavel tőzsomszédságában, a Krakkó mellett levő Kamaldoli kolostorban (Ezüsthegy). Péter István már ötven év óta tagja e szigorú rendnek: a rendben fogadott némaság ellenére sem felejtette el a magyar nyelvet. Czellájából ódon szerkezetű távollátó csövön át szereti nézegetni hazájának legmagasabb bércezt, a lomniczit. Ő is elmondhatja tán a nagy angol költővel: «A magas csucok reám nézve érzelmek».

Dedek jól írt művét érdeklél olvashatja az is, ki egyes polemikus kitéréseiben nem osztozkodik. —s.

Platon válogatott művei. I. kötet: fordította Péterfy Jenő; II. kötet fordította dr. Gyomlai Gyula. Buda-Pest, Franklin-társulat.

Tizenhat évvel ezelőtt történt, a *Kritik der reinen Vernunft* megjelenésének századik évfordulójakor s talán ez, a philosophiai gondolkodás történetében korszakalkotó munka emlékünnepeinek hatása alatt, hogy Alexander Bernát és Bánóczy József, philosophiai íróink, fájó szívvel látva, kivált a külföldi viszonyokkal való összehasonlítás után, a philosophia művelésében, sőt első sorban a philosophia megismerésében való elmaradottságunkat, ezek iránt való érzéketlenségünket, — nagy munkaerővel, lelkesedéssel, a jövőbe vetett édes reménységgel, kezökben az *ora et labora* jelszóval, egy nagyfontosságú tudományos vállalatot indítottak meg: a classikus ó-kor s az új-kor kiválóbb philosophiai műveinek magyar fordítását és kiadását. Vállalatuk eleinte nehéz, szinte kétségbeejtő lehetett; se dolgozótárs, a ki fordítani segítsen, se közönség, a mely olvasson, se — s talán ez volt a legnagyobb baj — magyar philosophiai műnyelv, mely a külföldi nyelvekben százados hosszú fejlődés után kialakult mélységes eszméket, fogalmakat visszaadni képes legyen. Pedig csak jó magyaros, magát könnyen olvastató

nyelvvél lehetett a komoly, elvont gondolkodást igénylő munkákat az ehhez nem szokott magyar olvasókkal megkedveltetni. Ha azt akarták, hogy művök sikerüljön, művelniök kellett, magyar philosophiai nyelvet, szerezni dolgozó társakat s olvasókat. Ha akkor sokan kételkedéssel s talán szánó mosolylyal néztek a vakmerő ábrándozókra, — ma, tizenhat évi kemény, izzadáson munka után meglehet nekik az az elégtételök, hogy ígérteket becsülettel beváltották, vállalatuk, a *Philosophiai Írók Tára*, nemcsak hasznos, hanem egyenesen hézagpótló lett a magyar tudományos irodalomban, s ha szélesebb terjedelmű nem lett, ha több művet nem adhattott, annak bizonyára nem ők, hanem korlátolt anyagi eszközeik az okai, meg talán az is, hogy az efféle dolognak egy kis idő kell az érlelődésre. Az eddig megjelent XII kötetben, egy pár kisebb jelentőségű, de azért mindig érdekes munka mellett egynéhány igazán nagybecsű s philosophiai irodalmunknak igazi kincsét képező munkát is nyertünk. Ha semmi egyebet nem nyújtottak volna, mint a *A tiszta ész bírálatának fordítását*, ez egymaga is megérdemelné, hogy tisztelettel hajoljunk meg munkásságuk előtt. De ott vannak Descartes, Bacon, Hume értekezései s Platon műve is.

Platon műveiből eddigelé két kötet jelent meg, mindkettő még 1893-ban, az első a *Gorgias* és *Philebos* című darabokat tartalmazza Péterfy Jenő, a másik az *Euthyphron*, *Sokrates védekezése*, *Kriton* és *Phaidon* című dialogokat Gyomlai Gyula fordításában.

Fölösleges dolgot végeznénk, ha ajánlgatni akarnók Platon műveit az olvasók figyelmébe, ha bizonyíthatni akarnók, hogy Platon művei ma sem avúltak el, hogy eszméi, — a melyeket fejteget, vizsgál, elemez, — alapjában véve ugyanazok, a melyek minket lelkesítenek, tudniillik az örök szép, jó és igaz eszméi; hogy alapgondolatai ugyanazok, a melyeket Kant is tárgyalt, tudniillik Isten, a szabadság és halhatatlanság gondolatai, melyek az emberi elmét örökké fogják foglalkoztatni. Minek emlegetnők azt az ellenállhatatlan varázst, melylyel ifjúi elevenséggel, költői lendülettel, duzzadó erővel előadott dialogjai az emberre hatnak; azt a magas eszménységét, látnoki hevet mely műveiből megcsap; a hazaszeregetnek, a törvények tiszteletének azt az emelkedett erkölcsi fölfogását, mely például *Kriton*jából kisugárzik, s mely e művet becses ethikai fejtegetéssé teszi; azt a drámai párharcot, mely a *Sokrates védekezésében* Sokrates és vádlói közt lefoly, s mely e nagy bölcs egész életének és tanainak igazolását foglalja magában! S micsoda élvezet látni egy szakértő, a philosophiai eszmék világában jártas

olvasóra nézve az eszmék forrongását Platonnal! a merész szárnypróbálgatásokat, a kezdet nehézségeivel küzdő okoskodásokat, következtetéseket, a tapogatózva előhaladó deductiókat, midőn a fogalom még nincs határozottan megállapodva, a szók értéke, jelentősége teljesen kialakulva, — s ő merészen, ifjúi erővel szárnyra kél s halad föl az eszmék magas régióiba! Micsoda más világ már utána Aristoteles, a hideg, józan gondolkodó, ki a philosophiát elválasztja a költészettől, el a politikától, rhetorikától, s önálló fogalmi tudományává teszi.

A fordítás mindkét kötetnél komoly, lelkiismeretes munka eredménye, mely az eredeti szöveg iránti hűségéért, a gondolatok finomabb árnyalatainak gondos visszatükrözéseért, méltán kivívta a philologusok elismerését. Ez alakjában Platon, azt hisszük, nálunk is elnyeri végre azt a helyet, melyet a külföldi művelt nemzetek irodalmában elfoglal.

A fordított darabokat mindenik kötetben bevezetések előzik meg s hátul jegyzetek kísérik a fordítók tollából; előbbiek tájékoztatják az olvasót az illető mű tartalmáról, irányáról, alapeszméjéről s röviden ismertetik az egyes fejezetek tartalmát, viszonyát; utóbbiak a legszükségesebb tudnivalók, helyi, idői, személyi, tárgyi vonatkozások rövid ismertetését nyújtják. Úgy egyik, mint másik lényegesen megkönnyíti az egyes művek megértését s kellően előkészíti azokra az olvasót. Egyet-mást azonban, különösen a «*Ph. I. Tára*» előző köteteihez viszonyítva, nem találunk meg a bevezetésekben s jegyzetekben. Nem nyújtják Platon életét, irodalmi munkásságának rajzát, az egyes műveknek vagy írói korszakoknak egymáshoz való viszonyát, az illető mű keletkezési idejét (erre csak a *Philebos*nál találunk rövid czélzást) s — a mi egyik-másik műnél szintén elkelt volna — az illető mű alapeszméjének a sokratesi philosophiához való viszonyát, vagyis azt, hogy mennyiben tulajdonítandók egyes nézetek, gondolatok Sokratesnek s mennyiben Platonnak (például a *Gorgias*ban, *Kriton*ban, *Phaidon*ban), azaz mily hitelt érdemelnek ezek történeti szempontból? Röviden ezekre is ki lehetett volna terjeszkedni, az olvasók e kérdések megvilágítását is szívesen vették volna. De ez nem azt jelenti, mintha a nyújtottakért is nem fejeznék ki teljes elismerésünket.

L—s.

Ungarischer Dichterwald. Poesien ausgewählt, und im Versmass der Originale übersetzt von Irene H. Cserhalmi. Mit vielen Porträts und Facsimiles und einem Vorwort von Georg Ebers. Stuttgart und Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1897. XII°, XVIII. és 358 l. Ára diszkötésben 4-20 frt.

A Deutsche Verlagsanstalt már néhány jeles anthológiát bocsátott világgá; így egy francia *Album lyrique*, egy angol *The Rose, Thistle and Shamrock* és egy német *Deutscher Dichterwald* című költői gyűjteményt. Nagy becsület, hogy ilyen előkelő társaságban negyediknek megjelenhetett a «magyarköltők ligete», a miért Cserhalmi H. Irén kisasszonyt föltétlenül elismerés illeti. Pompás kiállítású kötetéről sok jót szeretnék mondani; hiszen olyan jól esik lelkünknek, ha egy-egy olyan irodalmi jelenséget regisztrálhatunk, melyet a magyar szellem hódításának mondhatunk. Ámde ez anthologia erősen kihívja a kritikát, bár van egy pár jeles tulajdonsága is.

A könyv fölosztása ez: *I. Népköltészet. II. Műköltészet.* Balassi Bálint. 1800—1835: Csokonay (!) Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Bajza József, Kölcsey Ferencz, Vörösmarty Mihály. 1835—1870: Petőfi Sándor, Petőfiné Szendrey Julia, Tompa Mihály, Eötvös József báró, Arany János, Vajda János, Tisza Domokos, Jókai Mór, Madách Imre, Tóth Kálmán, Gyulai Pál, Szász Károly, Tóth Lőrincz, Lévy József. 1870—1890: Temérdek, Kiss József, Endrődy Sándor, Dóczy Lajos, Szabó Endre, Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Várad Antal, Reviczky Gyula, Rudnyánszky Gyula, Jakab Ödön, Mezei Ernő, Vészi József. 1890 máig: Leveldi Kozma Andor, Radó Antal, Szaboleska Mihály, Palágyi Lajos, Nógrádi Pap Gyula, Varsányi Gyula, Koroda Pál, Gárdonyi Géza, Méry Károly, Feleki Sándor, Szarvas Mariska, Szalay Fruzsina, Czöbel Minka, Gerő Attila, Komjáthy Jenő. — Nem kell mondanom, hogy e fölosztásban mily kevés időérzék nyilatkozik. Sem 1800, sem 1835, 1870 és 1890 nem határolnak korszakot irodalmunkban. Csokonai költői termelésének javarésze a múlt évszázad utolsó tizedére esik, Kisfaludy Károly nem előzte meg Sándort, Bajza nem Kölcseyt és Vörösmartyt, Tóth Kálmán nem Gyulait stb. stb. Vegyük ehhez az oly félszepséget, hogy Bajzától csak az 1850-ben írt *Nyugasztalót* adja a fordító, Vörösmartytól

a *Vén cigányt* (1855) és a *Főti dalt* (1842). Mindebből láthatni hogy anthológiánk chronologiai zürzavarban szenved. S ez nem csekélység, a külföld, mely nem ismeri irodalmunkat egész kapcsolatában, a hibás chronológiát még jobban összekúsálja s olyan hajmeresztő anachronismusokká gyúrja össze, a milyennel, fájdalom, még maig is találkozunk egyes külföldi munkákban. S itt emlétek meg egy másik, csekélynek látszó körülményt, tudniillik a nevek kiírását. Idegeneknek szánt könyvben erre nem lehet elég gondot fordítani. Fordítónk e tekintetben dicséretet érdemel; pontosan közli az író nevét magyar keresztnevével, mely mellé oda teszi a megfelelő németet zárjelben. Itt csak kisebb hibákat kell megrónom; így Csokonay, Kiss és Dóczy neveinek írását. A két utóbbira nézve is föl kell mentenem a fordítót, mert a facsimilék ez írásra csakugyan följogosították. Szinnyei a *Magyar Írókban* Dóczyt ír s tudtomra ez az írásmód a helyes. A külföld képtelenül el szokta fordítani a magyar neveket; így találjuk a *Grasse* nagy irodalomtörténetében Petőfit és Sándort mint két külön költőt, Weber *Demokritosában* Czokonallát mint a *Dorottya* szerzőjét.

Valamennyi kiválasztott írónak rövid életrajzát és műveinek kritikáját nyújtja a fordító. Ez életrajzocskák néha többet, néha pedig keleténél kevesebbet mondanak és nem mutatnak valami erős kritikai érzékre. «Balassi minnesüngereink egyik elseje, a kinek költeményei átmenetül szolgálnak modern költészetünkhöz»: semmitmondó, sőt megtévesztő szóvirág. Nem lett volna-e jobb, az idétte európai költészetben széttekinteni, s ott kijelölni Balassi helyét? Csokonai «undisciplinirbar», «turbulenter Geist», társai és tanárai «philtrös»-ök; s ezt az adatot Cserhalmi fontosabbnak tartja a Vajda Juliánna iránt táplált szerelemnél, mely irodalomtörténetileg végtelenül fontosabb. Azonfölül, jól jegyezzük meg, hogy Csokonai fiatal pap, a ki vasárnaponkint a helyett, hogy misére menne, ott-hon poharaz. Természetes, hogy minden német olvasó e szavaknál katolikus növendékpapra vagy káplánra gondol. Kisfaludy Károly 1819. írta «első drámáját», melyet azután «a kiváló tragédiák sora követett», 1822. pedig az *Auróra* című «lapot» alapította; természetes, hogy a költő hosszas bolyongásainak regéjét is föltalálja Cserhalmi, Vörösmarty «a drámában aratta legnagyobb diadalait», «seine kleineren Genrebilder sind Kabinetstücke dieser Dichtungsart», Csongor és Tünde a világirodalom legszebb művei közé tartozik — s azzal vége. Mit is érdekelné a németeket, hogy Vörösmarty teszem azt a *Szózat* című költemény szerzője s a legnagyobb

magyar lyrikusok egyike, a mellett epikus, s a magyar költő nyelv megalapítója? Fontosabb ennél az, hogy Petőfi «ritka epikai talentum»; hogy Tompánál első sorban humora emelendő ki, míg elégia-költészete szót sem érdemel; hogy Eötvös kúriai bíró volt, ki a forradalom után (!) Münchenbe ment, 1853. hazajött és ismét közoktatásügyi miniszter lett (mikor, azt tudja minden — német) s ily sorrendben írta regényeit: *Der Dorfnotar*, *Der Karthäuser*, *Ungarn im Jahre 1819* (!); hogy Vajda sok kötet politikai és bölceleti prózát írt, s költeményei között «számtalan» maradandó becsű gyöngy van; hogy Tisza Domokos is olyan magyar költő, kit Európának érdemes észrevenni; hogy Jókai *Új földesurat* teljesen mellőzve, jeles regénye a többi között *A jövő század regénye* is; hogy Gyulai «Klassenpräsident» az akadémiában (ezt nagyon megérti minden német), kinek irodalomtörténeti műveiben első sorban «stipende Gelehrsamkeit» nyilatkozik; hogy Szász Károly, Goethe lyrai költeményeit is lefordította, sőt Schilleréit is, az, mint a németeket nem érdeklő mozzanat, mellőzendő, viszont hadd tudják, hogy Szász Károly lefordította Lamartine-t; hogy Tóth Lőrincz szellemes epigrammákat írt, melyek nélkül egy a külföldnek szánt magyar anthologia nem lehet el, mert hiszen azok rendkívül jellemzők a magyar géniuszra nézve. Szaporítsam ez adatokat? Lévay József Miskolcz város főjegyzője; Temérdek nagyon fontos a magyar költészet történetében; Kiss Józsefet már 1892. Magyarországon egyik első költője gyanánt ünnepelték, és mivel most ritkán ír, hát mindannyiszor ünnepnap a nemzetre nézve, ha a most élő költők leggenialisabbja lantot ragad; nagyon fontos, hogy Endrődi Sándor, Wekerle Sándornak iskolatársa volt, és kétségtelen, hogy ő «egyik legjelentékenyebb magyar költő». A 90 óta fellépett (Cserhalmi H. Irén szerint) költők úgyszólva, mind igen jelentékeny magyar írók s tagadhatatlan, van is köztök jeles tehetség. De a superlativusokban való dicséretésnek az a módja, melyet Cserhalmi használ, tisztán csak kritikátlanságból származhatik. A kötet utolsó költője, Komjáthi Jenő (1858—1895); ha tehetségét elismerhetni is, de úgy nem lehet és nem szabad róla beszélni, mint Cserhalmi H. Irén. Szerinte Komjáthi «meteorként föllángoló genie», «ritka lángszellem», a ki titokban húsz éven át a «legfőnségesebb költeményeket» írta; szerinte «Komjáthi alkotásai a legnagyobbakhoz tartoznak, a melyeket a világirodalom fölmutathat»; «a legtüzetesebb lelkesedés, a legfőnségesebb lendület, a legmagasabb bölcelet nyilatkozik költeményeiben»; «ő e század legnagyobb

költői közé állítandó». Itt a beszéd arányai teljesen képtelenek; Komjáthit senki sem fogja Arany Jánossal, Petőfivel vagy Vörösmartyval egy sorba állítani, de még másokkal sem, de akkor hogyan lehet e valóban nagy írók fokozatát meghatározni, ha már a kisebb tehetségekre pazaroltunk minden superlativust? Nem csoda, hogy az előszót író Ebers kijelenti, hogy Cserhalmi itéletét a mutatványok nem igazolják mindig, s figyelmezteti az olvasót, hogy a tüzes hazafias nő használta nagyon világos (überhell) színekből jó lesz elvennie egy kevéskét.

Hogy a megszólaltatott költők közül nem egy ellen lehet kifogást emelni, azt többször érintettem. Zrinyit, századának legnagyobb lyrikusát, nem találjuk e kötetben; a katolikus vallásos költészet hazafias érzéssel átszőtt darabjai végtelenül jellemzők a magyarságra nézve; hát a kurucz költészet elemi erővel nyilatkozó bánata és gyűlölete szót sem érdemelt? Van azok között az értékes költemények között sok olyan is, melyben szó sincs a «németről». Czuczor és Vachott Sándor, Szemere Miklós és Erdélyi János, Garay János és Sárosi Gyula, Kriza János, Vargha Gyula, mások sokkal inkább megérdemelték volna a lefordítást és bemutatást, mint a napi irodalom néhány nagyon is kétséges nagysága. Cserhalmi könyvének chronologiai menete van; történeti képet is akar adni a magyar lyráról. Már pedig a mellőzött írók nélkül a történeti átnézet nem lehet teljes.

Ugyanazt mondhatom a kiválogatott darabokról. A kiválasztott népdalok azonfölül, hogy néha czikornyásan vannak lefordítva, a magyar népköltészetéről még megközelítő képet sem nyújtanak. Arany Jánosnak nem találjuk hazafias költeményét a kötetben; így nincs meg Bajzánál a *Sóhajítás*, Balassi Bálintnak *Búcsúja hazájától*, Csokonainak egy *Lilladala*, Eötvösnek *Végrendelete*, Gyulai Pálnak *Hudnaggy uramja* és *Szüretenje*, Kisfaludy Károly *Rákosi szántója*, Kölcsey *Hymnusa* és Zrinyi egyik éneke a kötetben; pedig mind-ezen költemények nélkül a magyar lyra képe vajmi hiányos. De mit szóljunk ahhoz, hogy Kölcsey csakis a *Vanitatum vanitasszal* van bemutatva, Petőfinek egyetlenegy népdala sincs lefordítva, Vörösmartynál a *Szózatot* hiába keressük? Azt kell erre mondanunk, hogy ebből az *Ungarischer Dichterwald*ból akárhány elsőrendű hang hiányzik; annál több benne a jelentéktelen csicszergés és czinczolás.

Amde vegyük jó szívvel a kötetet — ha ugyan lehet — úgy, mint van és nézzük a fordításokat; hátha azok kárpótolnak min-

den hiányért. A népdalok között ott látjuk *Pálbeli Szép Antalt* («Schön Lenchen»!), *Szép Ilonát* (Gyulai-Arany, II. 13; «Trautelse»!), és ez elkeresztelések sorát-módját nem birjuk megérteni. Azonfölül a czímbe ott találjuk e biztató sort: «im Versmass der Originale übersetzt»; de Cserhalmi fordításából halandó ember meg nem sejtí, hogy a székely balladák formája milyen. Pedig lehetett volna azt a végtelenül hajlékony német nyelven sikerrel utánozni. A népdal-fordítások között (össz. 17) van néhány sikerült (*Komm herein, o Liebchen, komm herein! Reif bedeckt das Gras, mein Schimmel, hüte dich; Schwager, halte! Dorten am Himmel ziehn düstere Wolken hin; Schöne Wirtin, back uns frische Fische schnell!*), de a formán itt is változtat olykor.

A műköltők közt az első a sorrendben Balassi Bálint *Boldogtalan vagyok* kezdetű dalával.

«Unglück drückt mich nieder,
Trüb verstreichen wieder
Meine Jugendtage;

Denn das Joch, das bange,
Schwerer Mühe, lange
Kann ichs nicht ertragen.

Meines Glückes Stunden
Sind dahingeschwunden
Trüb ist meine Lage.»

Ez a fordítás nagyjában helyes paraphrasis, csakhogy egyáltalán nem helyeselhetjük mindenben; ott van mindjárt az elején egy kihagyott sor: «mert kínjaim nagyok», és annak helyében a németben a rím kedvéért egy rossz toldalékszó: wieder; s végre ezt a két sort: denn das Joch, das bange, schwerer Mühe, lange etc. Senki sem fogja dalba valónak mondani. Egyébként a fordítás élvezhető, bár a prózaiság és a toldás-foldás vissza-visszatér elég más fordításban is.

Csokonainál jellemzőbbnek tartottuk volna a *Csikóbőrös kulacsot*, mint a *Boréneket*, az *Estve jött a parancsolatot a Parasztdalnál*. A fordítások megállják a helyöket. Nem kevésbé szépek, bár a versmértékben német módra itt-ott ingadozók a Bercsenyi-féle versek. A *magyarokhoz* (I.) és a *Fohászkodás*. Valódi örömmel olvastuk Kisfaludy *Mohácsát* és *Bánkódó férjét*; ellenben

lehetetlen helyeselni Kisfaludy Sándornál az alak illetően meghamisítását (*Napok jönnék, napok mennek*):

Tage kommen, Tage schwinden,
Doch mein Schmerz weicht nicht von mir,
Und die rasche Zeit entfliehet,
Nur mein Schicksal nicht mit ihr.

Die Vulkane, sie erlöschen,
Meine Flamme lodert licht;
Flüsse, Meere selbst versiegen,
Meine Tränen trocknen nicht.

Wald und Auen neu ergrünen,
Ströme ändern ihren Lauf,
Und das Glück, es wechselt ewig:
Nur mein Kummer hört nicht auf.

Vörösmartynál A *vén cigány* és a *Főti dal* fordítása egyaránt jeles; de a «Kriege wüthen auf dem *Weltenherde*, Gottes Grab erbebt in heilger Erde»-féle sorok mutatják, hogy fordítónk legjelesebb alkotásaiban is elő-előkerül egy kényszerrím és a mi vele jár. Itt találjuk a magyar «pusztát» *Wüstenek* fordítva, messze földet *Wüsteneinek* stb. stb.

Mindez észrevételek és mutatóványok, melyeket hosszasan lehetne szaporítani, igazolják, hogy Cserhalmi H. Irén fordításai egyáltalán nem kifogástalanok, de azért általában élvezhetők, sőt olykor egészen megütik a mértéket, egyesek meg épen az eddigi német fordítások legjobbjai közé tartoznak.

De mindemellett csak akkor üdvözölhetnők Cserhalmi H. Irén anthológiáját, ha mentül hamarabb bekövetkező második, ki-selejtezett és javított kiadásban jelenhetne meg.

Erdélyi Károly.

Machiavelli and the Elizabethan. Drama von (igy!) Edward Meyer. Weimar, 1897. 8-rét, XII, 182 l. Ára előfizetőknek 3 1/2 márka, nem előfizetőknek 4 márka.

A címlapba csúszott német szócseka ellenére e füzet angolul van írva, még pedig jó angolsággal egyáltalában, de helyenként mégis egyéb furesaságon kívül nagyon is német gondolkozásmóddal

és német dagálylyal. Szerzőnek távollétében szedték ki munkáját német nyomdában s azért sok csúnya nyomdahiba ékteleníti el lapjait. Minden hibái mellett azonban fölötte érdekes művel van dolgunk, melynek megírása szerzőnek óriási fáradságába kellett kerülnie. Nem számláltam meg ugyan magam az idézeteket, hanem szerző állítja, hogy Machiavellire és a machiavellismusra összesen 395, Pietro Aretinóra pedig több mint 500 helyén van vonatkozás az Erzsébet királynő korabeli drámaíróknál, tudniillik Shakespeare-nél, Ben Jonsonnál és másoknál. Jelen alkalommal csak a Machiavellira vonatkozó részt közli, az Aretinóra vonatkozót pedig valamely jövő alkalomra igéri. Jelen füzet egy németországi új irodalomtörténelmi vállalatnak, tudniillik a dr. Schick és dr. Waldberg müncheni, illetőleg heidelbergi tanárok által tervezett *Litterarhistorische Forschungennak* képezi első számát. A következő füzetek a német, angol és francia irodalom köréből fognak közölni monographiákat. Az egyes füzetek megjelenési ideje és terjedelme nincsen előre megszabva. A vállalat célja külön «zwanglose» füzetekben közölni olyan tanulmányokat, melyek bő terjedelmük miatt ki vannak zárva a szakbavágó folyóiratokból.

Szerző Machiavellinek nagy bámulója és buzgó védője. Jelen munkája is nem egyszerűen az angol drámaírókból vett idézetek összeállítása, hanem irányzatos munka. Irányzata pedig az, hogy kimutassa, miszerint ámbár a XVI. század végén és a XVII. század elején a dramaturgok folyvást idézik Machiavelli mondásait s ezeket mindig a színdarabban szereplő gazember szájába adják, legtöbbjük valószínűleg soha sem olvasták a híres olasz statusférfin munkáit eredetiben, de még hű fordításban sem, hanem csak egy Machiavelli ellen irányzott, készakarva eltorzított, túlzott és hamisított francia paraphrasisból, a *Contre Machiavel*-ből, vagy pedig ennek angol fordításából idéznek.¹⁾ Mutatis mutandis, ez illik egész Európa íróira s innen következik az, hogy Machiavellit sokkal feketébbnek füstötték, mint a milyen volt valóságban. Angliában az ördögöt nem szeretik saját nevéen említeni s azért tréfásan az «öreg Mikulás» (Old Nick) nevet kapta, még pedig némely írók szerint olaszországi druszájának tiszteletére.

---

¹⁾ Czíme: *Discours sur les moyens de bien gouverner . . . Contre Nicholas Machiaval par Gentillet*. Első kiadás. Páris, 1576. Második 1579. Szerző protestáns volt.

Ez azonban tévedés, mert az «Old Nick» név régibb Machiavelli idejénél.

Szerző oly czélből, hogy megmutassa, mily méltatlanul ítélte el a világ az ő kegyeltjét, egy példát hoz föl, tudniillik a *Principe* 18. részéből vett híres elvet, hogy a fejedelemnek nemcsak orosz-lánhoz, hanem rókához is kell hasonlítani természetében. Ez az elv megvan Plutarchnál (*Lysander*, VII.), Ciceronál (*De Officiis*. I. 13.) és mindkettőnek forrása valószínűleg Pindár (*Od. Isthm*, III. 63.). A könyv más helyein találunk még egy-két példát, hol szerző kimutatja, hogy valamely Machiavellinek tulajdonított eszme eredetileg Plutarchusnál vagy Senecánál is megvan. Csakhogy Meyer művének nem minden olvasója fog ezzel a bizonyítékkal, ezzel az egy-két példával megelégedni. Az *Ex uno disce omnes* mondás még némelykor csak megjárja rövidítés czéljából, de nem bizonyításnál. Csak ha szerzőnek sikerülne bebizonyítani, — a mit tenni megigér ugyan, de szavát be nem váltja — hogy a *Contre-Machiavel*ben nyújtott politikai hitvallásnak 50 tétele egytől-egyig mind hamis és hogy valamennyie homlokegyenest ellenkezik Machiavelli igazi hitvallásával, csak úgy volna lehetséges a florenzi államférfiút az ellene emelt vádak alól teljesen tisztázni. Machiavelli jelleme mindig talány volt eddig és valószínűleg az is marad örökre, az egymást ellentmondó jó és rossz jellemvonások összege, a mint azt Macaulay már a huszas években egyik mesteri essay-jében körülvonalozta.¹⁾ Az angol író ítéletét róla Machiavelli legújabb olasz életrajzírója, Pasquale Villari is a magáénak vallotta és még mindig vallja *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi* című munkájában, melynek második kiadásából a harmadik kötet csak az idén (1897) jelent meg. Sokkal háladatosabb munkát végezne azért Meyer, ha megezáfolná, illetőleg ha sikerülne módosítani Gentillet azon állítását, hogy a mi jó és helyeselendő Machiavelli munkáiban, azt mind a régi classicus írókból olvasta ki; a mi pedig rossz és kifogásolandó bennök, az mind a magáé. Vagy pedig elegendő volna kimutatni, hogy a mi kifogásolni valót találunk az olasz írónál, azt az illető kor eszejárásának kell tulajdonítanunk és hogy Machiavelli a XVI. század első felében uralkodó eszméket egyszerűen írásba foglalta, kodificálta, — ha szabad e kifejezést használnunk — nem pedig a maga agyából eszelte ki a róla «Machiavellismus»-nak elnevezett fonák gondolkodásmód sar-

1) Megjelent magyarul is az *Olasó Könyvtárban*.

kalatos elveit. Valószínűleg helyesen gyanítja azért Schlegel, hogy «der Inhalt des Buches vom Fürsten war von jeher vorhanden, seit es Tyrannen gab: Machiavelli hat ihn nur zuerst aufgeschrieben». (*Vorlesungen über dramatische Kunst*. II. 180.) A világtörténelem lapjain találunk akárhány példát arra, hogy a «machiavellismus» tanai régebbek Machiavelli koránál. Így, hogy csak egy példát idézzek, Marlowenak *A máltai zsidó* (*The Jew of Malta*) című darabjában, a darab «hőse», illetőleg gazembere, Barabás zsidó, a következő merész állítást teszi:

«Keresztyént megcsalni nem bűn,
Mert ők magok is azt az elvet tartják,
Hogy az eretneknek adott eskü nem kötelező.
Már pedig, tudniillik az én szempontomból mind
eretnek, a ki nem zsidó.»

Önkénytelenül is I. Ulászló esküszegésére gondolunk e sorok elolvasásánál. Csakhogy Gentillet még egy óriási lépéssel tovább megy és a következő axiómát olvassa ki Machiavelli munkáiból: «Le Prince prudent ne doit (pas) observer la foy, quand l'observation luy en est dommageable, et que les occasions, qui la luy on foit promettre, sont passées». Mint látjuk, itt még a keresztyén embernek adott eskü sem kötelező a fejedelemre, ha az eskü megtartása alkalmatlanságot okozna és a körülmények időközben megváltoztak.

A *Principe* nyomtatásban megjelent első kiadását (1532) maga VII. Kelemen pápa rendelte el és rövid 18 év alatt 23 kiadás jelent meg belőle olaszul, 1560-tól 1648-ig pedig 8 latin kiadás; ámbár Buonaccorsi egy már 1514-ben kelt leveléből világos az, hogy «az (akkori) kor szokása szerint», voltak rosszakarói és irígyei, kik az akkoron csak kéziratban ismert munkát «márták és laczerálták». Vettori ellenben nagy lelkesedéssel ír (szintén 1514-ben) azon élvezetről, melyet a munka adott a politikusoknak. Mint tudjuk, Guicciardini is fölötte elismerőleg nyilatkozott annak irodalmi értékéről. 1532-ben azonban Giunta, Machiavelli munkáinak kiadója, közölt egy levelet, melyben az író először pendíti meg azt a gondolatot, hogy Machiavelli nem értette komolyan az általa közölt elveket, hanem szatírának szánta azokat. Három évvel később az angol Pole biboros *De Unitate ecclesiae* című iratában ugyanazt a véleményt hangoztatja, sőt még azt is állítja, hogy maga a *Principe* szerzője adta e magyarázatot könyvének irá-

nyárol. Pole-t követte Gentilis és mások. A Machiavelli ellen kerekedő vihar — vagy talán fölocsidás, vagy reactio — mindinkább fenyegetőbbé vált. 1540-ben Varchi dicséri magát a szerző személyét, de keserűen elítéli a *Principe* szellemét. A vallás reformációjának terjedésével pedig Róma azzal felelt, hogy keresztes hadat üzent a szabadelvű eszméket terjesztő összes irodalom ellen. 1550-ben Mazio denunciálta Machiavellit az inquisitiónak. Két évvel később Ambrogio Caterino dühösen polemizál a *Discorsi* és *Principe* tanai ellen *De libris a christiano detestandis* című vita-iratában; nemsokára ezután még dühösebben ront neki a híres Ossorio. Továbbá 1557-ben Paolo Giovio «tudatlan istentagadó»-nak bélyegzi Miklóst és Ingolstadtban a jezsuiták máglyán égetik meg őt; persze csak in effigie, mert Machiavelli már 1527-ben meghalt. Végre az inquisitio Machiavelli összes munkáinak megsemmisítését határozta el és a trienti zsinat megerősítette e határozatot. Machiavelli nemsokára oly rossz hírbe került, hogy egy időben Olaszországban még nevét sem merték említeni s azért például a *Diccionario della Crusca* második kiadása idéz ugyan műveiből, de csak «egy florenczi secretárius»-nak nevezi őt. Műveit a trienti zsinat után persze csak pápai dispensatióval volt szabad olvasni. A protestáns Angliában ilyenféle rendeletre persze nem is hederítettek volna, de ők, egy-két író, mint például Marlowe, kivételével nem értettek olaszul és azért itt az írók csakis az 1577-ben angolra fordított *Contre-Machiavel*ből merítették az ő tudományukat s idő folytán annyiszor ismételték s azonfölül még tovább eltorzították a «machiavellismus» tanait, hogy végre Machiavelli egy kategóriába került druszájával, a sátánnal.

Azonban jaj annak a szerzőnek, ki becsmérőleg nyilatkozik az olasz secretáriusról. Nem hiába tanulmányozta Meyer az Erzsébet királynő korából való írók műveit. Kifejezéseit, szidalmait, Kraft-ausdruck-jait tőlük kölcsönözte és egy-egy bűnös szerzőnek saját és saját kortársainak vastag kifejezéseit sózza nyakába. Hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának Meyer bírálatainak irányáról, képzeljen magának egy a jelen század végén írt magyar munkát, mely Spangár András és kortársairól értekező, itéletét teljesen takaratlanul a Spangár András és a vele vitatkozó írók szógyűjteményéből vett vastag, bárdolatlan szavakban fejezi ki. A hatás a magyar olvasóra ugyanaz lesz, vagy talán még gyöngébb, mint Meyer munkájáé a finyás angolra.

Kropf Lajos.

Abraham von Dohna. Sein Leben und sein Gedicht auf den Reichstag von 1613 von Anton Chroust. München. Verlag der K. b. Akademie der Wissenschaften. 1896.

Igen alapos történeti monographia, mely tárgya s előadása miatt érdekes olvasmány is. Dohna Ábrahám, az ismeretes porosz család sarja, jelentékeny szerepet játszott a XVII. század első harmadában. Nevelésének, utazásainak, tanulmányainak, hadi s diplomatiái szolgálatának leírása érdekes szakasza a kor mozgalmas történetének.

Dohna a tollat is forgatta, épen olyan kedvvel, mint a kardot. Az 1613-iki birodalmi gyűlésről írt satirája igazán kardos-sisakos írás, mint régen mondták volna. Ebből a satirából már Hyppolytus a Lapide idézett egyes részleteket a *De ratione status in imperio Romano-Germanico* című nevezetes munkájában. Azóta mások is idézték, de Chroust közli először egész terjedelmében. A könyvnek majdnem felét ez a kiadvány foglalja el. A tudós kiadó rendkívüli szorgalommal gyűjtött jegyzetekben állapítja meg, hogy mi a történeti értéke a satirának. Természetes, hogy óvatosan kell használnunk. Nagyon is subjectiv jellemrajzokkal s itéletekkel van dolgunk. A buzgó kalvinista ugyancsak rútul festi le a császár minisztereit s a papi választófejedelmeket. A császárt s császárnét sem kiméli. Félénk izléssel nem vádolható; szereti a vastag tréfát, a régi satirikusok szokása szerint. Csakhogy nem üresen fecsegő bohóc, erős politikai meggyőződés ingerli a gúnyra. Éles szeme van az emberi gyöngeségek s a politikai helyzet visszásságai iránt.

A magyar történetíró is haszonnal olvashatja Dohna satiráját. Tudjuk, hogy a török veszély minő szerepet játszott akkor a római német birodalom politikájában. II. Mátyás első minisztere, Khlesl püspök, ijesztésre használta a törököt, hogy minél több «Römermonat»-ot, vagyis adót csikarjon ki a rendektől. Az 1613-iki birodalmi gyűlésen a császár oly nagy adót követelt, mint azelőtt még soha. Épen azért «a török ujságok», vagyis a keletről érkezett hírek, a rendesnél is borzasztóbb dolgokat beszéltek a pogány sereg nagy számáról, pusztításáról stb. Természetes, hogy a megszállt adó jó lett volna katonák toborzására, de nem a pogány, hanem a magyar s német eretnekek megfékezésére.

A protestáns rendek azonban kötve hittek a török ujságoknak. Jól tudták, hogy mire kellene a pénz. Mindezekről igen érdekes dolgokat olvashatunk Dohna satirájában s Chroust jegyzeteiben. Chroust azt hiszi, hogy 1613-ban a protestánsok igazságtalanok voltak a császár iránt, mert a török valóban készülődött. De a protestánsok tudták, hogy a dolgot nem kell oly igen komolyan venniök. A török nyugton maradt, ha a császáriak nem ingerelték, az udvar pedig csak csörtette a kardot, de nagy támadásra nem is gondolt.

A satirának Rudolf és Mátyás udvaraira vonatkozó megjegyzései is érdeklik a magyar történetírókat.

Dohna életrajzának is vannak magyar történeti vonatkozásai. Dohna vezetője volt a sziléziai rendek küldöttségének, mely 1620-ban megjelent a besztercebányai országgyűlésen. A sziléziaiak a csehekkel, mörvakkal s ausztriaiakkal együtt azon voltak, hogy megakadályozzák Bethlen kibékülését a császárral. Bethlen nagyon megszerette Dohnát, a világlátott, tudós és vitéz kalvinistát. Dohna sokat beszélt neki az európai helyzetről, melyet a protestantismusra nézve kedvezőnek akart föltüntetni. Így akarta buzdítani Bethlent a harc folytatására. Dohna figyelmeztette Bethlent a lengyel elégtelenségekre, a kiknek segítségével a lengyel királyt, Ferdinánd szövetségesét, meg lehetne bénítani. A sziléziai követ Velenczéről is beszélt a magyar fejedelemnek. Az ő beszédeinek része lehet abban, hogy Bethlen 1621-ben két követséget is indított Velenczébe. Mind a kettőt abban a reményben indította útnak, hogy Velence hajlandó lesz pénzzel támogatni a magyar fölkelést.

Chroust könyvének adatai leginkább a Dohna-család schlobitteni levéltárából vannak merítve. E levéltárban — mint Chroust említi — van egy nagyterjedelmű jelentés a besztercebányai országgyűlésről, mely aligha nem a leghitelesebb s legbővebb leírása a nevezetes országgyűlésnek.

d.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Kornél. id. Életemből és emlékeimből a történelem, irodalom és művészet köréből. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 368 l.) 2 frt 40 kr.

Atzél Béla. A bűnvádi perrendtartás (1896. évi XXXIII. t. czikk) magyarázata. Birák, kir. ügyészek és ügyvédek használatára. Lugos, 1897. (8-r. VIII, 345 l.) 2 frt 50 kr.

Császár Károly. A közigazgatási számvetés tudománya. Buda-Pest, 1897 (4-r. 426 l.) 5 frt.

Erődi Béla dr. A Fáraók országában. 65 képpel és Egyiptom térképével. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 229 l.) 2 frt.

Jászi Viktor dr. Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből. Buda-Pest, 1897. Eggenberger (8-r. 268 l.) 2 frt 50 krajczár.

Lukatos Károly. Vadászhit. A magyar vadászbabonák és hiedelmek kultusa. Szeged, 1897. Engel L. (8-r. 145 l.) 2 frt.;

Lengyel Béla. A quantitativ chemiai analysis elemei. Buda-Pest, 1897. Kilián. (8-r. VIII, 232 l.) 3 frt.

Löherer Andor. Gazdasági válság és a buza árhanyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei. Közgazdasági tanulmány, Buda-Pest, 1897. Kilián. (8-r. 151 l.) 2 frt.

Magyar agrárpolitika. A magyar gazdaszövetség válasza Tisza Istvánnak. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. 55 l.) 50 kr.

Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1895-ben. Kiadja a földművelésügyi m. kir. minister. Buda-Pest, 1897. (4-r. 101 lap.)

Moeller M. Ottó. Az arany. Dán regény. (Egyetemes regénytár. XII. évf. 10. kötet.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 172 l.) 50 kr.

Morvay Győző. Magyarázó tanulmány az ember tragédiájához. Nagy-Bánya, 1897. Molnár M. (8-r. 527 l.) 4 frt.

Molnár István. Magyar államszámviteltan. Az élő gyakorlatból írva. I. kötet: Elmélet. II. köt.: Gyakorlat. Buda-Pest, 1897, Kilián. (8-r. V. 424. 139 l.) 4 frt.

Murai Henrik. Tíz tizedesjegyre számított kamatos-kamat-, betét-, járadék- és törlesztési táblák, 362 kidolgozott kölcsön-törlesztési tervvel. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. 344 l.) 10 frt.

Nagy Ernő. Magyarország közjoga. (Államjog.) Harmadik átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. IX, 432 l.) 3 frt 80 kr.

Nagy Ferencz. A magyar váltójog kézi könyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásra. I. II. füzet. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. VII, 388 l.) 5 frt.

Nicolics (Rudnai) Sándor. Költeményei. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 309 l.) 2 frt.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (16-r.)

373. szám. *Besant Walter.* A férfiak forradalma. Angolból fordította Hegedűs Pál. (262 l.) 60 kr.

374. szám. *Morton M. J.* Szegény Pillicoddy. Bohózat egy föl. Angolból ford. Mihály József (86 l.) 20 kr.

375. szám. *Andrièn Chabot.* A nevelőnő. Francziából ford. Ereky Alfonz. (388 l.) 60 kr.

Pap Dávid. Az állami zárszámadás joga. Buda-Pest. 1897. Grill. (8-r. 103 l.) 80 kr.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek encyclopediája. XIV. kötet. Pillera-Simor. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 1115 l.) 6 forint.

Iñtér Kálmán. Újabb elbeszélő irodalmunk. Buda-Pest, 1897. Szt. István-társ. (8-r. 46 l.) 50 kr.

Pintér Kálmán. Irodalmi dolgozatok Vörösmartyról. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 152 l.) 80 kr.

Pósa Lajos. Édes anyám. Költemények. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 220 l.) 1 frt 20 kr.

Rakodczay Fül. Julianus apostata. Történeti tragœdia 5 felv. Kecskemét, 1897. Metzger B. (8-r. 150 l.)

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r.)

1. füzet. *Székelly Sándor, Aranyos Rákosi.* A székelyek Erdélyben. (122 l.) 60 kr.

2. füzet. *Bayer József.* Pálos iskola-drámák a XVIII. századból. (79 l.) 40 kr.

3. füzet. *Fülöp Árpád.* Csiksomlyói nagy-pénteki miszterionok. (242 l.) 1 frt.

4. füzet. *Imre Lajos.* Heltai Gáspár esopusi meséi. (304 l.) 1 frt 20 kr.

Rodiczky Jenő. Nemzetközi gazdacongressus Buda-Pesten. Főjelentés. Kérdőpontok. Feleletek. Emlékiratok. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. 662 l.) 5 frt.

Sudermann Herman. Egyszer volt. Regény. Ford. Béla Henrik. Buda-Pest, 1897. Budapest. Hírl. (8-r. 518 l.) 1 frt.

Szabó Endre. A fogyasztási szövetkezet. Buda-Pest, 1897. Alkotmány. (8-r. 110 l.) 60 kr.

Szabó Kálmán. Egy ifjú gróf története. Regény. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 175 l.) 1 frt 20 kr.

Szabolcska Mihály. Költemények. 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 186 l.) 1 frt 20 kr.

Székelj György. A qualitativ érzelmek psychológiája. Buda-Pest, 1897. Kókai L. (8-r. 171 l.) 1 frt.

Székelj György. Emlékeim. Kritikai és irodalmi dolgozatok. Sárospatak, 1897. (8-r. 146 l.) 80 kr.

Szerdahelyi Aladár. Gentry uraimék. Tizennégy történet. Buda-Pest, 1897. Révai L. (8-r. 219 l.) 2 frt.

Szomaházy István. Biarritz és Társa és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 323, II. l.) 2 frt.

Szterényi József. Az iparoktatás Magyarországon. A keresk. m. kir. miniszter megbízásából. Számos a szöveg közé nyomott képvel. Buda-Pest, 1897. (8-r. 796 l.) 5 frt.

Tisza István. Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termékek árhanyatlásának okai és orvosszerei. 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 106 l.) 70 kr.

Tolnai Lajos. A grófné ura. (Athenæum olvasó-tára V. évf. 13 k.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 152 l.) 50 kr.

Vértesi Arnold. A királyi tanácsosék. Regény. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 176 l.) 1 frt.

Wisemann Miklós. Fabiola vagy a katakombák egyháza. Angolból fordította Haudek Ágoston. 3. kiadás. Steinle Ede által rajzolt képekkel. Buda-Pest, 1897. Szt. István-társ. (8-r. 466 l.) 1 frt.

Zola Emil. Három elbeszélés. Fordította Tóth Béla. (Egyetemmes regénytár. XII. évf. 8. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 50 kr.

Zsögöd Benő. Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I. füzet. Buda-Pest, 1897. Politzer Zs. (8-r. XXI, 316 l.) 4 frt.

NÉPRAJZI MOZZANATOK A KELETI KÉRDÉSBEN.

Komoly folyóiratoknak politikai napi kérdések tárgyalásában, azt tartom, menten nemzeti elfogultságtól, szigorúan tudományos bizonyítékokra kell támaszkodniok és a valódi tényállás kutatásában csakis olyan segéd eszközökkel élniök, a melyeket a történelmi és néprajzi mozzanatok előitélet-től mentes méltatása szolgáltatott. Midőn itt a keleti kérdés legújabb válságáról emlékszem meg, az e kérdésben érdekelt ellenfelek céljait és igyekvését, valamint terveiket és szándékaikat nem tekintve, azon okokat akarom felsorolni, a melyek évszázadokon át a mai állapot tényezőiként hatottak a közellevő keleten és a melyeknek az egykor három világ-részre terjedő, hatalmas ottomán császárság hanyatlását és pusztulását legfőképen tulajdoníthatni.

Midőn a mai Törökország kóros állapotának keletkez-téről van szó, mindig XIV. Lajos követének jelentését emle-getik, a melyben a bosporus-parti szomorú állapotokat szer-főlött komoran és mint legfőlebb néhány hónapig tarthatókat, írja le. Betegségnek, a mely kétszáz esztendőnél tovább tart, mindenki bizonyára halálos véget fog jósolni; azonban Török-ország betegeskedése még sokkal régibb keletű, mert mindjárt a birodalom alapításánál kezdődött és a későbbi időkben kivívott fényes győzelmei és óriási hatalmi terjeszkedése elle-nére a józan bűvár kénytelen már keletkezésének első szaka-szát életre képtelennek tekinteni.

Midőn a szeldsukok török törzse Kis-Ázsiát hatalmába kerítette, uralma tulajdonképen csak a városokra terjedt ki: török gyarmatok a XI. században Kis-Ázsiában nem léteztek, sőt még a következő évszázadokban is a törökök csupán az

ország katonai kormányzóiu szerepeltek, lakosait pedig örmények, görögök és más őslakosok képezték. Jóllehet a szeldsukokhoz folytonosan áramlott a törzsrakosság Közép-Ázsiából, mégsem bírták hatalmokat, mint *natio militans* sokáig fönartani. Egyenletlenség, magok közt és a szomszédos népességi elemekkel való folytonos háborúk voltak az okai, hogy a Belső-Ázsiából szintén új áramlat alakjában hozzájuk érkezett török törzs, a későbbi oszmánok, elragadták tőlök a hatalmat és lassanként Kis-Ázsia uraivá lehettek. Az oszmánok a szeldsukoktól leginkább abban különböztek, hogy az ország keresztény lakosaihoz jobban közeledtek. A szeldsukidák alatt az uralkodó szellem Anatóliában kiválóan belső-ázsiai vagy, ha úgy tetszik, iráni jellemét megtartotta, és az egykorú byzanci írók szerint itélve a törökség legerősebben érezte hatását Lykaoniában és Kappadokiában. Az oszmánok uralkodása alatt a törökség lassanként gyarapodik, még pedig az országnak erőszakos törökösítésével, azaz voltaképen moszlimesítésével. Egész vidékeken, a melyeken azelőtt kizárólag görögök laktak, a törökség jutott uralomra; például Kasztamuni jelenlegi török nyelvjárása, a régiek Paphlagoniájában, azt bizonyítja, hogy őslakosai hellének voltak; *ö* és *ü* meg az erős sziszegő hangok ugyanis még most is hiányoznak e török nyelvjárásban. Hasonló nyelvi tűnemények Mysiában, a Taurus déli vidékén és egyebütt is a jelenleg török nyelvű népek nem-török eredetére vallanak, és minden kétségen kívül van, hogy Anatólia törökösítése csak az oszmán uralom első évszázadaiban következett be, nem pedig előbb.

Míg e sors-kegyelte harczosok fegyvereit a szerencse kísérte, görögök és örmények szüntelenül csapatjaikhoz özlöttek. Görög hadvezérek, mint Mikhaél bég és Evrenosz bég, az oszmánok sorsában vezérlő szerepet játszanak és ugyanazon mértékben, a melyben az oszmánok hatalma Anatóliában gyarapodott, a görög elem a szárazföldről azon szigetekre vonult vissza, a melyek a Marmara-tengertől egészen Rhodósig mintegy koszorút képeznek Kis-Ázsia nyugati partja körül, épen úgy, mint ma, az oszmánság fogytával, a görög népesség a szigetekről lassanként a szárazföldre költözik vissza és a törökség ártalmára mindinkább Anatólia belseje felé terjed. Különös érdekűnek tartom megfigyelni, hogyan változott meg apránként az oszmánság műveltségi szelleme állami létezésé-

nek első évszázadaiban. Eleinte az a perzsa-moszlím szellem volt az uralkodó, a mely a középkor második felében Indiától kezdve az egész ázsiai szárazföldön végig a Taurusig a hangot megadta; e szellem kivált a műköltésben, az irodalomban és a társadalom ethikus fogalmaiban honosult meg. Dseláleddin Rúmi költeménye az akkori középponti iszlám-világ közkincese volt és a török költők is azon iparkodtak, hogy költői alkotásaikban inkább a perzsa, mint az arab költészetnek adjanak kifejezést. Azon mértékben, a hogy a török-oszmán társadalomba keresztyén elemek hatottak be, vagyis mennél inkább öregbítették a kis-ázsiai görögök a győztesek sorait, az uralkodás ügyeiben és a politikai közigazgatásban a byzanci világ félreismerhetetlen hatása jutott kifejezésre. Az iszlám volt mindenkor a közéletnek mindent egyenlővé tevő szelleme, azonban a fáradhatatlan erély és munkásság jele, a mely az igazi ázsiai embertől mindig idegen volt, igen erősen emlékeztet keresztyén-byzanci irányzatra. A társadalom legfőbb-rangú férfiai közt igen sűrűen találunk olyanokra, a kik a görög és latin nyelvet ismerték. II. Mohammed, Konstantinápoly meghódítója, mint ismeretes, tudott latinul és folyékonyan írt új-görögül, sőt a szultán kincstárában való kutatásaim közben egy florenzi tudósnek művére akadtam, a ki ajánló soraiban a régi Byzancz meghódítóját a classikus ó-kor nagy ismerőjeül dicsőíti. Ez bizonyára az agyba-főbe való dicsőítésnek nem csekély foka keresztyén tudóstól azon moszlím-fejedelemmel szemben, a ki eltökélte magában, hogy a római Szent-Péter-templomát lovainak istállójává teszi. További bizonyítékul arra nézve, hogy azon kornak törökségére a byzanci görög szellem hatott, csak még Ibrahim basának, Pompás Szolimán nagyvezérének példáját akarom említeni, a ki császári urát magyarországi hadjáratában elkísérte és Buda elfoglalása után 1526-ban nemcsak Mátyás királyunk pompás könyvtárát szállíttatta Konstantinápolyba, hanem még két nagy mythologiai szobrot is hajóra rakatott és utóbb a konstantinápolyi hippodromon állíttatott föl.

Elég az hozzá, az oszmánsággal összeforrott görögség hatását nem lehet félreismerni. Az oszmánság fénykorának idején a török elem Kis-Ázsiában föltűnően gyarapodott, azonban csak Kis-Ázsiában, mondom, mert alig hogy a szultánok Gallipolis tengersizorosan át a Balkán-félszigetre nyo-

multak, a hol tömörebb keresztyén, árja elemekkel állottak szemközt, a nemzeti bekebelezés varázsa szemlátomást csökkenni kezdett. A törökök Európában az itt talált elemeket csak az iszlámra térítették, de törökké nem tették, sőt a vallási áttérés is csupán egyes részekre terjedt ki, tudniillik a boszniai és hercegovinai katharénusokra és patarénusokra, egyes albán törzsekre és a Rhodope-hegységben lakó bolgárokra; ez utolsók jelenleg mint pomákok, azaz segítők, az arab anszári lefordításában, ismeretesek. A törökök száma európai Törökországban tehát mindenha csekély volt és nagyobbára a városok lakóira szorítkozott, a kik eredetileg a tisztviselő-sereghez tartoztak és a kik közül csak igen kevesen alkottak falvakat és foglalkoztak földműveléssel. Az ország birtokos osztálya ugyan valószínűleg nagyobbára török volt, azonban a parasztnép kizárólag szláv elemből állott. Így volt ez nemcsak a Duna vidékén, hanem a Balkán-félsziget belsejében is; ennél fogva jelenleg, miután az egykori Tuna-vilájeti bolgár fejedelemséggé változott, Macedoniában és egyebütt is vegyes népességnek nehezen megoldható föladatával állunk szemközt. Nemrég Konstantinápolyban egy előkelő állami tisztviselővel való társalgásom közben érintettem azt a kérdést, hogy miért mulasztották el a törökök korlátlan hatalmuk idején a tőlük meghódított elemeket megtörökösíteni. «Ez volt a mi nagy hibánk», így felelt az én törököm. «A nemzeti állam eszméje, a mely Európában is aránylag új, őseink előtt teljesen ismeretlen volt. Az ő szemök előtt csak a moszlimesítés eszménye lebegett, de még abban sem érték el az óhajtott sikert, és türelmességünk meg elnézésünk, a melynek hiányát a mai Európa ránk fogja, nemzeti szerencsétlenségünk főoka. Ha őseink a Balkán-félszigeten és a vele határos európai országokban való diadalmi utjuk után itt ugyanazon kényszereszközökkel jártak volna el, mint elődeink Anatóliában, akkor uralmunk a Duna partján és a Balkán völgyeiben sokkal szilárdabb alapot kapott volna és bukásunk nem következett volna be olyan könnyen.»

Valóban, e töröknek teljesen igaza van. Az európai Törökország minden időben valóságos *lucus a non lucendo* volt: minden egyéb inkább, csak nem török. Ezt a viszonyt számokban kifejezni olyan országban, a hol sohasem volt annak rendje-módja szerint népszámlálás, lehetetlen, mert

Ubičini, Helle auf der Samos, Cuinet és mások statisztikai adatai voltaképen inkább képzelődésen avagy az egyik vagy másik párt önkényes föltevéssein alapulnak. Magoktól a törököktől statisztikai anyagot illetőleg eddigelé csak az 1294. (1877.) évi állami naptárban van némi adat, azonban ott sem a lakosok határozott lélekszámáról, sem nemzeti hovatartozásuk számadatairól nem lehet szó, minthogy valóságos megszámlálás Törökországban egészen a mai napig még nem volt, nem is lehetett.

A török nemzetiségről Törökországban határozottan csak azt tudjuk, hogy a birodalom hanyatlása óta erősen fogy, a miben a katonai kötelezettségnek van legnagyobb része, mivel a törökség minden időben *natio militans* szerepében szám szerint erős fogyatkozásnak volt alávetve, holott a szultán keresztyén alattvalói a bedelie (katonai illeték) lefizetésével a véradótól megmenekültek. Nem tekintve azt, hogy a tulajdonképeni törökség lélekszáma hosszú háborúban megfogyott, még azt az anyagot is szolgáltatták a törökök, a melynek hatalmi körüknek a Balkán-félszigeten való kiterjesztésekor katonai és polgári tisztviselők képében az új török telepítvény magvát kellett képeznie, és minthogy a török nemzettestbe kebelezett szyriai, kurd, görög és örmény elemekkel való pótlás a veszteséggel szemben elégtelen eredményt mutatott, a törökség meggyöngyülése alig volt meggátolható. A mi aztán az Európába átültetett sarjadékot illeti, ennek megerősödését ugyanazon akadályok gátolták, mint Anatóliában. A legmerészebb számítás szerint Rumeliában a legkorábbi időben sohasem volt két milliónál több török, a kik cserkeszek, tatárok, moszlim-hitű albániaiak, bosnyákok és hercegovezok támogatásával keresztyén alattvalóikkal szemben mindenesetre tekintélyes hatalmat képeztek. De alig tört meg az utolsó orosz-török háborúban az oszmánok hatalma Európában, azonnal kivándorlásra készült a török népelem és a török csapatok visszavonulásával azon útra kelt, a melyen ősei több száz évvel ezelőtt idejöttek, tudniillik Törökországnak Európában megmaradt részén át Kis-Ázsiába vonult, a hol szörnyen megtizedelve siralmasan tengődik. A törökökkel együtt távoztak a dobrudsai tatárok és cserkeszek is és a mi a törökségből még jelenleg a Balkán-félszigeten megmaradt, az legfőlebb öt- vagy hatszázezer lélek, a minek természetesen legnagyobb része a

bolgár fejedelemségben és a drinápolyi vilájetben található. Az oszmán hegemonia tehát az európai Törökországban található még a népesség moszlim töredékeiben támasztékot, ethnikus tekintetben azonban hatalmi követelése alig említésre méltó, és ha tömör török népről általában szó lehet, azt tulajdonképpen csak Anatóliában lehet keresni, a hol Iszmid, Brüssza, Bigha, Smyrna, Kasztamuni, Angora, Konija, Adana, Szivasz, Trebizond, Erzerúm, Maamuret-ül-aziz, Diarbekir, Bitlisz és Van török népessége együttvéve nagyobb számbeli erőt tüntet föl, mint az ottani örmények, kurdok, görögök és arabok együttvéve.

Ebből látszik, hogy török nemzeti állam fogalma mindenha lehetetlen volt, még ha a törökök iparkodtak volna is megalkotni. A törökség fensőbbségének megóvására az első szultánoknak jobb eszköz nem kínálkozott annál, hogy a moszlim törvényeket szigorúan kövessék, vagyis, hogy hierarchikus kormányformát teremtsenek, a hogy szeldsuk elődeik cselekedtek és a hogy ez az egész moszlim-hitű Ázsiában általánosan szokásos volt. Az ethnikus tarka-barkaság ellenére, a melyből az oszmán nemzet állott, az első oszmán szultánok kormánya egy cseppet sem különbözött a Számánidák kormányától Közép-Ázsiában, a Ghaznevidákétól Irán keleti részén és a többi uralkodó családokétól, a melyek akkoriban a moszlim világon szeltében-hosszában uralkodtak. A hierarchikus kormányformának, tekintve Törökország keresztyén lakóinak nagy számát, — tizenhatszáz millió mohammedán mellett ugyanis jelenleg körülbelül tíz millió keresztyént számítanak, — láthatólag kétségtelen előnye volt a hódítók számára a legyőzöttekkel szemben, azonban viszont a hierarchikus alkotmány és különösen a moszlim-hierarchikus alkotmányok rákfenéjének fölötte vészes következményekkel kellett járnia, a melyeknek pusztító hatása az ottomán nép államára és jövőjére nézve a jelenkorban minden szörnyűségével kitünik.

Nem akarjuk és nem is lehet itt különösen az iszlámot botrányköül vagy a mai kormányzati viszonyok alaphibájául föltüntetni. Ha valaha demokratikus, szabadelvűségre alapított vallásról szó lehetett, hát az csupán az iszlám; ez olyan vallás, a melynek tanítása szerint a kényuraság és az abszolutismus a legnagyobb bűn, és a mely a világ minden vallása közt a művelődésnek és fölvilágosodásnak leginkább kedvez.

Hogy ezt a vallást mindemellett az ázsiai kormányforma főforrásának és a tudatlanság meg az elmaradottság istápolójának tekintik, annak oka először az, hogy mi itt nyugaton ezt a vallást nem ismerjük eléggé, jóllehet orientalistáink a Koránnak és tanításának kellő méltatásához már rendkívül sok becses munkával járultak. Másodszor azért értik félre az iszlámot, mert hívei mindig elmulasztották tanítását a kényuraság és absolutismus ellen való szerül előtérbe állítani és mivel csak az újabb korban akadtak moszlim tudósok, a kik nagy hittudósok és exegeták műveiből bizonyítgatják, hogy a szultánok, a kik önkényüleg, a nélkül, hogy az ország nagyjainak és tudósainak tanácsával élnének, uralkodnak, a kik az állam jövedelmeit haszontalanul elfecsérik és saját alattvalóikkal szemben a felelősség alól kivonják magokat, az iszlám ellen való nagy bűnösök és gonosztevők közé tartoznak, és hogy mindenki jámbor cselekedetet visz végbe, a ki az ilyen hitetlen szultánokat czinkostársaikkal együtt kiirtja. A legújabb, Kairóban megjelenő török újság, *Kámún Esszászi* (alkotmány) tele van régi theologusok műveiből való ilyenféle kivonatokkal. Az iszlám e parancsai azelőtt sem voltak ismeretlenek és tisztán a kormány, a mely a kényuraság és absolutismus mellett legjobban érezte magát, nem szerette a Koránnak efféle magyarázatát. Ázsia mindenkor borzalmas kényuraság hazája volt. Akár brahmán, akár buddhista avagy moszlim volt a régi világ, ebben mindig egyforma maradt. A mit a történelem az indiai fejedelmek uralmáról elmond, a mit magam annak idején Közép-Ázsiában és Perzsiában tulajdon szememmel láttam, az a rettenetes kényuraságnak olyan iszonyú képe, hogy európai embernek arról fogalma sem lehet, még ha a középkor sötét ideje jut is eszébe. Az ottomán császárságban sem volt sohasem jobb állapot, és csak az újkorban, midőn Európával való élénk és szakadatlan közlekedés a török uralkodókat látszólagos reformok elfogadására kényszerítette, csak ez idő óta nyugodott bele a kormányforma külső változtatásokba, de belső lényege mindig undorító szörnyűségnek maradt meg. A török miniszteriumok a fényes Portánál csak névleg voltak miniszteriumok, mert kormányozni a szultán korlátlan akarata szokott, vagy pedig azon creaturái, a melyek akaratnélküli eszközökül kínálkoztak. Mi itt Európában például Törökország állami költségvetését

egészen komolyan szoktuk venni, holott efféle sohasem létezett tulajdonképen, minthogy az uralkodó az állam jövedelmével kénye-kedve szerint rendelkezhetik. Még a szelidkedélyű Abdul-Medsid szultán, a kit a török fejedelmek mintaképeül szoktak emlegetni, még az sem bírta fölfogni, hogyan követelheti magának pénzügyminiszter azt a jogot, hogy az állam pénztárával inkább rendelkezhessék, mint maga az uralkodó. Élénken emlékszem azon jelenetre, midőn 1859-ben Fuád basa a Portáról kanlidisai villájába hazatérve, barátjának és szomszédjának, Aáli basának a palotából származó iratot mutatott, melyet Abdul-Medsid szultán az ő pénzügyminiszteréhez, Hászib basához intézett és a melyben ez volt olvasható: «Mindenesetre vakmerőség volt a kincstárnokomtól kívánt összeget megtagadni. Avagy nem vagyok-e én Oszmánida, azoknak ivadéka, kik ez országot alapították? És nem az enyém-e első sorban az állam kincstára?»

Így gondolkozott és beszélt az autocraták legszelidebbike és legkegyesebbike. Erélyesebben hangolt és erősebb akaratú utódjaiban az absolutismus nyilvánulása annál erősebben mutatkozott. Abdul-Aziz szultán szemében az egész nép és a nemzet nem volt semmi egyéb megvetésre méltó számolynál az ő földfölötti nagyságához és e félkegyelmű uralkodó, a ki kedves lovait és viaskodó kakasait kiváló kitüntetésekkel halmozta el, csak akkor érezte magát trónján biztonságban, midőn bátyjától örökölt miniszterei elhunytak és neki új, vakon engedelmeskedő, de egészen tehetetlen minisztereket lehetett választania. Az ő vége ismeretes: a török tisztviselővilág egy kis részének nemzeti erőnyilvánulásától bukott el, a mely rész a régi jobb időkből megmaradt és a melynek keblében a hazafiságnak, szabadságszeretetnek és férfias méltóságnak egy szerény adata volt található. Midhat basa, Huszein Avni basa, Rusdi basa és a seikh-ul-iszlám, Khajr-ulláh Efendi úgyszólván az oszmán nép akaratának utolsó tribunjai voltak, mert midőn a mostani szultán uralomra jutott, első gondja volt azon néperőnek még a legcsekélyebb nyomát is eltörölni, a mely trónra juttatta, és huszonegyévi uralkodása után, a mely az ázsiai absolutismusnak egyik legszörnyűbb korszaka, sikerült is neki azt a kevés alkotmányosságot és szabadelvűséget, a mi Európából hozzájuk jutott, alaposan kiirtani, az ázsiai uralkodás módját minden kegyetlenségével

és rémületével helyreállítani és, mint önkényt érthető, az oszmán nemzeti érzés minden megmozdulását csirájában elfojtani.

Törökország tehát politikai tekintetben megint tiszta ázsiaivá változott, jöllehet társadalma az európai műveltség legkülönbözőbb irányában jelentékenyen előrehaladt. Ez az ázsiai állapot, sajnos, az oka, hogy az újkori moszlim államok tönkre mentek és hogy tönkre kellett menniök. Hajdanában palotaforradalmak, föl-fölbuzduló vallási fanatizmus és praetorianusok garázdálkodása az uralkodók absolutizmusát némileg meg szokták fékezni, azonban jelenleg ez absolutistikus sáhok, szultánok stb. jól kitanított katonasággal, ágyúkkal és a modern hatalom egyéb eszközeivel rendelkeznek, képviselők van európai államokban, a mi fejedelmeink «*mon cher frère*»-nek szólítják, tehát kívül-belül egyaránt tökéletes védelmet találnak minden támadás ellen, mely önkényuralmukat és eszeveszett absolutizmusokat fenyegetheti. Ilyen kormányforma mellett természetesen a nép akaratának nyilvános megnyilatkozásáról és a selfgovernment elvének megalakulásához vezető út egyengetéséről szó sem lehet és a fejedelemtől aggodalmasan őrzött személyes hatalmi túlsúly olyan eszmék elterjedését is meggátolja, a melyek a nagy tömeget öntudatra ébreszthetnék. Jöllehet a közoktatás javult, a szultánt mindig az egész ország korlátlan urának, a népet pedig nyájának tartják, a mely a fejedelem védelmére és hatalmára van bízva. Mindenki töri magát a fejedelem kegyéért, mindenki az ő jóvoltából akar élni, mindenki hivatalt szeretne és az állam kincstárát közös birtoknak tekinti, mint a közmondás tartja: «A fejedelem vagyona olyan, mint a tenger, a ki nem élvezi, disznó».

Ha Törökország egységes állam volna, mint például Perzsia vagy Afganisztán, az ázsiai kormányformából eredő bajok nem lettek volna olyan érezhetőkké és a pusztulás talán csak később állott volna be; azonban olyan országban, a mely ethnikus és vallási tekintetben annyifelé szakadt, mint az ottomán császári állam, oly országban, a melyet olyan hatalmas szomszédok környeznek és ennélfogva kívülről folytonos veszedelem fenyeget, ilyen országban kellett az önkényes kormányformának és a vakbuzgó vallási rajongásnak azt a veszedelmet okoznia, a melyben jelenleg Törökországot látjuk.

Hanyatlása, mint mondtam, már évszázados és az utolsó eszköz, mely az oszmánok szerencsétlen népének még megmaradt, hogy a végső katastrophát még elodázza, az mai napság abból áll, hogy a közigazgatás terén olyan reformok életbeléptetését kísértsék meg, a melyek mindenkinek egyenlő jogot biztosítva, a kormány túlkapásai ellen védelmet nyújtsanak, szóval, hogy olyan intézményeket szervezzenek, a milyenekkel az európai hódítók a kormánybotjuk alá vetett ázsiai birtokaikon élni szoktak és a milyeneket az ottani népesség javára megalapítottak. Hogy vajon ilyen kormányzást lehet-e a szultánra és minisztereire bízni, az nagyon kérdéses. Szabadelvű és modern európai intézményeket csak európai kéz ültethet át sikerrel ázsiai talajba, csak európai szemnek szabad növekedésökön örködni és Törökország mai válságában nem volna az oszmánokra nézve a legnagyobb szerencsétlenség, ha a közigazgatás bizonyos területein ideiglenes gyámság alá helyezkednének. A mit jelenleg Egyiptomban látunk, az teljesen biztat ilyen föltételek elfogadására. Bizonyos elemek Egyiptomban talán duzzognak, zúgolódnak és elégedetlenek, azonban az egyiptomi nép angol gyámság alatt a nyugalom, rend és gazdálkodás azon áldásait élvezzi, a melyeket azelőtt sohasem ismert. Törökországban egy közvetlen, enyhe, európai beavatkozás következményei nyilván még sokkal áldásosabban alakulnának, mert csupán ez úton volna lehetséges a heterogen elemek érdekeit kiegyenlíteni, az ottomán birodalom érintetlenségének elvét föntartani és, a mi bennünket leginkább érdekel, a világháboru veszedelmét megelőzni.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AZ ISMERETTERJESZTÉS ESZKÖZEI AZ ISKOLÁN KÍVÜL.*)

A midőn a Szabad Lyceum elnökségének megtisztelő fölhívását követve ez alkalommal az ismeretterjesztésnek az iskolán kívüli eszközeiről kívánok értekezni, abban a tudatban teszem azt, hogy oly dolgokról kell jobbára szólnom, a melyek épen azok előtt, kik a Szabad Lyceum iránt érdeklődnek, nem újak, de a melyeknek új meg új megvilágítása épen úgy egyesületünk föladatkörébe tartozik, mint azok helyes fölfogásának a nagy közönség körében való terjesztése.

Mai nap minden művelt és gondolkozó ember tudja, látja, hogy az ismeretek szerzésére szolgáló eszközöknek az a köre, a mely nincs az iskolához kötve, összehasonlíthatatlanul tágabb és gazdagabb, mint volt régen; tágabb és gazdagabb mint csak néhány évtized előtt is volt. Magának az iskolának a fogalma is sokkal tágabb, változatosabb, mondhatnám elasztikusabb lett; minden ujon kifejlődő munkakör magának iskolát is teremt; a tanulás és a gyakorlat — a theoria és a praxis — megszüntek egymást követő fogalmak lenni s inkább egymást kísérő fogalmakká válnak. A legtágabb értelemben vett iskola körén kívül pedig egész serege az intézményeknek keletkezik és fejlődik, a melyeknek rendeltetése az, hogy ismereteinket kiegészítsék, gyarapítsák.

Száz évvel ezelőtt mik voltak azok az intézmények, a melyek az iskola küszöbén túl az ismereteknek tágabb körökben való terjesztésére szolgáltak? Egnéhány könyvtár, a

---

*) Fölolvastatott a Szabad Lyceumnak 1897. április 4-én tartott közgyűlésén.

mely nehezen volt hozzáférhető, ritkaságok, régiségek, művészeti termékek gyűjteményei, a melyeket szintén aránylag kevesen láthattak, még kevesebben érthettek meg; színházak, a melyeket alig néhány ember tartott egyébnek a pillanatnyi élvezet, gyakran léha szórakozás eszközeinél; tudós társaságok, a melyek néhány, az eszmék világában mozgalmassabb korszakot kivéve, nem tudták a társadalom nagyobb köreire terjeszteni ki hatásukat; fejletlen irodalom s különösen fejletlen időszaki sajtó, a melyeknek olvasóköre már azért is szűk volt, mert maga az iskola aránylag a társadalomnak csak egy kis részét volt képes művelő hatásával érinteni s az iskolázatlanokat annál nehezebben áttörhető gát választotta el az iskolázottaktól, minél inkább volt az ismeretek egy nagy részének megszerzése egy, csak az iskolában elsajátítható holt nyelvnek, a latinak birtokához kötve.

Nálunk Magyarországon a mult század végén bekövetkezett nemzeti visszahatás volt főképen megindítója a szélesebb körű művelődésnek. Először az által, hogy a latin nyelv háttérbe szorításával és a nemzeti nyelv előtérbe állításával a legnagyobb lépést tette meg a műveltségnek — mondhatjuk — democratizálására; másodsor az által, hogy a közműveltséget nemzeti ügyvé emelte s harmadszor az által, hogy e nemzeti közműveltség érdekében mozgásba hozta a társadalmat.

De nemcsak nálunk, hanem világszerte működő és ható jelenség és tények azok, a melyek az ismeretterjesztés eszközeinek szaporodását és kifejlődését századunk folyamában s különösen az utóbbi évtizedekben előidéztek.

Főképen két jelenség és tény az, a melyből következtéseinket le kell vonnunk.

Az egyik a modern állami fejlődésnek az az iránya, a mely a népességnek mind tágabb és tágabb rétegeit teszi politikai jogok birtokosává s a közéletre befolyással bíró tényezővé és a mely ennél fogva szükségessé teszi azt is, hogy ezeknek a népelemeknek megszerezhetővé tegyünk azokat az ismereteket is, a melyek nélkül e jogok és e befolyás gyakorlása illuzórius marad vagy károsná, veszélyessé is válhatik.

A másik jelenség a társadalmi élet szövevényesebb volta s a gazdasági és szellemi kultúra nagyarányú kifejlődése, a mely az ismereteknek az eddiginél sokkal nagyobb mennyi-

ségét teszi a legtöbb hivatás gyakorlásánál szükségessé, az iskolai képzés eredményei és a társadalom műveltségi igényei között mind több ellentétet támaszt s a munkafelosztás következményeiben az egyoldalúság oly veszélyeihez juttatja az embert, melyek ellen küzdeni a társadalom kötelességét kell hogy képezze.

Az állam a tankötelezettség kimondása és a népoktatás kellő berendezésének biztosítása által gondoskodik arról, hogy az állampolgárok mindegyike megszerezze az ismereteknek bizonyos minimumát, a mely nélkül állampolgári jogait gyakorolni és kötelességeit teljesíteni egyáltalán nem volna képes. A modern állam ezenkívül első sorban saját kötelességének tekinti oly iskolák föllállítását, a melyek a magasabb társadalmi műveltség és a különböző hivatási szakok által igényelt és az iskolában megszerezhető képzettséget nyujtsák mindazoknak, a kik ezt a képzettséget rendszeresen megszerezni kívánják. Magától értetődik, hogy az államot ebben a tevékenységében is támogathatja, segítheti a társadalom.

E szükségletek kielégítése esetében is azonban az előbb említett jelenségek és tények micsoda további szükségletek elé állítanak?

Először is azt tapasztaljuk, hogy a tankötelezettség végrehajtása és a rendszeres népoktatás kifejlesztése eddig még úgyszólván sehol sem sikerült oly mértékben, hogy kisebb-nagyobb számmal ne maradnának az állampolgárok között olyanok, a kik a tankötelezettség korát túllépték a nélkül, hogy rendszeres népiskolai oktatásban egyáltalán vagy legalább a kellő eredménnyel részesültek volna. Ezek a legtöbb esetben már koruknál fogva sem részesíthetők olyan oktatásban, a minő az elemi iskolában dívik, azonban az államnak és a társadalomnak mégis igyekezniök kell ezeket is pótlólag annak a minimális ismeretanyagnak a birtokába juttatni. Így áll elő a felnőttek oktatásának szüksége a szónak legelemibb értelmében, vagyis azzal a célzattal, hogy az az iskolát elkerült vagy az iskolában kellő oktatásban nem részesült felnőtt férfi vagy nő tudjon legalább annyit, a mennyit egy a kötelező elemi iskolát átlagos eredménnyel elvégzett gyermek megtanult.

De az iskolázás tényleges eredménye és az élet szükségletei között mutatkozó ellentéteknek még ezenkívül egy egész

sorozata van, a melyeknek kiegyenlítése az ismereteknek a rendes iskolán kívül való megszerzését igényli.

Hogy az alantasabb műveltségűeknél maradjunk: korunk demokratikus iránya s a gondolatok közlésének és gondolatok keltésének mindinkább szaporodó és terjedő módjai nem teszik-e mindinkább indokolttá a magasabb ismeretekbe való bevezetését oly embereknek is, a kik a népiskolánál feljebb nem juthattak, talán anyagi körülményeik miatt, s a kik később életök, munkásságuk folyamában kezdik szükségét érezni annak, hogy ismereteiket gyarapítsák, kezdenek kedvet érezni azokhoz a tanulmányokhoz, a melyeket korábban elmulasztani voltak kénytelenek? Itt előáll a szüksége a felnőttek olyan oktatásának, a mely nem többé az eleminek pótlása, de bevezetés a magasabb körű ismeretekbe, alkalmas áthidalásával annak a hézagnak, a melyet az illetőnek képzettségében a rendes iskolázás elmulasztása hátrahagyott.

Azt az úgynevezett negyedik osztályt, a társadalom legalsóbb osztályát, a melyet egész az újabb időig a politikusok csak forradalmaknál ismertek föl politikai tényezőnek, a mely a modern gazdasági élet terén az úgynevezett socialistikus mozgalmakban többé-kevésbé öntudatosan szerepel és a melynek társadalmi és politikai helyzete fogja előreláthatólag a jövő század küzdelmeinek központját képezni: azt a negyedik osztályt sem ignorálni, sem régi hallgatag szerepébe többé visszaszorítani nem lehet; azt művelni, nevelni kell jövőendő szerepére, lehetővé tenni, hogy belőle mentől többen emelkedjenek a physikai, társadalmi és politikai élet problémáinak helyes megítélésére, hogy ezek megítélésére nézve mentől inkább elenyészszenek a felsőbb és alsóbb osztályok között ma még mutatkozó s a társadalmat mindinkább szétbomlasztó ellentétek, a mi csak a műveltségnek, az ismereteknek mentül tágabb körre való kiterjesztésével érhető el.

«A nép nem jöhet az egyetemre, de az egyetem elmehet a néphez», ez a jelszava annak az angol-amerikai közművelődési mozgalomnak, a melylyel előadásom folyamában még lesz alkalmam foglalkozni és ez a jelszó legjobban jellemzi azt az új irányt, a melyet a művelődés munkájának kiszélesítése mai nap követ.

De nemcsak erről van szó, a mikor az ismeretterjesztésnek a rendszeres iskolázáson kívül eső intézményeit vizs-

gáljuk; szó van a legműveltebb, iskolai tanulmányait rendszeren bevégzett s a társadalomban vezető szerepet vivő elemekről is. Szó van arról, hogy az ismereteknek egy jelentékeny része olyan, a melyet csak az iskolai képzés által már megedzett s az élet és a gyakorlat által is fölvilágosított elme érthet meg igazán és képes értékesíteni; szó van arról, hogy az élet, a tudomány és gyakorlat folytonos és gyors haladása és fejlődése elkerülhetetlenül szükségessé teszi szerzett ismereteink folytonos kiegészítését, nagy részben módosítását, kiigazítását; szó van végül arról, hogy — mint említettem — a modern életben egész a végletekig érvényesülő munkafelosztás az egyoldalúság fásultságával fenyegeti szellemünket, ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy egy, functióit a nagy társadalmi gépezetben kitünően teljesítő emeltyükarrá vagy kerékké válunk és a mellett a természettől megadott többi tehetségeink és hajlamaink szükségszerű elhanyagolása miatt teljesen elveszítjük szellemi harmoniánkat s vele eltévesztjük emberi létünk nemesebb céljait is. Ennek a bajnak az ellensúlyozása végett is van szükségünk arra, hogy időnként a hivatásunk körén kívül eső ismeretekbe is bepillantsunk s az emberi szellem haladását minden téren figyelemmel kísérni iparkodjunk.

Igaza van elhunyt tudósunknak, Salamon Ferencznek, hogy a mai kor s különösen Anglia és Éjszak-Amerika példája teljesen megczáfolta a régi, de merőben hamis közmondást, hogy János meg nem tanulhatja azt, a mit Jancsi korábban elmulasztott; hogy épen e két állam bámulatos civilizatiója számtalan példával bizonyítja, hogy autodidaktikus úton: önképzés útján minden téren mily kitünő tehetségek fejlődhetnek s hogy a legeredményesebb oktatást gyakran maga az élet nyújtja, messze az iskola határán túl.

A mai kor az iskolán kívül való képzés régi eszközeit átvette az elődöktől s hatalmasan fejlesztette és — a mi különösen jellemző — nagy részben államosította azokat; hozzájuk fűzött azonban újakat is a maga saját új igényeiben, viszonyaiban gyökerezőket. Az irodalom, a napi sajtó, a könyvtárügy, a muzeumok és a színházak egészen más képet mutatnak, más jelentőséggel bírnak, máskép használtatnak ma, mint régente, s hozzájuk járultak a mindennemű kiállítások az ő nemcsak üzleti, hanem igen jelentékeny képző, fölvilágosító, ismereteket és eszméket is terjesztő hatásukkal, nemkülönben az egyletűgy

hatalmas fejlődése a művelődés terén is és ennek nyomában az ismeretterjesztő fölolvadások, előadások, vasárnapi és esti oktatás, felnőttek képzése és University Extension, melyek nagy része mindinkább az iskola bizonyos kiterjesztésének tűnik fel, de a teljes önkéntesség, a rövidebb időtartam, az esetről esetre a tárgyhoz és a hallgatósághoz alkalmazkodó módszer által, valamint az által, hogy képesítéshez, bizonyítványhoz csak kivételesen vezetnek, mégis rendszerint különböznek a tulajdonképeni iskolától.

A közművelődés ez utóbb említett, kiválóan modern eszközei határozottan társadalmi jellegűek, míg a muzeum-, könyvtár- és színházügy vezetésében az államnak túlnyomó szerep jut; de az egész köre ezeknek az intézményeknek, beleszámítva az irodalmat és a napi sajtót is, mely egész kört csak az újabb időben kezdi a kulturpolitika a maga rendszerébe öntudatosan beilleszteni, egyaránt magán viseli a társadalmi képzés jellegét, szemben az iskolai képzéssel, mert a társadalom nagy egészére hat ki, nem ismer korhatárt s nem föltételez meghatározott előképzettséget és az ismeretnyújtó s ismeretkereső közötti szabad, időhöz nem kötött, gyakran egészen esetleges viszonyon alapul.

Messze kellene eltérnem értekezésem tulajdonképeni céljától, ha irodalmi viszonyokkal általában s a mi irodalmi viszonyainkkal különösen behatóbban akarnék foglalkozni; bennünket itt az irodalom s a mi vele kapcsolatos: a tudományos és szépirodalmi társulatok és intézetek, nemkülönben a különleges helyet elfoglaló napi sajtó nem annyira a bennök nyilvánuló szellemi haladottság foka s a beltartalom értéke, mint inkább a társadalmi művelődésre tényleg gyakorolt befolyásuk szempontjából érdekelnek s ezért legfőlebb azt tekinthetjük, hogy a társadalom mennyire használja föl az irodalmat a maga művelésére és hogy az irodalom előmozdításában állam és társadalom mekkora igyekezetet fejtenek ki?

Mindkettőre, de különösen az elsőre nézve constatalni lehet, hogy még messze mögötte vagyunk ma is azoknak a virágzó állapotoknak, a melyeket az irodalom méltányolására nézve a közép- és nyugoteurópai államok, valamint Éjszak-Amerika tárnak elének és hogy azok a panaszok, a melyek e tekintetben fölhangzanak gyakran, fölhangzottak a legutóbbi

tanügyi congressus alkalmával is, fájdalom, csak nagyon is jogosultak.

Egy írónk nemrég kimutatta, hogy mikor Kopenhágában magában 128 könyvkereskedés volt, széles Magyarországon a könyvkereskedések összes számát csak 150-re lehetett tenni, tehát míg Magyarországon több mint 100,000 emberre jut egy könyvkereskedés, addig Kopenhágában minden 2100-ik lélekre jut egy. Bizonyos az is, hogy nálunk a könyvirodalom a maga olvasóközönségét jó részben csak az ifjúságból toborozza és hogy tulajdonképen a politikai napi sajtón kívül csak a szépirodalomnak van nagyobb olvasóköre. Tudományos férfaink, — mint a congressus egyik előadója helyesen jegyezte meg, — egymásnak írják könyveiket és ha munkájoknak valami hasznát is akarják látni, kénytelenek a társadalom szabad piacáról az iskolához menekülni, a hol a tankönyvek a magok kényeszerű vevőközönségével a tudományos irodalom egyedüli keresetforrásául kínálkoznak, a mi nagyrészt okozója tankönyvirodalmunk túlszaporaságának is. Az olvasási iszony, — a melyet egy humoristánk nemrég oly találóan jellemzett, mint szittyafajunk különös ismertető jelét — még nagyon erős, és azzal szemben az újságolvasási kedv, — mely hatalmasan ki van fejlődve, s melyet a hirlapirodalomnak valóságos túltengése még táplál — keveset használ, mert hirlapirodalmunk tudatában van annak, hogy olvasottságát legkisebb részben köszönheti tartalma ismeretterjesztő részének, a miért annak — kevés dicséretes kivételt leszámítva — meglehetősen alárendelt szerepet is juttat.

Intézményeivel az állam és a társadalom erejéhez mérten igyekszik az irodalom ügyét előbbre vinni. A tudomány fejlesztésére szolgáló — bár sok esetben gyakorlati célokkal is összekötött — intézeteink és buvárlati állomásaink szép számmal vannak, tudományos társulataink némelyike tetemes állami és fővárosi segélyben részesül, könyvtárügyünk, — mint látni fogjuk — meglehetősen fejlett állapotban van, néha költségesebb és kisebb vevő-közönségre utalt irodalmi vállalatok létrejötte érdekében is áldozatot hoz az állam, mely a maga kiadványaival is gyarapítani igyekszik az irodalmat; a népies gazdasági és ipari olvasó-s kézikönyvek kiadására, a rossz ponyvairodalomnak jóra való olesó könyvekkel való kiszorítására is történtek már

szerény kísérletek, s az irodalmi czélokra nyújtott adományok és hagyományok néha meglepő összegeket érnek el; de az a lelegevenebb és legegészségesebb pártolása az irodalomnak, a mely a társadalmi művelődés szempontjából utóvégre is legfontosabb: az irodalom használata, az irodalom értékesítése önművelődésünkre: ez az, a mi még sokkal fejletlenebb nálunk, mint a minőnek kulturviszonyaink némely más nyilvánulásához képest lennie kellene.

A társadalmi képzésnek szellemi élvezettel egybekötött eszközei között a színházakat a kulturpolitikusok csak Sonnenfels óta kezdik komolyabb figyelembe venni; hatásuk a társadalomra talán nagyobb, legalább is általánosabb és közvetlenebb, mint, a napi sajtót kivéve, a társadalmi képzés összes többi eszközeié, de kulturpolitikailag úgyszólván csak annyiban használható föl, a mennyiben a színházakat maga az állam veszi kezébe, mert az egészen vagy részben a magánvállalkozásra bízott színházak többnyire kisebb mértékben befolyásolják a közönség ízlését, mint a mennyire őket a közönség ízlése befolyásolja. Az ízlés- és erkölcsnemesítő hatáson kívül, mely a színházaknak úgy, mint minden művészeti intézménynek és mutatványnak föladatát kell hogy képezze, tulajdonképeni ismeretterjesztő hatásuk főkép a művelt nyelv használatára való oktatásban s az irodalom és történet megismertetésében áll. Föladatukat aligha tűzte valaki magasabbra, mint Disraeli volt angol miniszterelnök egy szépirodalmi művében, melyben azt mondja, hogy «a színháznak egészen újjáteremtve és átalakítva egy államminiszter vezetése alatt a nevelés egyik nevezetes elemét kellene képeznie». A magyar tanítók 1870-iki egyetemes gyűlésén annak elnöke, Zichy Antal odanyilatkozott, hogy ő «a nemzeti színházat iskolának tekintí, a nemzeti erkölcsök, a finom ízlés, a hazafiság egy minden tanszéki előadásoknál behatóbban működhető iskolájának».

A színházaknak a komolyabb ismeretterjesztésre való fölhasználása terén az újabb időben egy-egy érdekes kísérlet történt Német- és Franciaországban; amott a berlini Uránia színház által, melyben magyarázó előadás mellett természet-tudományi kísérleteket és mutatványokat állítanak teljes szinpadí apparátussal a közönség elé, a minek egy próbáját nemrégiben itt Buda-Pesten is láthattuk; Párisban pedig előbb, a

hetvenes évek elején, a Théâtre de la Gaietéban Ballande, később az Odeon-színházban Sarcey s mások legújabbán pedig ugyanott a híres Brunétière matinéeket rendezett a francia drámairodalom ismertetése céljából olyképen, hogy a matinéet követő szinelőadásban az értekező által ismertetett és æsthetikailag méltatott színművet vagy színműveket mutatták be a közönségnek, ez által valódi irodalomtörténeti és æsthetikai tanulmánynyá tevén a közönségre nézve a szinelőadást.

Áttérek most a muzeumok méltatására s a mi azokkal leginkább hozható összeköttetésbe: a kiállításokra. A nyilvános gyűjtemények művelő hatása azon az igazságon alapul, hogy a szellemi téren való haladás alig lehetséges annak ismerete nélkül, a mit már mások létesítettek, megpróbáltak, gondoltak. A nagy német tudós, Mohl azt mondja, hogy «csak elődeink vállaira állva érhetünk tovább, mint a meddig ők értek»; már pedig a szellemi munka különböző termékeinek nagyobb mennyiségben való összegyűjtése az egyesekre nézve a legtöbb esetben lehetetlen, ezért van szükség nyilvános gyűjteményekre, a melyek azután csakugyan nyilvánosak legyenek, vagyis mindenkire nézve könnyen, lehetőleg ingyen hozzáférhetők és használhatók, s a melyek így az ismeretterjesztésnek egyik legáltalánosabb és legértékesebb eszközét képezhetik. Míg régente inkább csak a ritkaságokat, régiségeket és művészeti tárgyakat gyűjtötték, mai nap a muzeumok fogalma mindinkább kitágul s kiterjed mindenre, a mi az emberi tudást s az emberi haladást érdekelheti; míg ehhez képest a muzeumoknak mindig több és több nemei keletkeznek, addig másrészt mindinkább érvényesül az a törekvés, hogy a gyűjtemény ne legyen pusztán véletlen összehalmozódása az épen kínálkozó vagy könnyen megszerezhető tárgyaknak, de lehetőleg teljes képét nyujtsa annak, a minek föltüntetése a muzeum föladatát képezi. Egy másik törekvése az újabb kornak a muzeumokat, a melyekhez természetesen a képtárakat is soroljuk, ismertető leírások s időnként szakértők magyarázó előadásai által a közönségre nézve mentől megértetőbbekké, mentől tanulságosabbakká tenni; különösen a párisi muzeumok tűnnek ki e téren az előadások rendszeresége által, de történt nálunk is kezdeményezés erre nézve, nevezetesen a muzeum állattárában, a hol a munkások vasárnapi oktatása céljából tartattak újabbán magyarázó előadá-

sok, míg a technológiai iparmuzeum állandóan mutatványokkal egybekötött gyakorlati szakelőadások céljaira is szolgál.

A mi állapotaink muzeumok dolgában is mindenesetre még kezdetlegeseznek tűnnek föl a közép- és nyugoteurópai, valamint az éjszakamerikai viszonyokkal szemben, de a haladás itt is nagy s nincs okunk reménytelenül tekinteni a jövőbe. A magyar állam ma muzeumokra, képtárakra, könyvtárakra és műemlékekre összesen évi 561,000 frtot fordít, a mikor Poroszország ugyane célokra majdnem másfél millió forintot, Franciaország három millió forintnál többet, sőt Ausztria is, az udvari muzeumokat nem tekintve, 567,000 frtot költ. A londoni British muzeumnak magának a dotatiója évi 1.769,000 forint, tehát több, mint háromszor annyi, a mennyit Magyarország összes gyűjteményeire költ; a washingtoni Smithsonian-Institution évi budgetje pedig még ennél is sokkal több, tudniillik 3,800,000 frt; de hát nekünk nem is lehet ilyen mértékkel mérnünk. Muzeumaink tényleg szaporodnak, gyarapodnak, és a mi legfőbb, látogatottságuk is fokozódik. Van már itt Buda-Pesten a nemzeti muzeumon és orsz. képtáron kívül, néhány magángyűjteményt és kisebb intézeti muzeumokat nem tekintve, iparművészeti és technológiai muzeumunk, tanszermuzeumunk, keletkezöben van egy gazdasági, egy közlekedési és egy fővárosi muzeum; az egyetem és műegyetem, nemkülönb a földtani intézet szintén gazdag gyűjteményekkel rendelkeznek és erős mozgalom indult meg a vidéki muzeumok létesítése s fejlesztése érdekében. Az 1876-iki miniszteri jelentés még csak 21 vidéki muzeumról tett említést, a legujabb már 43-ról számol be, ideértve a nagyobb könyvtárakat és jelentékenyebb tanintézeti gyűjteményeket is. A látogatottságra nézve csak Buda-Pest nyujt pontosabb adatokat, a melyek alapján constatálhatjuk, hogy a nemzeti muzeum látogatóinak száma 1895-ben 440,817 volt, holott 1869-ben csak 64,625; közönségünk hajlamának és ízlésének megítélése szempontjából nem érdektelen tudni, hogy legtöbben látogatják a nemzeti muzeum képtárát és természetrajzi gyűjteményeit, ezek után következik a látogatók számára nézve a régiségvár; jóval kevesebb látogatója van az orsz. képtárnak s legkevesebb az iparművészeti muzeumnak, — természetesen még régi helyiségében.

A muzeumokhoz kell sorolnunk az állatkerteket, növény-

kerteket és aquariumokat is, a melyeknek czélja hasonlóan ismeretterjesztő, és nagyrészt e czélnek szolgálnak a kiállítások is, a melyek voltaképen ideiglenes muzeumok, mint a hogy viszont a muzeumok állandó kiállításoknak tekinthetők. A kiállítások dolgában az üzleti szellem s néhol a nemzeti hiúság a modern korban talán már többet is tesz kelleténél, de tagadásba nem vonható, hogy a kiállítások modern fejlődése nemcsak a verseny élesztése által az anyagi és szellemi productio emelését idézte elő, hanem a szemléltető oktatásnak is hatalmas eszközévé lett. Míg a Magyarországon is működött nagy pedagóg Comenius A. János híres *Orbis Pictusa*, vagyis képekben ábrázolt világa s annak különböző utánzata, csak ábrákban igyekezett a létező világot a tudni vágyó szemei elé varázsolni, addig a modern kor embere már többre vágyik: magát a tárgyat, a jelenséget akarja látni; a mi állandóan megőrizhető, azt gyűjteményekbe helyezi, a minék élnie kell, azt kertekben és tenyésztőházakban ideszoktatva igyekszik a maga közelébe hozni, a mit a munka folytonosan alkot, vagy a mi gyűjtemények számára meg nem szerezhető, azt legalább egyidőre kiállításban teszi láthatóvá és a mit semmikép közelebb hozni nem lehet, a végett a modern ember odautazik, a hol láthatja és tanulmányozhatja. Bizonyos, hogy az utazás az ismeretszerzésnek egy sok tekintetben semmivel nem pótolható segédeszköze s azért az állam és a társadalom az ismeretterjesztés érdeke szempontjából sohasem tehet eleget a tanulságos utazások előmozdítására, megkönnyítésére, sőt a mennyire lehet, rendezésére is, mely tekintetben a mi hazánk különösen vasuti politikája által szinte példaszerű haladást mutathat fel.

A muzeumi gyűjtemények fogalmába bele tartoznak ugyan a könyvtárak, de azokkal specialis jelentőségek szempontjából külön kell foglalkoznunk és pedig megkülönböztetve a tudományos czélú nagy nyilvános könyvtárakat a népkönyvtáráktól és ifjúsági könyvtáráktól.

A magyarországi könyvtárakra nézve az orsz. statisztikai hivatal 1885-ben adatgyűjtést rendezett és egy nagyobb kiadványt bocsátott közre, mely eléggé kedvező világításban tünteti föl a könyvtárügy állapotát hazánkban. E szerint az önálló, nyilvános könyvtárak száma az országban 44-re tehető, a hatósági könyvtáraké 76-ra, a tanintézeti könyvtáraké pedig

555-re; van azonkívül 313 egyházhatósági, 335 egyesületi és 77 kölesönkönyvtár, míg a tekintélyesebb magánkönyvtárak száma az ezret meghaladja s valamennyi itt számbavett könyvtár kötetszáma nyolczadfélmillióra tehető. Mindezek a számok azóta természetesen nem csekély mértékben gyarapodtak. A nyilvános könyvtárak olvasóinak száma akkoriban 178,434-ben volt kimutatva.

A párisi nemzeti könyvtár harmadfél millió kötetével, a londoni British museum 1.750,000 kötetével, a szentpétervári császári könyvtár 1.080,000 kötetével természetesen nem akarjuk a mi legnagyobb könyvtárainkat sem összehasonlítani, bár megnyugtatónkra szolgálhat, hogy a három budapesti nagy közkönyvtár, a nemzeti muzeumi, az egyetemi és az akadémiai együttvéve kötetszámra nézve meghaladja a 700,000-et s így tényleg ennyi könyv áll Budapesten a bűvárokodni akaróknak rendelkezésére. A könyvtárak látogatottságára és használatára nézve az adatok nem látszanak egészen megbízhatóknak s így nehéz megállapítanunk, hogy e tekintetben a külfölddel szemben hogy állunk, bár például a British museum könyvtára, a bostoni Public library és a berlini udvari könyvtár sokkal erősebben kihasználtnak tünik föl a mieinknél, melyek között a budapesti egyetemi könyvtár az, a mely legtöbb olvasóval dicsekszik, kétségtelenül szintén azért, mert a még tanuló fiatalság s tehát nem az iskolán már kívül állók azok, a kik nálunk a könyveket leginkább igénybe veszik.

Az irodalomnak felhasználása a nép alsóbb rétegeinek művelésére népkönyvtárak által oly czél, a melynek érdekében szép nekibuzdulást tapasztalhattunk nálunk is már egy-néhányszor, a nélkül, hogy az eredmény igazán kielégítő volna. Már első kultuszministerünk, báró Eötvös József intézett ez iránt fölhívást a közönséghez; 1881-ben az orsz. tanítói gyűlés szólalt föl az iskolai ifjúsági, és népkönyvtárak szervezése és terjesztése érdekében, a minek következtében napvilágot is látott egy miniszteri rendelet, mely meghagyja, hogy minden népoktatási intézetben iskolai, ifjúsági és — a hol csak kivihető — népkönyvtárak állíttassanak föl, s hogy első sorban a mindennapos iskolát már elvégzett ifjúságnak adassék alkalom e könyvtárak használatára. Egy évvel később itt a fővárosban írói körökből indult mozgalom a népkönyvtárak ügyében, mely azonban semmi látható eredményre nem veze-

tett; újabban a dunántúli közművelődési egyesület kezdeményezte ugyanezt, megpendítve a vándorkönyvtárak eszméjét is. Keletkeztek ugyan népkönyvtárak, — maga az első magyar közművelődési egyesület 55-nek létesítéséről számol be, — mostani számuk 100-ra tehető, de ezeket is vezetők híján s elszigeteltségök miatt kevesen használják, a legszűkebb néposztály legkevésbé s ha munkás kezében könyvet látunk, az bizonyára a rossz ponyvairadalomból került ki.

E tekintetben valóban sokat tanulhatnánk a külföldtől, a franciaországi Franklin-társulattól, a mely a falusi népkönyvtárakat vándorló kis köleskönyvtárral gyámolítja; Bostontól, Londontól, Chicagótól, Sidneytől, Manchestertől és Liverpooltól, a mely városok mind roppant pénzüsszegeket fordítanak népkönyvtárakra; Páristól, a melyben egymagában 66 népkönyvtár van, melyeknek könyvei évenként negyvenszer fordulnak meg az olvasók kezein, még Béctől is, a mely 23 népkönyvtár fölállításáról gondoskodott, sőt a kaszárnyákba is bevitte a népkönyvtárt. Éjszak-Amerika legkisebb községében is van népkönyvtár, s Franciaországban a népiskolák ifjúsági könyvtárait igen szép eredménnyel értékesítik, mint népkönyvtárakat, a mennyiben a gyermekek szülei is igénybe vehetik azokat. Igaza van Stein Lőrincznek, hogy nemsokára el kell jönnie az időnek, a melyben a községeket épen úgy fogják népkönyvtárak, mint népiskolák fölállítására kötelezni, annál inkább, mert a népkönyvtárakhoz legtermészeteszerűbben fűződnek a felnőttek oktatásának különböző nemei, továbbá az olvasókörök, társalgó- és dalegyletek, a melyek mind megannyian a népélet nemesítésére, a nép erkölcsének javítására épen úgy, mint intelligenciájának emelésére céloznak.

A felnőttek oktatásának ügye iránti általánosabb érdeklődés első jelei nálunk a hetvenes évek elején mutatkoztak, egybekötve azzal a törekvéssel, hogy ez az ügy országosan, törvényileg szabályoztassék. A báró Eötvös József fölhívásának s a Türr István és Irányi Dániel társadalmi kezdeményezésének megvolt az a hatása, hogy szép számmal keletkeztek, különösen a felnőttek oktatása céljából népnevelési egyletek, melyek közül azonban eredeti alakjában és rendeltetésével s egyúttal eredményes munkássággal úgyszólván csakis a központi — budapesti — népoktatási kör tudta magát mind máig fentartani. A törvény alkotására irányult kísérletek, — és

pedig úgy az Irányi Dániel, mint a Pauler miniszteré — eredménytelenek maradtak, az állami segélyeket pedig 1874-ben megszüntették, főkép a pénzügyi válság miatt, de azzal az indokolással is, hogy a felnőttek oktatására fordított költségek nem állottak kellő arányban a fölmutatott sikerrel, a végrehajtás hiányos volt s a nagy közönség érdeklődése is ez iránt az ügy iránt folyton hanyatlott. Trefort miniszter akkoriban a házi-ipar tanításának szükségét hangsúlyozta s a felnőttek oktatásának e gyakorlati irányát az azelőtti rendszerrel egyesíteni akarta, a mi azonban meg nem valósult.

Az, a mi nálunk ezen a téren ez idő szerint történik, korántsem felel meg a szükségletnek és a külföldtől vehető mértéknek. Nálunk a legutóbbi népszámlálási adatok szerint a 16—40 éves korú egyének, vagyis azok közül, a kiknek az elemi iskolát már el kellett végezniök és a kik koruknál fogva a tanulásra még hajlandósággal bírhatnak, 38 százalék nem tud sem írni, sem olvasni; nálunk tehát a felnőttek elemi oktatásának még tág tere van és ezért megszívlelendő volna különösen a francia példa, a hol az 1870-iki szerencsétlen háboru megdöbentő benyomása alatt nagyon komolyan kezdtek venni a serdültek pótló oktatását s a «cours d'adultes»-ek alakjában a társadalom buzgóságából főleg Párisban, de a vidéken is szerteszét hatalmas tevékenységet fejtenek ki ezen a téren.

A társadalomnak, különösen a gazdasági életnek változatos alakulatai korunkban a felnőttek oktatásának is különböző specifikus fajait teremtették meg, míg a humanizmus és a fölvilágosodott igazságügyi politika azt a fegyintézetekbe és börtönökbe is bevitte. A földművelő nép továbbképzésére szolgálnak a gazdasági téli és esti tanfolyamok, és ugyanannak a népnek az általános ismeretekben való kiművelésére egészen sajátos intézményt képeznek a skandináviai úgynevezett «parasztgyetemek». Legnagyobb kifejlődésnek örvend azonban az ipari munkások oktatása, kapcsolatban a gyáriparral, főleg a nagy városokban s egyes gyártelepeken; azt lehet mondani, hogy ezen a téren korunk felfogása a köznevelés socialis oldalára nézve legjellemzőbben s egyúttal legeredményesebben is nyilvánul.

Németország némely vidékein és Svájcban a nagyobb gyárak a fiatal munkások erkölcsi és értelmi képzéséről is

gondoskodnak; fölhasználják erre a célra nemcsak a munkás-íjak egyesületeit és a szakszerű gyakorlati oktatást, hanem a zenét is, dalegyletek, zenekarok alakjában, a tornaszatot, a munkások által rendezett színelőadásokat s a gyárral kapcsolatos népkönyvtárakat is; néhol valóságos munkás-könyvtárak is vannak, önképzésre szolgáló mintagyűjteményekkel. Angliában az oxfordi egyetemről indult ki az egyházas irányú, de üdvös mozgalom a munkások nevelésére, mely jelenleg már missioi és intézményei által tényleg nagy hatást gyakorol. Londonban épen a legtöbb mulatsággal kinálkozó városrészekben vannak a munkások társalgó-, olvasótermei és könyvtárai elhelyezve s a vallásos gyakorlatok mellett a továbbképzés a közismeretekből különösen vasárnapi oktatás alakjában itt úgy, mint a nagyobb vidéki városokban akkora lendületet vett, hogy alig győzik a tanulni kívánókat kellő számú tanerőkkel ellátni. Az úgynevezett néppaloták mintaképe a londoni, a melyben nemcsak technikai, kézügyességi, kereskedelmi és háztartási oktatást nyújtanak, de időnként fényes mulatságokat, hangversenyeket is rendeznek a nép, különösen a munkásosztály számára. A munkásosztály felsőbb rétegeit érintő University Extensionról később kívánok szólni.

Nálunk egyes nagyobb gyárvallalatok dicséretesen igyekeznek munkásaik erkölcsi és szellemi igényeiről is gondoskodni; az ipari munkások általánosabb körű továbbképzése körül pedig főleg az úgynevezett vasárnapi bizottság és az Országos Magyar Iskolaegyesület buzgólkodnak, támogatva a legény-egyletek s a nagy számú kereskedő- és iparos ifjúsági önképző-körök által.

A vasárnapi bizottság működését, mely főképp ismeretterjesztő vasárnapi előadásokra terjed ki, a fővárosban kezdte, de létezésének hat éve óta már a vidék több városára is kiterjesztette; most már a 30,000-et meghaladja azoknak a száma, a kik az e bizottság által rendezett előadásokból egy éven át okulást merítettek. Az orsz. magyar iskola-egyesület főérdeme e téren a budapesti népkaszinók — tulajdonképen főképp munkáskaszinók — létrehozása, a minő most már három létezik a fővárosban, melyekben hirlapok olvasása, népkönyvtár használata, ismeretterjesztő előadások, társalgás, sőt néha zene- és szavalati estélyek szolgálnak a látogatók épülésére.

Az ismeretterjesztő előadások, fölolvasások a műveltebb felnőttek köreiből is mai nap szívesen látott eszközei a társadalmi képzésnek. Nálunk úgy, mint másutt, az irodalmi és tudományos társulatok ülésein elhangzó előadások is gyakran nagy közönséget vonzanak magokhoz s azonkívül a közművelődési egyesületeknek egész serege foglalkozik a központban és a vidéken ilyen, néha ismeretterjesztő, néha bizony inkább csak gyönyörködtető és szórakoztató előadások rendezésével. A nyolczvanas évek elején itt Buda-Pesten, az írók és művészek köréből kezdeményezés történt a nyilvános fölolvasások szervezésére oly czélból, hogy azok bizonyos rendszerességgel tartassanak meg a vidéken is, hogy az angol lecturer-ek, a francia conferencier-k mintájára nálunk is kedvelt foglalkozásává váljék a tudósoknak és íróknak különböző helyeken fölolvasások tartására vállalkozni, s úgy mint Németországban láttuk már az előző években, egy állandó központ jöjjön létre, mely a jelentkező vidéki egyleteket mindenkor ellássa fölolvasókkal. A terv nem sikerült, mert a vidéken nem volt még meg a kellő érdeklődés a komolyabb irányú előadások iránt. Annál örvedetesebb lendületet vett a dolog itt a fővárosban, a hol több szűkebb körű kezdeményezés után most Szabad Lyceumunk vette kezébe a vezetést ezen a téren.

Az ismeretterjesztő előadásoknak egész rendszeres tanfolyamokká bővítése lehet mondani uralkodó irányzattá és jelszóvá vált mai nap a társadalmi művelődés terén. Páris községtanácsa 1889-ben meglehetősen socialistikus ízű indokolással elhatározta, hogy a hôtél de villeben — a város házában — a népszerű felsőbb oktatásnak egy nemét valósítja meg, jeles szakférjak által tartott előadásokkal rendes előképzettséggel nem bíró felnőttek — itt is főkép műveltebb munkások — számára, teljesen népszerű modorban; az előadások köre évről évre tágul, a hallgatók száma nő s az új intézménynek a közönség már hangzatos nevet is adott: université de la rive droite; vagyis szajna-jobbparti egyetem, ellentétben a Szajna bal partján, tudniillik a quartier latinben levő tulajdonképeni párisi egyetemmel.

De sokkal messzehatóbb mozgalom az, a mely Angliában és Amerikában az utóbbi évtizedekben az egyetem kiterjesztése — University Extension — neve alatt megindult s azóta már Belgiumban, helyenként Franciaországban, sőt

részben Berlinben és Bécsben is követőkre talált. Az egész intézmény mintaképét ma is az az eljárás képezi, a melyet a három angol egyetem s különösen a kezdeményező Cambridge 1873 óta, vagyis James Stuart indítványának elfogadása óta követ. Az egyetem által kiküldött szervező bizottság — összeköttetésben a többi egyetemekével — érintkezésbe lép azokkal a városokkal, a melyek felsőbb oktatási tanfolyamot akarnak nyitni; megállapítják a tanfolyam tárgyait, melyek mindegyikéből legalább hat előadás tartandó s így aztán elkészítik az egész tanfolyam tervét, mely rendszeren karácson előtti három hónapra és karácson utáni három hónapra terjed ki. Az egyetem kiküldi a tanárokat, jobbjára fellow-it, vagyis saját testületének tagjait, a kik, miután egy kis kézikönyvben megismertették leendő hallgatóikkal előadásaik tervét, megtartják a leczkéket, azok után a buzgóbb növendékekkel behatóbban is megbeszéljük az elmondottakat, s a tanfolyam végén vizsgára bocsátják a jelentkezőket, a melyet azonban már az egyetem egy más tagja előtt kell letenniök, s arról bizonyítványt is kapnak. A társadalmi tudományok, irodalom és művészet s végül a természettudományok hármass csoportjából választott előadások hallgatósága nagyon különböző elemekből alakul, férfiakból és nőkből, fiatalabbakból és korosabbakból, munkásokból és a középosztály tagjaiból, a kik mind csak buzgalomban és érdeklődésben egyenlők s szinte megható, hogy szegény munkások hogy zarándokolnak néha jó messziről a tanfolyam helyére, szívesen viselik az útiköltséget s a tandíjat, mert Angliában az az elv, hogy az előadásokért valamit fizetni kell, csak hogy megnyilják előttök az ismereteknek, a gondolatoknak az a világa, melyben a művelt emberekkel egyesülhetnek és a mely addig el volt zárva előlök. A verseny és az ambitio élesztésére az egyetemek azt is megteszik, hogy vándorelőadásaik legjelesebb növendégeit az egyetem affiliált polgáraiul befogadják, s a szünidők alatt megnyitják előttök fényes, a tudomány minden kincseiben bővelkedő csarnokait. A kiterjesztett egyetemi oktatásnak ez a hatalmas munkája akkora mérveket ölt már, hogy — mint az 1894-iki congressus megállapította — akkoráig Angliában és Amerikában 931 tanfolyamon összesen 104,000 egyén részesült egyetemi oktatásban az egyetem falain kívül, a kiknek körülbelül fele Angolországra esett.

A University Extension, a mely — mint láttuk — az iskolánkívüli művelődés egyik leghatásosabb nemének, az ismeretterjesztő előadásoknak úgyszólván egészen iskolaszerű tanfolyamokba való összefoglalását s az eddig csak a középiskolát végzett ifjakra nézve megközelíthető felsőbb oktatásnak a nép széles rétegeire való kiterjesztését képezi, mondhatni megkoronázása mindannak, a mit a modern kor a társadalmi képzés terén létrehozott s megbecsülhetetlen hatású a socialis fejlődés jövendője szempontjából.

Szembeötlő jelenség, de a viszonyok közelebbi vizsgálata után könnyen érthető, hogy a University Extension-movement eddig Németországban, a mintaszerű tanügyi állapotok e hazájában, talált legkevésbé visszhangra és követőkre. Ennek egyik oka kétségtelenül Németország igen kifejlett és nagy tökélyű népoktatásügye, mely inkább nyújt a nép széles rétegeinek olyan képzettséget, a melylyel helyöket jól megállhatják. A másik ok az egyetemek nagy népszerűsége és az, hogy ott az egyetemek sohasem képeztek olyan zárt testületeket, mint Angliában, többek által megközelíthető központi helyeken is vannak jobbára, s előadásaik látogatására nézve mindig a lehető legliberálisabb fölfogás volt uralkodó. A ki a német egyetemek előadásait látogatta, meggyőződhetett róla, hogy kivált a hirnevesebb tanárok előadásain a fiatal hallgatókkal vegyest ott ülnek koros, tekintélyes emberek és szorgalmasabban jegyeznek, mint a vizsgára készülő hallgatók. Nálunk, a hol az egyetemi előadásoknak ilyen fölhasználása az életbe kilépettek önképzésére egészen ismeretlen dolog és a hol — s ezt különösen hangsúlyoznom kell — az egyetemek rendkívül csekély száma miatt felsőbb oktatásban — az egyetlen jogi szakot kivéve — oly kevesen részesülnek, mint — Oroszországot kivéve — Európa egyetlen államában sem: nálunk inkább, mint bárhol, volna indokolt, mint ezt Gaál Jenő congressusi előadásában hangsúlyozta, az egyetem kiterjesztését megvalósítani, a mi által talán azt is hamarább érhetnők el, hogy egyik-másik egyetemi kirendeltségből idővel valódi egyetem válják.

Szerencsém volt végig vezetni tisztelt hallgatóimat az ismeretterjesztés iskolán kívüli eszközeinek során egész odáig, a hol azok már iskolaszerű alakot vesznek föl. Láttuk, hogy korunk irányzata, törekvése az, ezeket az ismeretter-

jesztő intézményeket elszigetelt működés helyett egy rendszerbe foglalni össze, kombinálni hatásukat a társadalmi művelődés érdekében. A muzeumokat könyvtárakkal és magyarázó előadásokkal, a népkönyvtárakat olvasó- és daloskörökkel, nyilvános fölolvasásokkal igyekszünk összekötni, az iskolát magát kiszélesítjük, kitelepítjük, vándorlóvá tesszük, a hitterjesztés, a vallási missiók mellé a nagy szellemi központok világáig bocsátják a tudományterjesztés missionáriusait. Ebben a nagy szellemi mozgalomban mi viszonyaink miatt egy kissé hátramaradtunk a nyugot mögött, hátramaradtunk annál inkább, mert az állami erőket szükségkép első sorban iskolai intézményeink kiépítése vette igénybe, a társadalom pedig, melyet tulajdonképen a vezérszerep illet meg ezen a téren, csak ujabban, s még mindig csak szűk körben lát hozzá a közművelődés e munkájához; nem is hiszem, hogy azt hathatós állami támogatás nélkül sikeresen végrehajtani képes legyen.

Az ezeréves ünnepély alkalmából Buda-Pesten megtartott tanügyi congressus tárgyalásai bizonyítékait szolgáltatott annak, hogy szakköreink tisztában vannak a helyzettel, a szükségletekkel és a megoldandó föladatokkal. Szaporítanunk és fejlesztenünk kell muzeumainkat és könyvtárainkat, az államnak föl kell karolnia s jó irányba terelnie a vidéki színezetet, népkönyvtárakat kell állítanunk, a munkások képzésére megindult mozgalmat az ipari középpontokon nagyra növelünk; gondoskodnunk kell a felnőttek elemi oktatásáról és úgy, mint a Szabad Lyceum csekély eszközei daczára máris szép eredménnyel megkísérlette, meg kell valósítanunk a University Extensiont, nemcsak itt a fővárosban, hanem épen főleg a vidékre terjesztve ki és hazai viszonyainkhoz alkalmazva azt, az egyetemek szellemi vezetése mellett.

Hogy mindezt elérjük, ahhoz nem annyira az anyagi eszközök, mint inkább a szellemi és erkölcsi erők bőségére van szükségünk. Szükségünk van először is a tudomány iránti igazi szeretetre, a minék — valljuk be őszintén — meglehetősen híján vagyunk; szükségünk van arra, hogy a tudományt önmagáért becsüljük és hasznunkra s a köznek hasznára fordítani igyekezzünk; akkor az iskolában sem fogjuk csak a bizonyítványt keresni s nem fogunk az iskolával együtt a tanulástól is búcsút venni. A hol a tudomány iránti szeretet, az ismeretszerzés igazi vágya megvan, ott az a maga kielégi-

tésére szolgáló eszközöket is könnyen előteremti; nálunk ezekkel az eszközökkel kell a tudomány iránti fogékonyságot és érdeklődést fölkelteni, ebben rejlik föladatunk nehézsége, ez az oka, a miért nálunk a művelődési munka vezetőitől kétszeres lelkesedést, kitartást, áldozatkészséget kell kívánni.

A mire ezenkívül még szükségünk van, az annak a tudatnak elterjedése, hogy mindnyájunknak nemcsak hazafiaknak és honleányoknak, de éppen hazafiségünk parancsolataképpen egyúttal a nemzeti művelődés nagy munkájában egyaránt munkásoknak kell lennünk. A hazáért kell művelnünk magunkat és a hazáért kell művelni igyekeznünk mindazokat, a kikre hatásunk kiterjed. Ha nemcsak minden tanár és tanító, de minden egyén, a lelkész és földbirtokos a maga falujában, a gyáros a maga gyárában, a kereskedő a maga körében, a családfő családjában abban a tudatban fog élni és működni, hogy neki is hivatása szaporítani azt a szellemi tőkét, a melylyel nemzetünk bír; ha a jobbmódú és művelt osztály szívesen fog leszállni a néphez, a szegény munkáshoz, hogy őt magához emelje, okulásához, boldogulásához valamivel hozzájáruljon: ha ekképen az ismeretterjesztésnek, a művelődésnek nemcsak a Szabad Lyceum körében, hanem az ország minden zúgában apostolai támadnak: akkor fogjuk csak tudni teljes sikerrel megoldani azokat a föladatokat, a melyektől társadalmi jólétünk és nemzeti haladásunk oly nagy mértékben függ.

BERZEVICZY ALBERT.

A GRÓF BLAGAY-CSALÁD.

Öröködbe, Uram, pogányok jöttek . . .

A krajnai Weissenstein várában szomorú ünnepély folyt le a múlt február végén: a vár urát temették. Mikor a koporsóra a sirbolt kölapja rázáródott: gyászruhás szolgák lefelé fordították az ősi czímerrel ékes pajzsokat, — hisz' a vár ura családjának és nemzetségének utolsó tagja volt.

A világ egyik csöndes zugában csöndben lefolyt e temetésről alig hallott nálunk egy-két ember. S ha megnevezem is a halottat, gróf Blagay Lajost, csak történetíróink kis csoportja tudja, mit jelent e név; művelt közönségünket, e füzetek olvasóit hidegen fogja hagyni az. Pedig volt idő, mikor e név viselői a magyar úr, a magyar vitéz becsületét hirdették a haza határain túl Nagy Lajos seregében Olaszország kék ege alatt; volt idő, midőn Arany *Toldija* párjának, a vasgyúró magyar lovag Blagay Lászlónak nevét Zsigmond király és császár tágas birodalmaiban mindenütt rokonszenvvel hangoztaták, csak a cseh hussziták szeppentek meg hallatára és volt idő, még régebben, mikor a magyar királyság, a magyar állameszme leghatalmasabb és legérdemesebb bajnokának tartotta a nemzetség fejét Róbert Károly királyunk.

A mai Bosznia banyalukai kerületének kosztajniczai járásában romokban heverő Blaga vára után Blagaynak nevezett család annak a kiterjedt Goriczai-nemzetség Vodicsai dynasta-családjának lemenő ága, mely épenségesen hétszáz esztendővel ezelőtt lépett Szlavoniában a magyar történet mezéjére. Hosszú időn keresztül szolgáltató e család a bánokat Szlavoniának; vetekedett fényben és hatalomban a

Zrínyiek őseivel, a Frangepánokkal és a Corbáviaiakkal, talán legkorábban emelkedett közöttük a legmagasabbra, mindenestre a leghamarább lett közöttük igazi magyarrá s dicsőséggel és gyászszal telt négyszáz hosszú év után, a XVI. század végén, akkor szorult ki Magyarország kötelékéből, mikor az utolsó magyar Blagay egyetlen fitestvérének piros vérét is beitta már az a talpalatnyi anyaföld, melyet az ősöknek tartományokkal fölérő rengeteg örökből sem lehetne tovább az ozmán hódítás elől megmenteni.

Ennek a családnak történetéből, mely talán valamennyi kihalt dynasta-családaink közül a legtalálhatóbb jelképe a magyar államiság emelkedésének és hanyatlásának nemcsak a Dráván túl, hanem általában — sok nagyon érdekes részletet hozott napfényre fáradhatatlan történetbuvárunk Pór Antal. Az ő kutatásait egészíti s új anyag alapján terjeszti ki és új eredményekkel gazdagítja most egy, a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága kiadásában megjelent, kitűnően szerkesztett s a modern kutatás minden előnyével dicsekvő oklevél-publicatio,*) illetőleg az egyik szerkesztőnek, Thallóczy Lajosnak beható és terjedelmes bevezetése.**)

Különös érdeme e bevezető tanulmánynak az, hogy e régi szlapon nemzetség elterjedését, a család eredetét végképen tisztázza, történetét az országos történettel kapcsolatosan beszéli el s az előadás közben talpraesett észrevételekkel, jogtörténeti és közjogi alapon nyugvó reflexiókkal be-bevilágít abba a még nagyrészt ismeretlen sűrűbe, a melyben Magyarország, Horvátország és Szlavonia egymáshoz való viszonyának gyökerei, a fejlődésökben és történetökben tapasztalható összhang és disharmonia eredete keresendő. Emez irtatlan erdőnek nem «derék szálfája» csupán — mint Thallóczy mondja — hanem már egész berke ugyan a Goriczai nemzetség. De azért mégis igaza van neki, mikor — bármennyire belemélyedt is a nemzetség múltjának tanulmányozása mellett a horvát és szlapon viszonyok tanulmányozásába — nem

---

*) A *Blagay-család oklevéltára*. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos és Barabás Samu Budapest, 1897.

***) A bevezetés I—CCLXIX (1—269) oldal.

alkalmazta az «ex uno disce omnes» elvét s nem mer és nem akar azon viszonyokról ez új anyag alapján sem végleges ítéletet mondani. Majd világosabban látunk akkor, ha azon vidékek régi dynasta-családainak történeteit épen ily részletesen fogjuk (s talán jó részt épen Thallóczy tollából) ismerni mind s így majd «be lesznek töltve amaz ijesztő lékek, a melyeket az anyag folyamatossága közben» észlel a kutató.

. . . Ez általánosságban mondottak után hát nem veszi talán rossz néven tőlem e füzetek olvasó-közönsége, ha elmondom e hosszú életű szlavyon-magyar dynasta-család eredetét s könnyű sétán feltárok előtte egy-két lapot későbbi krónikájából.

*   *   *

Alig néhány esztendeje, hogy Pauler Gyula, a kinek (mellesleg mondva) egyszersmindenkorra alapvető munkáját árpádházi királyaink történetéről méltányolni sem merte eléggé a mi gyöngye lábön álló történetirodalmi kritikánk, a Frangepán-család egyik «vezéroklevelének» hamis voltát meggyőzően kimutatta. Ez áloklevél a derék vegliai nemeseket, római senatorok ivadékaiul ismerteti el 1260-ban IV. Béla királyunkkal — persze a családi hagyományok alapján. Ha ezeknek a hagyományoknak annyiban igazok is lehet, a mennyiben a Friaulban ma is virágzó gróf Frangepániakkal egy töröl metszettnek tartják a magyar Frangepánokat, már közös római származásuk, a senator-vérség története bizony csak költemény. Nagy kedvök telt Európa fejedelmeinek és főurainak az egész XV. század folyamán abban a buzgó igyekezetben, mint lehetne családjaik tényleges virágzása eredetét az igazi ősök derék tettei helyett az ókor és a távol középkor mesés hőseire visszavezetni. Csak példakép hozom föl I. Miksa császárt, az «utolsó lovagot», a ki a Habsburgoknak a katolikus egyház tiszteletreméltó szentjeiből készített hosszú családfát és ezt aztán Dürerrel és Dürer tanítványaival szépen megillusztráltatá, a miért persze hálások is iránta a jelenkor műtörténetírói. Nem ily hálás téren mozogtak azok, a kik Nagy Károly környezetében keresték azt az őst, a kinek fénye a késő dedunokára is rávilágít, vagy azok, a kik Rómához fordultak ősökért az olasz földdel határos vidékekről, melyek

az olasz kultúra és a humanizmus befolyásához közelebb állottak.

Így tőnek a Frangepánok is, a kiket azonban a Blagayak ebben is megelőzték; mert hasonló családi hagyományok alapján már a XIV. században gyártattak II. Endre királyunk nevére oly oklevelet, mely az ő őseiket «de originali domo et stirpe generosa Ursinorum, Romanæ urbis senatorum», az Orsiniak, Róma város szenatorainak nemes törzséből és házából valóknak ismeri el. És hogy legitim módon is büszkélkedhessenek a Blagayak ezzel a komolyan hitt származással, az áloklevelet jóhiszeműleg megerősíté nekik Nagy Lajos királyunk is. Ezt a már hitelesített mesét aztán később, mikor a Zrinyieknek és Corbavaiaknak is megváltak a magok «fargott» ősei, tovább szőtték a tudós litteratorok, utódai azoknak a tányérnyaló vándor humanistáknak, a kik a XV. században urakról és koronás főkről (a mi Mátyásunkról is) jó pénzért sok szépet voltak hajlandók hazudni. A talpnyaló humanizmus e kései fattyai már azt is kisütötték, hogy a Blagay-család Orsini-ösét Miklósnak hívták, s hogy ez Rómát egy lázadás miatt volt kénytelen oda hagyni s aztán elvévén egy görzi gróf leányát, ezzel nemzette a jó Goriczai Istvánt, a nemzetség történetileg igazolható első őst.

Az igazi Orsiniak pedig nem tiltakoztak mindez ellen. Hiszen abban az időben, mikor a «költemény» megfogalmazott, Blagay Miklós és János, a kik Nagy Lajos hadaival Itáliában jártak, hatalmas, gazdag, előkelő leventék, csak dicsőségére váltak a római Orsiniaknak; a görzi független fejedelmi gróffokkal való vérségi összeköttetés — a Blagayak révén — csak tetszhetett a római «rokonnak», s hogy még a külső forma se hiányozzék a képzelt valóságból, a Blagay-czímer rózsája szakasztott mása volt az Orsiniak címerének. Természetes lön hát a Blagay-atyafiság, a mint természetes dolog volt rokonná fogadni a jószívű Orsiniaktól a fejedelmekkel vetekedő csehországi kihalt Rosenberg-családot is, melynek királyi örökében ma a Schwarzenbergék ülnek. Már a XV. század második felében bizonyítványt állíta ki Frascati biboros püspöke Látius de Ursinis, hogy ő nem egyszer hallá atyja és nagyatyja szájából ezt az atyafiságot s alig tizedév múlva Cosimo Orsini biboros is kedves rokonának nevezi a híres Rosenberg Wuk urat. Itt is előkerült aztán egy jó század múlva a «litterator»,

a ki napnál fényesebben be tudta bizonyítani, hogy a Rosenbergek római őse Vitelius édes testvére s a számkivetésben hű társa volt a Blagayak ősének, Miklósnak.

Bizony pedig semmi szüksége nem volt Goriczai Istvánnak arra, hogy utódjainak hazug diákjai pávatollakkal ékesítsék föl. Olyan mestervágással nyitott az ő kardja a maga nemzetségének útát a magyar historiában, mely minden még oly igaz Orsini-atyafiságnál többet ér.

Hogy azonban ezt megértsük, okvetlen szükség a mesék régióiból a történeti Szlavonia talajára leereszkednünk s egy pillantást vetnünk ez ország Száva-menti részében a mai Zágráb megyének Krajnával érintkező határára is.

Ismeretes, hogy a horvát és a magyar történetírók véleményei nagyon eltérők azon kérdés iránt: vajon a Dráva-Száva közti föld, a régi Szlavoniának északi fele a XI. században hová tartozott? Míg az előbbieket azt hirdetik, hogy az a szép darab terület 1091 előtt a Kninben székelő horvát királyok főnhatósága alatt állt és így mint Horvátország része vagy tartománya került szent Lászlónak, mint horvát királynak jogára alá, de ez állításukat egy oklevéllel sem képesek igazolni: addig a magyar történetírók nyomós okok alapján azt állítják, hogy úgy ehhez a földhöz, valamint Szlavonia többi, Szávántúli részeihez soha semmi köze nem volt annak a kicsiny Horvátországnak, melynek északi határai a Kis-Kapella hegységen még a szent László idejét követő századok oklevelei szerint sem értek túl.*)

Noha azonban ezek szerint a Száva-Dráva köze 1091 előtt is már magyar főnhatóság alá tartozott; függése a magyar kormányzattól mindenestre oly laza s szervezete annyira minden hijjával volt a magyar szervezetnek, hogy tényleg csaknem gazdátlan vidék számba mehetett. Sűrű erdők boriták a földet, melyen a csekély számú szlavon népség az egyes (szlavon) nemzetségek fejei alatt a maga szokásai szerint morzsolgatta le napjait, épen úgy, mint régebben a frankok uralma idejé-

---

*) Még a nyelv is mutatja a különbséget a régi horvát és a régi szlavon terület között. A legjobb hírű szlavisták kimutatták, hogy a Száva-Dráva közti vidék nyelvjárása az új szlovénhez áll közelebb s mintegy átmenetet képez a stajer-krajnai-karantán szlovén és a tulajdonképi horvát nyelv (éakvci nyelvjárás) közt.

ben. Magyar hadak jártak-keltek közöttük, a hatalmaskodó lovagokat az összefutott föld népe meg is csipdesé, egyes királyi adományok is fordulhattak itt ott elő; de ennél nagyobb nem is volt a magyar főhatóság az inkább félpogányok lakta területen, melynek lakói zsupákban éltek az ősi szláv birtokközösség alapján, minden központi szervezkedés nélkül.

És épen e központi szervezésnek a hiánya alapja a nagy különbségnek, mely föltűnő a szlapon föld és a szent László birtokbavette horvát királyság között. Ez utóbbit a maga, olyan amilyen aristokratikus-hűbéries fejlődési fokán, a királyi intézmény központi szervezetével vette át a magyar király. Míg a régi Szlavoniában ez az országalkotó tényező 1091-ig ismeretlen; csak 1091 után kezd érvényesülni és pedig a magyar király központi hatalma képében, mikor a tartomány mint átjáró a horvát földre, jelentőségben emelkedik; csak ekkor kezd Szlavonia megalakulni a magyar szervezet mintájára. Persze csak lassan, apródonként, alig észrevehetően 1180-ig; miután ez utóbbi időpont előtt a görög császárokkal való küzdelmek s a magyar trónharcok nem engedék királyaink figyelmét kellő mértékben ide irányulni. III. Béla idejében azonban megkezdődik az intenzivebb behatás, a szervezés megindul s pedig a régi magyar várrendszer alapján, mely az anyaországban már bomlófélben van; de Szlavoniában még a magyar államiság jó kovásza. A régi szlapon-nemzetségek várjobbágyokká lesznek; közülök egyesek mind jobban megerősödnek, nagyobb részek azonban le hanyatlik, elszegényedik, részben egyházak kezére kerül és így verődik belőle apródonként az a talaj össze, a melyen jó félszázad múltával — a tatárjárás utáni időben — fölemelkedhetik a hatalmas szlavoniai főnemesség. E ritka kivétellel — (a minő kivétel a Blagay-család ősei) — magyar és nem szláv eredetű főnemességnek birtokai ugyanis az elzüllött ősi szlapon nemzetségek egykori birtokaiból királyi adományok útján sodródniak össze, miután a magyar királyi donatiók rendszere az ősi szlapon nemzetségi birtoksystemát, a magyar meyerendszer pedig a zsupákat teljesen kiszorítá. Persze ez a főnemesség hasznosabban szolgálta a gyönyörű adományokért a királyt, mint az elaprózott nemzetségek szolgálhatták volna s mikor aztán a terület a XIII. század végén a legnagyobb részét e főnemesség kezébe, köztök a Blagayak őseiébe kerül, nem

esuda, hogy az Árpád-ház kihaltával ez a vidék a magyar történetben oly kiváló szerepet játszik.

Ennek a régi Szlavoniának nyugati, a mai Krajna felé néző határa pontosan nem állapítható meg. Azt tudjuk, hogy szent László idejében jóval kijebb ért a mainál és így a magyar állam magában foglalta a mai Krajna rudolfswerthi és gurkfeldi kerületeinek egy részét, mely a szent László alapította zágrábi püspökség goriczai főesperességéhez tartozott. Később, szent László után azonban, úgy látszik, a határ ingadozni kezdett, de nem annyira jogilag, mint inkább tényleg, mert hiszen III. Béla egyházat alapít ezen e most nekünk idegen földön, mely még a XIV. századig a zágrábi püspökséghez tartozott s mely terület egykori magyar voltának emlékét az a körülmény is megőrzé, hogy a sichelburgi kerület Zágráb megyének ma is része. A határbirtok ez ingadozását pedig a «gyepük» intézménye érteti meg velünk.

Ez intézmény ismeretét a legújabb kutatásoknak köszönhetjük. Jelentőségét a határvonalak megállapítása és a telepedések közti viszonyban legelőbb Hodinka Antal, fiatalabb bűváraink gárdájának e rokonszenves, nagy készütséggű tagja ismeré föl telepedési tanulmányai folyamán.*) Az intézmény maga abban állott, hogy a hol természetes gát (hegy, folyó, mocsár stb.) nem védte meg az árpádkori magyar állam határait, ott a legközelebb eső vár népsége mély és széles, belülről sövény-kerítéssel ellátott árkokat volt köteles ásni, vagy ha ezt a sziklás talaj nem engedé, fából és kővekből rakott torlaszokat emelni. Ezeken a mesterséges gátakadályokon belül, melyek neve, a hantos árok-parttól (pars pro toto) «gyepü» volt, éber őrség védte lesekedve a belül fekvő földet, s talán innen van a gyepü latin «indago» neve is. Ez az őrség, melyet az emlékek «spiculatores» néven emlegetnek, különösen vigyázott a gyepün vágott vagy nyitott kapura, mint a melyen keresztül lehetett csak a külfölddel közlekedni. «Reánk nézve — mondja Hodinka — a gyepüvonal pontos meghatározása nagy fontossággal bír; mert ezen az alapon közelebről meghatározhatjuk az országnak egykori határait s nyomon követhetjük a gyepün belől végbement telepedéseket: locatiókat. Anonymus emlegeti a gyepüket és az orosz és Meszeskaput. A határ-

*) Thallóczy a Bevezetésben XXXVI lapon.

járó levelekből azután elég pontosan megállapíthatjuk magát a gyepüt.*) Északon Lengyelország felé meg is van már állapítva. A Pozsonytól délfelé húzódó gyepűnek (gyepű-vonalnak) őrsége, a túl a dunai őrség sokáig megtartotta szervezetét.**)

Természetes, hogy ezek a gyepűk mérföldekre egyfolytában, mint a chinai fal nem húzódhattak, hanem a terepviszonyokhoz alkalmazkodva, csak a defiléeket rekesztették el és így sokszor megtörtént a terepviszonyok szerint, ha a defiléek helyzete úgy kívánta, hogy a gyepű bizony belül húzódott azon a vonalon, mely a magyar terület tulajdonképi külső határvonala vala. Az a magyar terület aztán, mely ily módon a gyepűn kívül szorult, olyanforma viszonyba jutott a gyepűhöz, mint a minőben egy erődített várnál a «glacis» áll a vár falaihoz és árkához.

Ez volt az eset a régi Szlavóniának Krajnával határos nyugati részén is annál a gyepűnél, a mely a mai Szomobor fölötti Szent Ilona tájékán Lug helységnél keresztben zárta el a két hegy közé szorult Száva völgyét; úgy hogy a zágrábi püspökség goriczai főesperességének gercesei decanatusa, mely a gurkfeldi (ma krajnai) kerülettel azonos, meg a (mai) rudolfs-werthi kerület akkor magyar része kívül maradt a gyepűn, noha magyar birtok vala. Hogy az ilyen kinn szorult terület korántsem volt oly jól védhető, mint a gyepűn belüli föld, azt kiki beláthatja. Belátták, tudták és e stratégiai körülményt zavaros időkben, a mikor lehetett, ügyesen föl is használták jó szomszédaink, a német birodalom e tájon lakó hűbéres urai — s ez a körülmény aztán az oka annak, hogy az ország határai szent László után Krajna felé ingadoztak.

Különösen III. Béla idejében tapasztaljuk, hogy e gyepűn kívül eső terület birtoka végett élénk háború folyik a szomszédos német főhűbéresekkkel, a kik e tájon mind erősebben kezdik posztíójokat megszilárdítani s hatalmuk alá akarják keríteni a kérdésben forgó földet. Egyiköknek Meichau vagy Michói Albertnek ez végre sikerül is. Elfoglalja és bitorolja a XII. század utolsó tizedében ezt a gyepűn túli területet és itt erősen megvetvén lábát, ebből a háromszögből, melynek Szlavonia felé nyúló csúcsát a Száva és Bergana vize

*) Ertsd: gyepűvonalakat.

***) Bevezetés id. h. idézve.

összefolyása alkotja, vakmerő támadásokat intéz ismételve azon szomszédos terület ellen, mely a Száva és a Kulpa folyó között épen ez időben az úgynevezett ducatus Slavoniaet, a szlavon herczegséget képezi III. Béla idősebb fiának, Imre herczegnek, a későbbi királynak kormányja alatt.

Talán sikerül vala a vakmerő terv Michói Albertnek és talán meghódítja vala a «herczegséget» is, ha nem támad föl ellene embereivel és nemzetségével s nem vesz a hódítón véres boszút és fényes győzelmet egy, történetünkben eddig teljesen ismeretlen férfiú — Goriczai István.

De hát ki volt ez a «Deus ex machina?»

Goriczai István annak e nagy és elterjedt őszlavon nemzetségnek volt akkor legkiválóbb tagja, mely a Kulpa alatt, a Glina, Trepcsa és Korána folyók közt elterülő régi Goricza megyét lakta a nemzetségi grád, azaz vár, a híres Sztenisnyák (magyarul Kövesd) *) körül. Ez a Sztenisnyák vagy Sztenicsnyák később nevet is adott a nemzetség egyik ágának, melytől azonban jól meg kell különböztetni a Frangepánok azon ágát, mely még később, midőn a vár a Frangepánok kezébe került, szintén e várról vette a XV. és XVI. századokban előnevét. A Goriczai nemzetség, melyből Goriczai István leszármazói közül a Blagay-család kivált, még a XIII. század közepe táján is élénk tudatában volt annak a családközösségnek, a melyben ősrégi szláv szokás szerint a nemzetség eredetileg együtt élt. Ezért ismeri el a nemzetség — noha már a mi Goriczai Istvánunk ágán kívül még öt nagy, egymáshoz igen távoli atyafiságban álló ágra szakadt is szét — a mi Goriczai Istvánunk fiait, István bánt és Babonikot, vezetőinek.

A folyton terjeszkedő és szétágazó öt goriczai nem genealogiai és birtokviszonyait Thallóczy, a mennyire az oklevelek engedik, egyenként a XV. század végeig is elkíséri s ezen tanulmányaiban azon érdekes eredményre jut, hogy a nemzetség ágai azon az ősrégi szlavon területen, a régi Szlavoniának a Kulpától a Kis-Kapella heglánczáig terjedő déli vidékein oszlottak meg, mely (a mai Bosznia északnyugati csücskét is magában foglalván) a Kis-Kapella alkotta határon túli régi Horvátországgal szomszédos és a mely e szerint átjáró

---

*) Ma a zágrábmegyei Sjeniĉak dolnje és gornje, de még Lipszky térképén is Sztenichnyak d. és g.

föld a Szávától a régi horvát földre. Goriczai István és fiai István bán és Babonik e nemzetségből a magyar országos jog alapján váltak ki, mely jog a nemzetségek közös birtoklásában nyilvánuló családi szervezetet lassanként átalakítá. Ennek a nagy szlapon területnek hosszú időn keresztül a Blagayak lőnek legelőbbkelő birtokosai; de már nem érték meg hazai földön azt az időt, a melyben származásuk helyének elnevezése szlaponból horvát lőn s a föld népe is politikailag elismert horvát néppé alakult — az oszmán hatalom azon roppant nyomása következtében, mely a Kis-Kapellától északra, szlapon földre, az üresen hagyott szlapon vidékekre, a szétugrott s részben a Száva-Dráva közé menekült szlapon nép helyére toltá föl a horvátokat.

Goriczai Istvánnak családja azonban a nemzetség eredeti fészketől északnyugatra a Kolpa és Száva közt azon a földön is birtokos volt, mely a mai Zágráb megyének Károlyvárostól északra a Szávaig nyúló nyugati részét alkotja, Krajnával határos és régen Podgorja megyének hivatott. Azonkívül István úr birtokokkal rendelkezett (úgy látszik, ismeretlen neje útján) a főntebb tárgvalt gyepűn kívül is a geresei decanatusban. Ebből a körülményből magyarázhatjuk meg a Goriczai Istvánnak és utódainak sokszoros családi és egyéb összeköttetéseit a későbbi korban is a krajnai urakkal és a görzi grófokkal s ez összeköttetésekből érthető a család tagjainál sűrűn előforduló Babonik vagy Babonek név is, mely szláv kicsinyítője az Istriában, a krajnai és karantán márkákban divatos német Popo, Bopo név lágy formájának Babonak, melyről a család egyik ágát is Babonicsoknak vagy Babonikoknak hívták.

Ha azonban Goriczai István a mondott gyepűn kívüli magyar területen birtokos volt és családja birtokai Podgorje megyében határosak valának Krajnával: akkor tényéren fekvő dolog, hogy az a Michói Albert a maga támadásaival épen úgy szorongatta a magyar állam területét, mint ebben Goriczai István birtokait. És talán elbukik vala István úr s vele a gyepűn túli magyar főnhatóság a küzdelemben, ha nincs meg élénk tudata a goriczai nemzetség közös származásának az összes ágak közt, s nem sietnek a nemzetség emberei vezető fejük segélyére, hogy legyűrjék vele Michói Albertet.

Méltán kérhetjük azonban: ki volt az a hatalmas német

úr? főleg ha tudjuk, hogy a történet ily nevű német urat vagy fejedelmet eddigelé nem ismer.

Erre a kérdésre Thallóczy szellemes combinatioja megadja a választ.

Alig lehetett ez a férfiú más, mint IV. Berthold istriai örgróf, az Andechsek vagy merani (maranoi) grófok és hercegek azon híres családjából, mely nem sokkal István úr vitézi tette után Gertrudban egy királynét is adott a magyar nemzetnek. IV. Berthold, a kinek nővére Ompod horvát bán fiának volt a felesége, 1180—1204-ig uralkodott s magát horvát, dalmát és merani hercegnek nevezé. Előtte már egy emberöltővel a XII. század közepén Dachau grófjait I. Frigyes német császár fölruházta volt Horvátország és Dalmácia hercegi czimével, mivel, mint tudjuk, I. Frigyes Magyarországra is igényt formált s ezt ezzel is ki akarta mutatni. Később azután 1180 felé III. Berthold istriai örgróf érdemeiért ennek fiát IV. Bertholdot diszité föl az öreg császár ezekkel a czimekkel. A titulushoz Berthold a vitulust is meg akarta szerezni, főként miután nagyanyja után Krajnában a magyar határ közelében nagy kiterjedésű birtokai voltak, melyeknek egyszerű bővítése lett volna csak a gyepűn kívüli magyar vidék s így foglalta el a XI. század 90-es éveiben Micho vagy Michowo, németül Meichau várát, melynek helyén ma a kosztanyeviczai járásban, Krajnában, egy jelentéktelen telep áll és így csapkodott be a szlapon hercegségbe is, azt szintén hatalmába keritendő, míg Goriczai István győzelme egyszersmindenkorra véget nem vetett nagyralátó törekvéseinek.

Miután csaknem bizonyos, hogy Berthold a horvát-dalmát hercegi czímet 1195 után többé nem használja, Goriczai István pedig ebben az esztendőben győzte le őt s ekkor verte ki őt meichau birtokából is, melyet a XIII. század második felében csakugyan István úr unokáinak birtokában találunk: nem jogosúlt-e a gyanítás, hogy a mint a gyepűn kívüli magyar területnek és a szlapon hercegség területi épségének megvédése István úrnak köszönhető, úgy a bitorolt hercegi czímek elhagyásában is övé az érdem? Mindenesetre nagy súlyú és döntő erejű volt az az actio, a melylyel a Blagay-család őse úgy lép be a magyar történetbe, mint a hogy a fölfegyverkezett Minerva kipattant Jupiter homlokából. Mert Berthold igen tekintélyes fejedelem és I. Frigyesnek kedves em-

bere volt s befolyása leért a Balkánig egyik leánya révén, a kit Nemanja zsupán fiának jegyzett el. Nincs is kizárva a lehetőség, hogy a megfenyített Berthold keresni kezdé már most a magyar királyi ház barátságát s ez igyekezetének az eredménye az, hogy leányát Gertrudot később közeli szomszédjának, Endre szlapon hercegnek, a későbbi II. Endre királynak jegyzi el feleségül.

Megérdemelt jutalma Goriczai István hőstettének nem is maradt el. III. Béla a győzelem után pár óra elhalt s így a jutalmazó szerepét Imre királyunk vette át, kinek mint az előtt szlapon hercegnek leginkább módjában állott méltányolni Goriczai István érdemeit. Országá derék védőjét urrá tette a király: Vodicsa földjét adományozta neki, mely nagy kiterjedésű birtok a régi Dubicza vármegye egyik kerülete volt. Vodicsa azaz Vízköz az Unna folyó alatt Kosztajniczától délre feküdt, nyugatról az Unna képezte határát, dél felé átvágott a Szana folyón, jóval túl a Szanan még innen (a jobb parton) fekvő Blaga várán s a túlparton álló Blagaj helysége. Ma körülbelől Bosznia banjalukai kerületének kosztajniczai járása felel meg az egykori Vodicsa földjének, melynek neve a mai Vodicsevo faluban tükröződik vissza. Talán nem érdektelen itt, más kútfők alapján, beszönöm, hogy Vodicsa földje, miután Bihács elestével a XVI. század végén véglegesen török uralom alá került s Boszniába kebeleztetett, még egyszer visszakerült a magyar korona birtokába és pedig az 1718-diki passaroviczi béke alapján, de a belgrádi béke utáni határrendezés folyamán 1741-ben megint török birtokká lön. E rövid idő alatt «Unnai kerület» — «Unnaer District» — volt Vodicsa földjének is hivatalos neve s rajta, legalább a Szana és Unna közt Vodicsevon kívül már csak négy helység állott!

Imre király adománya, úgy látszik, nagyon általánoságban szólott, mert sok és hosszas pörpatvarnak lön okozója. De 1269-ben végkép a Goriczai István utódjainak, az immár Vodicsai vagy Vodicsányi családnak javára dőlt el a pörlekedés és az ottani várjobbágybirtokok, melyek eredetileg Dubicza vára kötelékéhez tartoztak, az ő családi birtokaikká váltak «ellenére annak az országos agrarius reakciónak, melyet IV. Béla kezdett, mikor az elidegenített várföldeket visszaszerezni iparkodott».

... Íme ez érdekes története azon család eredetének,

melyet előbb Goriczai, majd Vodicsai, majd utóbb Blagay néven ismer a magyar história s a mely, miután a magyar király kegyelméből lábat vetett a Vodicsában, egymásután gyors léptekkel terjeszté ki birtokai hálózatát a Vodicsa és Sztenicsnyák vidéke közti területre, innen étappe-okat szerze a podgorjemeyei birtokokhoz is, kezei közé kerité az ősi Szlavonia Száván túli részének legszebb helyeit és várait s mihamar egyike lön azon délvidéki dynasta-családoknak, kik ugyanannyiszor fognak kardot a királyért, mint ellene; de nem a végett, hogy elszakadjanak az országtól, hanem azért, hogy akaratukat az ország határain belől érvényesítsék. «Nem elszakadás, hanem az uralkodás az országban» a czélja annak a jó tuczatra rúgó bánnak is, a kik a XIII—XIV. század folyamán a Vodicsaiak közül kikerülnek.

*   *   *

És ezt még akkor is bátran állithatni, mikor a látszat első tekintetre a dynasták egyike vagy másika ellen bizonyít. Ez volt az eset mindjárt II. Istvánnak, a családalapító fiának, már a tengermellék bánjának fiainál, IV. Bélától az Árpád-ház kihaltáig terjedő időben nem egyszer.

A német határ mentében nyugotra le a tengerpartig a Németújváriak, a Gutkeledek, a Vodicsaiak, a Subicsok és a Frangepánok döntenek ez idő alatt. E két utóbbi család a dalmát-horvát belföld érdekei szerint irányítja első sorban magatartását, a Gutkeledek hatalmaskodó kemény magyarok; a Németújváryak a legügyesebb opportunisták, a Vodicsaiak pedig ez idő szerint egyrésről a magyar, másrésről a német-görzi hatalom körében — kétlakiak. Igen, mert a kapcsolat, a mely a régi frank birtoklás alatt és később a németiség és déli szlávtság közt szövődött, nem szünt meg a magyar honfoglalás után sem. A görzi, karantán, krajnai és stájer úri családok, a görzi grófok, az Ortenburgok, a Cilleyek közt egyfelől, aztán a Frangepánok, Corbáviaiak, a bosnyák Kotromannovicsok, a Zrinyiek és Vodicsaiak, illetőleg Blagayak közt másfelől, sok a vérségi összeköttetés. Legszorosb ez atyafiság a XIII. század második felében épen a Vodicsai urakkal, a kik nejeik és anyjaik után (mint főntebb már pedzém), a görzi grófságban s annak egész szomszédságában nagybirtokosok. Innen a két-

lakiság és ennek a révén a nexus a velencei családokkal is, a miből aztán azt is jól megérthetjük, hogy Kún László idejében a Vodicsaiak a velencei Endre hercegnek fogják pártját; mikor pedig az uralomra jutott Endre Szlavoniába a saját édes anyját ültetvén be, ezzel az immár «báni» családot megsérti, a Vodicsaiak III. Endre és a nápolyi Anjouk közt ingadoznak; noha a XIII. század két utolsó tizedében III. István és I. Radoszló urak egymást fölváltva bánjai Szlavoniának. A mily kétségtelen az érdemök abban, hogy III. Endre a magyar trónra juthatott, oly bizonyos, hogy nagy a részök azon mozgalmaknak előidézésében is, a melyeknek az Anjouk a magyar trónt, Magyarország pedig az Anjouk dicső korát köszönhetik. Mert Endre halálával a Vodicsaiak következetesen az Anjouk érdekében küzdenek.

Természetes hát ha a család a trónra jutott Károly király uralma alatt gyorsan halad fénye és nagysága tetőpontjáig az alapító István úr szepunokáinak IV. vagy Sztenicsnyáki Istvánnak és Jánosnak személyében, a kik másik három fitestvérökkel együtt jó darabig osztatlanul hagyták azt a roppant terjedelemre megnőtt, birtokot, melyet négy nemzedék tagjai egymás után kiváló szerencsével tudtak folyton többíteni. Hogy erről az óriás birtoktömegről s a családnak dúsgazdagságáról némi fogalmunk legyen, csak azt akarom megemlíteni, hogy az osztozatlan testvérek számos harci vállalataik fődözésére Németországban összesen valami 3520 márka vagyis 80,000 akkori forint adósságot vettek föl. Ha meggondoljuk azt, hogy ez összeg mai absolut értéke többre megy kétszáz-ezer forintnál, relativ értéke vagyis vásárlási képessége pedig többnek felel meg mai negyedfélmillió forintnál: akkor beláthatjuk, hogy ez a fejedelmi adósság, melyet könnyen fizettek ki a családtagok, Németországon mily rendkívüli hitelképességéről tanuskodik a Vodicsai uraknak. Persze a szlapon föld kitünő, termő talaja a Brebiriek és Frangepánok szintén rengeteg birtokainak sziklás talajánál sokkalta többet ért; no meg a kereskedelmi utak is a Vodicsai-birtokok mellett vonultak el, a mi a rabló-lovagnak is sokat, de az olyan szolid uraknak, mint a Vodicsaiak, még többet használt.

A dúsgazdag család ekkori fejét IV. Istvánt, a kinek az osztozáskor a többi közt Sztenicsnyák vára jutott, Róbert Károly királyunk már 1310-ben szlapon bánnak tette meg s

a tekintélyes férfit Frigyes római király, mintha jelezni akarta volna hatalmát, Szlavonia hercegének nevezgeté, a mi ha nem is a jogi, de a tényleges állapotnak megfelelt; mert István úr a valóságban haláláig épen oly ura volt a nagy Szlavóniának, mint Brebiri Subics Pál — a Zrinyiek leghatalmasb öse — Horvátországnak. István úr halála után a báni méltóságot öcsésére Jánosra ruházta a magyar király, s ezt a Jánost szemelte ki a végzetarra, hogy családja emelkedése lajtorjáján a legmagasabb fokot elérje s egy oly megbecsülhetetlen szolgálatot tegyen a magyar államnak, mely nevét történetünkben örökre meg fogja övni az enyészettől. Mert ő volt az, a kire, mint szlavon bánra, Róbert Károly a Horvátországban immáron csaknem teljes függetlenséggel uralkodó Subics-család megtörését bizta. Míg a rettentő Pál bán élt, addig Károly hallgatott; vele nem mert kikötni. A mint azonban Pál fia Mladén lépett atyai örökébe s a főséjogok gyakorlásában atyja módjára fitymálni kezdé a magyar királyt: Róbert Károly elérkezettnek látta az időt, ennek az állapotnak örökre véget vetni. Még nem volt késő, még talán nem fogamzott meg az eszme Mladennál, hogy a horvát bánágból horvát királyság is lehetne. Hát ne is fogamz-hassék meg. A megbizást, mint mondám, Vodicsai vagy Babonics János, Felső és Alsó-Szlavonia bánja nyerte el a dölyfös Mladen megalázására s e megbizásnak becsülettel meg is felelt; 1322-ben tönkre verte Mladent, a ki fogva került Magyarországra. A magyar állam egysége mentve volt s jól kiérdemelt jutalmúl Jánosunkat a király Szlavonia, Horvát- és Dalmátországok bánjává nevezte ki, az ő hű kezeibe halmozván ekként össze a Frangepánok, a Subicsok és a Vodicsaiak külön-külön dicsvágyának annyira áhított tárgyait.

Hosszas volna elmondani, mint buktatá ki a horvát nemzetségek féktelen dühe és irigysége a nekik idegen, mert szlavon, urat a báni székből. Csak azt akarom még János történetéből megemlíteni, hogy a mint a Subics-dynastia megfékezése, ártalmatlanná tétele az ő érdeme, épen úgy az ő életéhez fűződik azon név megszületése is, a melyen a Subicsok egy hajtása új életre kel s mely később a magyar történet legragyogóbb neveinek egyike. János úr nagy kiterjedésű birtokainak egyik gyöngye volt Zriny vára a maga szép tartozékai-val. Ezt a Zriny várát ő köté le kezességben vejéért, szekesői Herczeg Péterért, a hatalmas Héder-nemzetség egyik tagjáért,

s ez alapon került a vár és a hozzátartozó birtok némi viszonytagságok után Brebiri Subics Gergelynek, immáron az első Zrínyinek örökébe. De János úr idejére esik a Blagay név megszületése is. A közös birtokban volt javak közül az osztózáskor János bán öcsese, II. Radoszló, a többek közt Blaga várát kapta és a fiú nélkül elhalt János ez öcsésének maradékai, — a kikben a többi ágakon apránként kihalt Vodicsaiak folytatódtak — a Blagayak. Az addig félszláv család a Blagayakban teljesen magyarrá változott, mint valamennyi szlapon úri család, ellentétben a régi horvát családokkal, melyek közjogilag, sőt fölfogásukban is magyarok ugyan, de testben-lélekben és nyelvben tehát egészen magyarokká csak akkor lesznek, mikor, mint a Zrínyieket, a török a szlapon és magyar földre tolja föl.

Az első Blagaynak két fia közül Miklós hívja föl magára figyelmünket. Ő volt az, a ki a Bazarád vajda elleni szerencsétlen hadjáratban, mint «ifjú athléta, vitéz bajvivó» a maga élte veszélyeztetésével védte a király személyét, a király szeme lattára őt fegyveres oláht terített le, kik egyenest a király életére törtek. Maga Miklós úr fején és vállán hat sebet vőn, huszonöt nemes vitéze pedig ott maradt halva amaz «örökre átkozott szorosban», a hol «mint a hálóba fogott halnak, sem előre, sem hátra menni, csak a minden dolgok ős okához fölkiáltani lehetett, hogy tekints le ránk, uram Isten», a mint azt a Bazarád elleni ütközetnek valóban drámai leírása, Róbert Károly 1330-diki adománylevele, elbeszéli. Ilyen emberekkel sokat merhetett Károly; addig míg mindenik a maga külön érdekében harczolt, apró emberek valának; az ország szolgálatában, bajban és sikerben, valódi hősök. Miklós úr szép jutalmát is látta hűséges vitézségének, egy csomó várat és birtokot az Unna két partján, melyeket öcsese Duim, a nagy vagyonszerző, még inkább kikerekített. Növelték a vagyont és a család dicsőségét Duim fiai IV. Miklós és III. János, a kik Nagy Lajos olasz hadjárataiban hullaták bőven véroket s busásan kiérdemelték a fejedelmi kiváltságot, melylyel őket a bőkezű király szabadispánokká tette, minden más országos közhatóság alól kivévén, egyenest a király alá helyezte.

Nagy Lajos halála után elkövetkeztek a szlavoniai urak megpróbáltatásának évei. Az ország közeseményeiben Szlavonia s Horvátország a fő szintér, az ország sorsa fordulásában

ez országrészeknek s a dunántúli vidékeknek jut a főszerep. Az ország védelmének a súlypontja erre a vidékre esik. Onnan indul ki a király-hozó mozgalom Mária és Zsigmond ellen, onnan harsad ki a lázadás tüze. Arra felé tör a török haderő, ösztönszerű tudatában annak a körülménynek, hogy ha megbontja a szerb-bosnyák-albán védelmi övet, a horvát-dalmát részekre annál könnyebben rá vetheti teljes erejét s akkor nyitva áll útja az olasz, a német s a túladunai magyar vidékre. E küzdelmes években a Blagayak hűségesen kitartottak az ő nézetök, a magok subjectiv fölfogásuk szerint is, legitim uralkodók Mária és Zsigmond mellett. Ekkor legjelesb közöttök László, Toldy Miklós párja erőben és vitézségben, Bayard mása a lovagiasságban. «Benne testesül meg a magyar lovagiságnak az a nagyralátó, Zsigmond egész monarchiájára, német-cseh-olasz földre kiterjedő tettereje, mely követi a királyt mindenüvé. Vitézségeért remél ugyan játalmat, de örömmel harczol, mert kedve telik benne. Ad s vesz sebeket, a haláltól nem fél, mindenütt szembeszáll vele. Nem a szlavyon provincia, nem a szomszédok, nem a maga jószágai szempontjából nézi többé a világot, hanem királya oldala mellől. Reá mindig számíthat a király; örömmel fogadja mindig a hadra szóló fölhívást; vig, ha hallja. Verekszik törökkel, bosnyákkal, olaszszal, némettel, csehekkal, királyát nem hagyja el soha.»*) Benne már vérré vált a loyaltás a magyar korona fölönt viselője iránt; annak a daczos növénynek, az uralkodásra való törekvésnek magja, melyet a délvidéki urakban végre is sikerült elfojtani, ő benne már a monarchikus érzés virágát hajtja.

Blagay László élete a legmozgalmasabb, a legeurópaibb, az egész család történetében: nagy katonai pályafutás, tele jól megszolgált anyagi és erkölcsi elismeréssel. Alig, hogy ifjú derekát karddal fölvezehették, javában folyt a kemény Hervója vajdának, Bosznia horvát eredetű urának lázadó támadása a királypárti szlavyon és horvát urak, meg az ország és Zsigmond ellen. A határon lakó Blagayakat a győzelmes Hervója minden mód a maga részére csalogatja, de ezek, közöttök László, annál hívebben tartanak ki Zsigmond mellett és diadalra segítik Zsigmond ügyét. A már kipróbált vitézt azután országunknak Velence ellen viselt harczai foglalkoztatják;

*) Bevezetés CXXVII—VIII.

míg több fényes fegyverténye után az alája osztott, zsákmányra éhes kúnok fegyelmetlensége miatt a friauli Motta di Livenzo várába szorúl s egy kirohanás alkalmával 1412. nyarán megsebesülve, fogságba kerül, a honnan a velenceiek hutezer arany — kemény sarcz! — lefizetése után bocsátják csak szabadon. Három év mulva a konstanczi zsinaton emeli Zsigmond királyunk udvara fényét; majd 1423-ban a cseh harczterre szólítja őt királyi ura. Zsigmond ugyanis a maga seregét, miután a diadalmas hussziták visszaszoriták, a morva határon a magyar föld védelmére Hradischnál vonta össze s ide rendelé bajnokát Blagay Lászlót vezérül. A hussziták vérszemet kapva a király visszavonulásán, pusztítva közeledtek a magyar határ felé, midőn Blagay László eléjük indulva, Ostrau alatt találkozott össze velök. Hőskölteménybe illő dolog esett itt meg a magyar vezérrel, a ki a csehek vezérével, az ütközet alatt, párviadalt vívott. Sebes vágatva rohant a két vezér egymásnak, a cseh kiüté lándzsájával Blagay László bal szemét; de emennek lándzsája a vasvérten keresztül döfte át a cseh vitéz mellét. Magát az ütközetet is megnyerte a félszemű magyar lovag és «dicsőséggel borítva tért vissza hazájába». Így van megírva ez a párviadal a király adománylevelében, mely az Unna pázsitos partjain oszt jutalmat a győzőnek, a ki két évre rá az oláh Radul ellen küzd s rövid pihenés után Salzburgban fékezi meg — királyura megbízásából — a salzburgi érsek javait pusztító német zsoldosokat. Szinte előttünk áll ez a vasgyúró, a ki sebesülten olasz börtönben ül, majd végig járja egész Európát, pár évet honn tölt és aztán hadra kelve szemtől-szembe vív bajt ellenével, hogy pihenés helyett a távol keleten és újból rá ismét nyugaton villogtassa meg Magyarország hűséges szolgálatában mocsoktalan fegyverét. Élete vége felé a derék Blagay Lászlót még egy nagy öröm érte. Nagy volt a népszerűsége a magyar urak közt s fölötte kedvelte őt a királyné is: ezek kérelmére, sok jeles érdemére való tekintettel Osztrozsácz várát, e fontos helyet, mely egykoron a család birtokából elveszett s a Cilleyek kezébe került, neki adta vissza a király. Ezzel a nagy örömmel hajtá le fejét, koronás urával azoney esztendőben, a családi sirbolt pihenő márvány vánkására. Utóda nem maradt. «Egy családból elég egy Bayard» — mondja könyvünkben lelkes magyar életírója.

A családot testvérei, IV. János és Antal folytatták tovább

és ők egyszersmind az utolsók, a kik nagyobb, országos szerepet játszanak. Mert utódaikat, a folyton erősbödő török támadás mind szűkebb cselekvési térre szorítja, főleg Konstantinápoly eleste után, midőn az elnyeléssel fenyegető török szomszédság, aztán meg Velence és Frigyes császár ígéretesei között önkéntelenül is fontolgatni kellett a jövőt. A Blagayak ugyan soha nem czimboráltak a törökkel, sem Frigyessel; de Hollós Mátyásunk mégsem bizott bennök, épen exponált helyzetök miatt, és nem engedé őket érvényre jutni. Talán ezért álltak a Blagayak Mátyás halála után, a Frangepánokkal és a Corbavaiakkal együtt a Habsburgok pártjára. A pozsonyi béke után azonban hűségesen elismerék Ulászlót magyar királynak, s ez időponttól összes gondjok a mindennapi élet munkájára irányúlt. De micsoda munka ez! Lépésről-lépésre védelmezni s mégis talpalatnyiról-talpalatnyira elveszteni egy hosszú keserves század vért izzadó küzdelmeiben azt az anyaföldet, melynek igazán minden rögéhez tizenöt nemzedék emléke és vére tapadt négyszáz esztendőn keresztül. Folytonosan, fölváltás nélkül őrt állani a mindinkább szűkülő határon s bár hiába, de azért mégis csüggedetlenül lesni-várni a mentést, a segedelmet a messzi Buda tájairól.

A végső küzdelem órájának az ősi földön a mohácsi vész és Jajcza eleste után be kellett következnie. Nem tudta ezt már I. Ferdinánd sem elhárítani, a kit pedig magyar jogon csak arra való tekintettel választának meg a horvát rendek a czetini gyűlésen királyukká, Corbáviai Károly, a Frangepánok és Blagay István vezetése alatt. A török előnyomulása maga előtt hajtá e déli vidékek népét, a horvát a szlapon földre szorúlt, a szlapon egyrészen benyomúlt a tulajdonképi anyaországba s előállott az az ethnikai chaos, melyben szlapon talajon melegágya fejlődik az új Horvátországnak. A mit a nép csinál, azt kénytelenek a főurak is tenni; ők szintén igyekeznek biztosítani magokat az esetre, ha a török végkép kihúzza lábok alól a gyékényt. Valamennyien Magyarország felé töreksznek, mindegyiköknek sikerül kisebb vagy nagyobb birtokot szerezni magyar földön; épen csak a (szláv eredetűek közt) legmagyarabbnak viszi a végzet Krajna felé az útját: ugyanannak a Blagay Istvánnak, a ki Ferdinándot ismeré el királyául. István megveszi báró Ungnád Jánostól ennek Gotschee és Friedrichstein nevű birtokait, hadd legyen hová meg-

húzódni egyetlen fiának Ferencznek addig is, míg új Mózes támad a magyar királyok között, a ki visszavezeti övéit az elveszett, az édes ígéret földére.

Ez a Blagay Ferencz, Nádasdy Tamás neveltje és kedvence, az édes apja a két utolsó magyar Blagaynak, Györgynek és Istvánnak. Még ő Ferdinánd pártján a török ellen délen, Zápolyáék ellen fönn északon vitézkedik; fiai nevelését pedig Kisfaludy Balázusra, a két költő egyik ösére bizza. A két fiú közül István folytatja atyái küzdelmét az ősi rögért, mikor 1592 után Bihácscsal együtt a Blagay-birtokok utolsó morzsája is török kézre kerül; 1593-ban nagy része van a sziszeki fényes diadalban; de Károlyváros alatt 1598 már élte vész. A magyarok új Mózese nem mutatkozik sehol s a hazájában földönfutóvá lett utolsó magyar Blagay — György úr — kénytelen magát a krajnai rendek kötelékébe fölvetetni. Idegen földbe plántálja át családjá fáját, mely épen úgy, mint a fa, melyet nagy korában ültetnek át, csak vegetál... Új élet, nem oly küzdelmes, mint az addigi, de szegényebb is a dicsőségben, kezdődik Krajnában a Blagay-család számára; míg magyar földön maradt vérrokonai és egykori vetélytársaik, a Frangepánok és Zrinyiek a bakó keze alatt véreznek el... Ki tudja, nem ez a sors várt volna-e itthon Goriczai István utolsó sarjadékaira is? ...

... Akkor, midőn a magyar állam főnállása második évezredének küszöbére lépett, a jelen esztendő elején gróf Blagay Lajosban, egy talpig nemes érzésű, ősei magyar dicsőségére büszke úrban hétszáz éves virágzás után kihalt a család, mely ezeréves államunkat kiépíteni, tatarozni és megvédeni oly sokszor segített. S míg az utolsó Blagay örök álmait idegen földben aluszsza: azalatt otthon az ősi hazában, a kanyargós Unna partjain, tövében azon várak romjainak, honnan egykor a Vodicsaiak és Blagayak a magyar király parancsszavára vígan siettek hadba szállni, mohamedán igricznek lantja zeng török vitézek hőstetteiről dicsérő éneket, büszke méltósággal szövében be dalába az ellenséget, a föld egykori keresztyén urait is: «régesrég volt, de megemlékezünk rólok, mint derék hősrökröl méltó társaságban szokás.»

... Öröködbe, Uram, pogányok jöttek! ...

*   *   *

Ím, ez volna — persze nagyon is rövid — kivonata a Blagay-Oklevéltár tartalmának, illetőleg Thallóczy kitünő bevezető tanulmányának, melyet egy igen érdekes és tanuságos rajzokkal fölvilágosított heraldikai és pecsétani értekezés fejez be a Blagayak czímeréről, tele új adatokkal. Célunkat e bevezető tanulmány ismertetésével el is értük; még csak azt akarjuk megemlíteni, hogy szakemberek előtt a diplomatarium okleveleinek szakszerű publicatiójáért s a kitünő név- és tárgymutató használhatóságáért a szerkesztő-társ Barabás Samu neve a legjobb kezes. Az oklevéltárhoz a család leszármazási tábláin kívül egy igen tanuságos térkép is van csatolva, mely a Blagay-család kiterjedt birtokai rayonját tünteti föl szorosán az Oklevéltár adatai alapján s így, természetesen, kiváló becsű földrajzi adalék az egykori szlapon terület történetéhez is. Az Oklevéltár összes helyrajzi adatait pedig a lehető legszigorúbb pontossággal, az utánkeresést és áttekintést megkönnyítő csoportosításban dr. Hodinka Antal állítja egy hosszú fejezetben össze.

KÁROLYI ÁRPÁD.

EGY NÉMET TUDÓS A SOCIALIS KÉRDÉSRŐI .*)

Első közlemény.

A társadalmi kérdések nagy jelentősége, a társadalmat képező tagok ellentétes, sőt ellenséges érdekeinek folytonos küzdelme visszatükröződik a modern társadalomban uralkodó nagy eszmék fejlődésében is. Az emberiség haladásának hosszú útjai összhangban állanak az egyes korokban uralkodó eszmékkal, nemcsak annyiban, hogy az egyes nemzedékek ez uralkodó eszmék befolyása alatt keletkeznek, hanem annyiban is, hogy ez eszmék hatalma alatt az egyes nemzedékek fölfogása észrevétlenül átalakul, hogy ekként megteremtse az emberi haladás biztos útjait. És végig tekintve az emberiség eddig megtett útjait, lehetetlen, hogy szemünkbe ne ötljék az egésznek szerves, észszerű egysége, mely egység annál csodálatosabb, mennél szembetünőbb az a látszólagos ellentét, mely sokszor két, egymást közvetlenül követő nemzedék fölfogása közt is tapasztalható. Látszólagos mondom, mert az idők és eszmék további fejleménye kétségtelenül kifejezésre fogja juttatni azt a kapcsolatot, melyet emberi gyarlóságunknál fogva saját korunk megítélésénél föllelni nem tudunk. Csakis emberi gyarlóságunknak lehet kifolyása az a megvetés is, melylyel a fiatalabbak oly sokszor viseltetnek az elavult eszmék iránt, az az aggodalom is, melylyel az idősebbek az új nemzedék érthetetlen törekvéseit fogadják. Pedig ifjak és öregek feledik egyaránt, hogy az elavultnak látszó eszmék a modern uralkodó eszméknek természetes szülő anyjai, szintúgy, hogy az ifjúkor merész törekvései csak folyományai azon

---

*) *Das Recht der Wirtschaft*, kritisch, systematisch und kodifiziert von Eduard August Schröder. Leipzig, 1896.

nagy eszméknek, melyek az elődöket munkára, tette serkentették s egyúttal kifejezői az emberiség nagy haladásának, örök reményének. S ezért, ha az uralkodó eszmék hatalma egyesek fölfogásában erősebben jut érvényre, s ha e fölfogás kifejezésre jutván, látszólag ellentétbe is jő a létező renddel és fölfogással, ne mondjunk azért meggondolatlan ítéletet a merész kezdeményezőről, hanem ellenkezően, vizsgáljuk meg tanait, mint olyanokat, melyek mint korunk uralkodó eszméinek folyományai hivatva lesznek egy vagy más irányban érvényesülve az emberiség haladását előmozdítani. E tárgyiagos fölfogás vezéreljen Schröder nagy művének taglalásánál is, mely úgy a tárgyalt kérdések nagy jelentőségénél, mint eszméinek gazdagságánál és mélységénél fogva hivatottnak látszik a socialis törekvések mérlegelésénél jelentős szerepet játszani. *Das Recht der Wirtschaft* — «a gazdaság joga» — cím alá szorítja a szerző az emberi társadalom minden ágára kiható s előre bocsátott kritikán alapuló reformterveit s bizonyára művét nem érheti a vád, hogy hangzatos cím alatt kicsépett szalmát árul. Épen az eredetiség az, mi Schröder munkáját legjobban jellemzi, eredetiség, mely a tárgy sokoldalúsága mellett is mindvégig nyilvánul s minek tulajdonítható, hogy a tárgyalt kérdések sokadalmának ellenére, a mű egységesnek és következetesnek mondható. Szerző művét három fő-részre osztja: a) alaptanok, b) a jelenkor kritikája, vonatkozással a helyeseknek fölismert alaptanokra, c) e vonatkoztatott kritika által követelt jogrendszer.

I.

Nemcsak fejtegetéseinek kiinduló pontjául, hanem egyszersmind végkövetkezmenyeinek zárköveül is Schröder a *δικαιον*-t, azaz a természeti jogot, az igazságot tekinti. A természeti, vagy mint ő nevezi, valódi jog lényege: az életviszonyok eszményi igazságán alapuló boldogulási törekvése minden embernek. E jog érvényesülése egyrészt a jóllét lehető fokozása, másrészt a nélkülözés és szenvedés lehető kiküszöbölése még pedig úgy az egyesek, mint az egész emberiség számára. A természeti jog lényegénél fogva ellenkezik tehát minden előnnyel és előjoggal, melyet az összesség jóllétének

rovására egyesek, akár mint különálló egyedek, akár mint egyes kiváltságos osztályok tagjai élveznek.

A természeti jog e végkövetkeztetése igen sok tekintetben ellenkezik akár a szokás (szokás-jog), akár a törvény által szentesített joggal s azért a természeti jog végkövetkezményeinek merev fölállítása szükségképen a fönnálló jogrend és jogviszonyok erőszakos megrontására vezetne. S ezért Schröder nagyon helyesen fejt ki, hogy tévednek azok, kik az emberi jóllétet kizárólag az anyagi jóllétben keresik, mert bár kétségtelen ennek fontossága, úgy viszont ez csak akkor és csak úgy lesz elérhető, ha a valódi jog az emberi fejlődés szabadságát minden irányban biztosítja, egy szóval, ha a vagyon-viszonyok igazságosabb átalakulását az emberi társadalom átalakulása előzi meg. Schröder e tana mindenek előtt azok ellen fordul, kik a valódi jog félreismerésével a létező jogrend mesterkél, azaz erőszakos megváltoztatására törekednek, míg az idealista német tudós a jogszerű állapotot az anyagiak terén is a valódi jog elismerésétől és minden irányban való érvényesülésétől, mint természetes következményt várja, s ezért socialis fejtegetését azon alapigazságból meríti: «mi az, mi a mai renden változtatható, mert jogtalan, s mi nem lehet jogtalan, mert változtatása (természetesen jogszerű eszközökkel) nem áll hatalmunkban». Azok, a kik a társadalmi jogrend természetellenes megváltoztatására törekszenek, részint mint a kommunisták az egyéniség jogait sértik meg, részint mint az anarchisták az egyéni szabadság azon természeti jog által igazolt korlátai lerombolására törekednek, melyek minden egyén cselekvéskörét annyiban és oly irányban szorítják meg, a mennyiben azt a más egyének szabadságát is védő összesség érdeke követeli. Az egyéni szabadság szükséges folyamánya az emberi természetnek, mert úgy testi, mint szellemi igényeink kielégítése szabad, önálló munkára ösztönöz és oly társadalmi rend, a mely, mint a communismus, egyéniségünk megtagadásán alapszik, nem állhat fönn, mert föntartásához hiányzik a legfőbb rugó, a munkája, céljai, törekvései fölött szabadon rendelkező egyéniségé. Schröder az emberi természet elemeiből következteti a társulási érzést is, s ezért nem kevesebb joggal fordul ő, a valódi jog védője, azok ellen, kik, mint az anarchisták, az emberi társadalom szétbomlasztására törekednek, s ezáltal az emberi természet egy ősjogát: a társu-

lasi jogot s az ezen alapuló társadalmi érzést megtagadják. Az egyéni szabadság elismerése szükségképen az egyéni jogok és érzések tiszteletben tartását követeli, s mint ilyen egyúttal forrása lesz a társulási jogon és érzésen alapuló collectivismusnak is, mely két fogalom nemcsak hogy nem ellenkezik egymással, mint a communisták és anarchisták tévtanai, hanem mintegy azonos jognak, az emberiség jogának folyamányai egymást kölcsönösen kiegészítik és föltételezik. E szerves kapcsolat előtérbe állítása képezi szerző művének gerinczét, s mint az alábbiakban látni fogjuk, úgy a jelen jogrendszer bírálatánál, mint reformjavaslatánál azon szempontból bírál és javasol, a mint fölfogása szerint az egyéni szabadságnak az összesség közös érdekéhez való viszonya alakul. Mielőtt azonban Schröder érdekes jogrendszerének taglalásához fog-nánk, szükséges, hogy a főbb vonásokban általános nemzetgazdasági tanait is megismerjük, hogy ez alapelvek figyelembevételével fejtegetései következetességéről meggyőződhessünk.

A tulajdon és birtoklás fogalmát szerző összhangba hozza az egyéniség és összesség tanaival, kimutatván, hogy a tulajdon az egyéniség szükséges folyamánya, és épen ezért jogosultsága az emberi természet alapelemeiben gyökeredzik. Csak látszólagos jelenségnek mondja a legrégebb idők általános vagyon-közösségét, mert e közösség csupán olyan javakra terjedt ki, melyek lényegöknél fogva még nem lehettek az egyén tulajdon tárgyai. Mert a tulajdon fogalma csak ott és oly tárgyakkal szemben érvényesülhet, a hol és a melyek korlátolt mennyiségben léteznek, s épen ezért nem elegendők az összesség igényeinek szabad kielégítésére, hanem a kínálat és kereslet mérvéhez képest használati csereértékkel bírnak. Az embert már ösztönszerű hajlamai késztetik az igényei kielégítésére szükséges eszközöket megszerezni, s ez eszközök minemőségétől függ, vajon az ösztön kielégítése egyszersmind tulajdonra is vezet, s ezért a tulajdon oly gazdasági jelenség, mely minden időben létezett, bizonyos tárgyakkal szemben, míg viszont más tárgyakkal szemben (például szabad források, ivóvizek) ma sem létezik. Ez ellentétből következteti Schröder a különbséget tulajdon és birtoklás közt. Mert a míg, mint láttuk, csupán értékkel bíró tárgyak képezhetnek tulajdont, addig a birtoklás ténye elképzelhető érték nélküli tárgyak

fölött is. Sőt a birtoklás csupán a hatalom külső nyilvánulása és alkalmazása lévén, megszerzett tulajdonjog nélkül nem biztosítja még az önálló szabad rendelkezést. S ezért lehetséges olyas valamit birtokolni, mi nem tulajdonunk, s viszont nem minden tulajdon egyszersmint birtoklás (például tulajdonos és haszonbérelő). A tulajdon tehát, mint az egyéniség működésének természetszerű folyománya és következménye, a valódi jog által szentesítést nyer és ezért nem állhat módunkban az egyéni tulajdon eltörlését az összesség érdekében követelni, viszont az összesség érdeke megköveteli, hogy a tulajdon, azaz az összesség élvezetéből elvont tárgyak, köre megszoríttassék, a mi viszont nem látszik ellenkezni a törekvéssel, hogy az egyéni élet föntartására szükséges tulajdon a mainál erősebb védelemben részesüljön (létnminimum). Az elismert tulajdon alapjává válik a tőkének, míg a másik nagy gazdasági tényező, a munka, az egyéniség szabadságán nyugszik (Schröder természetesen csupán a jöllét biztosítására és a vagyon szerzésére irányított munkát érti, mert a robot vagy rabszolga-munka csupán mint gazdasági visszasság jöhet tekintetbe). A munka szabadsága az egyéni természet kifolyása lévén, a természet mineműsége szerint különböző is lesz. Így megkülönböztethető munka, mely csupán a testi erőket veszi igénybe, továbbá olyan, mely a szellemi erőnek és olyan, mely a kedélynek a kifolyása és ezek szerint megkülönböztetünk testi, szellemi és erkölcsi munkát.

Az emberi természet mindenekelőtt munka által iparkodik igényei kielégítésére, később pedig a munka esetleges gyümölcseit tulajdonában egyesítve, munkáját a munka gyümölcésével, a tőkével, erősítve, újabb termelést kezd.

S ezért a gazdasági szervezetnek három irányú működése tapasztalható mindenkor *a)* az élet szükségleteinek kielégítésére irányított munka, *b)* a munka megtakarított gyümölcseinek egyesítése, azaz tőkeképzés, *c)* a továbbtermelésre szükséges tőke föntartása. Az egyéniség szabadsága azonban szükségképen ismét összeköttetésbe lép az összesség érdekével, a mely tagjainak föntemlített munkája által törekszik az egyéni tulajdonba átment tőkék lehető eloszlására, s ezért szerző szerint minden egyéni gazdaságnak, kivéve annak, mely például a hitbizomány, holtkéz birtoka, mesterségesen tartatik fönn, természetes vége, hogy az abban fölhalmozott

tőkék ismét szétoszlanak, mi a tőkenélküliek szükségleteinek kielégítésére vezet.

A gazdaságnak mint olyannak három fő elve van: *a)* a tőkeképzés, *b)* a tőkemegőrzés, *c)* a tőke-elosztás elve. E három fő gazdasági elv visszatükröződik 1. a vállalatban, mely a tőkeképzés eszköze, 2. a magángazdálkodásban, mely a tőke megőrzésére törekszik és végre 3. a tőke eloszlását előmozdító nemzetgazdaságban. Az elkülönítés természetesen ily exact módon csupán a tudományos vizsgálatok céljából lehetséges, mert az életben a gazdaságnak fő elvei egy és ugyanazon ágban találkoznak s a mint nem képzelhető vállalat, mely egyszer mind ne törekednék tőkemegőrzésre, s ne járna tőke-elosztással, úgy viszont nem állhat fenn magángazdálkodás sem, mely csupán a meglévő tőke megőrzésére van szorítva, s az, melyben hiányzik a vállalati szellem. Szerző a merev elkülönítést azért tartotta szükségesnek, hogy a három fő gazdasági elv érvényesülését külön-külön bemutatva egyúttal rá vezessen azon szerves kapcsolatra is, melyben ez elvek részint egymással, részint a tőkeképzést mindenkor megelőző szabad egyéni munkával állanak, s mely kapcsolat egyszer mind az érdekkapocs is, mely az egyéniség szabadságát az összesség fejlődéséhez elválaszthatatlanul köti.

Mielőtt e kimondott elvéhez híven úgy a jelen jogállapotok bírálatához, mint ebből folyólag a szükséges reformok megjelöléséhez kezdene, röviden megállapítja, hogy mi hát tulajdonképen az összességnek jól fölfogott érdeke, boldogulása.

Schröder a világrendet, még pedig tagadhatatlanul nagyon is egyoldalúan, csupán a társadalmi béke szempontjából bírálván, tagadja az egyes társadalmi közületeknek, államoknak, hatalmi érdekből való föntartásának jogosultságát, szóval tagadja az állami hatalmat, mint önczél, hanem azt csak annyiban és csak addig hajlandó elismerni, a mennyiben az egyesek (állampolgárok) jólétére elkerülhetetlenül szükséges. Kétségtelenül igaz, hogy minden közületnek és legyen annak neve akár állam, akár község, akár a szoros értelemben vett család, törekednie kell az egyes tagok jólétét, fejlődését lehetőleg biztosítani, de viszont káros és csupán az egyesek önzésére alapított tan az, mely mint Schröderé, figyelmen kívül hagyja azon magasabb czélokat, melyek a

főbb társadalmi közületek előtt állván, egyúttal kötelességökké is teszik e célok elérését az egyesek nagyobb áldozata árán is lehetőleg biztosítani. Bár helyes a fölfogás, hogy az államok előtt álló nagyobb célok sem ellenkezhetnek lényegökben a polgárok érdekével, s hogy e célok elérése épen azért kötelesség, mert a polgárok többségének jóvolta azt megkívánja, úgy viszont nem tagadható, hogy a mai államélet igen sokszor oly követeléssel áll polgárai elé, melynek közvetlen hasznát se fölfogni, se mérlegelni nem képesek, s melynek teljesítése csupán a polgárok magasabb, az egyéni érdeket fölülmuló és háttérbe szorító, erkölcsi érzetén, hazaszereteten alapulhat. Az egyéniség e magasabb érzetét szerző figyelmen kívül hagyja, s feledí, ő a természeti jognak hirdetője, hogy a társulási ösztön, mely szerinte is az emberi természet folyománya, a kultura és civilisatio magasabb fokán olynemű társulati közületeknek lett szülő anyjává, melyek az egyént a közös múltnak megannyi emlékével tartják fogva, s melyek behatása alatt úgy a múltban, mint remélhetőleg a jövőben is, az egyének annyiszor megfeledeztek, illetve meg fognak feledezni az egyéni érdekről és boldogulási törekvésről.

A mennyire helytelenítjük Schröder fölfogását a közületi (állami) érdek szempontjából, nem ugyan alapelvét, hanem csupán az elvnek túlhajtását illetőleg, annyira egyetérthetünk vele mindazokra nézve, miket az egyesek jogainak biztosítását illetőleg az egésztől követel. Az egyenlőség és szabadság annyira kiegészítő fogalmai az egyéniségnek, hogy valóban az egyéniség jogát tagadja az, ki a közületi (állami) élet keretén belül a szabadság helyett egyesek szabadosságát, az egyenlőség helyett a kiváltságos rendek uralmát hirdeti. Hogy Schröder a mai jogállapotokkal nincs mindenkép megelégedve, s hogy, mint mondja, az egyenlőség s szabadság elvileg hirdetett eszméi, kivéve talán az Egyesült-Államokat, sehol gyakorlatilag megvalósítva nincsenek, csak természetesnek található egy tudóstól, ki távol a politikai szerepkörtől, kizárólag a tudomány elvont eszmekörében él és kívánalmait nem kénytelen a kivihetőség mérlegén latolgatni. Az egyéni szabadság egyik legfőbb folyománya a gazdálkodási szabadság lévén, csak természetes, hogy szerző, mint már föntebb láttuk, e szabadságot nemcsak hogy elismeri, de korlátozását általában csak abban az esetben tartja jogosultnak, a hol azt a

közérdek megkívánja. Tekintve pedig, hogy Schröder a közérdeket, mondhatni kizárólag összesített egyéni érdekek tekinteti, nem fog meglepni, hogy további fejtegetéseiben szerző, egyes ellenmondásokat nem tekintve (létminimum), az egyéni tulajdon lelkes szószólójának mutatkozik, s hogy ellentétben a legtöbb socialis reformerrel, nem a vagyonviszonyok erőszakos egyenlősítésére, hanem csupán az általános közjóllét biztosítására törekszik, mit műve czímlapjára irt következő mondással fejez ki: «mindenkinek legyen megadva a nélkülözhetetlen, s ezen fölül egyeseknek a kellemes is». Hogy mily eszközökkel véli szerző e helyes célzt biztosítani, arról tanuskodni fognak a következők.

II.

Schröder művét, mint említettük, három részre osztotta, mely közül a második kizárólag a kritikáé, a harmadik pedig a javasolt új rendszeré. A könnyebb áttekinthetés végett azonban czélszerűnek látom a taglalásban e két külön álló, de egymást kiegészítő részt összevonni, azaz, az egyes jogviszonyokról mondott bírálatot azonnal kiegészíteni a javasolt újítással. Ekként eljárva lépésről lépésre követhetjük szerző gondolatmenetét s közvetlen összehasonlítás útján reformtervei fontosságáról is meggyőződhetünk.

Szerző nagy jogi készüllettel dolgozta föl tárgyát és bírálata, szintügy rendszere is a jogélet minden szakára kiterjed. Az általa követett és természetesen általunk is elfogadott beosztás a következő: I. Magánjog. Ennek alfajai *a)* szerződési jog, melyhez 1. a bérszerződések, 2. bérleti és haszonbérleti szerződések, 3. adásvételi szerződések, 4. kölcsön-ügyletek, 5. biztosítási szerződések (életbiztosítás) és végre 6. nyeremény-szerződések tartoznak. *b)* Örökjog. 1. Végrendeleti, 2. törvényes örökösödés, 3. örökösödési szerződés, lemondás, 4. hitbizomány. *c)* Birtokjog. 1. Hitbizomány és nagybirtok s az ezzel kapcsolatos kisebb regálitások, vadászat, halászat, 2. létminimum, még pedig létminimum a jövedelemből, létminimum a tőkéből (biztosított tűzhely), (végrehajtás-megszorítás), 3. iparüzés és annak létező korlátai. *d)* Hitel és adósság. 1. Az adósságok elévülése, 2. zálogházak, 3. vállalat

és gazdaság. II. Közjog. a) Pénzügyjog; 1. az államnak magángazdálkodásából származó jövedelmei és a regáliák, 2. illetékek, 3. adók (hozadéki és fogyasztási adók szállítási adó). b) Kisajátítási jog. c) Közigazgatási jog. 1. Közigazgatási bíróságok, 2. szabadalmak.

Bizonyára nem a véletlennek tulajdonítható, hogy Schröder tanulmányai első tárgyává a munkabér-szerződéseket tette. Hisz az összes jogkérdések közül talán egy sincs, a mely közvetlenségénél fogva oly közelről érdekelné a munkás-osztályokat s melynek oly lényeges hatása lenne szerző által kitűzött végcélra, azaz a «nélkülözhetetlent mindeki számára biztosítani».

Ha a munkához való jog a szabad egyéniség elvitázhatatlan tulajdona, ha a munka szabadsága látszik első sorban hivatva az egyéni gazdaságban fölhalmozott tőkék nemzetgazdasági eloszlását biztosítani és létrehozni, úgy csak természetes, hogy az eszköz, mely e célra van hivatva biztosítani, azaz a munka-szerződés, a socialis kérdés egyik legfőbb rügójának tekinthető. Mindazok is, kik a socialismus váltakozó jelenségeivel foglalkoztak, figyelemeket első sorban e kérdés megoldásának szenteltek, helyesen okoskodva, hogy ha egyszer sikerülend a munka követeléseit és tőke kínálatát közt helyes arányt megteremteni, úgy biztosítva lesz egyúttal az általános jóllétnek azon mérve is, mely nélkül a társadalmi nyugalom nem képzelhető.

E kérdés megvitatása, mint tudjuk, a legellentétezebb fölfogásoknak hagyott teret, és a közvetlen állami beavatkozástól egész az anarchiáig menő szabadságig a különböző vérmérsékleteknek minden törekvése már kifejezésre jutott. A nélkül, hogy a szerencsés megoldáshoz jutottunk volna, annyi haszna azonban mégis volt az évtizedek óta folytatott eszmecserének, hogy megtörte a munkát és a munkást kikapó tőkék egveduralmát, s hogy ma már a társadalom minden rétegében elfogadott álláspont az, mely a munkásban egy hasonló érzékű lényt látván, egyszersmind annak részére emberséges bánásmódot biztosít. Szerzőnek bírálata az általa fölállított természeti, azaz valódi jog folyománya lévén, e téren is nem egy újítást sürget, s főként tekintve a munkás egyéniségének aránylagos gyöngeségét, a teljes szabadságot, a bér-szerződések megkötésénél a munkás javára korlátoztatni véli.

Mindenek előtt a természetben kiszolgáltatandó bérilletményekre, mint lakás, ruházat, élelem, nagyon helyesen jegyzi meg, hogy ezek kiszolgáltatásánál a munkás ma jó részt a munkaadó önkényének van kiszolgáltatva, mert hisz a korlátok is, melyeken belül a munkaadó belátása szerint járhat el, jó részt inkább csak elfogadott szokáson, mint törvényen alapulván, a munkásnak mi védelmet sem biztosítanak. (Mint emlékezhetünk, hazai törvényünk e hiányát Tallián Béla cselédtörvény-javaslatja is fölismerte és több intézkedéssel a mai állapotok visszasságát orvosolni próbálta.) Schröder követelése e téren, hogy a munkásnak mindenütt oly ellátás biztosítsassék, még pedig törvény útján, a mely a tisztességes létnek megfelel, azaz a mely a létminimumot a bérré nézve képviseli. Tudvalevő, hogy a természetben kiszolgált bér mellett mindig nagyobb szerepet játszik azon bérilletmény, a mely a munkás szolgálmányát az általános értékmérővel, pénzzel, egyenlíti ki. Fönnebbi követelményekhez híven és következetesen szerző a létminimumot itt is zsinórmértékül veszi, midőn kimondja, hogy a pénzbernek legalább is oly magasnak kell lennie, hogy ezáltal a nélkülözhetetlen létfontartás biztosítsassék. És ebben van egyszersmind kifejezve azon fönnebb jelzett korlát, melyet szerző a gyöngébb munkás védelmére a szabadság rovására szükségesnek tart. Kínálat és kereslet egymáshoz való és pénzben kifejezett viszonya hozza létre valamely dolog árát. Így a munkánál is. Munkakereslet és munka-kínálat állnak egymással szemben és a munkabér körüli harcban természetesen az marad győztes, a melyik a körülményekhez képest erősebb volt. Tekintve azonban, hogy a munkabér a munkás létfontartásának egyedüli eszköze, nem lehet közönbös a társadalomra nézve, hogy a munkabér e hivatásának csakugyan meg is felelhessen. S ezért, ne hogy az egyenlőtlen harcban hol egyik fél (munkás) létfontartásáért, a másik fél (munkaadó) nagyobb vállalati nyereségeért küzd, egyesek létfontartása veszélyeztessék, Schröder kimondatni kívánja, hogy a létminimum úgy a természetbeli, mint a pénzbeli bérrél föltétlenül biztosítsassék s hogy a kereslet és kínálat szabad versenye csak e fokon fölül legyen megengedve. Ez eszme hasonmása kifejezésre talált a már említett cselédtörvény-reformjavaslatunkban az által, hogy a napszám-illetmények egyes törvényhatóságok

területére szabályrendeletileg állapíttassanak meg. A két javaslat közt azonban lényeges különbség található, ha szemügyre vesszük a czélt, a mely a javaslattevők előtt állott, mert míg az országos gazdasági egyesület véleményes módosításában a szabad verseny korlátozása a gazdák védelmére javasoltatik, a munkások esetleges túlköveteléseivel szemben, addig Schröder épen ellenkezően a szabad versenyt a létminimum biztosított korlátján túl főnhagyni kívánja, a mi annyit tesz: a munkás keresete legalább is oly nagy legyen, hogy a létfontartás biztosíttassék, ha ennél még nagyobb, úgy ez a munkás szerencséje. E különbség szemmel tartásával nem vádolhat senki következetlenséggel akkor, a midőn az országos gazdasági egyesület javaslatát a munka szabadsága szempontjából kárhoztattuk, Schröderét pedig a munka hivatása szempontjából — mi első sorban a munkás fontartása — általában pártoljuk. Hogy részletekben és végletekig hajtva a létfontartás tág fogalmát, ellenkezésbe jövünk a munkaadó természetes jogával, mi a munkának lehető gyümölcsötzetése, az magától értetődik s ezért Schröder javaslata elfogadtatása esetén szigorú törvényhozói intézkedést követel, ne hogy e révén elveszítsük azt, a mit a vámon megnyerni véltünk. A mi magának a munkásnak védelmét illeti, ebben is szerző jóval túlhaladja a mai állapotokat, sőt nem egyszer a kivihetőség lényeges szempontját is eszméinek áldozatul hozza. Mindenek előtt sikra száll a munkás erejének nagyobb fokú kimélése mellett, s úgy a szellemi, mint a kézi munkások javára, a munkaidő nagy mérvű korlátozását sürgeti; nézetei igazolására a német császár egy rendeletére is hivatkozik, mely szerint a legfőbb kormányzó hatalom is elismerte szükségét annak, hogy a munka ideje, mineműsége akként szabályoztassék, hogy ezáltal úgy a munkások egészsége biztosíttassék, mint a munkások erkölcsi érzete, gazdasági szükségletei és egyenjogúsági hajlamai kielégíttessenek. Határozottan kárhoztatja szerző az éjjeli munkát, bár maga is elismerni kénytelen, hogy főként a nagyobb gyárakban teljesen nem mellőzhető, követeli azonban, a mi különben a legtöbb állam törvényében, így hazánkban is ki van fejezve, hogy tizennégy éven alúli gyermekek, továbbá teherben lévő és szoptató asszonyok az éjjeli munkától eltiltassanak. Követeli a vasárnapi törvényes munkaszünetet, mit tudvalevőleg hazánkban az 1891 : XIII.

törvényezik biztosít. Az időjárás szélsőségei arra indítják Schrödert, hogy kívánatosnak jelezze, miszerint nagy hőségben a munka ideje a legmelegebb órák alatt szüneteljen. Sőt sürgősnek jelzi, hogy ez emberséges reform törvényhozásilag szabályoztassék. Hisz a mi az «emberiességet» illeti, szerző javaslatához szó kétségtelenül nem fér, de annál több a kivihetőség és gyakorlatias élet ezúttal mérvadó szempontjából.

Csak tekintsük a mezei munkásokat, kikre Schröder első sorban gondolt. Vajon hogyan képzelhető, hogy például aratási munkában a napnak legmelegebb, tehát délelőtt tizenegy-től délután három óráig terjedő szakában a munka szüneteljen, a midőn épen a nyári meleg behatása alatt a gabona oly hirtelen érik, hogy bizony a hosszú nyári nap is sokszor rövidnek látszik a sürgős munka elvégzésére. A kényszer munkaszünet itt leghatározotabban ellenkeznék a munkaadó gazda valódi jogával, kit csak nem szabad meggátolni abban, hogy egész évi fáradságának gyümölcsét lehetőleg kármentesen biztosítsa. Különbén is épen Schröder eszmemenetét elfogadva, állíthatjuk, hogy a munkaadó és munkás érdeke egymást szükségesen kiegészítik, mi abban is nyilvánul, hogy akár az egyik, akár a másik érdekének mesterséges túlhajtása közvetett visszahatásában azon félre is káros lesz, melynek érdekében az intézkedések látszólag történtek. Mert ha Schröder szerint a munkás természeti joga, azaz nélkülözhetetlen létföntartása a maga teljében csupán a munkaadó valódi jogának korlátozása által érhető el, úgy kétséget nem szenved, hogy a munkaadók erejének e mesterséges gyengítése előbb-utóbb a munkaadók termelő és vállalati képességében is vissza fog tükröződni, minek nyilvánulása első sorban a gazdasági üzem megszorítása lesz, követve a munkabérek nagymérvű hanyatlásától. Ez esetben pedig a hanyatlás oly reális okokon fog nyugodni, hogy a munkabéreknek Schröder által tervezett mesterséges föntartása eredményre vezetni nem fog. Értjük és elfogadjuk tehát Schröder minden reformját, a mely a munkást védi, nem azért, hogy előjogot szerezzen, de hogy jogát a léthez érvényesítse, de épen azért szembe kell szállnunk mindazon javaslatával, mely nem alapelveinek lényegéből, de azok mesterkéltn túlhajtásából ered. Kétségtelenül ez utóbbiakhoz tartozik a kényszer munkaszünet a nyári

mezei munkánál, s bár dicséretes a munkaadó, ki, ha teheti, munkásai alkalmazásánál az időszak viszontagságaira is figyelemmel van (aratásnál legjobb akarattal sem igen teheti), de ez mindenkor csupán a munkaadó ajándéka lehet, melyre kényszeríteni nemzetgazdasági szempontból sem lehet senkit. A hármás nyolczas, azaz a nyolcz órai munka, nyolcz órai pihenés, nyolcz órai alvás oly annyira alaptanát képezi minden társadalmi reformernek, hogy nem csodálhatjuk, hogy Schröder is ez eszmét nemcsak hogy elvileg elfogadja, hanem egyszersmind szigorú keresztülvitelét is sürgeti a munka minden ágában. Kivételt csupán a házi és majorsági cselédeknel ismer, kiknek munkaidejét tizen négy órában véli megállapítani. A nyolcz órai alvási időt azonban ezekre is kiterjeszti (a cselédtörvény-reform nálunk télen hét, nyáron öt óra alvást szab elő). Hogy a három nyolczas tanúak merev fölállítása sok érdekebe és sok kivihetőségi szempontba ütközik, azt mások már kellően bebizonyították, elég legyen megjegyezni, hogy bizonyára van sok munka, hol a beosztás helyes és méltányos, de viszont van sok oly munkatér, hol, mint például a mezei munkánál, a nyolczórái munka nem egyéb káros utópiánál.

A munkaadók visszaélésénél Schröder különösen megemlékezik, a fájdalom, nálunk az alföldön oly annyira elharapódzott bér- és terményuzsoráról is, s mint az újabb idők törvényhozása, ő sem elégszik meg a jogsérelem egyszerű ellátásával, hanem nagyon helyesen, a bűnös munkaadó megbüntetését is kimondja. Igazságtalanok volnánk szerző iránt, ha e helylyel-közzel, mint láttuk, túlzott engedményekkel szemben, melyeket a munkások részére követel, megfelelkeznenk azon védelemről, melyben a munkaadók jogait és általa ilyeneknek elismert érdekeit részesíti. Sokkal tágabb ismeretű és szélesebb látkörű tudós Schröder, semhogy a mai munkás-viszonyok visszásságát kizárólag a munkaadó igaztalanságának róná föl. Elismeri ő is, hogy a munkások sem menthetők föl a hibáktól, s épen ezért erős fegyelmi jogot ruház a munkaadóra. Érdekes, hogy ő a jövő társadalmának embere egy pontban maradibb álláspontot képvisel nálunk, ugyanis bizonyos aggályai ellenére, általában megadhatónak véli a munkaadónak a jogot hibát elkövető munkásait fizetés-levonással fenytíteni. Ugyanez álláspontot foglalja

el az érvényben levő 1876 : XIII. törvényezikk, melynek helytelenségéről, úgy hiszem, már meggyőződünk, s mely a várva várt új törvényben minden valószínűség szerint hiányozni fog.

Ha mindjárt nem is a munkabér-szerződések közvetlenségével, mindazonáltal tagadhatatlan fontossággal bírnak a társadalom minden rétegére a szerződési jognak többi alkotórészei is, s ezért nem mulaszthatjuk el figyelmünket Schröder fejtegetéseinek e részére is kiterjeszteni. A bérleti és haszonbérleti szerződések (Mieth und Pacht) közt főnforgó lényeges különbséget Schröder aaptanaira vezet vissza, kimutatván, hogy míg a tulajdonképeni bérletnél, mint lakás-bérlet, a tőke-megőrzés, addig a haszonbérletnél a tőkeképzés, azaz a vállalati szellem a gazdasági irány-elv. E lényeges különbségből foly egyszersmind a különböző elbírálás is, mely alá a bérleti és haszonbérleti szerződések a valódi jog szempontjából vonandók. Mert míg a tőke megőrzésére törekvő bérleti szerződéseknel fő kötelessége a törvénynek a tulajdonos jogát oly irányban biztosítani, hogy a bérösszegnek pontos befizetése által a tőke megőrzése a szükséges kiadások levonásával tényleg lehetővé váljék, addig a haszonbérleti szerződéseknel a tulajdonos tulajdonának bérbe adása által a szorosán értelemben vett gazdasági kiadásokat meghaladó haszonra törekszik, s azért az összesség érdekében kívánatos, hogy a tulajdonos joga mellett a bérlő joga is különös védelemben részesüljön, ne hogy az előbbinek túlságos nyeresémenyvágya az utóbbi gazdasági boldogulásának útját szegje. E bírálatból folyólag Schröder javasolja, hogy úgy a bérleti, mint haszonbérleti szerződéseknel (nem tekintve az uzorát), a bér-részletnek pontatlan fizetése esetén a mainál szélesebb körben biztosíttassék a zálogolási jog a tulajdonos részére, de viszont az összesség érdekében kimondandónak véli, hogy orvosilag egészségteleneknek fölismeret és nyilvánított lakások bérbeadása tilos. A haszonbérleti szerződéseknel azonban korlátoztatni javasolja a bérösszeg megállapítására vonatkozó egyezmény szabadságát, nehogy a bérösszeg túlhajtása által az uzorának leplezett neme állandósíttassék. Schröder uzorának nevez minden oly bérszerződést, melyben a fizetendő bérösszeg a szakértők által várhatóan megállapított hozadéknak felét túlhaladja. Tekintve pedig, hogy a haszonbérlő személyes

munkával és befektetéssel a bérlet-tárgy értékének emeléséhez járul, méltányosnak tartja, hogy a haszonbérlő a bérlet tartama alatt befektetéseinek gyümölcseit háboríthatatlanul élvezhesse, azaz hogy a tulajdonos a bérlet ideje alatt csakugyan megszűnjék tulajdona fölött rendelkezni, s hogy a kivételesen megengedett eladás esetén is az új vevő köteleztesék az érvényben lévő haszonbér-szerződéseket a lekötött időtartamig tiszteletben tartani. Mint látjuk, szerző az egyéni szabadságot a szerződések e válfajánál is általában elismeri, de egyúttal az összesség érdekében e szabadság lényeges korlátozását tartja szükségesnek. Tagadhatatlanul helyes a törekvése az összesség érdekében akkor, a midőn az egészségteleneknek nyilvánított lakások bérbeadását eltiltja, csak hogy ne feledjük, hogy ez általánosságban elfogadott elv végrehajtása számtalan nehézségbe ütközik, s noha távol áll tőlünk például a nagyvárosok lakás-misériáit védelembe venni, mégis a tapasztalat arról győz meg, hogy a visszasságok teljes kiküszöbölése oly mélyreható és az egyéni szabadság jogkörébe vágó intézkedéseket követelne, melyek a mai kor szabad népmozgalmával homlokegyenest összeütközésbe jutnának. A mi a haszonbérleti szerződéseknél a bérösszeg megállapítását illeti, úgy ez ma jó részt a kereslet és kínálat általános szabályainak behatása alatt áll, s mindenesetre meggondolandó, mielőtt e szabad rendszerrel szakítva, a Schrödertől javasolt megszorításokat elfogadnók. Hisz maga a törvényes kamatláb is számos megtámadásnak van kitéve, pedig itt a kölcsönvevő tényleg ki van szolgáltatva a kölcsönadónak, s a megszorult ember, főként ha egy kissé könnyelmű, szívesen ígér akár 25% kamatot, csak hogy megkapja a pillanatnyi szükségletei kielégítésére nélkülözhetetlen hitelt. Nem a nagy, nem a tőke képzésére törekvő kölcsönkérők érdeke vezérelte a törvényhozást az uzsora eltiltásánál, hanem azon kis emberek érdeke, kik a szükség kényszere alatt voltak kénytelenek kölcsönt kötni, s kiknél ennél fogva a fizetendő kamat nem a kínálat és kereslet kölcsönös, hanem csupán a még eddig sürgős kereslet egyoldalú kifolyása volt. Már most a haszonbér-szerződés eshetik-e hasonló elbírálás alá és vajon a haszonbért kereső állása azonosítható-e a megszorult kölcsönkérő helyzetével? Bizonyára nem. Hisz az, ki haszonbérletet keres, természetesen rendelkezik már tőkéről, s így nála nem

a létföntartás, hanem a vállalati törekvés szempontja a mérvadó. Senki sem lehet kényszerítve bérletet venni, s épen ezért senki sem jöhet abba a kényszerhelyzetbe sem, hogy egy oly bérszerződést kössön, mely reá nézve anyagi hátrány. A vállalati nyereség Schröder szerint is váltakozik a befektetett tőke nagysága szerint, miért ne váltakozhatnék szabadon a haszonbérleteknél is? S a természeti jog, melyre Schröder hivatkozik, mely ponton nyújt támaszt a tulajdonos anyagi boldogulásának korlátozására? csupán azon ponton, melyen ez anyagi boldogulás mások egyenes kárára és rovására történik. De erről, mint láttuk, a haszonbérleti szerződéseknél szó sem lehet, hol rendszerint két szabad vállalati törekvés áll egymással szemben, s hol az egyik félnek nyújtott mesterséges kedvezmény a másik fél valódi jogának egyenes megsértése. Igaz, hogy Schröder, mint műve czímlapjára írta, mindenek előtt minden egyes szükségletei kielégítésére törekszik, s ezért úgy okoskodik, hogy a tulajdonos elégedjék meg, ha tulajdonát haszonbérbe adva illő nyereségre tesz szert, s ne követelje azt, hogy egy és ugyanazon vállalatban ő legyen az aránytalanul nagyobb nyertes. De viszont kérdezhetjük, hogy hát akkor az osztó igazsághoz képest miért nem állapítja meg szerző a bérminimumot, azaz a vállalati nyereségnek azon legkisebb fokát, a melyet a tulajdonosnak élveznie kell s a mely egyúttal a haszonbérelő nyereségének legfőbb foka lenne? honnan vezeti le egy szóval Schröder a haszonbérelő különös kedvezményes helyzetének jogosultságát? A haszonbérelő kényszerhelyzetéből? Nem. A természeti (valódi) jogból? Nem. S épen ezért, mert szerző e javaslatában csupán egy eleve kitűzött, de a természetes jog fejlődése által teljesen soha el nem érhető célznak, mesterséges és erőltetett eszközökkel való biztosítási törekvését láthatjuk, mert szerző javaslata ellenkezésben áll az általa is kiindulásul elfogadott természeti (valódi) jog elvével, Schröder e javaslatát magunkévá nem tehetjük, s a haszonbérleti szerződéseknél a szabad egyezmény jogát mint nélkülözhetetlen követelményt, mindkét fél részére és érdekében, föntartandónak ismerjük. Különben is Schröder javaslata csak úgy lenne indokolt, ha következetesen minden szabad egyezményt azon szempontból korlátozna, hogy egyesek túlságos nyereségekben ne részesülhessenek, következetesség, mely az állam kezébe oly hatalmat

adna, mely csak árnyalataiban térne el a Lasalletól kezdeményezett államsocialismustól, következetesség, melytől, úgy látszik, Schröder is idegenkedett, mert egyéb javaslataiban az egyéni szabadság ily messze menő korlátozása nem fordul elő. Annál inkább helyeselhetjük azonban szerző azon javaslatait, melyek részint a tulajdonos jogos igényeit a pontatlan fizetővel szemben, részint a haszonbérlet a tulajdonos sérelmes rendelkezéseivel szemben védik. Különösen ez utóbbiakat illetőleg sok tekintetben hiányosak a mai jogállapotok, s ezért általános szabályként volna kimondandó, hogy a haszonbérlet tartama alatt a birtok csak oly esetben adható el, ha az új tulajdonos az érvényben levő szerződéseket föltétlenül elfogadja. Kivétel ez alól csak azon egy esetben képzelhető, ha ez már a haszonbér-szerződésben világosan ki van fejezve. Hazai jogfejlődésünkben 1881 : IX. törvényzikk 131. szakasz erre vonatkozólag akként intézkedik, hogy ha a haszonbérlet a vele szerződő féllel szemben szerzett személyes jogát föltétlenül hatályuvá, azaz minden későbbi tulajdonosra is kötelezővé kívánja tenni, úgy ezt a bérleti vagy haszonbérleti jog telekkönyvi bejegyzése által érheti el. Ez a biztosíték is különben csak a szabad kézből való elidegenítés esetében áll, mert végrehajtási elárvereztetés esetén köteles a bérlet vagy haszonbérlet a bérszerződés tárgyát képező jogot — a fölmondási idő lejártával — az árverési vevőnek átengedni. Schröder az elvet, hogy a vétel megtöri a bérleti szerződést, csupán a bérleteknél ismeri el, a haszonbérleteknél ellenben jogtalannak találja.

Az adásvételi szerződések bírálatánál szerző különbséget tesz azon szerződések közt, a melyeknél a főczél az egyéni szükség kielégítése és azok közt, a melyeknél a vállalati elv a lehető kedvező további eladásban, üzérkedésben, jut kifejezésre. Mert miglen az előbbieknél az adásvétel csupán az árúnak tényleges átadása és az árnak kifizetése által (kivéve ha a vevő az eladó hitelét élvezzi) válik befejezetté, addig az utóbbiaknál az adásvételi szerződés érvényesnek tekinthető, még mielőtt a csere áru és árban eladó és vevő közt létre jött volna. A mai jogfejlődés bírálatánál Schröder leginkább az osztrák jogot emeli ki, mint olyant, a melyben az általa fölállított megkülönböztetés határozott kifejezésre talál. A kölcsön-ügyleteknél mindenek előtt a kamat-

láb, azaz a kölcsönért fizetett ár az, mi a bírálat tárgyává tétetik. Ismerve Schröder általános irányelveit, nem fog meglepni, hogy ő a törvényes kamatláb híve s hogy a kölcsönnél több joggal, mint a haszonbérletnél az uzsora szigorú korlátozására törekszik. Érdekes, noha inkább elvont, mint sem gyakorlati szempontból, az a megkülönböztetés, melyet szerző a vállalati (azaz tőkeképzésre törekvő) és a szoros értelemben vett gazdasági (tőkemegőrzésre törekvő) kölcsön közt von. Mint fejtegetéseink elején már kimondottuk, a különbség vállalat és gazdaság közt a gyakorlati életben sohasem lehet oly éles, mint egy tudományos fejtegetésben, s épen ezért minden következtetés, a mely e merev megkülönböztetésen alapszik, főként tudományos szempontból fontos, fönmaradván a gyakorlati politikus kötelessége az általánosságban helyeseknek fölismert eszméket a gyakorlati élet követelményeivel összhangba hozni.

Valamint tehát a gyakorlati életben a vállalat és gazdaság szoros és szerves kapcsolatban állanak egymással, úgy a kölcsön is, melyet vállalat vagy gazdaság igénybe vesz, nem választható szorosan ketté.

Abban teljesen igaza van Schrödernek, hogy a váltókölcsön nagymérvű terjedése nem kis mértékben járult a kisbirtokos-parasztosztály eladósodásához, s hogy a társadalomnak s államnak egyik főkötelessége a hiteligények kielégítésének olyan szervezetéről gondoskodni, a mely lehetően megfelel a kisbirtokos-parasztosztály vezérlő gazdasági elvének, mely tudvalevőleg mindig inkább a meglévő fön tartására, mintsem vállalati nagyobb haszonra törekszik. Ennek föl ismerése azonban még távolról sem egyértelmű Schröder azon merész állításával, hogy a váltójog kiterjesztése a tőkefön tartásra törekvő paraszt-osztályra úgy jogilag, mint gazdaságilag tekintve, esztelenség. Hisz a váltóképtelenségnek ily nagymérvű kiterjesztése a hitelviszonyok oly nagymérvű rázkództatásával járna, hogy annak teljes következményeit ma még fölfogni sem tudjuk. Valószínű, hogy épen azon osztály szenvedne általa legtöbbet, melynek érdekében Schröder eljárni vél, s mely osztály egyszerre meg volna fosztva eddig élvezett hitelétől. Hisz a hazánkban utóbbi időben oly örvedetes szaporodó és erőben gyarapodó takaré- és hitelszövetkezetek épen a váltó-közvetítés és forgatás által tesznek

a kisbirtokos-osztálynak oly nagy szolgálatokat, mit két irányban érnek el: *a)* hogy lehetőleg csupán saját tagjaiknak adnak kölcsönt, miáltal minden kölcsönvevő jegyzett részvénye erejéig egyszermind kölcsönadó is, *b)* hogy első sorban a hiteligenyek kielégítésére és a takarékoság szellemének fokozására törekedvén, a hitel nyújtásánál a tényleges szükség mérvét tartják szem előtt, s ellentétben a kizárólag nyerevényre dolgozó pénzüzetekkel, a szövetkezeti tagok nyerevényét az önségély elvével azonosítják. Hogy a váltóhitel mily nagymérvű e szövetkezeteknél, arról meggyőződhetünk a hazai hitelszövetkezetek központi hitelintézetének 1884. évről szóló kimutatásából, hol a váltók értéke a két és fél milliót eléri.

Schröder előtt körülbelül a hitelszövetkezetek szervezete állhatott, a midőn a bírálataból folyó javaslatot dolgozta ki. Csakhogy bírálatahoz híven a szövetkezetek szervezetét az általa fölállított elvek szerint módosította, hogy szerencsésen-e, erre, úgy hiszem, tagadólag kell válaszolnunk.

Mindenek előtt szem előtt tévesztette a szövetkezeti szellem legfőbb értékét, tudniillik a szövetkezeti szabadságot. Mert a midőn egyrészt azon kérdésre, vajon mi módon szállítható le a szegényebb osztály részére a kamatláb, nagyon helyesen az önségély elvével válaszol, másrészt az önségély alaptökéjét egy minden adókötelest terhelő pótagóból akarja megteremteni, miáltal az adózó részvényes jogot nyer olesó jelzálogkölcsönre, a tőkefölösleg pedig gyümölcsösztető vállalatokban nyer elhelyezést. A befizetett részletek — pótagók — a befizető tulajdonát képezik és húsz évi befizetés után a kamatos kamatokkal egyetemben az alapból kivehetők. (Ez megfelel, nem tekintve a változó időtartamot, a mi szövetkezeti szabályainknak.) A kamatlábnak egy és ugyanannak kell lennie úgy a betétek után fizetettnél, mint a kölcsönök után fölveteknél. (Szövetkezeteinknél rendszerint a betéti kamat két százalékkal alacsonyabb a kölcsön kamatlábjánál.) Az üzleti kiadások kizárólag a gyümölcsösztető vállalatoknál elhelyezett tőkemaradék hozadékából és az ez intézetekkel kapcsolatos biztosítási üzlet-ág nyerevényéből fedezendő; az egész szövetkezeti szervezet, úgy az alapszabályok kidolgozása, alaptőke és tartalék-tőke megállapítása, a tiszta nyerevény mikénti fölosztása törvényhozási úton egységesen szabályo-

zandók. A szövetkezeti pénztárhoz azok is tartoznak járulni, kik az adómentes létminimum kedvezményét élvezik, ezek járuléka az önbecslés útján egy képzelt adóalap szerint állapítandó meg. Mint az előadottakból látható, Schröder, bár érdeme szerint méltányolja a szövetkezetek jótékony hatását, mindazonáltal az egyéni szabadságon nyugvó szövetkezeteket fölláldozza az állam kényszerszabályain álló adópénztáraknak és ezzel akarata ellenére ellenkezésbe jön az önsegély általa is elfogadott elvével. Schröder ez esetben úgy jár el, mint a türelmetlen gyermek, ki nem bírja bevárni a bimbó fakadását, hanem azt mesterségesen siettetve, magát a virágot hervasztja el. A szövetkezeti szellem ébredése a jelen század második felébe esik, s azóta valóban alig van tér, hol ez intézmény máris nagy vívmányokat ne ért volna el. De a szövetkezeti szellem csakis addig fog rendeltetésének megfelelni, a míg a légkör, melyben felnőtt és erősödött — a szabadságé — minden kényszer-rendszabály miasmáitól megóvatik. Távol áll tőlünk tagadni a köztartozások jogosultságát és szükségét ott, hol a közérdek áldozatul kívánja az esetleg idegenkedő magánérdeket, de viszont ott, hol, mint az önsegélynél, az egyéni szabad kezdeményezés teremti meg a szükséges érdekkapcsolat és szövetséget, e szövetségnek erőltetett kiterjesztése nem csak azokra lesz sérelmes, kik az érdekkörön kívül állva, a szövetség szükségét nem érzik, hanem azokra is, kik a hasonló érdekek csoportosítása és szövetsége által első sorban önönérdekekre törekednek. A váltó, azaz rövid lejáratú kölesönöket szerző a törlesztések, jelzálog-kölesönök által akarja pótolni. Visszatérve a gyakorlati élet terére, ez újítást czélszerűtlennek kell jelezniünk, nemcsak azért, mivel maga a betáblázás az adásra terhes és költséges, hanem főként azért, mivel a szegényebb osztály hiteligényei többnyire olyanok, hogy rövid lejáratú kölesönökkel inkább kielégíthetők, mintsem a kisbirtokra nehezedő betáblázott adósság által. A paraszt-osztály bevételei és kiadásai közt, ha pillanatnyilag mutatkozik is hiány vagy fölösleg, de egész évi átlagban rendesen fődözik egymást. (Természetszerűen Schröder szerint csakis azokról beszélhetünk, kik észszerű tőkeföntartó gazdálkodást folytatnak, a könnyelműen adósságot csináló paraszt-osztályt megmenteni különben is se az ő, se bárki recipéje szerint úgy sem lehet.) Ennélfogva a szövetkezetek egészen az ő érdekeit

szolgálják, a midőn egyrészt módot nyújtanak neki megtakarított filléreit akár mint szövetkezeti betétet, akár mint törzsrészevnyt elhelyezni, midőn másrészt a gazdaságában mutatkozó múló hiányt rövid lejáratú és szigorú bírálaton alapuló váltókölcsön nyújtásával pótolják. Hogy a rövid lejáratú váltókölcsönök mennyivel inkább megfelelnek a paraszt-osztály gazdasági igényeinek, mint a betáblázott kölcsönök, arról meggyőződhetik mindenki, ha egy szövetkezeti pénztár évi forgalmi kimutatását áttanulmányozza, s hol a váltókölcsönök mellett a betáblázott kötvénytartozások jóval csekélyebb mérvben fordulnak elő. Hogy különben a váltókölcsönök is a szükséghez mérten meghosszabbíthatók, de egyúttal a kötelező törlesztési százalékkal, például fél év tíz százalékkal, minden megújításkor törlesztendőkké legyenek, erről szövetkezeteink alapszabályai kellően gondoskodnak.

Mindent összevéve tehát, szerző javaslatait a szegényebb osztályok kölcsönügyleteit illetőleg szerencséseseknek nem jelezhetjük, nem azért, mivel a váltóképtelenség kimondását a kisbirtokos-osztályok érdekeibe ütközönek véljük, s nem azért, mivel a Schrödertől javasolt kényszer-szövetkezetek a szabad önsegély humánus elvével ellenkeznek, s megvalósulva, nem hogy közelebb hoznák egymáshoz a társadalom különböző rétegeit, a kölcsönös rokonszenv és bizalom alapján, hanem ellenkezőleg, az állami akarat vas kényszere alatt egy a polgárok egyetemére nehezedő újabb teher által csak fokoznák az elégedetlenség számát. A szigorú doktrinarismus fegyverével száll szembe Schröder a szerződési jog azon válfajai-val, melyek, mint az életbiztosítási és nyereség-szerződések, egyesek nyereségét a véletlen szerencsétől és különös kedvező körülményektől teszik függővé. Az életbiztosítást csakis a megélhetés esetére véli elfogadhatónak, ekkor is szigorú állami fölügyelet alatt, az aggsági és rokkantsági pénztárak módjára kezelve. Ellenben a halálesetre szóló biztosítást, mint az egyesek félrevezetésére alkalmas és csupán látszólagos haszonnal járó szerződést, az igaz jogba ütközönek találja, s ebből folyólag azon sajátzerű javaslatot teszi, hogy az ilyen szerződés csupán a biztosító félre nézve legyen mindenképp kötelező, a biztosított félre azonban kötelezővé semmiképp ne lehessen, s hogy ez a szerződéstől bármikor mindennemű anyagi kár nélkül visszaléphessen. A modern fölfogást és

uralkodó áramlatot követve, szerző különös élel fordul a tőzsde és tőzsdei játék ellen; a határidő-üzletet, mint tényleges alapot nélkülözöt, az észszerű gazdálkodásra és józan vállalkozásra egyaránt veszedelmesnek tartja s föltétlen eltörlését követeli. Köztudomású, hogy a határidő-üzlet ellen mondhatni világszerte nagy ellenszenv uralkodik bizonyos körökben, s hogy e körök befolyásának engedve, a német birodalmi törvény ez üzlet-nem eltörlését kimondta, mi azonban még nem jelenthet annyit, hogy a túlzásig vitt merevség e ponton helyes, sőt valószínű, hogy az általános gabona-ár csökkenése, mely a világ összes gazdáit évek óta sújtja, ez osztály ítéletét elfogulttá és a tőzsdével szemben igazságatlanná tette, s hogy a jövő bevérandó tapasztalatai nem fognak azoknak igazat adni, kik a tőzsde túlzásig vitt megszorításától várják a gazdasági viszonyok föllendülését.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

V. FEJEZET.

Maggie második látogatása.

A két fiú közt utóbb kitört viszály még nem egyenlítődtött ki, s jó ideig nem is beszéltek mást, csak a mi épen szükséges volt. Egyéniségök természetes ellenszenve a neheztelést, egy meggondolatlanul ejtett mondatot, gyűlölséggé változtatták s úgy látszott, hogy ez az átváltozás Fülöpnél már megkezdődött; mert ámbár semmi rosszakarat nem volt benne, érzékenysége mintegy különösen kötelezte a visszatörlésnek erős érzésére. Az ökörnek — egy híres classikus író tekintélyére támaszkodva merjük ez állítást kockáztatni — nincs természetében, hogy a fogát támadó eszközül használja; Tom meg kitünő ökörfejű gyerkőc volt, a ki a kérdéses tárgyaknak igazán szellemes ökörmódra iramodott neki, azonban a Fülöp leggyöngébb pontján megbotlott s oly sok éles fájdalmat okozott neki, mint ha csak a legfinomabb szabatossággal s a legmérgesebb daczczal tanulta volna az arra való útát-módot. Tom nem látta be, miért ne hagynának föl e viszálykodással, mint annyi sok más, és miért ne viselnék magokat úgy, mint ha semmi sem történt volna; mert jóllehet azelőtt sohasem mondta Fülöpnek, hogy az ő apja gazember, ez a gondolat megszokottá lön nála s elemévé annak a viszonynak, mely közte s a kétes iskolatárs közt kifejlődött, a kit igazán soha-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244. és 245. számaiban.

sem tudott sem szeretni, sem megvetni, míg ez az önfelelt mondás határt nem vont közte és Fülöp között. Aztán neki erre, hogy úgy mondjuk, joga volt, mikor Fülöp gúnyolta őt s holmi csúfnevekkel czimezgeté. Észrevevén azonban, hogy első lépése a békés kiegyenlítés felé nem járt sikerrel, a legkevésbé volt kedvező hangulattal Fülöp iránt s elhatározta, hogy sohasem fogja őt hívni segítségül se a rajzolóhoz, se egyéb gyakorlatokhoz. Csak annyiban voltak egymás iránt udvariasak, a mennyiben szükségesnek mutatkozott, hogy Stelling észre ne vegye feszültségöket, a ki nagy szigorúsággal «vetett volna véget» ez esztelenségnek.

Eljövén Maggie, nem tehetett róla, de meg nem állhatta, hogy növekvő érdeklődéssel ne tekintse az új iskolatársat, jöllehet az annak a gaz Wakem ügyvédnek volt a fia, a ki atyját annyira fölharagította. Maggie épen a tanulás órája közben érkezett meg s leült, míg Fülöp fölmondta leczkéjét Stellingnek. Tom azelőtt néhány héttel azt izente neki, hogy a Fülöp történet-elbeszéléseinek se hossza, se vége, s nem olyan együgyűek ám e történetek, mint az övéi; s most a saját tapasztalatából győződött meg, hogy Fülöpnek nagyon okos fiúnak kell lennie, egyszersmind azt a reményt táplálta, hogy Fülöp is sokkal okosabbnak tartja őt, mihelyt együtt beszélgethetnek. Ezenkívül Maggienek különös hajlama volt a természettől hibás tárgyak iránt. Szerette a ferde nyakú báránycákát, mivel úgy tetszett neki, hogy a teljesen erős és kifejlett báránycák nem sokat törődnek azzal, hogy neki tessenek; különösen szeretett pedig némely tárgyakat becézgetni, a melyekről fölteheté azt, hogy gyönyörrel telnek el, mivel ő azokat becézgeti. Tomot nagyon szerette, de gyakran óhajta: bárcsak többet törődnek az ő szeretetével.

— Úgy látszik, Wakem Fülöp igen művelt fiú, Tom — szóla, a mint a tanuló-szobából együtt sétáltak ki a kertbe, hogy az ebéd előtti időt eltöltsék. — Ő, tudod, nem tehet arról, hogy olyan apja van, s én már olvastam rossz emberekről, a kiknek jó fiaik s jó szülőkről, a kiknek rossz gyermekeik vannak. S ha Fülöp jó fiú, azt hiszem, inkább szomorkodhatunk azon, hogy atyja nem jó ember. Szereted te őt, vagy nem?

— Oh, ő egy különöz ficzkó — felelt Tom röviden — s oly durczás irántam, a milyen csak lehet azért, hogy egyszer

azt találtam neki mondani, hogy az ő atyja gazember. Pedig nekem jogom volt neki azt mondani, mert igaz — s ő elkezdett engem holmi csúfnevekkel illetni. De maradj csak itt egy kicsit, Maggie, itt maradsz? Egy kis dolgom van fönn.

— Nem mehetek én is veled? — kérde Maggie, a ki a viszontlátásnak ez első napján mindig Tom mellett szeretett volna maradni.

— Nem, mert valami olyan dolgom van, a mit még most nem, de alkalmilag majd elmondok neked — válaszolt Tom s elsietett.

A délutánt a tanuló-szobában könyveik mellett tölték el a gyermekek, készülve a más napi leczkére, hogy Maggie megérkezésének tiszteletére akkor este szünidejük legyen. Tom a latin grammatikával kínlódott, érthetetlenül mozgatva ajkát, mint egy buzgó, de türelmetlen katolikus, a ki a pater nostert mormolja: Fülöp maga a szoba másik szögletében két kötettel foglalkozott, megelegült szorgalom látszatával, a mi fölizgatta Maggie kíváncsiságát; ő nem ügyelt semmire sem, mintha leczkáját tanulna volna. Maggie a két gyermek közé eső szögletbe egy alacsony székre ült s hol az egyiket, s hol a másikat szemlélte. Fülöp föltekintvén könyvéből, a tűz felé, fölfogta a rászegzett sötét szempár kérdő tekintetét. Azt gondolta ekkor, hogy Tulliver nővére igen művelt kis leánykának látszik s épenséggel nem hasonlít bátyjához, s azt óhajtá, bár neki is lenne ilyen nővére. Mi volt annak oka, csodálkozék, hogy a Maggie sötét szemei a hercegnő meséjét juttatták eszébe, a ki az állatokat is elbűvölte... Én azt vélem, hogy azok a kielégítetlen okossággal teljes szemek, s az a kielégítetlen, esdeklő szeretet.

— Maggie — mondá Tom, becsukva könyvét s oly erélylyel s határozottsággal téve le azt, mint egy tökéletes mester, a ki abba hagyja munkáját — én már megtanultam leczkémet. Gyere föl velem!

— No, mit akarsz? — kérde Maggie, mikor kiértek, némi gyanú szállva meg őt, a mint visszaemlékezett a Tomnál tett előbbi látogatására — csak nem akarsz előttem valami csellel élni?

— Nem, dehogy, Maggie — válaszolt Tom hízlegőleg — valami olyat mutatok, a mi neked mindig úgy tetszik.

Tom karját a Maggie nyaka köré fonta, az meg öt derékon ölelte s így mentek föl.

— Hanem azt megmondom, Maggie, hogy nem szabad ám senkinek sem szólnod — mondá Tom — mert különben ötven sort kapok büntetésül.

— Valami élő az? — kérde Maggie, a kinek képzelme e pillanatban azzal a gondolattal foglalkozott, hogy hátha Tom egy menyétet tartogat alattomban.

— Azt nem mondom meg — szolt. — Menj csak a sarokba s takard el arcodat, míg azt kiveszem — tevé hozzá, bezárva magok után a hálószoza ajtaját. — Majd szólok, mikor fordulhatsz meg. De kiáltani nem szabad ám.

— De ha megijesztesz, kiáltok ám — szolt Maggie, komolyabban kezdvén nézni a dolgot.

— Nem szabad ám megijedned, te kis bamba — mondá Tom. — No, menj s takard el arcodat, de alattomban ne nézz ám.

— Természetes, hogy nem is nézek — felelt Maggie megvetőleg; erre arcját egy vánkosba dugta, mint valami szigorúan becsületérvő ember.

Tom azonban még óvatosan körülnézett, a mint a ruhaszekrényhez lépett; aztán a szűk helyre húzódott s már majdnem kizárta az ajtót. Maggie a vánkosba temette arcját, a nélkül, hogy a kitűzött elvre vigyázott volna, mert ebben az álomszerű magatartásban majd elfeledte azt is, hogy hol van, s gondolatai folyvást azzal a szegény, természettől hibás, gyermekkel foglalkoztak, a ki oly világos eszű volt — mikor egyszer csak Tom odaszolt hozzá:

— No, most, Maggie.

Csak a hosszas emlegetés meg a hatásra előre számító előkészület volt képes Tomot oly helyzetbe hozni, hogy oly meglepő alakot mutasson Maggienek, mint a milyet látott, a mint fölnezt. Nem elégedvén meg tudniillik az arc nyugalmas kifejezésével, a mely nem mutatott volna többet, mint a lenyű szemöldök legfinomabb intését s ezzel együtt egy barátságos, szürke-kék szempárt, meg rózsaszínű gömbölyű arcot, melyek bizony tiltakoztak volna az ellen, hogy ijesztőknek látszassanak, hadd mogorvaskodják Tom úgy, mintha csak a tükör előtt állana. (Fülöp egyszer olyan emberről beszélt neki, a kinek homloka, mint a patkó, olyan ránczokba szedődött, s

Tom is összeszedte összes mogorváskodó erejét, hogy egy lopatkót mutasson homloka) — az ijesztő parafakorom megcsalhatatlan segítségéhez folyamodott, feketére festve azzal szemöldökét, mely orra fölött kifejezőleg találkozott össze, s mind ehhez jól illett a nem kevésbé gondosan alkalmazott feketeség az áll körül. A posztósapka köré kerített szakadozott vörös zsebkendő egy turbán látszatát mutató, mellén keresztül mint egy vállszalag, a vörös kardkötő — annyi sok vörös együttvéve, hozzá még a szemöldökről visszatükröződő ijesztő feketeség és az a határozottság, melylyel Tom a kardot megmarkolta s tartotta azt minden erejével álltőhelyében — épen elég lett volna arra, hogy vad és vérszomjazó magatartásához rokon gondolatra csábítson.

Maggie az első pillanatban zavartan tekintte föl, a minék Tom nagyon örült; de csakhamar nevetésre fakadt, összecsapva kezeit s szólt:

— Oh, Tom, olyan vagy, mint a kékszakálú a komédiában.

Úgy látszik, hogy Maggie nem vette észre a kardot, mely hüvelyében volt. Könnyed kedélye valami közvetlenebb érzést várt az ijesztgetésre, s Tom készüléket tett meszteri mutatványaira. Szándéka volt, hogy kétszeresen is mogorva arcot mutasson, ha valósággal nem szedte is ránczba homlokát s (gondosan) kihúzta kardját a hüvelyéből s hegyét Maggie felé fordítá.

— Oh, Tom, hadd el — kiáltott Maggie az elfojtott félelem hangján, az átelleni szögletbe ugorva — nagyot kiáltok, majd meglásd! Tedd le! Bárcsak föl ne jöttem volna veled!

Tom ajkának szélei nyájas mosolyra hajlottak, a mi mindjárt megakadályozá, hogy egy komoly hadfi szigorúságát mutassa. Leereszté lassan a hüvelyt, hogy zajt ne csapjon, s aztán így szóla szigorúan:

— En vagyok a Wellington herceg! előre! — Ezzel előre nyomult vékony lábszárán meghajolva, de még mindig Maggie felé tartva a kard hegyét, a ki reszketve és sirásra fakadva az ágyra ugrott, mint a köztük levő egyedüli menekőkre, hogy Tomot kikerülje.

Tom boldog volt, hogy katonai mutatványának szemlélője akadt, ha csak Maggie volt is ez a szemlélő, tovább folytatá tehát összes erejével, hogy olyan vágást és szúrást

mutasson, a milyen szükségkép várható egy Wellington herczegtől.

— Tom, ezt tovább nem tűröm, nagyot kiáltok — mondá Maggie a kard legelső mozdulatára. — Bajt okozol magadnak s levágod a fejedet!

— Egy-kettő — szólt Tom határozottan, ámbár a «kettő»-re már reszketni kezdett egy kicsit a kézcuklója. — Három — folytatá lassabban, mire a kard kinn volt a hüvelyből, s Maggie éles sikoltást hallatott. Tom a kardot elejté, hegye a lábának esett s abban a pillanatban azután ő is le-rogyott. Maggie leugrott az ágyról még mindig sikoltozva, s íme léptek zaja hallatszott a szoba felé. Stelling volt az első a bejövők közt, a ki emeleti szobájából sietett oda. Mint a két gyermeket a padlón találta. Tom elájult. Maggie kabátjánál fogva rángatta, vadúl sikoltozva. Azt hitte, meghalt. Szegény gyermek! Csak rángatta őt, csak rángatta, mintha ezzel akarta volna életre hozni. A másik perczben már örömben zokogott, hogy fölnyitotta szemeit Tom. Arra még nem ért rá, hogy a Tom lábán ejtett seb miatt búsuljon; úgy látszott, minden boldogsága megvolt azzal, hogy Tom még élt.

VI. FEJEZET.

Egy szerelmi jelenet.

Szegény Tom hősiesen tűrte kemény fájdalmát s el volt határozva, hogy semmit sem «árul el» Poulternek, a mi csak mellőzhető: az öt shilling titok maradt még Maggie előtt is. De iszonyú aggodalom súlya nehezült lelkére s annál iszonyúbb, mert még kérdést sem mert tenni, a melyre esetleg végzetes «igen» következhetik; nem merte megkérdezni az orvost vagy Stellinget: «vajon sánta maradok-e én, sir»? Uralkodott magán annyira, hogy nem sirt a fájdalomtól, de mikor bekötötték lábát s magára maradt az ágya szélén üldögélő Maggievel, a gyermekek egyazon vankosra tevén fejüket, együtt zokogtak. Tom már elgondolta, hogy fog ő mankón járni, mint a kerékgyártó fia, s Maggie, a ki nem is sejtette, mi nehezül a bátyja szívére, egymás társaságában sirtak. Az nem jutott eszébe se az orvosnak, se Stellingnek,

hogy megelőzzék a Tom aggodalmát s remény gerjesztő szóval bátorítsák őt. De Fülöp kivárta az orvost s megleste Stellinget, hogy megkérdezze azt, a mit maga Tom nem mert megkérdezni.

— Engedelmet kérek, sir — de Askern azt állítja, hogy Tom sántának marad?

— Dehogy, nem — szólt Stelling — nem örökösen, csak egy kis ideig.

— Gondolja, hogy ezt mondta Tullivernek?

— Nem; előtte még szó sem volt erről.

— De én megmondhatom neki, sir?

— Meg, nyugtassa meg őt; de ha most beszél erről, mondhatom, nyugtalanná teszi. Menjen hálószobájába, de egészen csöndesen.

Fülöpnek első gondolata az volt, mikor ezt az esetet hallotta: «Hátha sántának marad Tulliver? Ugyan rossz lenne reá nézve, ha így maradna» — s a Tomtól szenvedett sérelmét elfeledve, helyét a szájalom foglalta el. Fülöp érzé, hogy tovább nem élhetnek a visszatörlesztés állapotában, hanem a szenvedés meg a szomorú veszteség szokásos közös átérzéséből kell kárpoztatást meríteniök. Képzelmét nem a külső szerencsétlenség s annak a Tom életére teendő hatása foglalkoztatá, hanem a Tom lelki állapotának valószínű hangulata, melyet képzelme láthatólag elébe varázsolt. Még csak tizennégy évet élt, de ennek legnagyobb részét a gyógyíthatatlanul keserű sors csapásainak érzetében élte át.

— Hallottam, hogy Askern azt mondá, hogy te, Tulliver, nemsokára fölépülsz — szólt kissé félénken, a mint csendesén a Tom ágyához lépett. — Épen most kérdeztem Stelling urat, s ő azt mondja, hogy épen olyan egyenest fogsz járni megint, mint eddig.

Tom föltekintett, miközben a váratlan örömtől lélezete is megállt egy pillanatra; azután nagyot sóhajtott és szürke-kék szemét egyenest a Fülöp arca felé fordítá, mit vagy tizennégy nap, vagy több idő óta nem tett. A mi Maggiet illeti, a lehetőségnek ez a nyilatkozata, a mire azelőtt nem is gondolt, újabb fájdalmat okozott neki; annak csupán az elgondolása is, hogy Tom mindig sánta lesz, hatalmat vett azon biztatáson, hogy ily szerencsétlenség mégsem éri, oda húzódtott tehát hozzá s megint sírni kezdett.

— Ne sírj, te kis bamba Maggie! — mondá Tom gyöngéden, hősiesnek érezve magát. — Én nem sokára megint jól leszek.

— Isten áldjon meg, Tulliver — szólt Fülöp, odanyújtva kicsiny, finom kezét, a melyet Tom azonnal megfogott a maga erősebb újjaival.

— Arra kérek — szólt Tom — kérd meg te, Fülöp, Stellinget, hogy engedjen téged idejönni, s hébe-hóba itt ülni mellettem, míg helyre állok — aztán, tudod, beszélnél nekem valamit Bruce Róbertről.

Innentől fogva Fülöp az iskolai órákon kívül minden idejét Tommal és Maggievel tölté. Tom épen úgy szerette hallani, mint mindig, ezeket a harci történeteket, de ahhoz a tényhez erősen ragaszkodott, hogy ezek a híres harcosok, a kik annyi csodálatos dolgot vittek véghez és mégis sértetlenül hagyták oda a csatamezőt, bizonyosan kitünő vérteteket viseltek tetőtől-talpig, a mi, — véleménye szerint — megkönnyítette a küzdelemet. Ő sem sértette volna meg lábát, ha vascipő lett volna rajta. Nagy érdeklődéssel hallgatott egy új történetet, melyet Fülöp oly emberről mondott el, a kinek pokolvar volt a lábán s oly iszonyúan jajveszékelt fájdalmában, hogy barátai tovább nem tűrhették, egy elhagyatott szigeten helyezték el, a hol élelmül semmit sem kapott, legfőlebb, ha csodaerejű mérges nyilakkal valamely állatot sikerült elejtenie.

— Én nem kiabáltam — szóla Tom — pedig mondhatom, az én lábam is fájtt úgy, mint azé az emberé. Gyávaság úgy sikoltozni.

Maggie azonban úgy vélekedett, hogy ha valaki nagyon megsérti magát, egészen rendes dolog, hogy sirjon, s az emberek valódi csapása, hogy tűrni nem tudnak. Azt szerette volna tudni, vajon volt-e nővére Philoktetesnek, s ha igen, miért nem ment az vele az elhagyatott szigetre, gondját viselni.

Egy alkalommal, nemsokára azután, hogy ezt a történetet Fülöp elbeszélte, ő és Maggie magokra voltak a tanulószobában, míg a Tom lábát újra bekötözték. Fülöp könyveibe mélyedt, Maggie pedig, miután egy darabig tétlenül járt-kelt a szobában, nem akarván tenni semmit, mivel nemsokára vissza óhajtott menni Tomhoz, az asztalhoz lépdelt,

arra ráhajolt, közel Fülöphöz, hogy lássa, mit dolgozik, mert ők már egészen régi barátokká lőnek s teljes bizalommal viseltettek egymás iránt.

— Mit olvas ön abból a görög könyvből? — kérde Maggie. — Látom, hogy valami költeményt, mert a sorok nagyon rövidek.

— Épen Philoktetesről, a sánta emberről, a kinek történetét tegnap beszéltem el — válaszolt Fülöp, fejét kezén nyugtatva s a leányra tekintve, mintha a viláért sem esett volna zokon neki, hogy félbeszakították. Maggie szórakozottságában még mindig előre hajolt, karjára támaszkodva s lábain mintegy hintázva magát, mi alatt sötét szemeit mind élesebben és nehezebben jártatta, mintha egészen elfeledte volna Fülöpöt és könyvét.

— Maggie — szólt Fülöp, egy-két percz múlva, még mindig könyökére támaszkodva s Maggiere nézve — ha olyan testvére volna önnek, mint én, tudna-e engem is úgy szeretni, mint Tomot?

Maggie kissé megrázkódott, mintha álmodozásából keltették volna föl, s ezt mondá: «mit?» Fülöp ismételte a kérdést.

— Oh, még jobban — felelt azonnal. — De nem, nem jobban, mert azt hiszem, hogy önt jobban nem szerethetném Tomnál. De én nagyon, nagyon sajnálom önt.

Fülöp elpirult; úgy vélte, hogy a feleletben az is benne foglaltatik, hogy őt minden természeti hibái mellett is tudná úgy szeretni, s még mikor Maggie oly őszintén czélt is, mintegy legörnyedt a leány szánalmától. Maggie ifjú évei mellett is érezte, hogy tévedt. Innen kezdve szinte ösztönszerűleg úgy viselte magát a leányka, mintha mitsem tudna a Fülöp természeti hibáiról: az ő szíves érzékenysége s első benyomása a családi gyűlölség mellett is elég volt arra, hogy megtanulja ezt a magaviseletet, a mely mintha csak valami finom műveltség következménye lett volna.

— De ön oly okos, Fülöp s tud zenélni és énekelni — tevé hozzá azonnal. — Szeretném, ha ön az én bátyám volna. Én nagyon szeretem önt. S ön otthon maradna velem, mikor Tom elmegy hazulról, aztán megtanítana mindenre, úgy-e? Görögre is, meg egyébre is?

— Hiszen ön, Maggie, nemsokára itt hágy, iskolába

megy — szólt Fülöp — aztán egészen elfeled engem s rám sem gondol többé. S mikor már megnő s találkozom önnel, nem is fog reám emlékezni semmit.

— Nem, én nem fogom önt elfeledni, bizonyosan nem — felelt Maggie, nagyon komolyan csóválva fejét. — Én sohasem fogok semmit elfeledni s mindenkiről ezt hiszem, a kitől csak elválok. Eszembe jut még a szegény Jap is, melynek a torkán daganat van, s Lukács azt mondja, hogy belehal. De Tomnak ne mondja ám, mert ez őt nagyon nyugtalanítaná. Ön nem látta Japot sohasem? Az nagyon furcsa kis kutya ám, senki sem törődik vele, csak Tom meg én.

— Hát én velem törődik-e úgy, mint Jappal? — kérde Fülöp mélázó mosolylyal.

— Oh bizonyosan, meghiszem azt — szólt Maggie nevetve.

— En nagyon szeretem önt, Maggie, és sohasem felejttem önt el — válaszolt Fülöp — s mikor én nagyon boldogtalannak érzem magamat, mindig önre gondolok, s óhajtom, bár nekem is lenne oly sötét szemű testvérem, mint a milyen ön.

— Hát miért tetszik önnek az én szemem? — kérde Maggie örömmel. Ő még sohasem hallott senkit, hogy az ő szeméről beszélt volna, csak atyját, s hogy a szemnek van valami jelentősége.

— Azt nem tudom — szólt Fülöp. — De az ön szeme senkiéhez sem hasonlít. Úgy tetszik, mintha beszélni akarna s pedig oly nyájasan beszélni. Én nem szeretem, ha más valaki sokat néz rám, de az ön nézését nagyon szeretem.

— Hiszen ön is jobban szeret engem, mint Tom, úgy-e? — mondá Maggie, kissé elszomorodva. Aztán csodálkozva, mikép győzheté ő meg Fülöpöt, hogy szintén úgy szereti, jöllehet hibás testalkatú, így szólt:

— Szeretné, ha megcsókolnám önt, mint Tomot szoktam? Megcsókolom, ha akarja.

— Bizony, nagyon szeretném, engem úgy sem csókol meg senki.

Maggie nyakába téve karjait, egészen komolyan megcsókolta.

— Most már — szólt Maggie — mindig emlékezetemben lesz ön, s megint megcsókolom, ha viszontlátom, ha akár-

mikor lesz is az. Hanem most már elmegyek, mert azt hiszem, Askern úr már végzett Tommal.

Mikor Tulliver másodszor is eljött, Maggie így szólt hozzá: — Oh, atyám, Wakem Fülöp oly jó Tomhoz — olyan okos fiú s én szeretem őt. Te is szeresd őt, Tom, szereted? Mondd, hogy szereted — tevé hozzá kérő hangon.

Tom egy kissé elpirult, a mint atyjára nézett s mondá: — Az én barátkozásomnak majd vége lesz, ha elhagyom ez iskolát, de a mióta a lábam fájt, azóta egészen összeszoktunk, ő tanított engem zenére és rajzolásra s most el tudom szívelni.

— No, jól van — szólt Tulliver — ha ő jó tehozzád, neked is igyekezned kell, hogy jó légy ő hozzá. Ő szegény nyomorék, egészen néhai anyjára ütött. De vigyázz, hogy durván ne bánjon veled, mert apja véréből is van ám benne. Ej, ej, az a deres csikó talán épen olyan rúgos, mint a fekete csődör.

A két gyermek összhangtalan jellemének az volt következménye, a mire a Tulliver intése egyedül célzott, hogy Fülöp újabb szívessége mellett is, jöllehet Tom betegségében tekintettel volt erre, ők sohasem lettek bizalmas barátokká. A mint Maggie elment, s Tom hova-tovább járni kezdett, mint azelőtt, a barátságos melegség, melyet a száanalom és hála gerjesztett, fokozatosan kialudt s a régi viszony emlékét hagyta hátra mindkettejőknél. Fülöp gyakran szeszélyes és kevély volt, s így a Tom különösebb és szívesebb benyomásai lassanként gyanakodásra és gyűlölségre változtak, hogy Fülöp egy különöz ficzkó, púpos hátú, s hogy egy gazember fia. Ha a gyermekek s meglett korú emberek a mulékony érzések kohójában olvadtak együvé, vegyülniök is kell igazán, mint az érzeknek; különben az elemek azonnal szétválnak egymástól, mihelyt a hő kihül.

VII. FEJEZET.

Az arany kapuk bezáródnak.

Így folytatta Tom tanulását ötödik féléveig is King's Lortonban, mikor már a tizenhatodik esztendejébe lépett. Azalatt

Maggie nagyot nőtt — a mit a nagynénik nem győztek eléggé becsmérelni — Firniss kisasszony intézetében Luczi unokatestvérével együtt a Floss melletti régi városban, Laceyhamben, Korábbi leveleinek, melyeket Tomhoz intézett, mindenikében biztosította Fülöpöt szeretetéről és sokszor kérdezősködött felőle, a mire Tom azzal felelt, hogy fogfájását körülményesen leírta levelében, úgyszintén azt a gyephantokból készülő házat is, a melyet a kertben kezdett építeni s más ilyféléket. Maggiének rosszul esett, mikor bátyjától a szünetidőben azt kelle hallania, hogy Fülöp megint oly különöz, mint azelőtt volt s még gyakrabban ellenkezik vele: ebből mindjárt észre-vevé Maggie, hogy ők tovább nem voltak jó barátok. S mikor arra czélt Tom előtt, hogy Tomnak mindig szeretnie kellene Fülöpöt, mert lám milyen jó volt hozzá, mikor lába fájt, Tom azzal vágta ki magát: «Hiszen az nem az én hibám, én nem ártok neki semmit». Alig látta Fülöpöt iskolai idejük hátra-levő tartama alatt; a nyári nagy szünetidő alatt távol volt a tengerparton s karácsonykor is csak St.-Ogg'sban az útczán találkozhatott vele oly hosszú távollét után. Mikor egymással találkoztak: Maggiének eszébe jutott régi ígérete, hogy meg-csókolja őt, de már mint olyan ifjú hajadon, a ki nevelő-intézetben volt, tudta, hogy az ilyen köszöntésről szó sem lehet, s Fülöp sem merte volna azt várni. Az ígéret meg-semmisült, mint gyermekkorunk annyi édes és csábító ígérete; megsemmisült, mint az olyan ígéretök, a melyeket az éden kertjében tettünk, mielőtt az évszakok elmúltak volna, s mikor a csillagalakú falevelek mellett az érett őszi baraczkök is megnőttek, lehetetlen ez ígéreteket beváltani, mikor az arany kapuk bezáródnak.

Atyjok azonban tényleg hosszasan pereskedett egymással, s Wakem mint Pivartnak s az öreg ördögnek ügyvéde, Tulliver ellen működött: Maggie szomorúan érzé, hogy ő sohasem lehet többé oly bizalmas Fülöphöz, mint azelőtt; mert Wakem nevének már csak a pusztá említése is haragra lobbantotta Tullivert, s egyszer azt hallotta Maggie atyjától, hogy ha az a nyomorék fiú él, ő fogja örökölni atyjának ravaszul szerzett vagyonát, a mi egészen természetes volt rá nézve.

— Oly keveset érintkezzél vele, a mint csak lehet, fiam,
— mondá Tulliver a fiának, a ki e parancsnak annál könnyeb-

ben engedelmeskedett, mivel Stellingnek idővel még két más növendéke is volt. Mert ámbár ennek a gentlemannek emelkedése épen nem volt valami meteorszerű gyorsaságú, a mit rendkívül ékesbeszédű csodálói vártak olyan lelkésztől, a ki nek szava oly mérhetetlen sphaerán uralkodott, de a kedvező sors eleget adott neki, a mi képesítette őt, hogy költségeit jövedelmével fokozatos arányban növelje.

A mi a Tom iskolai pályáját illeti, ő azt a malomforgáshoz hasonló egyhangúsággal folytató, szellemét lassú, félig eltikkadt ösztönnel forgatván az érdektelen és érthetetlen eszmék közegeiben. De minden egyes szünideje alkalmával nagyobb és nagyobb rajzlapokat vitt haza, a melyeken simított tájképek vagy élénk zöld vízszinű képek voltak, továbbá teleírt füzeteket, a melyekben gyakorlatai és föladványai voltak, s ezekből kézírása mindig jobbnak és jobbnak tűnt föl, mivelhogy egész törekvését erre fordította. Minden egyes szünidő elején vitt haza egy-két új könyvet, hogy megmutassa a történelem annyi különböző nemében, a hittanban s a latin irodalomban tett előmenetelét; jóllehet a könyv birtoka még nem a tanulmányban való előmenetel következménye is egyszerűs mind. Tomnak a füle és nyelve egészen hozzászokott azokhoz a nagy szavakhoz és phrasisokhoz, a melyeket a tudományos nevelés föltételeiül tekintett, s ámbár elméje igazában soha egyetlen leczkét sem fogott föl: ezek a leczkék mégis valamely zagyva, töredékes, sikertelen képzeteknek letéteményei maradtak. Tulliver látván ez ismeret jeleit, a mely ismeret az ő belátásának határain már túlterjedt, úgy gondolkodott, hogy a Tom nevelése valószínűleg helyes irányban halad. Észrevette ugyan, hogy ezek a rajzok nem térképek, s hogy az ismeret még «átlag» nem elég: de formszerű panaszt nem tett Stelling ellen. Hisz ez az iskolázás különben is olyan furcsa dolog, s ha most Tomot ebből az iskolából kiveszi, hova küldje, hogy nagyobb eredményt érjen el?

Végre is Tom elérte King's Lortonban az utolsó negyedtet. Az évek föltünő változást tettek rajta azóta, a mióta Jacobs iskolájából visszatérni láttuk. Magas szál ifjúvá növekedett, a ki már nem viselte magát ügyetlenül s nem beszélt több félénkséggel, csak a mennyi a büszkeséggel vegyült bátortalansághoz illett. Frakkot viselt és magas gallért;

türelmetlenül várta orra alatt a pehelyszálakat s mindennap megecirógatta valami borotvával, a melylyel az utolsó szüenidőben látta el magát. Fülöp már az őszszel otthagya az intézetet, hogy egészségének helyreállítása végett valamely déli vidékre menjen, s ez a változás nagyban hozzájárult Tomnak ahhoz az ingadozó, de újjongó öröméhez, mely az iskolától való megválást megelőző hónapok sajátja szokott lenni. Remélte, hogy ebben a negyedben véget ér atyjának a pöre, a mi annál kellemesebbé tette az otthouva vonatkozó tervek szövését. Mert Tom, a ki atya beszédéből ez ügyet egészen új szempontokból fogta föl, egyáltalában nem kételkedett, hogy Pivart elveszti a pört.

Tom már néhány hét óta nem hallott semmit hazulról, a mi azonban a legkevésbé sem lepte őt meg, mert hiszen atyjának és anyjának bizony más dolguk is volt, semhogy neki mindig irogassanak. Egyszer csak nagy meglepetésére, egy hideg, ködös, november vége felé eső nap reggelén, nem sokára azután, hogy a tanuló-szobába tért kilencz órakor, azt hallja, hogy testvére a társalgószobában várakozik reá. Stellingné nyitott be hozzá e hírrel s megengedte neki, hogy egyedül menjen a társalgó-szobába.

Maggie, kinek haja szépen be volt fonva és kifodorítva, majdnem oly magas volt, mint Tom, ámbár még csak tizenhárom évet számlált, de e pillanatban csakugyan idősebbnek látszott. Kalapját letette, s tömött hajfürtjeit hátra simítá homlokáról, mintha azt a külön terhet tovább nem akarta volna tűrni; ifjú arca erősen megviseltnek tűnt föl, a mint szemeit aggodalmasan az ajtó felé fordítá. Tom belépett, s a leányka semmit sem szólván, nyakába borúlt és megcsókolta őt. Tom már szokva volt testvérenek különböző hangulatához s épen ezért semmi nyugtalanságot sem érzett a köszöntésnek e szokatlan komolyságán.

Hát hogy lehet az, hogy te ily hideg reggelen ily korán jössz, Maggie? Gigen jöttél? — kérdé Tom, a mint a leányka pamlag felé fordúlt s oda húzta bátyját maga mellé a pamlagra.

— Nem, én a postakocsival jöttem, a sorompótul megyalog.

— Hogy, hogy nem vagy te most iskolában? Hiszen a szüenidő még nem kezdődött meg?

— Atyám azt akarta, hogy otthon legyek — szolt Mag-

gie ajkának gyöngéje reszketésével. — Három vagy négy nappal ezelőtt mentem haza.

— Talán valami baja van atyámnak? — kérde Tom aggodalmasan.

— Van bizony — felelt Maggie. — Ő nagyon szerencsétlen, Tom. A pörnek vége van, s én azért jöttem, hogy erről értesítsek, mert azt hiszem, sokkal jobb, ha ezt már tudod, mielőtt haza jönnél; levelet is azért nem akartam küldeni.

— Elvesztette atyám? — kérde Tom azonnal, fölugorva a sofáról s megállva Maggie előtt, miközben kezeit zsebeibe dugta.

— El bizony, kedves Tom — felelt Maggie, reszketve tekintvén bátyjára.

Tom egy-két percig néma volt s merően nézett maga elé. Aztán így szólt:

— Akkor hát atyámnak jó csomó pénzt kell most fizetnie, úgy-e?

— Azt ám! — felelt Maggie kedvetlenül.

— Hát ezen nem segíthetünk — szólt Tom bátran, a nélkül, hogy a jó csomó pénzről magának valami világosabb fogalmat szerzett volna. — Tudom, hogy nagyon boszús most atyám — folytatá, Maggiere tekintvén s elgondolván, hogy az ő izgatott arcza csak a dolgok leányos fölfogásának következménye.

— Az ám — felelt Maggie újra kedvetlenül. Aztán Tomnak a fölfogás szabadságát tanusító beszédétől leverve, hangoosan és hevesen folytatá, mintha csak a szavak keblét akarták volna szétrepeszteni: — Oh, Tom, elveszti atyám a malmot, a földet és mindent; semmije sem marad.

Tom szemei szikráztak a meglepetéstől, majd elhalaványult és szemlátomást reszketett. Nem szólt semmit, hanem újra leült a sofára s tétovázva bámult az átelleni szögletbe.

A jövő iránti aggodalom még sohasem nehezedett a Tom lelkére. Atyja mindig jó lovon járt, háza jóllétnek örvendett s oly ember vidám, bizalmas arcját mutatá, a kinek elég vagyona van, hogy abból veszthessen is. Tom soha nem is álmodta, hogy atyja «bukott ember» lehet; ez volt a szerencsétlenségnek az a formája, a melyről mindig mély megvetéssel hallott beszélni, s ez a megvetés oly gondolat volt, a

melyet semmiféle, legalább atyjának semmiféle állapotával össze nem egyeztethetett. A család köztisztességének büszke érzetében született és növekedett Tom. Tudta, hogy vannak emberek St.-Ogg'sban, kik a nélkül, hogy pénzők volna hozzá, fitogtatják magokat, s az ilyen emberekről még barátaitól is megvetéssel és gyalázzal hallott beszélni. Eddig egész életében erősen hitte, s nem kívánt határozottabb bizonyítékot ezután sem, hogy atyja elköltheti pénzének nagy részét, ha akarja; a Stellingnél való neveltetése óta sokkal költségesebbnek fogta föl életét s gyakran elgondolta, hogy ha öregebb lesz, némi szerepet játszik a világban, lovaival, kutyáival, nyergével s egy művelt fiatal ember minden más kellékeivel és hasonló lesz St.-Ogg's-beli kortársainak akármelyikéhez, a kik azt hiszik, hogy talán egy fokkal fölötte állanak a társadalomban, mivel atyjok hivatalt visel, vagy valamelyiknek egy olajnyomó malma van. A mi a nagybácsik és nagynénik jövedölgetéseit és fejsóválásait illeti, ők sohasem vártak tőle legkisebb eredményt is, kivéve, hogy arra a gondolatra jusson, hogy a nagybácsik és nagynénik szenvedhetetlenek a társaságban. Hallotta, hogy azok most is épen annyi hibát találnak benne, mint mióta csak emlékezni tud. De hát atyja jobban tudta, mint azok.

Álla ugyan már mohosodni kezde Tomnak, de gondolatai s vágyai még mindig csak azoknak a gyermeki álmoknak továbbszövéséből állottak, változott formában, a melyekben azelőtt három évvel élt. Most egy erőszakos lökés ébresztette föl.

Maggie megijedt a Tom elhalványulásán s hallgatag reszketésén. Pedig még volt valami mondani valója, valami rosszabb is. Nyakába borúlt végre s elfojtott zokogással mondá:

— Oh Tom, kedves Tom, ne ijedj meg annyira, végy erőt magadon s tőrj.

Tom oda tartá arczát szenvedőleg, hogy a Maggie fenyegető csókjai érhessék s könny lopódzott szeméibe, a melyet letörült azonnal. Ez még inkább fölizgatta őt, mert fejét csóválta s így szólt:

— Én is haza megyek teveled, Maggie. Nem mondta atyám, hogy haza menjek?

— Nem, Tom, atyám azt nem kívánta — felelt Maggie, aggodalmasan igyekeztvén ura lenni a Tom fölizgatott érzel-

meinek. Mit tenne Tom, ha ő neki mindent elmondana. — De anyám azt kívánja, hogy haza jőjj, szegény anyám, úgy sír. Oh Tom, nagyon rossz világ van otthon.

Maggie ajka halványabb lőn s majdnem úgy reszketett, mint Tom. A két szegény teremtes egymásba fogódzott; mindkettő reszketve, egyik a bizonytalan félelemtől, másik a rettentő bizonyosság képétől. Mikor Maggie megszólalt, alig tudott uralkodni zokogásán.

— És . . . és . . . szegény atyám . . .

Nem fejezhető be. De ez a bizonytalanság elviselhetetlen volt Tomnak. A rabbá létel határozatlan gondolatával mint az adósság következményével kezdte félelme beárnyékozni.

— Hol van atyám? — szólt Tom türelmetlenül — mondd meg, Maggie.

— Otthon — felelé Maggie, könnyebbülten kívánva a kérdésre válaszolni. — De — folytatá egy kis szünet után — nem úgy, mint azelőtt. Leesett a lóról . . . azóta senkit sem ismer, csak engem . . . Úgy látszik, teljesen elvesztette öntudatát . . . Oh, atyám, atyám . . .

Ez utóbbi szavakkal annál erősebb lőn a Maggie zokogása, minél többet küzdött előbb azért, hogy azt elfojtsa. Tom valami olyan nyomást érzett szívében, a mi könnyeit visszatartóztatta. Nem látta tisztán az őket ért csapást, mint Maggie, a ki otthon volt, hanem valami olyan összezúzó súlyt érzett, a mely úgy tetszett, hogy még fájóbbá teszi a szerencsétlenséget. Majdnem görcsösen fonta a zokogó Maggie köré karjait, de arca komor maradt s könny nélküli szemei zavarosak, mintha egy felhő fekete függönye hirtelen elzárta volna előtte az utat.

Maggie azonban nemsokára uralkodni tudott magán; csak egyetlen egy, valami ijesztő hanghoz hasonló gondolat foglalkoztatá.

— Indulnunk kell, Tom; itt nem maradhatunk, atyám keresni talál; tizre a sorompónál kell lennünk, hogy a kocsival találkozassunk. — Így szólt gyors határozottsággal, megtörülve szemeit s fölkel, hogy föltegye kalapját.

Tom hirtelen ugyanazon ösztönt kezdé érezni és szintén fölkel.

— Várj egy-két perczig, Maggie — mondá. — Beszélnem kell Stelling úrral, aztán megyek.

Úgy hívé, be kell mennie a tanulószobába, hol a növendékek voltak, de már útközben találkozott Stellinggel, a ki feleségétől hallotta, hogy Maggieről azt látta, hogy nagy baj van, a mint bátyja után kérdezősködött, s most, mert gondolá, hogy a testvérek már elég régóta vannak magokban, eljött kérdezősködni s fölajánlani rokonszenvét.

— Engedelmet, sir, nekem haza kell mennem --- mondá Tom váratlanul, a mint Stellinggel az úton találkozott. — Vissza kell mennem testvéremmel azonnal. Atyám elvesztette a pörét, elvesztette minden vagyonát s nagyon beteg.

Stelling úgy érzett, mint egy jószívű ember; előre látta, hogy ő is valószínűleg elvesztette a pénzét, ez azonban most nem igen csökkenté részvételét, mialatt a testvéreket nézte nagy szájalommal, a kiknek ifjúsága mellé a bú-gond szegődött társul. A mint megtudta, miért jött Maggie s hogy mindjárt vissza akarnak menni: ő maga sietteté elindulásokat; valamit azonban súgott feleségének, a ki utána ment, s a ki erre azonnal elhagyta a szobát.

Tom és Maggie az ajtóban készen álltak az útra s épen indulni akartak, a mint Stellingné egy kis kosarat hozott, a melyet Maggie karjára akasztván, így szólt:

— Ne felejtse el, lelkem, egy kis enni való az útra.

Maggie szíve a nő iránt melegebben érzett, a kit azelőtt sohasem szeretett és szó nélkül megcsókolta őt. Ez volt az első jele, hogy a szegény gyermekek ez új érzést, a szájalom ajándékát megismerték; ezt a fogékonyt az emberiség egyszerű kötelességei iránt, a mely szerető társak körébe von, a mint hogy az elhagyatott embereknek a jéghegyek közt egyetlen társ pusztá létele már a szeretet mély forrását faka- doztatja.

Stelling a Tom vállára tette kezét s így szólt:

--- Isten áldjon, gyermekem: tudasd velem, mint lesz sorsotok.

Aztán megszorította Maggie kezét, de hozzá már nem volt hallható Isten hozzád-ja. Hányszor elgondolta Tom: mily kedves lesz az a nap, a melyen az iskolát, mint «kész ember» oda hagyja. S most az iskolai évek szünidő gyanánt tündek elébe, a melyek immár véget értek.

A két vékony ifjú teremtés nemsokára jó messze haladt, úgy hogy már a sövényornál el is tündek.

Ráléptek szomorú új életpályájokra és sohasem láttak többé napfényt, a melyet a gondokra való emlékezés el nem homályosított volna. Tövises vadonba értek, s gyermekkoruk arany kapuja örökre bezárult utánok.

HARMADIK KÖNYV: A BUKÁS.

I. FEJEZET.

A mi otthon történt.

A mint Tulliver megtudta, hogy pörét elvesztette, s hogy Pivart és Wakem győzedelmeskedtek rajta: mindenki, a ki csak látta őt abban az időben, meggyőződött, főleg mert oly hiszékeny s túlvérmes véralkatú egyéniségnek ismerték, hogy a csapást bámulatosan tűrte. Ő maga is ebben a meggyőződésben élt; azt hívé, képes lesz megmutatni, hogy ha Wakem vagy más valaki azt véli, hogy őt tönkretetheti, nagyon csalódik. Lehetetlen is volt nem látnia, hogy a húzott-halasztott pörös-ködés többre fog kerülni, mint a mennyit ő képes megfizetni: de úgy tetszett előtte, hogy sikerül neki némi útat-módot találnia, melylyel a rá nézve tűrhetetlen mindenféle következményt elháríthat magától s egyszersmind megmentheti legalább külső állását a világ előtt. Természetének minden makacs-sága és daczossága rég megszokott csatornáján kifelé hajtva, megtalálta a kedvező széláramlatot a rögtöni tervezetésben, a melylyel a nehézségeken győzedelmeskedhetik s egyszersmind megmaradhat a Dorlcote-malom birtokában. Ilyféle tervek árnyalták be homlokát, s nem csodálhatni, hogy arcza lángolt, a mint ügyvédével, Gorerelel történt beszélgetése után Lindumból hazafelé lovagolt. Ott volt Furley, a ki betábláztatta Tulliver földjét, egy ravasz ficzko, a ki átlátá a maga előnyeit — Tulliver így volt meggyőződve — s a ki örült, hogy nemcsak az egész birtokot megkeritheti, tudniillik a malmot és lakóházat, hanem hogy megnyerheti Tullivert bérlőül, szívesen kölcsönöz neki pénzt, hogy azt busás kamataival együtt a rábizott üzlet jövedelmeiből visszakapja, Tulliver csak annyit tarthatván meg, a mennyi magának és családjának

épen szükséges. Ki szalasztana el ilyen kedvező beruházásra való alkalmat? Furley bizonyosan nem, hisz Tulliver is már biztosra vette, hogy Furley a legnagyobb készséggel fogadja terveit. Vannak emberek, a kiknek homloka még nem szedődik ránczba, ha egy pört elvesztettek, s a kik a magok érdekeiben s vágyaiban mások cselekedetének a rugóját képesek meglátni. Semmi kétség (a molnár erősen hitte), hogy Furley azt fogja tenni, a mi leginkább kívánatos és ha azt teszi, ebben az esetben még nincs veszve minden. Tulliver és családja talán szegényesebben él s jobban összehúzza magát, de csak addig, míg a Furley kölcsöneit kifizetik; ez pedig könnyen megeshetik, ha sok oly jó esztendeje lesz Tullivernek, mint azelőtt volt. Világos, hogy a pörösködés költségeit még kifizetheti a nélkül, hogy mint egészen tönkre ment ember kénytelen volna régi helyét odahagyni. De bizonyosan volt valami bökkenő a dologban. Ő ugyanis kezességet vállalt a szegény Rileyért, a ki ápril utolján hirtelen meghalt s barátait valami kétszázötven font adóssággal megterhelve hagyta hátra, oly körülmény, a mely miatt bizony kevésbé örömet nézegeté Tulliver bank-könyvecskéjét, mint az olyan ember, a ki a karácsonyt várja. Se baj, ő nem azon szegény csúszó-mászó férgek közül való volt, a ki e nyomorúlt világon a maga polgártársainak szívesen ne nyújtott volna segédkezet. De a legboszantóbb az volt a dologban, hogy az a hitelező, a ki neki ötszáz fontot kölcsönözött, hogy Gleggnének megfizethesse tartozását, nyugtalankodni kezdett a pénz miatt (természetesen a Wakem ösztönzésére). Tulliver, a ki még bízott, hogy a pört megnyeri s fölötte nehéznek találta volna a pör kívánt eldülése előtt a mondott összeget újra mástól kölcsönözni, most hirtelen beleegyezett abba a kívánságba, hogy az előbb kiállított kötelezvény érvényét biztosabbá tegye bútorzatának s más hasonló holmijának elzálogosításával. Hisz ez nem tesz semmit — mondá magában: — a pénzt ő nemsokára visszafizeti s mi kár hárul abból ő reá, hogy hitelezőit így vagy úgy megnyugtathatja. De most ennek a kötelezvénynek minden következése egészen más világításban állt előtte, s eszébe jutott, hogy az az idő nagyon közelget, mikor majd szorítják s ő nem tud fizetni. Ezelőtt még két hónappal büszkén mondogatá, hogy ő sohasem szorúl a felesége rokonaira; de most épen oly férfias eljárásnak, helyesnek és természetesnek találta, hogy Bessy

elmenjen Pulletékhez s ott elmondjon mindent, a hogy a dolog áll: ők aligha fogják azt elnézni, hogy a Bessy bútorzata idegen kézre kerüljön s ő biztosítaná Pulletet, ha az neki pénzt kölcsönözne, így nem is volna az egészben semmi ajándék vagy kegyelem. Tulliver magáért bizony sohasem kért volna egyetlen szűk fölfogású embert is, de Bessy megteheté, ha akarja vala.

Épen a legmakacsabb és legönfejűbb emberek vannak leginkább kitéve annak, hogy helyzetöket változtassák s hirtelen ellenmondásba jussanak önmagokkal. Minden könnyebb rájuk nézve, mint fölfogni azt az egyszerű dolgot, hogy tönkre vannak téve s újból kell kezdeniök az életet. Tulliver pedig, mint olvasóim tudják, ámbár semmivel sem volt több egy derék molnárnál s malátafőzőnél, oly büszke és makacs természetű volt, mintha csak valamely magasb rangú egyéniség lett volna, a kiben az ily hajlamok azon szemmel látható s nagyon megindító tragédia forrásáivá lehetnek, a mely királyi ruhákban tisztogatja a színpadot s a legunalmasabb krónikást is főségesé teszi. A molnárok s más hasonló jelentéktelen emberek büszkeségének s makacosságának, a kik naponként láthatók az utcán, a nélkül, hogy valaki őket észre venné, megvan a magok tragikumuma, de senki sem sir rajta s rejtve marad nemzedékeken keresztül, még csak föl sem jegyzi senki; a tragédia talán az ifjú, élvezetet szomjazó lelkek összeütközésében áll, a kiknek sorsa hirtelen rosszra fordult, vagy otthonuk lett iszonyatos, a hol a reggel semmi új ígéretet be nem vált számukra, a hol a megviselt s várakozásukban megcsalt szülők váratlan kedvetlensége úgy nehező a gyermekekre, mint a ködös, sűrű légoszlop, s az életök minden nyilvánulása el van nyomva; vagy inkább a lassú meg a hirtelen halál szolgáltatja a tragédiát, mert halál követi a kitombolt szenvedélyt, jóllehet olyan halál, a mely a község költségét veszi igénybe a temetésnél. Vannak állatok, a melyeknél a helyzetökhöz való ragaszkodás életök törvényévé válik, a melyek a legegyszerűbb csapást sem tudják kiheverni; úgy van ez némely emberekkel is, a kiknél az élet törvénye az uralkodó, a kik megaláztatásukat csak addig tudják elviselni, a míg magok el nem hiszik azt s fölfogásuk szerint még mindig a fölszínen mozognak.

Tulliver még mindig a fölszínen mozgott, képzelete

szerint, a mint St.-Ogg's-hoz közeledett, a melyen útja hazafelé vezette. De mintha valami gondolat szállta volna meg, mikor a lacehami postakocsit befordulni látta a városba, hogy kövesse azt egész a postahivatalig, hol a tisztet fölkerje, hogy Maggienek egy levelet írjon s másnapra haza hívja. Tulliver kezei sokkal jobban reszkettek, semhogy maga lett volna képes egy levelet megírni, pedig azt akarta, hogy a levelet még most átadhassa a kocsisnak, a ki azt holnap reggel Firness kisasszony iskolájában kézbesítse. Rendkívül élénk vágy ébredt benne a nélkül, hogy ezt képes lett volna megmagyarázni, hogy Maggie közel legyen hozzá s haladéktalanul, még holnap, vissza kell jönnie a reggeli postakocsival.

Mikor hazaért, mit sem szólt zaklatásairól nejenek, a kinek fájdalma kitörését, hogy a pört elvesztették, még szitkozódó szavakkal s azzal a haragos biztosítással illeté, hogy nincs semmi ok a bánatra. Még akkor este sem mondott neki semmit a záloglevélről, sem a Pulletnéhez való folyamodásról, különben is az ilyféle üzleti dologba sohasem avatta bele őt, hanem annyit mondott, hogy szükséges az ingóságokat leltározni, mivel végrendeletet akar tenni. Ha az embernek értelmileg szemlátomást alanti fokon álló felesége van, ez a birtoka hasonló más nagy kiváltságokhoz, a melyekkel kevés alkalmatlanság jár, a többi közt csak az az időnkénti szükség, hogy egy kis fortélylyal éljen.

Másnap délután Tulliver újra lovon ült, hogy St.-Ogg's-ban a Gore hivatalát fölkeresse. Gorenek akkor reggel meg kelle látogatnia Furleyt s tájékozódást szereznie a Tulliver vagyoni állapotáról. De még fele útjára sem ért, mikor Gorenek egy irtokával találkozott, a ki egy levelet hozott Tullivernek. Goret valami fontos és sürgős ügy akadályozta meg abban, hogy megállapodásuk szerint az irodában várta volna Tullivert, de holnap tizenegy órakor várni fogja az irodában, addig is azonban némely fontos értesítést levélben közöl vele.

— Oh! — szólt Tulliver, elvevén a levelet a nélkül, hogy fölbontotta volna. — Aztán mondja meg Gore úrnak, hogy holnap tizenegykor meglátogatom — s megfordult lovával.

Az irtok, a ki előtt a Tulliver fölízgatott, csillogó szemei igen föltűnőek voltak, néhány perczig utána bámult, aztán maga is megfordult. A levélolvasás nem kis munka volt Tulliverre nézve, a közlés e módja igen lassú eszköz lévén

neki az írott, sőt még a nyomtatott jegyekkel is; eltette hát a levelet zsebébe, gondolván, hogy majd feltöri otthon karos székében. De hogy, hogy nem, eszébe jutott, mikép valami olyan is lehet a levélben, a mit Tullivernének nem kell tudni s ha csakugyan van, legjobb lesz azt neki meg se mutatni. Megállította tehát lovát, kivette a levelet s olvasá. Csak néhány sor volt, s tartalmának a lényege az, hogy Gore bizonyosan tudja, titkon ugyan, de biztos forrásból, hogy Furley legutóbb nagy pénzzavarban szenved s ingatlan zálogaitól megvált, többek közt a Tulliver birtokára adott zálogtól is, a melyet átruházott — Wakemre.

Félóra múlva azután Tullivert a saját fuvarosa találta meg eszméletlenül fekvé a kocsiuton, közel hozzá egy nyitott levéllel s szürke lovával, mely nyugtalanul horkolt körülötte.

Mikor Maggie aznap este hazaérkezett, hogy apja parancsának engedelmeskedjék, már öntudatánál volt. Körülbelül egy órával azelőtt tért magához, határozatlanul s této-vázva nézve maga körül, s valami «levél»-ről mormogott, a mit épen most türelmetlenül ismételt. Turnbull orvos látogatása alkalmával a levelet oda tétette az ágyra, mi által az előbbi türelmetlenség csillapúlni látszék. A szenvedő beteg szemeit merően a levélre szegezte, mintha így akarta volna megpróbálni, hogy gondolatait rendbe szedje. De csakhamar az emlékezetnek egy új hullámvetése volt észrevehető, mely a másikat magával sodorta; a levélről az ajtó felé fordította szemeit, nyugtalanul nézve oda, mintha valamit nézni akart volna, mert szemei homályosak voltak, s így szólt:

— A kis lányom.

E szavakat türelmetlenül ismételte időről-időre, s úgy tetszett, hogy semmi iránt nincs érzéke, kivéve ezt az alkalmatlan kívánságot, s nem adott jelt arról, hogy nejét vagy bárkit ismerne. A szegény Tulliverné pedig, a kinek gyöngéd szervezetét a bajok e hirtelen való összecsoportosulása majdnem egészen kimeríté, hol a kapuhoz ment, hol vissza, hogy a lacehami kocsit várja, ámbár a megérkezés ideje még nem volt itt.

De végre megérkezett, s a szegény aggódó leányka leszállt a kocsiról. Ő már nem volt többé az a «kis lányka», csak apja mély emlékezetében.

— Jaj anyám, mi a baj? — kérdé Maggie halvány ajakkal, a mint anyja sirva ment elébe. Ő nem gondolta, hogy

apja beteg, mert a levél az ő diktálása után küldetett el a st.-ogg'si postahivataltól.

De épen szembe jött vele Turnbull orvos. Az orvos mindig némi reményhorgonya a buba merült háznak, s Maggie a régi jó barát elé futott, a kit mindig ismert azóta, hogy öntudatra ébredt, s reszketve s kérdőleg tekintett reá.

— Meg ne ijedjen, édesem — szólt az orvos, megfogva a leányka kezét. — Apja heves rohamokban szenved s nem képes emlékezetét egészen összeszedni. Már kérdezősködött magácska után, s most nagyon jól tesz vele, ha magát láthatja. Legyen nyugodt, a mennyire csak lehet, tegye le holmiját s jőjjön be én velem.

Maggie engedelmeskedett azzal az iszonyú szívdobogással, mely az egész életet csupán csak egy fájdalmas érverésnek mutatta. Maga az a nyugalom, a melylyel az orvos beszélt, még inkább fölizgatta fogékony képzeletét. Apjának a szeme még mindig nyugtalanul kereste az ajtót, mikor a leány belépett s azzal az előtte idegen, sóvárgó, elhagyatott nézéssel találkozott, a mely őt hiába kereste. Hirtelen mozdulattal kelt föl az ágyban, s a leányka ráomlott s gyötrelmes csókjai-val halmozta el őt.

Szegény gyermek! mily korán meg kellett ismernie egyikét az élet azon magasb rendű pillanatainak, mikor minden, a miben reméltünk vagy gyönyörködtünk, minden, a mitől féltünk, vagy a mit túrtunk, megsemmisült, s a mit a közönséges emlékezet abba az egyszerű, kezdetleges szeretetbe süllyeszt, a mely minket az elhagyatottság vagy aggodalom idejében a hozzánk legközelebb álló lényekhez kapcsol.

De az újra megismerés villanata még nagyobb feszültségbe hozta az atyának kifáradt, elgyöngült szellemét. Megint abba a megújult érzéketlenségbe s merevségbe esett, a mely több óráig tartott, s csupán az öntudatnak pillanatokig tartó visszatérése szakítá félbe, a mikor mindent, mit neki nyújtottak, szenvedőleg fogadott, s úgy látszott, hogy a Maggie közelébe a gyermekes elégedettségnek oly nemével tölté el, mint egy szopós gyermeket, mikor a dajka emlőjére újra visszateszik.

Tulliverné testvéreiért küldött, s lett nagy sopánkodás meg kézzel való hadonázás a lépcsőkön: a két sógor és nagy-

néne oly teljesnek látták a család és Bessy romlását, a milyenek előre megjövendölték s általános volt az a családi vélemény, hogy Tullivert elérte a végzete, a melynek ellenszegülni szives készségökkel valóságos bűn volna. De ebből Maggie nagyon keveset hallott, mert ő jobbadán mindig atyja mellett volt, mellette ült s kis kezeit atyja kezén nyugtatta. Tulliverné haza akarta hozatni Tomot s úgy tetszett, hogy több gondja van a gyerekekre, mint férjére; de a nagynénik és sógorok ellenezték ezt. Jobb, ha Tom iskolában marad, mivel Turnbull orvos véleménye szerint rögtöni veszély nem fenyeget. De két nap múlva, a mint Maggie mind jobban hozzászokott apja eszméletlenségéhez s a betegség rohamaihoz, meg ahhoz a várakozáshoz, hogy apját ő hozza megint eszméltre: a Tomra való gondolat mind sürgetőbben nyilatkozott nála, s mikor anyja sirva egyik éjjel így szólt: «Szegény gyermekem . . . mégis csak haza kellene őt hozni», Maggie így felelt: «Hadd menjek el érte, anyám, s beszéljek el neki mindent: holnap reggel el is megyek hozzá, ha atyám nem ismer meg, s nem lesz reám szüksége. Mily iszonyú volna, ha most Tom haza jönne és semmit sem tudna az itthon történetekről».

Másnap reggel Maggie el is ment, a mint láttuk. A testvérek szomorúan ültek egymás mellett a postakocsin hazafelé való útjokban, s csak a sóhajtások szakították félbe beszéldeiket.

— Azt mondják, hogy Wakemnek záloga vagy mije van a földünkön, Tom — szólt Maggie. — Úgy hallom, hogy valami levél volt az, a melyből atyám e hírt megtudta, s a mi betegé tette.

— Azt hiszem, hogy annak a gazembernek terve volt atyámat egészen tönkre tenni — felelt Tom a leghatározatlanabb benyomásból a leghatározottabb következményre jutva hirtelen. — Hanem 'iszen majd meg fogja ő ezt érezni, csak én ember legyek. Tudd meg, hogy te sem beszélsz többé Fülöppel.

— Oh, Tom! — szólt Maggie, szomorú ellenkezéssel, de nem volt bátorsága vitába ereszkedni, annál kevésbbé, nehogy Tomot magára haragítsa.

II. FEJEZET.

Tulliverné Theraphimja vagy a házi istenek.

Mikor Tom és Maggie leszálltak a kocsiról, körülbelül volt vagy öt órája, hogy Maggie elindult hazulról, s reszketve gondolt arra, hogy talán atyja már tudakozódott is azóta ő utána, s hiába kérdezősködött a «kis lány» után. Hogy talán valami más változás is történhetett volna, az eszébe sem jutott.

Maggie előre futott a homokos úton s Tomnál hamarább ért a házhoz. De a mint belépett, szinte megrezzent az erős dohányszagtól. A társalgószoba ajtaja félig nyitva volt, innen jött a szag. Mégis különös: hát még olyan látogató is van, a ki ilyenkor pipál? Ott van anyja? Ha ott van, meg kell mondania, hogy Tom megérkezett. A meglepetés első pillanatai után Maggie épen ki akarta nyitni az ajtót, mire Tom is odaért s együtt néztek be a társalgóba. Egy durva, sáros csizmájú embert láttak, a kinek arczára Tom zavarosan emlékezett; ott ült atyjok karszékében pipázva, s előtte egy korsó s egy üveg állott.

E pillanatban a valóság mintegy megcsavarta a Tom lelkét. Hogy «csödbizományos legyen a házban» és «végeladás»; ezek oly phrasisok voltak, a melyekhez ő már gyermekkorában hozzászokott, s a szégyenhez és nyomorúságos «bukás»-hoz tartoztak, mikor valaki minden pénzét elveszti s tönkre jut, szóval a szegény munkás nép sorsára szorúl. Egészen természetesnek látszott, hogy ez megtörténhetett, mióta atyja minden vagyonát elvesztette; s a szerencsétlenség e különös formájának más okát el sem gondolhatta, mint azt, hogy a pört elvesztették. De a gyalázatnak e közvetlensége sokkal fájdalmasabban hatott Tomra, mint a legnagyobb aggodalom, mert e pillanatban úgy érzé, mintha a valódi baj csak most kezdődnek: fölizgatott idegének érintése kényszerű tompa fájdalmával párosult.

— Hogy van az ifj'úr? — kérdé az ember esetlen, zavart udvariassággal, kivéve a pipát szájából. A két gyermek buba merült arca kissé kényelmetlen volt reá nézve.

Tom azonban gyorsan kifelé fordult a nélkül, hogy felelt volna; e jelenet gyűlöletes volt előtte. Maggie nem érté úgy az idegen jelenlétének okát, mint Tom. Követte őt, sóhajtozva: «Ki lehet ez, Tom? — Mi a baj?» Aztán hirtelen keletkező félelemmel, mintha az idegen jelenléte atyjának állapotában valami változást okozhatott volna, a lépcsőkön termett s innen a beteg szobájának ajtaja felé iramodott, hogy kalapját letegye s lábujjhegyen lépjen be. Minden csendes volt: atyja ott feküdt az ágyon, nem eszmélve környezetére, bezárt szemekkel úgy, mint a hogy elhagyta őt. Egy szolgáló volt mellette s nem az anyja.

— Hol van anyám? — suttogá.

A szolgáló nem tudta.

Maggie kisietett s így szólt Tomnak: «Atyám csendesen nyugszik, menjünk s keressük meg anyámat. Csodálom, hol lehet.

Tulliverné nem volt se lent, se a háló-szobákban. A padlás följárata alatt csak egy szobácska volt, a melyet Maggie megnézetlenül hagyott: ez volt Tullivernének az éléskamrája, hol a fehérneműket s a legdrágább «becses holmik»-at tartotta, a melyeket csak különös alkalmakkor bontott s szellőztetett ki. Tom megelőzván Maggiet, a mint a tornáczon át visszatértek, kinyitá ezt a kamraajtót s rögtön így szólt:

— Anyám!

Tulliverné ott ült kirakott kincsei között. Fehérnemű-szekrénye nyitva állt: az ezüst theakanna meg volt fosztva a köréje többszörösen simuló papírtól, s a legjobb porcellán egy zárt fehérnemű-szekrény tetejére volt kitéve; kanalak, villák, merőkanalak sorban álltak a polczon, s a szegény asszony sírva csóválta fejét, keserűen rángatózván ajkai a «Dodson Erzsébet» jegyre, melyet a mellére terített asztalkendők sarkán meglátott.

Az asztalkendőt elejté s fölállt, a mint a Tom hangját hallá:

— Oh gyermekem, gyermekem! — szólt, nyakába borúlva. — Hogy még ezt a napot is meg kellett érnem! Tönkre vagyunk téve! . . . mindenünket elárverezik . . . meg is gondolni, hogy atyádnak azért kellett engem elvennie, hogy erre jussak! Semmink sem marad . . . koldúsok leszünk . . . a szegények házába szorúlunk . . .

Megcsókolta őt s újra leülvén, egy másik asztalkendőt vett elő, kissé szétbontá, hogy a mintáját lássa, mialatt a gyermekek néma bánattal álltak mellette, elméjüket e pillanatban egészen elfoglalá a «koldús» és a «szegények háza» szavak.

— Ha e terítőkre gondolok, a melyeket magam fontam, — folytató, egyik darabot a másik után szedve ki s izgatottan téve vissza, még megütközöbbsnek és szánalomra méltóbbnak tűnve föl, mert a büszke szőke asszony oly szokatlanul szenvedt: ha azelőtt meg is rémült, az csupán csak színeskedés volt. — Haxey Jób szőtte ezeket s hátán hozta haza a darabokat; emlékszem reá, hogy az ajtóban álltam, mikor jött, mielőtt még csak gondoltam volna is arra, hogy valaha atyátoknak a felesége legyenek! A mintát is én magam választottam, oly szépen megfehéritettem s a nevet rajta úgy kivarrtam, hogy ehhez nincs fogható, az egyes darabokat szét kell vágni, ha a jegyeket ki akarják belőlök venni, oly különös tűzésűek. S mindezeket most elárverezik és idegen emberek házába jutnak, hol talán késsel vagdossák szét s elviselik, mielőtt én meghalnék. Egyetlen egyet sem fogsz belőlök örökölni, gyermekem — mondá, könnyes szemekkel nézve Tomra — pedig mindig rád gondoltam. Te rád szerettem volna hagyni mind ezeket a mintákat. Maggie megtarthatta volna a nagy kockásokat, — nem is látszik oly szépnek, ha föl nincs terítve.

Tom mélyen meg volt illetődve, de az aggodalmas visszahatás azonnal jelentkezett. Arcza lángolt, a mint így szólt:

— De hát a nagynénik megengedik, anyám, hogy mind-ezt elárverezzék? Tudják ők ezt már? Csak nem fogják engedni, hogy ezeket a fehérenmüeket is eladják? Izent már nekik, anyám?

— Igen, Lukácsot rögtön elküldöttem, a mint a csőd-bizományos ide jött. Pulletné nagynéné volt is itt s Istenem, úgy sirt, s azt mondta, hogy atyád az egész családot szegyenbe hozta, a rossz nyelvek céltáblájává tette. A pettyes asztalterítőket megveszi a maga számára, mert ezekből nincs anynyija, mint a mennyit szeretne s így hát ezek nem jutnak idegen kézre, de a kockások közül máris több van neki, mint a mennyire szüksége van. (Tulliverné az asztalterítőket elkezdé a szekrénybe visszarakosgatni, összehajtván s ki-

simogatván őket gépiesen). Glegg nagybátyád is volt itt s azt mondá, hogy az ágyruhákat meg kell számunkra tartani, de először nagynénéddel kell beszélnie, majd eljönnek mindnyájan tanácskozni . . . De azt hiszem, porcellán-edényeimet nem fogják megvenni — tevé hozzá, a findzsákra s kis tárgyakra mutatva — mert ezeket nem szerették akkor sem, mikor vettem, azok miatt a kis aranycsikok miatt, a melyek a virágok közé esnek. Pedig ezeknél jobb porcellánja senkinek sincs, még Pulletnének sem; a magam pénzén vettem ezeket, azon a pénzen, a mit tizenöt éves koromtól kezdve megtakaríthattam. Itt van az ezüst theakanna is; atyád soha sem fizetett ezért. Mily szörnyőség rá is gondolni, hogy ő engem azért vett el, hogy erre az állapotra jussak.

Tulliverné újra sirva fakadt s néhány perczig a zsebkendőjével takarta el szemeit s úgy zokogott, majd leverén a zsebkendőt, rimánkodó hangon, félig zokogva szólt, mintha kényszerítették volna a beszédre, mielőtt hangjának parancsolhatott volna.

— Hányszor mondtam én neki, bármit tesz, csak ne pörösködjék, s mit tehettem volna egyebet? Nyugodtan kellett túrnöm, hogy ő az én hozományomat elkölti, meg azt is, a minek gyermekeimre kellett volna jutnia. Rád, édes fiam, egy penny sem marad . . . de ez nem a szegény anyátok hibája.

Ekkor egyik karját Tom felé nyújtá s szájalmasan nézett az ő reménytelen, gyermekes kék szemeibe. A szegény gyermek hozzá ment, megcsókolta őt, s anyja az ő nyakába borult. Eleintén némi szemrehányással gondolt atyjára. Természetes hajlama a gáncsra, melyet az atyja iránti engedelmes-ségből mindeddig visszatartott azzal az előleges föltevessel, hogy atyjának igaza van, azon egyszerű okból, mert az Tulliver Tomnak az atyja, anyja panaszai következtében egészen új csatornát nyitott s a Wakem elleni boszúja másnemű boszúsággal vegyült. Talán atyja is hozzájárult ahhoz, hogy rólok most az egész világ beszél s megvetéssel szólnak az emberek; pedig Tulliver Tomról megvetéssel szólni senkinek sem szabad. Természetének vele született ereje és szívóssága kezdte ezt kívánni, mit aztán nagynénéi iránt érzett neheztelésének kettős ösztöne csak elősegített, s azon érzés, hogy most férfiúhoz illőleg kell magát viselnie s anyjáról gondoskodnia.

— Ne töprenkedjék, anyám — szólt gyöngéden. — Én.

nem soká oly állapotban leszek, hogy tudok keresni s valami állásra tehetek szert.

— Az Isten áldjon meg, fiam! — mondá Tulliverné, kissé enyhülve. Aztán szomorúan nézve körül, folytatá: — Nem is töprenkedném annyira, ha legalább azokat a darabokat megtarthatnók, a melyeken nevem rajta van.

Maggie e jelenetnek fokozódó aggodalommal volt tanúja. Az atya ellen okúl adott szemrehányások, ki élet-halál közt feküdt ágyán, megsemmisítették az asztalterítők s porcellán edények iránt való minden bánatát és szánalmát. Atyja állapota iránt való aggodalmát csak fokozta azon önző neheztelés, hogy Tom hallgatag egyetértett anyjával, mintha bizony őt az általános csapás átéréséből ki lehetne zárni. Majdnem egészen közönyössé lett anyjának a reá vonatkozó szokásos becsmérlései iránt, de annál élesebb fájdalmat okozott benne annak jóváhagyása, a miért Tomot gyanúsítá. Szegény Maggie semmikép sem tudott hamisítatlan megadást mutatni, de annál nagyobb igényei voltak ott, a hol erősen szeretett. Végre izgatott, majdnem erőszakos hangon tört ki:

— Hogy beszélhet így, anyám? mintha semmi mással nem törődnek, csak a min anyám neve van, hát a min az atyám neve van; hogy juthat most az eszébe más, mint szegény atyám, mikor ő ott fekszik s beszélni se tud hozzánk: Neked is úgy kell beszélned, Tom? neked nem szabad ő benne semmi hibát meglátnod.

Majdnem egészen elhalványulva a bánattal vegyült haragtól, hagyta el Maggie a kamrát s foglalta el atyja ágya melletti előbbi helyét. Szíve hevesebben dobogott, mint valaha, arra a gondolatra, hogy atyját az emberek rágalmazzák. Maggie gyűlölte a rágalmat: őt egész életében rágalmazták, s mi lehetett volna ennek más következménye, mint a boszankodás. Atyja mindig védelmezte őt s kimenté, s így szerető visszaemlékezése atyja gyöngédségére oly erőt kölcsönzött neki, a mely képessé tette őt, hogy mindent eltűrjön atyjáért.

Tom kissé meghökkent a Maggie kitörésétől, hogy őt épen úgy, mint anyját figyelmeztetni kell arra, mit lehet jogosan tenni. Maggiének jobban kellett volna tanulnia, semhogy ily daczos, főnhéjazó módon viselkedjék. Tom azonnal atyja szobájába ment s az ottani jelenet kitörlé belőle az előbbi órák gyengülő benyomásait. Mikor Maggie látta, mennyire

meg van indulva, oda ment hozzá, megölelte őt, a mint az ágy szélén ült, s a két gyermek minden mást elfeledett újra azon kívül, hogy egy atyjok volt s ugyanazon szomorúság tölté el szívöket.

III. FEJEZET.

A családi tanácskozás.

Másnap tizenegy óraker összejöttek a nagynénik és nagybácsik, hogy tanácskozzanak. Tűzláng lobogott a társalgóban, s a szegény Tulliverné, mivel fontos, temetéshez hasonló alkalmatosság adódott, összezavart érzéseivel a csengettyű-zsinor bojtját símitá ki, meg a függönyöket igazgatta, mindegyik szárnyát a rendes ránczokba szedvén, körülnézett és szomorúan csóválta fejét az asztal politurozott lapja s lábai miatt, a melyeket még maga Pulletné sem volt képes meg-támadni, hogy nem eléggé fényesek.

Deane nem jöhetett el; őt az üzlet foglalkoztatá, de felesége pontosan megérkezett azon a csinos új, földött gigen, a melyet urasági kocsisuk hajtott, s a mely oly világos fényt vetett a st.-ogg'si barátnök némelyike előtt az ő különös jellemvonásaira. Deane épen oly gyorsan boldogult a világon, mint a hogy Tulliver lefelé süllyedt; házukban a Dodson-fele vásznak és ezüst eszközök egészen mellékes szerepet kezdtek viselni, mint az új évben vásárolt sokkal csinosb czikkeknék csupán függelékei; oly változás, mely a testvérek között való érintkezést alkalom adtával egészen lehütötte, tudniillik közte és Gleggné között, a ki jól érzé, hogy Zsuzsánna a «többihez hasonlóná» lett és hogy az igazi Dodson-szellemből azon kívül is, a mi benne él, fönmarad valami kicsi és pedig remélhető, hogy azon unokatestvérekben, a kik a Dodson-nevet fön tartják a családi birtokon, távol valamely világrészben. A tölünk távol lakó emberekben természetesen kevesebb hibát találunk, mint azokban, a kik szemünk előtt vannak; azért is, ha fontolóra vesszük az æthiopiaik távoli földrajzi helyzetét s hogy mily csekély mértékben hasonlítottak a görögökhöz, fölösleges tovább kutatni, miért nevezte őket Homér «feddhetetleneknek».

Deanené először érkezett s mikor leült a tágas társalgószobában, oda ment hozzá Tulliverné nyájas arczczal, mely csak kevéssé vala földült, mintha sirni akart volna. Tulliverné nem az az asszony volt, a ki bőséggel önti könnyeit, kivéve akkor, mikor veszendőbe menő bútorzatának elveszte szokatlanul foglalkoztatá; ámbár azt is érzé, hogy mennyire illetlen volna a jelen állapotban egészen nyugodtnak lennie.

— Oh, testvér, milyen a világ — kiáltá, a mint a szobába belépett — mily csapás, Istenem!

Deanené vékony ajkú asszony volt, a ki különös alkalmakkor egy-egy jól átgondolt beszédet tartott, ismételve azt azután férjének s megkérdezve tőle, ha nem egészen saját-szerűen beszélt e.

— Bizony, testvér — szólt tanakodólag — ilyen a forgandó világ, s nem is tudjuk ma, mi történhetik velünk holnapra. De a helyes út az, hogy mindenre el kell készülvén lennünk s ha csapások látogatnak, meg kell győződnünk, hogy mindez nem ok nélkül történik. Nagyon sajuállak téged, a mint csak testvér képes és ha az orvos fagyfaltot rendel Tullivernék, remélem, elizensz hozzám, én szívesen küldök. Egészen helyén valónak találom, hogy jól gondját viseld betegséged alatt.

— Nagyon köszönöm, Zsuzsi — szólt Tulliverné lágyan, kövér kezét testvére sovány kezéből visszavonván. — De még most nem volt szó a fagyfalttról. — Azután néhány percnyi szünet után folytatá: — Fönn egy tuczat fagyfaltoscsésze van . . . soh'se fogok beléjük többé fagyfaltot tenni.

Az utóbbi szavaknál izgatottabbá lőn hangja, de a koci zörgése elűzte gondolatait. Glegg és Gleggné érkeztek meg, s mindjárt utánuk Pullet és felesége.

Pulletné sirva lépett be, mit tenni szokott mindig, mikor általában az élet folyamáról való nézeteinek kell kifejezést adnia élő szóval vagy levélben, vagy azt a véleményt kell nyilvánítania, melyet az előtte levő különös esetről tart.

Gleggné a legfurcsább hajfodorral s oly ruházatban jelent meg, a melyről úgy látszott, hogy valami temetési alkalomra alakította újjá, oly öltözetben, melyet nagy erkölcsi követeléssel azért szemelt ki, hogy Bessyvel és gyermekeivel éreztesse tökéletes megaláztatásukat.

— Nem jönnél a tűzhöz közelebb, feleségem? — kérdé

Glegg, akaratlanul foglalván el a kényelmesebb ülést, a nélkül, hogy nejjének följánlotta volna.

— Láthatja, hogy már ide ültem — válaszolt e magát felsőbb lénynek képzelő asszony — ön meg is sülnhet ott, ha tetszik.

— No, jól van — szólt Glegg, jókedvüleg ülve le. — Hát az a szegény ember hogy van oda fönn?

— Turnbull orvos azt mondja, hogy ma reggel kissé jobban; — válaszolt Tulliverné — többet eszmél s én velem is beszélt, de még Tomot mindig nem ismeri meg; úgy néz a szegény gyermekre, mintha csak valami idegen volna, ámbár egyszer szólt valamit Tomról s a ponyról. Az orvos azt mondja, hogy emlékező tehetsége sokára tér vissza s azért nem ismeri meg Tomot, mert még mindig kis fiúnak képzei. Istenem, Istenem!

— Én kételkedem benne, ha homloka izzad — szólt Pulletné, visszafordulva a tükörtől, a mely előtt búskomoran igazgatta meg hajfodrait. Csoda, ha magához tud térni; s ha magához tér, olyan gyermekes marad, mint Carr úr, szegény! Őt úgy etették kanállal, mint egy három éves kis gyermeket. Járnai sem tudott, hanem tolókoszira szorult s úgy húzogatták; de kételkedem benne, hogy neked lenne ilyen, Bessy.

— Testvér — szólt Gleggné komolyan — ha jól értettem, mi azért jöttünk most ide össze, hogy arról tanácskozzunk, mit kell tennünk e gyalázattal szemben, a melybe az egész család jutott, s nem hogy oly emberről beszéljünk, a ki se ingünk, se gallérunk. Carr úr nem a mi vérünkből való, semmi közünk hozzá, a mint én hallottam.

— Gleggné testvérem — mondá Pulletné védekező hangon, mialatt újra fölhúzá keztyűit s izgatottan simogató ujjait — ha valami tiszteletlenséget akarsz mondani Carr úrról, kérem kell, hogy azzal az én jelenlétemben hallgass el. Én tudom, kicsoda ő, folytatá, sóhajtva; lélekzete oly rövid volt betegségéhez képest, hogy a második szobából is kihallatszott.

— Zsófi! — válaszolt Gleggné boszúsan — te egészen illetlenül hozakodol itt elő más emberekről való panaszaiddal. De én megint csak azt mondom, mit előbb, hogy én nem azért jöttem el hazulról, hogy ismerőseinkről beszéljünk, hogy ki nek milyen hosszú vagy rövid a lélekzete. Hanem azért jöt-

tünk ide, hogy meghallgassuk egymást, mit kell tennünk, hogy testvérünket és gyermekeit a szegények házából megmentjük, különben azonnal visszafordulok. Egyik semmit sem tehet a másik nélkül, azt hiszem; azt csak nem lehet kívánni, hogy mindent én magam tegyek.

— Ej, Janka — szólt Pulletné — én át nem látom, miért kell oly nagyon sietni. A mennyire én tudom, ma vagy itt legelőször, mióta híre ment, hogy csődbizományos van a házban; én tegnap is itt voltam s megnézegettem a Bessy vásznait s egyéb holmiját s megigérttem neki, hogy a pettyes asztalterítőket megveszem. Többet nem segíthetek, mert a mi a theakannát illeti, a melyet, szeretne, ha a család körében maradna, a dolog úgy áll, hogy én nem tudnék mit csinálni két ezüst kannával, még ha egyenes csöve nem volna is; hanem a pettyes damaszt mindig nagyon szerettem.

— Ohajtanám, ha úgy lehetne a dolgot intézni, hogy a theakanna, a porcellánedény s a legfinomabb üvegek ne bocsáttatnának áruba — mondá a szegény Tulliverné esdőleg — meg a cukorfogók; ezeket vásároltam én legelőször.

— Azon már nem lehet segíteni, tudja — jegyzé meg Glegg. — Ha a családból valaki valamit meg akar tartani, azt megteheti, de egyikért épen úgy kell igérni, mint a másikért.

— Nem úgy kell azt érteni — szólt Pullet nagybácsi az eszmék szokatlan önállóságával — hogy az ön családjának többet kell az itteni holmiért fizetni, mint a mennyit megér. Az árverezésnél bizony potom áron kelhetnek el.

— Istenem, Istenem — mondá Tulliverné — ki gondoita volna, hogy az én porcellánedényeim így veszelődnek el; akkor vettem ezeket, mikor férjhez mentem, épen úgy, mint ti a tseiteket, Janka meg Zsófi; azt is tudom, hogy ti nem szerettétek az enyémet kis csikjai miatt s csak nekem tetszetek; még egy sem tört el belőlök, mert mindig én magam mostam el azokat; aztán olyan tulipán meg rózsza van a csészeken, hogy bárki is gyönyörrel nézheti. Ti se szeretnétek, Janka, a magatok porcellánját ily potom áron elvesztegetni s darabokra törni, ámbár a tettek nem oly színű, mint az enyém, mert az mind fehér és hornyolt s nem is került annyiba, mint az enyém. Aztán ezek a szép palaczkok, el nem gondolhatom, Deanané testvér, hogy ezek nem tetszenének

neked, hisz én magam hallottam, hogy te azokat csinosaknak mondtad.

— No, hiszen nincs ellene semmi ellenvetésem, hogy a legjavából egyet-mást megtartsak — szólt Deanené, kissé kevélyen — majd csak elteszszük otthon a fölöslegeseket is.

— A legjavából! — szólt közbe komolyan Gleggné, mi annál nagyobb nyomatékú lón, mert már régóta hallgatott. — Már végkép kivesz a béketűrésből, hogy ti folyvást csak a legjaváról, ennek meg annak, ezüstnek meg porcellánnak a megvásárlásáról beszéltek. Gondold meg jól állapotodat, Bessy, és sohase törődjél te most az ezüsttel és porcellánnal, csak azzal, hogy legyen annyid, a min meghálhatsz, egy takaród, a melyet magadra vethetsz s egy széked, a hová leülhetsz. S ha ennyid is lesz, meg kell emlékezned, hogy ezt mind a jó barátaid vették számodra, a kiktől minden tekintetben függsz; lám, férjed elhagyatottan fekszik ott; s nincs egy pennyje, a melyet az egész világon a magáénak mondhatna. Én csak a te jóvoltodért mondom mindezt, ámbár te magad is fontolóra veheted állapotodat, hogy mily szégyenbe hozta férjed egész családot, a melyet mindennél előbbvalónak kell tekintened, s hogy bizony jobb, ha megalázod magadat.

Gleggné szünetet tartott; a mások javáért tartott ily erélyes beszéd természetesen kimeríti az embert. Tulliverné, a ki Janka testvéreinek családi hatalmasságától folyvást szenvedett, mivel ez a kisebb testvért ifjabb éveiben valóságos igába fogta, önmagát védve szólt:

— Testvér, én senkit sem kértem, hogy segítsen rajtam, csak hogy vegye meg azt a holmit, a melyik neki tetszik, hogy legalább idegen kézre ne jussanak prédaképen. Én sohasem kértem senkit, hogy vegyen nekem vagy gyermekeimnek valamit; ámbár ott van a vászon is, a melyet én fontam s a melyről azt hittem, mikor Tom született — ez volt az első gondolatom, mikor ő a bölcsőben feküdt — hogy mindazt, a mit a saját pénzemen szerzek, s a mire annyi gondom volt, azt mind reá hagyom. De azt soh'se mondtam, hogy azt kívánám, hogy testvéreim a magok pénzét mind én reám költsek. A mit férjem az ő testvéreért tett, arról semmit sem tudok, pedig most ugyan jobb volna ránk nézve, ha nem kölesönzött volna annyit, ha sohasem kérte vissza.

— No, no — szólt Glegg nyájasan — ne fessük az

ördögöt feketébbnek, mint a milyen. A mi megtörtént, azt nem lehet meg nem törtéنتé tenni. Majd csak segítünk magán valahogy, megtartjuk, a mi épen szükséges, ámbár, mint nőm mondja, annak bizony használhatónak s egyszerűnek kell lennie. Olyanra nem szabad gondolnunk, a mi nem okvetetlenül szükséges. Egy asztal, egy vagy két szék, konyhaszerek, egy jó ágy s más ilyféle. Bizony megértem azt már én is, hogy a földre tett szalmazsákon feküdtem. Egy csomó haszontalan holmink lesz, de hát pénzre van szükség, hogy fizethessünk.

— Glegg — szólt neje — lennél szives megengedni, hogy én szólhassak, a helyett, hogy te a számból is kiveszed a szót. Épen azt akartam mondani, Bessy, hogy különös beszéd az a te részedről, hogy így nem kértél, úgy nem kértél bennünket, hogy vegyünk valamit a te számodra; azt kell mondanom, hogy neked épen kérned kellett volna. Ki gondoskodik rólatok, ha a saját családot nem segít? Hisz csak a község terhére léssz, ha nem segítünk. Tudnod kellene s eszedben tartanod s alázattal kérni bennünket, hogy tegyünk meg érted mindent, a mit tehetünk, nem pedig azt hánytorgatnod s még kérkedned vele, hogy te so'se kértél bennünket semmire sem.

— Ön Mossékről szólt s hogy Tulliver mit tett értök — jegyzé meg Pullet nagybácsi, a ki a pénzkérdések iránt szokatlánul alapos fölfogást tanusított. — Nem rokonok-e azok is? Nekik épen úgy meg kell tenniök a magokét, mint más rokonoknak, s ha Tulliver pénzt kölcsönözött nekik, föl kell őket szólítani, hogy fizessék vissza.

— Bizonyára — válaszolt Deaneané — én is úgy gondolom. Hogy van az, hogy se Mosst, se nejét nem találjuk itt? Egészen rendén valónak tartom, hogy nekik is kijussou a magok része.

— Oh, Istenem! — mondá Tulliverné — én nem is izentem nekik Tulliver felől semmit. Ők nagyon messzire laknak, Bassetban a széles közön s nem is hallani róluk semmit, csak ha Moss a vásárra jön. Nem is gondoltam rájuk. Csodálom, hogy Maggie sem, noha ő mindig szerette Mossné nagynénjét.

— Miért nem jönnek be gyermekeid, Bessy? — kérdé Pulletné a Maggie nevének hallatára. — Legalább hallhatnák, mit beszélnek a nagynénik és nagybácsik. Különösen Mag-

gienek talán mégis többet kellene Pulletné nagynénjével törődnie, mint Mossnéval, mert hisz az iskolapénz felét én fizettem. Az nem beszéd, hogy elmennék rögtön bárhova, csak tudnék.

— Ha rám hallgattak volna — szolt Gleggné — a gyermekek az első perctől kezdve itt lettek volna benn a szobában. Ideje, hogy tudják, kire vethetik szemöket, s egészen illő, hogy valaki fölvilágosítsa őket helyzetükről, hogy miért jutottak ennyire, s érezzék, hogy atyjok hibája miatt kell szenvedniök.

— No jó, azonnal behívom őket — válaszolt Tulliverné önmegadólag. Ő egészen meg volt törve s az éléskamra kincseire nem gondolhatott máskép, mint a világos kétségbeesés érzetével.

Fölment tehát, hogy lehívja Tomot és Maggiet, kik mind a ketten atyjok szobájában voltak, s már útban volt lefelé, mikor az élés-kamra ajtajának látása újabb gondolatokat ébresztett benne. Előre ment tehát s a gyermekeket magokra hagyta a lemenetelnél.

Úgy látszott, hogy a nagynénik és nagybácsik igen heves vitatkozásban voltak, a mint a gyermekek beléptek, mindketten félénk vonakodással; mert jóllehet Tomnak sok gyakorlatias belátása volt, a melyet a tegnap óta kiállott új izgalmak erős ösztönének hatása tevékenységre sarkalt, tervet forgatván elméjében, a melyet valamelyik nagynéninek vagy nagybácsinak elő akart adni, semmikép sem volt jól hangolva irántok s félt velök most egyszerre találkozni, mintha csak az összevegyített orvosság bő adagától félt volna, a melyet szívesebben bevett volna kis kanalanként. Maggie különösen le volt verve reggel óta. Őt rövid nyugalom után, három óraker felköltötték s most annak az előtte idegen, álmos lankadtságnak hatását érzé, mely a beteg szobájában, a hűvös szürkület és feljövő nap híves órájában való virasztásnak természetes következménye, mikor a külső napvilág egészen jelentéktelennek s csupán a sötét szobában eltöltött óráknak mintegy vége gyanánt tűnik föl. Beléptök félbeszakítá a társalgást. A kézfogás csak valami búskomor és néma czeremonia volt, míg Pullet nagybácsi a hozzá közelgő Tomnak azt jegyezte meg:

— No, öcsém, épen arról beszéltünk, hogy szeretnénk a

te tolladat és tintádat látni; azt hiszem, annyi iskolázás után most már helyesen tudsz írni.

— Úgy bizony — folytatá Glegg nagybácsi előtte szívesnek tetsző fölbátorítással — most ki kell tapasztalnunk az egész iskolázás előnyeit, a melybe atyád annyi pénzt beléölt, most —

Ha se pénz, se posztó nincs,
A tudomány drága kincs.

Most itt az ideje, Tom, hogy meglássuk tanulmányaidnak sikerét. Hadd lássuk, vajon többre mégy-e, mint én, a ki tanulmány nélkül kaptam meg örökségemet. Én nagyon kicsivel kezdtem, tudod, levessel meg a kenyérnek és sajtnak a hajával is beértem. De abban kételkedem, hogy a jó élés és nagy tanultság nehezebben esnék neked, mint nekem esett.

— De már most annak meg kell lennie — vágott közbe Gleggné nagynéni erélyesen — akár esik nehezeire, akár nem. Azt többé nem szabad kérdenie, mi esik nehezeire; meg kell gondolnia, hogy rokonaira nem támaszkodhatik, hogy azok semmittevésben s kényelemben neveljék: el kell tűrnie atyja hibáinak balkövetkezményeit s nehéz munkához s egyszerű koszthoz kell szoknia. Aztán alázatosnak és halásznak kell lennie a nagynénik és nagybácsik iránt azért, a mit a szülőkért tesznek, mert ha ezek nem segítik őket, az utcán sem lesz helyök, hanem a szegények házába szorúlnak. Meg nővérének is ám — folytatá Gleggné, szigorúan nézve Maggiere, ki leült a sofára a Deanané nagynéni mellé, azon érzéstől vonzatva, hogy Luczinak az az édesanyja — neki is alázatossághoz és munkához kell szoknia, mert többé nem lesz ám szolgáló — ezt meg kell jegyeznie. A házban minden dolgot el kell végeznie, s tisztelnie és szeretnie kell a nagynéniket, a kik annyit tettek érte s takarékoskodtak, hogy az unokatestvérekre is maradjon valami.

Tom még mindig a társaság közepén levő asztal előtt állott. Arza elpirúlt s távol volt attól, hogy valami nagy alázatosságot mutasson, de teljes tisztelettel készült mondani valamit, a min előbb elmélkedett, mikor az ajtó kinyílt s anyja újra visszatért.

Szegény Tulliverné egy kis tálcát tartott kezében, a melyre az ezüst theakannát, a theacsészék és kis tányérok mustráját, a palaczkokat és czukorfogót helyezte el.

— Nézd, testvér — mondá, Deanenére tekintve, a mint a tálcát az asztalra tette — azt hiszem, talán ha jobban megnézed még egyszer ezt a theakannát — csak olyan jó, mint mikor láttad — talán jobban tetszik ez a mustra, mintegy megszépíti a theát, aztán állása, mindene — használhatnád mindennapinak vagy esetleg el lehetne tenni a Luczi számára, majd ha ő is gazdasszony lesz. Meghasadna a szívem, ha az *Arany Oroszlán*ba kerülne — szolt a szegény asszony szivedobogva s könnyhullatva — ezt a theakannát akkor vettem, mikor férjhez mentem, s most elgondolni, hogy össze-vissza karczolják, utasok s mindenféle szedett-vedett nép elé teszik; rajta vannak még nevem kezdőbetűi is D. E. — nézd, megnézheti ezt akárki.

— Ah, Istenem — szolt Pulletné nagynéni, mély megilletődéssel csóválva fejét — elgondolni is, hogy ezek a kezdőbetűk a családból mi mindenfelé elszóródnak; ez soh' se történt eddig: valóban te vagy a legszerencsétlenebb testvér, Bessy. De hát mit használ, ha megveszem is a theakannát, ha az ágyruhák, kanalak s más egyebek, a melyeken ott van a neved egészen, idegen kézre jutnak, aztán még az is baj, hogy a kannának egyenes a csöve.

— A mi a család gyalázatát illeti — jegyzé meg Gleggné — azt ugyan a theás-kannák megvételével nem lehet elhárítani. Az a gyalázat, hogy a családnak egy sarjadéka olyan emberhez ment nőül, a ki őt koldúsbokra juttatta; az a gyalázat, hogy most mindent elárvereznek. Meg sem tudjuk akadályozni, hogy az egész tájék rossz nyelvének czéltáblája ne légy.

Maggie az atyjára tett czélzás hallatára fölkelt a sofáról, de Tom mindjárt észrevevén fölindultságát s elpirult arcát, megakadályozta őt a szólásban:

— Légy nyugodt, Maggie — szolt némi tekintélylyel, félre vonván őt.

Ez valóban megjegyzésre méltó nyilatkozata volt egy tizenöt éves fiú önuralmának s gyakorlatias ítélő képességének, hogy mikor Gleggné nagynéni félbehagyta a beszédet, akkor kezdett szólni nyugodt és tisztelettel teljes, bár bizony reszkető hangon, mert anyjának szavai nagyon elevenére találtak.

— De hát nagynéni — mondá Tom, egyenest Gleggnére

nézve — ha azt hiszi, hogy a családnak az válik gyalázatára, hogy most mindent elérvereznek, nem lehetne-e ezt valami-kép megakadályozni? Ha ön és Pulletné nagynéni — folytatá ez utóbbira tekintve — úgy gondolkoznak, hogy valami kis pénzeeskét reám és Maggiere szándékoznak hagyni, nem jobb volna-e azt most ideadni, hogy kifizethessük az adósságot, hogy az elérverezéstől megmeneküljünk, s megmentünk anyámnak a holmijait?

Erre néhány percnyi hallgatás következett, mert mindenki, még Maggie is, csodálkozott a Tom rögtöni férfias bátorságán. Először Glegg nagybácsi felelt:

— Az ám, öcsém, no ni! Jól pedzed a dolgot. De hát a kamat, arról megfeledekezel, nagynénéd öt százalékot húz pénze után, s ez egészen elvész, ha azt most előlegezi, erre te nem is gondolsz.

— Majd keresek én valami munkát s a kamatot évenként kifizetem — felelt Tom határozottan. — Szívesen teszek bármit, hogy megmenthessük anyámnak ezeket a holmikat.

— No jól van! — mondá Glegg nagybácsi csodálkozva. Ő csak Tomot akarta kitanúlni inkább, semhogy a terv gyakorlatiasságára reflectáljon. De ezzel csak fölingerült nejének szerencsétlen határozatát idézte elő.

— Úgy-e, Glegg! szólta a nő haragos gúnnyal — az tetszenék neked, hogy én az én pénzemet elosztogassam, mert hisz úgy is azt kívántad, hogy azt saját rendelkezésem szerint hagyhassam el. Úgy-e az én pénzemet, a mely még atyám ajándéka s nem a tiedé, Glegg; azt a pénzt én magam zsugorgattam össze, a melyhez évenként raktam valamit s így szaporodott évenként s ezt most más emberek butorzataért kiszórjam, s lovat adjak alájuk, hogy bőségben s pazarolva éljenek, mivel nekik már nincs lelköknek hova lenni; azért is megváltoztatom végrendeletemet, vagy egy záradékot tettek belé, két vagy háromszáz fonttal kevesebbet hagyok hátra, ha meghalok; én, a ki a legfeddhetetlenebb módon, a leggondosabban éltem s a család legidősb tagja vagyok: most elosztogassam, eltékozoljam azokra, a kik ezt a koczkajátékot eljátszották, a kik csak gonoszok és pazarlók voltak eddig. Te, Pulletné testvérem, tehetsz úgy, a mint neked tetszik; te megrabolhatod megint férjedet azért a pénzért, a melyet neked adott, de én nem játszom így.

— Ej, Janka, hogy neki hevültél! — mondá Pulletné. — Tudom, hogy most minden vér a fejedbe szállt s meg kell köpölyöztetni magadat. Én nagyon sajnálom Bessyt és gyermekeit; iszonyú rossz éjtszakáim voltak miattok, mert ettől az új orvosságtól is rosszul aludtam. De mit használ az, hogy én folyvást azon aggódom, hogy mit kellene tenni, ha te nem akarsz velem egyetérteni.

— Persze, hogy ezt kell fontolóra venni — szólt Glegg. — Mit használnánk azzal, hogy az adósságot kifizessük és megmentsük a bútorokat, mikor a perköltség még mind hátra van, ez pedig az utolsó shillinget is fölemésztí s többet, mint a mennyit a föld és jószág adhatnának, a hogy Gore ügyvéd-től hallottam. Az a legszükségesebb, hogy pénzünket megtakarítsuk s eltartsuk ezt a szegény embert, semhogy bútorokra költjük, a melyből se enni, se inni nem lehet. Te is csakugyan oly heves vagy, Janka, mintha én nem tudnám, mit kíván a józan ész.

— No erre szóljon most már, Glegg! — mondá neje, vontatottan, de erős nyomatékkal, fontoskodva intve feléje.

Tomnak e beszéd alatt nagyon leesett az álla, s ajka reszketett, de el volt határozva, hogy nem enged. Úgy fogja magát viselni, mint férfiúhoz illik. Maggie ellenben a Tom beszédjén érzett pillanatnyi fölbuzdulás után reszketett a haragtól. Anyja szorosán Tom mellett állott, karjába fogódzott, mióta utoljára szólt. Egyszer csak Maggie hirtelen fölkelt, szemközt állt velök, szemei, mint a fiatal oroszlánnak, tüzet szórtak.

— Hát miért jöttek akkor ide? — tört ki Maggie — hogy beszélgessenek, ellenkezzenek velünk s kigúnyoljanak bennünket, ha nem akarnak semmit se tenni, hogy szegény anyámon segítsenek, édes testvérükön, ha nem tudják átérezni, milyen bajban van ő és semmi részvétellel nincsenek iránta, jóllehet észre se vennék annak a hiányát, a mivel megkímélnék a fájdalomtól? Maradjanak el tőlünk s ne jöjjenek ide azért, hogy gyalázzák az én atyámat, a ki jobb volt, mint akármelyikök; szíves volt s bizony segített volna magokon, ha ilyen bajba estek volna. Tom és én nem szorúlunk a magok pénzére, ha anyámon nem akarnak segíteni. Nem is kell nekünk! megélünk mi a nélkül is.

Arczukba csapván Maggie ily módon a nagynéniknek és

nagybácsiknak a maga daczosságát, még mindig ott állt, nagy sötét szemeivel merően végignézve őket, mintha kész lett volna minden következményt bevárni.

Tulliverné megijedt; volt valami baljóslatú ebben a böszült kitörésben, be sem tudta látni, mi fejlődik ki belőle. Tom boszankodott; az ilyen beszédnek nincs semmi haszna. A nagynénik néhány perczig nem tudtak magokhoz jönni a meglepetéstől. Végre, mint a tévedésnek ehhez hasonló más esetében is, sokkal kisegítőbb magyarázat ajánlkozott minden feleletnél.

— Hogy te még be nem láttad, miféle bajba kever ez a gyerek téged, Bessy — vette föl a szót Pulletné — ez már a vakmerőség és legnagyobb hálátlanság határait is messze fölülmulja. Iszonyú! Akárcsak a sárba dobtam volna pénzemet, mint hogy az ő iskoláztatásaért fizettem, hiszen roszbab, mint azelőtt.

— Hányszor megjövendöltem én ezt — tódítá a szót Gleggné. — Némelyeket talán meglephet, engem nem. Százszor is elmondtam, ezelőtt egy évvel is: vigyázz a szavamra, ebből a gyerekből nem válik semmi jó, mert nincs benne egy csepp vér a mi családunkból. A mi az ő sok iskoláztatását illeti is: én ettől sem vártam soha semmi jót. Ez volt az ok, a miért én azt mondtam, hogy nem fizetek érte semmit.

— No, no, elég legyen — szólta Glegg — ne vesztegesdük tovább az időt ily haszontalan beszéddel! lássunk a dologhoz. Tom, most toll és tinta kellene.

Míg Glegg beszélt, egy magas sötét alak látszott az ablak alatt elsietni.

— Ni ni, itt jön Mossné — szólta Tulliverné. — Meg kellett tudniok a szomorú újságot — e szavakkal ment elébe, hogy kinyissa az ajtót, s Maggie mohón követé őt.

— Szerencse! — mondá Gleggné. — Legalább ő is beleegyezhetik a megvásárlandó holmik jegyzékébe. Egészen helyén való, hogy ő is kivegye a maga részét, mikor a saját édes testvéréről van szó.

Mossné sokkal inkább izgatottá lön, semhogy sógorasszonyával ellenkezhetett volna, a ki egyenest a társalgóba unszolta be őt gépiesen, meg se gondolván, hogy ideérkezésének első fájdalmas pillanataiban milyen rosszul esik neki egyszerre oly számos tagból álló társaság közé vegyülnie. A ma-

gas, sovány, feketehajú asszony egészen ellentéte volt a Dodson-nővéreknek, a mint fekete ruhájában belépett; kalapja és nyakkendője úgy állt, mintha csak vasvillával hányták volna reá hamarjában. Az öntudatnak azzal a teljes hiányával lépett be, mely a nagyon átértett bánatot jellemzi. Maggie mindjárt belékapaszkodott, mert úgy látszott, Mossné senkit sem vesz észre, kivéve Tomot, ő felé ment egyenest és kezét fogott vele.

— Oh édes gyermekeim — tört ki — nektek igazán nincs okotok, hogy rólam valami sok jót tegyetek föl, mert én csak a ti szegény nagynénétek vagyok, s egyike azoknak, a kik csak elfogadnak, de nem adnak semmit. Hát szegény bátyám hogy van?

— Turnbull orvos úgy véli, hogy reggel óta jobban — szólt Maggie. — Tessék leülni, Gitty néni. Ne ijedjen meg!

— Oh édes gyermekeim, úgy érzem, mintha kétfelé hasadna a szívem — szólt Mossné, engedve Maggienek, a ki a sofához vezeté őt, de a többinek a jelenlétéről még mindig nem vett tudomást. — Mi háromszáz fonttal tartozunk bátyámnak, pedig neki most szüksége van a pénzre, nektek, szegény gyermekek, mindenre szükségtek van; inkább mindenünket zálogba kell vetni, hogy a pénzt kifizethessük, pedig ott vannak szegény gyermekeim, nyolczan, a legkisebb még beszélni se tud tisztán. Úgy érzem, mintha csak rabló volnék. De meg se álmodtam volna, hogy még az én bátyám . . .

A szegény asszonyt erős zokogás szakítá félbe.

— Háromszáz font! Oh Istenem, Istenem — szólt Tul-liverné, a ki mikor azt mondta, hogy férje «nem tudja, mennyit» adott testvéreinek, nem is gondolt meghatározott összegre, s most oly asszony ingerültsége fogta el, a ki előtt ily dolgot titokban tartanak.

* — No, bizony, milyen örültség! — mondá Gleggné. — Családos ember! Neki nem is volt joga ily módon pénzt kölcsönözni és pedig minden kötelezvény nélkül; biztosra veszem, hogy az igazság majd kideríti ezt.

Gleggné hangja leköté a Mossné figyelmét, a ki föltekintett s így szólt:

— De volt kötelezvény, férjem írást adott róla. Mi nem vagyunk ilyféle gonosz emberek, se férjem, se én, hogy megraboljuk bátyám gyermekeit; s reméltük, hogy vissza

tudjuk fizetni az egészset, mihelyt csak egy kissé jobb idők járnak.

— Hát most — kérde Glegg nyájasan — nem tudná férje ezt a pénzt okkal-móddal kölesön kérni mástól? Mert az lenne ennek a családnak egy kis öröksége, ha tehetünk érték valamit, különben itt a bukás. Férjének jószágai vannak; egészen rendjén valónak látszik az előttem, hogy a jószágra pénzt vehet föl, ámbár én önöket nagyon sajnálom, Mossné.

— Oh ön nem tudja, milyen szerencsétlenül járt férjem a jószággal. A bérlet is sokat szenved a jószág hiánya miatt; a gabonát már mind eladtuk s még a kamattal is tartozunk. Nem azért, mintha nem szívesen dolgoznánk, a mit tudunk; én fél éjszaka is fündolgozom, ha lenne valami látatja... de ott vannak a szegény gyerekek... négy még ilyen kicsi...

— Ne sirjon, nagynéni, ne féljen — suttogá Maggie, a ki erősen fogta a Mossné kezét.

— Egyszerre adta Tulliver magoknak ezt az egész pénzt? — kérde Tulliverné még mindig azoknak a dolgoknak gondolatába mélyedve, a melyek az ő tudta nélkül történtek.

— Nem, hanem kétszerre — felelt Mossné, megtörülgetvén szemeit s erőlködve könnyeit visszatartani. — Az utóbbi részletet súlyos betegségem után, ezelőtt négy évvel, mikor oly rosszul volt dolgunk, de arról is új írás van. Mennyi betegséggel s más szerencsétlenséggel küzdöttem én már, csupa nyomorúság az életem.

— Elhiszem — szólta Gleggné határozott hangon. — Az önöké nagyon szerencsétlen család; legszánandóbb az én testvérem.

— Azonnal fogattam a kocsiba, a mint hallottam, hogy mi történt — szólt Mossné, sógorasszonyára tekintve. — Eddig se késtem volna, ha jónak látta volna ön, hogy minket is tudósítson. Azt ne higye, hogy én csak magunkkal törődöm, és semmi gondom nincs bátyámra; annyira a szívemen feküdt az a pénz is, és hogy nem segíhettem, szólni sem mertem. Férjem meg én is rajta leszünk, hogy megtegyünk mindent, sógor úr — folytatá, Glegg felé fordulva — majd csak segítünk magunkon valahogy s kifizetjük a pénzt; történjék

a minek történnie kell, ha azzal bátyám tudna magán segíteni. Mi már hozzá vagyunk szokva a kínlódáshoz, s nem is igen van másra kilátásunk. Csak szegény gyermekeink gondolata gyötri szívünket.

— Biz' ezen töprenkedni is kell — szólt Glegg — jó, hogy figyelmeztethetem önt. Ha Tulliver bukik, s van egy kötelezvénye az ön férjétől háromszáz fontról: kötelezve van ám azt kifizetni: a hitelezők különben nyakukra mennek érte.

— Oh Istenem, Istenem! — jajgata Tulliverné, csupán a bukásra gondolva s nem egyszersmind arra is, hogy mennyi része van abban Mossnének. Szegény Mossné reszkető alázatossággal hallgatott, mialatt Maggie zavart elfogultsággal tekintett Tomra, kémlelvén, vajon mutatja-e valami jelét annak, hogy fölfogja ezt a csapást s hogy gondol-e valamit a szegény Mossné nagynénivel. Tom gondolatokba volt merülve s merően nézett az asztalterítőre.

— S ha nem jut tönkre — folytatá Glegg — mint előbb megjegyeztem, az a háromszáz font jó lesz a szegény embernek némi örökségül. Nem tudjuk, mi lesz a dologból, ha fölépül újra. Nagyon sajnálom, hogy ez nehezére esik önöknek, de az én véleményem az, hogy itt csak egy út van s az egészen helyes is, hogy önök mástól kérjenek kölcsönt; de akár hogy forogatom is a dolgot, önöknek fizetniök kell. Remélem, nem nehezelt, hogy az igazságot kimondom.

— Nagybácsi — szólt Tom, föltekintvén hirtelen az asztalterítőre való elmélyedéséből — azt hiszem, még se méltányos, hogy Moss nagynéniék most megfizessék a pénzt, ha atyám azt nem akarja, vagy talán később sem.

Glegg egy-két perczig meglepetve nézett s azután így felelt:

— Persze hogy nem, talán nem, Tom; de akkor ő megsemmisítette volna az írást. Nekünk csak ezt az írást kell szem előtt tartanunk. De hogy jutsz te arra a gondolatra, hogy ez atyád akarata ellen lenne?

— Miért ne? — felelt Tom elpirúlva, bár minden gyermekies tétovázása mellett is határozottsággal iparkodva szólani — jut eszembe, mielőtt Stellinghez mentem volna iskolába, atyám egyik este, mikor a tűz mellett csak mi ket-

ten ültünk s rajtunk kívül senki sem volt a szobában, azt mondá . . .

Tom habozott egy kicsit s aztán folytatá :

— Ő mondott valamit nekem Maggieről s aztán így folytatá : «Én mindig sok jóval voltam nővéremhez, ámbár akaratom ellenére ment férjhez ; kölcsönöztem Mossnak pénzt is, de eszem ágában sem volt soha a visszafizetésre szorítani, inkább hadd vesszen. Gyermekeimnek nem is szabad azt gondolniok, hogy azzal szegényebbek lesznek. Most atyám beteg s nem képes magáért felelni ; de én nem szeretnék semmit az ellen tenni, a mit ő nekem mondott.

— Jól van, fiam — mondá Glegg nagybácsi, a kit jó érzése ösztönzött, hogy beleegyezzen a Tom kívánságába, de a ki el nem fojthatá szokásos borzalmát ily meggondolatlanságtól, mely semmivé teszi a biztos lekötést, vagy oly valamit másít meg, a mi bizony elég fontos és tekintélyes különbséget tesz egy ember vagyonában ; — mi megtehetnök azt, tudod, hogy széttépjük a kötelezvényt, ha nem leszünk szemfülesek, mi történhetik még arra az esetre, ha atyád tönkre jut . . .

— Glegg — vágott közbe neje, komolyan — jól megdold, mit beszélsz. Nagyon beleavatkoztál a mások dolgába. Ha elhirtelenkedve igérsz valamit, engem aztán ne okolj.

— No, ez olyan dolog, a milyet még sohase hallottam — szólt Pullet nagybácsi, a ki egy kis czukorkadarab bevételével sietett csodálkozásának kifejezést adni. Széttépni egy kötelezvényt ! Azt gondolom, hogy valaki egy rendőrt vezethetne e miatt a sógor nyakára.

— De ha csakugyan annyi pénzértékű a kötelezvény — jegyzé meg Tulliverné — miért ne fizethetnénk most ki mindent, hogy megmentjük a holmit az elárverezéstől ? Nem kívánjuk, hogy Moss nagybátyádat és nagynénédet terheljük, ha azt hiszed Tom, hogy atyád haragudni fog, ha fölépül.

Tulliverné nem igen tanulta a váltóüzlet kérdéseit, s ő egészen eredeti módon fogta föl e dolgot.

— Bah, bah megadta neki ! önök, asszonyok nem értenek az ilyféle dologhoz — mondá Glegg nagybácsi. — Az egyetlen mód, hogy Mossék megmeneküljenek, az, ha a kötelezvényt széttépjük.

— Ha nagybácsi segítségemre lesz, ezt is megtehetjük — szolt Tom nyomatékka. — Ha atyám jobban nem lenne, szerencsétlenné tenne az a gondolat, hogy oly valamit tettem akarata ellen, a mit hatalmamban volt megakadályozni. Biztosan tudom, jól emlékszem reá, mit mondott nekem akkor este. Nekem engedelmeskednem kell atyám kívánságának, a mi az ő vagyonát illeti.

Még Gleggné is kénytelen volt visszatartani helyeslését a Tom szavaitól: érzé, hogy valószínűleg a Dodson-vér beszélt belőle, ámbár ha atyja is Dodson-ivadék lett volna: soh'se fecsérlődik el ily gonosz módon a pénz. Maggie nehezen tudta volna visszatartani magát, hogy a Tom nyakába ugorják, ha Mossné nagynéni meg nem akadályozza őt azáltal, hogy ő maga kelt föl, megfogva a Tom kezét s félig elfojtott hangon mondá:

— Azzal ugyan, ha Isten van fölöttünk, sohse léssz szegényebb, gyermekem; s ha pénzre van szüksége atyádnak, Moss meg én kifizetjük azt, akár van irás róla, akár nincs. Mi mindent megteszünk, a mivel csak segíteni lehet; mert ha gyermekeimnek nem is volt másban szerencsájök, legalább becsületes atyától és anyától származtak.

— Hiszen — szolt Glegg, a ki még mindig a Tom szavain elmélkedett — csak nem követhetünk el igazságtalanságot a hitelezővel, abban az esetben, ha atyád megbukott. Én már gondolkoztam erről, mert magam is voltam hitelező, s a csalásnak se végét, se hosszát nem láttam. Ha ő úgy vélekedett, hogy azt a pénzt nagynénének adja, mielőtt e szomorú kimenetelű pörösködésbe merült volna, ez épen annyi, mint ha önmaga semmisítette volna meg a kötelezvényt, mert akkor föltette magában, hogy még sokkal szegényebbek legyetek. De ezt a dolgot jól meg kell fontolni, fiatal ember — folytatá Glegg, figyelmeztető tekintetet vetve Tomra — midőn valamely pénzüzletbe kezdesz és képes vagy elfogadni valakitől az ebédet, hogy másnak meg reggelit rendelj. Kételkedem, hogy te ezt értenéd.

— De értem — válaszolt Tom határozottan. — Tudom, hogy ha valakinek tartozom pénzzel, nincs jogom azt másnak adni. Ha atyám azt tette föl magában, hogy pénzt ad nagynénémnek, mielőtt neki adósságai lettek volna, ehhez teljesen joga volt.

— Helyesen, fiatal ember, meg se gondoltam volna, hogy ily éles fölfogású légy — mondá Glegg nagybácsi nagy őszinteséggel. — De talán atyád önmaga semmisítette meg a kötelezvényt. Menjünk s nézzük meg, ha vajon megleljük-e szekrényében.

— Az az atyám szobájában van. Menjünk, Gritty nagynéni — suttogá Maggie.

L-LIOT György után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

ZÖLD HEGY OLDALÁN.

Zöld hegy oldalán heverve,
Pihennék, de nem tudok ;
Nézek a szűk völgy-teberre
S ép' hogy oda nem futok.

Úgy von, úgy édesget engem
Arra felé valami;
Szivem fél, hogy majd kizengem,
S nem meri megvallani.

A hol az út kifehérlík
A fák közül itt-amott.
Hol az útast látni félig,
Ott csügg szemem, folyton ott.

S egy kis porfelleg ha felszáll,
Azt is jó jelnek veszem,
Majd idébb, a völgynyilatnál
Mégvigasztal, úgy hiszem.

Ah! csalódás mind-szünetlen . . .
Nem is hegy ez, csak lapály;
Ez az erdő egy kietlen,
S azt költi fel, a mi fáj.

Ez a völgy egy zordon árok
S fénye-vesztett a vidék :
Nem jön a kit várva-várok,
Kiért szivem titkon ég.

LÉVAY JÓZSEF.

A MI NEM MÚLIK EL.

Az élet mily bús, mily üres lett
 Számunkra, édes angyalom ;
 A múltból mily kevés marad meg,
 S az is megváltozik nagyon !

Irigyeljük az ifjúságot,
 Ha mámortól ragyog szeme, —
 S a mely minket felnőni látott,
 Hány szem zárult örökre le !

Öregebbé tesz mindenik nap,
 És meg nem ifjit semmi sem !
 Oh ! hidd el, egy nem változik csak :
 — A mely téged szeret — szivem.

Szivem, mely oly igaz, olyan hív,
 S csak szenvedést ért, s bánatot ;
 E gyermeki, mocsoktalan sziv,
 Mit örökül anyám adott ;

Mely új érzésnek engedetlen,
 De hűn kitart a régivel ;
 — Azzal szeretlek, a mi bennem
 Legutoljára múlik el.

S ha bennünk, egy jobb rész, olyan van,
 Mi nem vész el sír fenekén, —
 — Ha van lényembe' halhatatlan,
 Azzal szeretlek téged én ! . . .

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

Ifj. SZÁSZ BÉLA.

OSZTRÁK VÉLEMÉNYEK A VALUTA-REFORM FOLYTATÁSÁRÓL.★)

Most, mikor a valuta-reform már igen előrehaladt és törvényjavaslatok készülnek, melyek a még hátralékos államjegyek és sóbányajegyek beváltását tárgyazzák és a mikor a készfizetések fölvételének időpontja közeledni látszik, természetesen, hogy az érdeklődők fokozott figyelemmel fordulnak a nagy reform folytatása felé.***) A mint a nézetek a reform

---

*) *Gutachten über die Fortführung der Valuta-Reform in Oesterreich.* Gesammelt und herausgegeben von der Gesellschaft österreichischer Volkswirthe in Wien. Wien, 1896.

***) E czikk írásakor, a napisajtó közlései szerint, a két kormány tárgyalásai ily ponton állottak. A kormányok előadói a törvényjavaslatokról tanácskoztak, melyek a valuta-reform folytatását és befejezését illetőleg a törvényhozások elé terjesztendőek lesznek. Egy törvényjavaslat az államjegyek és a sóbányajegyek beváltására vonatkozik. A hátralékos 112 millió forintnyi államjegyek bevonása oly módon történik, hogy 80 millió forintot tízkoronás bankjegyekben, 32 millió forintot ötkoronás ezüst érmekben adnak ki. Törvényjavaslat is készül, mely a két kormánynak az osztrák-magyar bankkal a tízkoronás bankjegyek kibocsátásáról szóló megállapodását tartalmazza. A bankjegyek e kategóriája, a kibocsátás teljes összegéig, érczfödözetet kap húsz-koronás aranyokban, melyeket a kormányok az osztrák-magyar banknál le fognak tenni. Más törvényjavaslat véglegesen szabályozni fogja azt a megállapodást, mely az 1894. évi beváltási törvények alapján létrejött és a kormányoknak a banknál teljesített aranyletételeit tárgyazza. Egyrészt az államkincstár biztosítását tartalmazza addig az időpontig, a melyben a készfizetések fölvétele törvényesen kezdődik, másrészt tartalmazza azt a szabványt, hogy a készfizetések fölvételekor az arany a banknak tulajdonába megy át. Minthogy az ötkoronás

kezdetén eltérők voltak, úgy még most is azok. És ez természetes. A reformnak végkifejlése annyi esélytől függ, megvalósításának pedig szükségszerűen több évek sorára kell kiterjednie, a mely idő alatt a nemzetközi politika és a közgazdaság terén annyi változás történhetik, úgy hogy a legéleseműbb egyének sem láthatják tisztán előre a jövődönék képét. Tagadhatatlan, hogy a valuta-reform eszméjét optimismus szülte, főképen Wekerle volt magyar pénzügyminiszter optimismusa. Ez optimismus áthatotta parlamentünket és közvéleményünket, pártkülönség nélkül. A hangulat olyan volt Magyarországon, mintha az ország csupa telivér aranyvalutásokból állana, mintha az ezüstnek mint forgalmi eszköznek egyetlen egy szószólója sem lenne és kettős-valutásnak híre-hamva sem léteznék. E jelenség két körülményre viendő vissza; első az, hogy a politikai összetartás szempontjából a kormánynak, kiváltképen rokonszenves és a szerencse mosolygó isten-asszonya által kegyelt pénzügyminiszterének actióját, Ausztriával szemben, nehézségek támasztása által senki sem akarta gyöngíteni; a másik meg az, hogy (mi tagadás) Magyarországon kevesebben foglalkoznak a tárggyal, azért kevesebben is értenek hozzá, mint Ausztriában.

A számos részleteiben bonyolult kérdés alapján véve egyszerű. Az ezüstnek rehabilitációjára a mostani viszonyok közt nem gondolhat oly birodalom, a mely orvosolui akarja pénzvizonyait. A kettős-valuta behozatalára sem gondolhatt senki mostanában; mert ez csak mint a főbb államok egyetértő megállapodása nyomán létesült úgynevezett nemzetközi szerződéses kettősvaluta képzelhető, de ehhez a főbb államoknak, különösen Angliának hozzájárulása elkerülhetetlenül szükséges. Nem maradhatott tehát egyéb hátra, ha már valutánk rendezése kívánatosnak tűnt, mint az aranyvaluta behozatala. De vajon mellőzhetetlen volt-e mostanában rendezni valután-

---

ezüst érmeiket azokból az ezüst forintokból kell kiverni, melyeket a bank fémkészletéből vesznek ki, a törvényjavaslat analog határozatokat fog tartalmazni arról az aranyról is, melyet a kormányok az ezüstért a banknak fizetnek. Végre egy törvényjavaslat a kormányoknak a 80 milliós bankadósságra vonatkozó megállapodását tartalmazza, szabályozván az osztrák kincstár által teljesítendő 30 millió forintnyi részfizetést, a 15 ¹/₂ millió forintnyi összegnek leírását és a Magyarországra eső hányad törlesztését.

kat és nem tarthatni-e attól, hogy a már behozott aranyvaluta föntartható nem lesz és nem fog-e az arany a készfizetések törvényes fölvételekor a forgalomból eltűnni? — E kérdések még most is nyitva állanak. Óhajtható lenne mind pénzviszonyaink megszilárdulása, mind a nagy mű tervezői dicsősége érdekében, ha a kétkedők kellemesen csalódnának.

Ausztria mérvadó körei már kezdettől fogva megoszlott nézetekkel követték a valuta-reformot. Szakbizottságokban, törvényhozási tanácskozásokban ellenezték az aranyvaluta behozatalát és gyakran európai hírnévnek örvendők, például Suesz tanár, voltak azok, a kik ellenezték. Az osztrák pénzügyminiszterek, különösen Steinbach, nem mindig támogatták a reform egyes stadiumait akkora buzgalommal, mint magyar kollégájok és, úgy látszik, olykor szelid nógatasra szorultak. Sokan Ausztriában, ha nem is a reform alapelve és iránya miatt, de korszerűsége és kimenetelének kockázatosossága miatt tápláltak kétségeket. Ez több szempontból magyarázható meg. Ausztria fejlettebb közgazdasági viszonyainál fogva több szerzett előnyt kockáztat, mint Magyarország. Ausztria egyes tartományainak partikularistikus szakadozottsága miatt több ellentétes érdekek lép föl, mint az egyöntetűbb Magyarország. Ezenkívül Ausztriában többen foglalkozván a tárgy elméleti oldalával is, ez több alapos kétségnek keletkezésére szolgálhat okul. Ehhez hozzájárul a többszázados megszokottság ápolta bizalmatlanság is a magyar viszonyok szilárdsága iránt, sőt az idegenkedés is a magyar gazdasági viszonyok megerősödésétől és különösen a magyar politikai befolyás növekedésétől. Ezek az okok, persze, nem mindenütt és nem mindenkor nyilvánulnak egyaránt, de a figyelmes szemlélő, tárgyilagosan okoskodva, másként nem általánosíthat. Ezeket egy gyűjtőszóba összefoglalva, a magyar optimizmussal szemben, osztrák pessimismusnak nevezném. Ezt a pessimismust nem merem föltétlenül elítélni; mert nagy reformok megvalósítására bizonyos optimizmus, erős bizalom szükséges ugyan . . . de a pessimismus nézetei olykor találóbbak.

Az osztrák közgazdáknak Bécsben székelő társasága a valuta-reform folytatása iránt kérdőpontokat állított össze és véleményezés végett megküldötte szakértő tagjainak. A kérdőpontok az arany beszerzésére, az ezüstkémnek alkalmazására, a jegyforgalomra és a sóbánya-jegyek bevonására, a giró- és

clearing-forgalomra, a készfizetések fölvételének idejére és az osztrák-magyar banknak a valuta-reformhoz való helyzetére vonatkoznak. Tizenöt szakértő küldött be rövidebb-hosszabb véleményt, tetszésükre bízva lévén, a kérdőpontok valamennyijére vagy csak egyikére-másikára nyilatkozni. A véleményeket dr. Peez adta ki külön kötetben, záradékul közölvén Benedikt Mórnak, a *Neue Freie Presse* kiadójának, a bankkérdés tárgyában megjelent három hirlapi cikkét is.

A szakértők többnyire a gyakorlati üzletvilágból valók, de van köztük néhány elméleti ember is. Elvileg túlnyomóan az aranyvaluta álláspontján vannak és abban megegyeznek egymással, hogy a már beszerzett és a még beszerzendő aranyat az osztrák-magyar banknál kell elhelyezni, nem pusztá letétül, hanem bankjegyek fundálása végett és forgalomba hozandó pénzü. Az ezüstmű alkalmazása kérdésében némely árnyalatban különböznek egymástól a vélemények, a szerint, a mint a szigorú aranyérték következetes keresztülvitelét tartják szem előtt, vagy pedig, a gyakorlati szükséglettel számolva, az ezüstnek nagyobb szereplési kört igyekeznek biztosítani. E tekintetben legtovább megy báró Gudenus József földbirtokos, a ki, egyébiránt rövid és elméletileg nem követelőző formában tartott véleményében, tagadja ugyan, hogy ő kettősvalutás lenne, de jelszavul azt állítja föl: aranyvaluta mint elv, ezüstpénz a szükséglethez képest. — Ne aggódjék a báró: a készfizetések fölvétele után is valószínűleg több ezüst lesz a tényleges forgalomban, mint a mennyit a valuta-reform tervezői eredetileg szívesen láttak volna.

A szakértői vélemények határozott pessimista fölfogásról tanuskodnak, de tanuskodnak arról is, hogy a pessimismus lépésről lépésre csökken, a mint az eddigi eredmények a tervezők föltevéseit igazolták. Így dr. Bunzl Károly bevallja, hogy eleintén azzal ijesztettek minket, hogy a kellő mennyiségű arany nem lesz beszerezhető, de most már arról szó sem lehet. Landesberger egyetemi tanár elismeri, hogy az arany beszerzésére kedvező körülmények folytak be; ezek: az aranytermelés föllendülése, az éjszakamerikai Egyesült-Államok ezüstpolitikája, némely kisebb államok, mint Portugallia és Brazília aranyvalutájának megelőző összeroskadása. Mauthner lovag, az osztrák kereskedelmi és hitelbank igazgatója, kiemelve, hogy afrikai, ausztráliai és amerikai arany

töltötte meg az európai jegybankok pinczéit, nagy bizalommal hozzá teszi, hogy Bismarcknak mondása az arany-takaró rövidségéről elvesztette jelentőségét. Dr. Meyer Rudolf csak kénytetve helyezkedik az aranyérték álláspontjára és azt vallja, hogy kár volt az ezüstabázist elhagyni. Nézete szerint az ezüsteel való elárasztás miatti aggodalom alaptalan volt, mert ezüsteel nem mulatságból árasztják el a piacot, hanem vásárolnak valamit érte. Egyébiránt Meyer Rudolf, következetesen alapföfogásához, elismeri, hogy az aranyvalutának az a haszna mégis van, hogy a munkásoknak és a tisztviselőknek reálbérét emelte, a mennyiben a névleges érték megmaradt ugyan, de a pénznek vásárlási ereje emelkedett; ellenben a termelők és a földbirtokosok vesztek. Ostersetzer Alfréd, közgazdasági író, terjedelmes véleményében kimerítő statisztikai adatokat hord össze. Ezek szerint az osztrák állampénztárban 1896. évi szeptember közepén volt körülbelül 57 millió forintnyi arany. Ausztria beszerezett 171·16 millió forintnyi aranyat és ebből 1896 szeptember végéig a banknál letett 111·47 milliót, visszatartott 59·69 milliót. A magyar állampénztárban 1896 márczius végén volt körülbelül 42 millió forintnyi arany. Magyarország beszerezett 81·6 milliót és ebből a bankba letett 47·8 milliót, visszatartott 33·80 milliót. Az osztrák-magyar bank aranykészlete volt 1896 szeptember végén, levonva Magyarországnak öt milliónyi giró-követelését, 320·26 millió forintnyi. Ehhez járul a tényleges forgalomban levő körülbelül 50 millió forintnyi arany, úgy hogy Ostersetzer számitása szerint a monarchia összes aranykészlete körülbelül 562·75 millió forintra tehető. De hozzá teszi a szakértő, hogy aranynak további beszerzése szükséges, mert forgalmi viszonyaink hullámzó természeténél fogva pénzkészletünk olykor nagy támadásoknak van kitéve, a forgalomban sok az ezüst, mely értékesebb fém általi helyettesítést igényel és ezenkívül a készfizetés fölvétele iránt bel- és külföldön egyaránt nagy bizalmatlanság uralkodik. A szakértő nem mondja meg, körülbelül mennyi arany beszerzését tartja szükségesnek, de mérlegelve kétségei súlyát, a még beszerzendő mennyiséget bizonyára nagyra tenné. Zdekauer C., nagyiparos, véleménye szerint legalább is 600 millió forintnyi aranyra van a monarchia forgalmának szüksége. Lexis, göttingai egyetemi tanár, szintén 600 millió forintra teszi az aranyükségletet.

Az ezüsthémetnek alkalmazása az aranyérték mellett elméletileg kevésbé nehéz kérdés, mint a milyen a tényleges viszonyok közt a gyakorlatban. Szakértőink egyes árnyalatokban eltérnek egymástól nézeteikben, a szerint, a mint az aranyvalutának többé-kevésbé szigorú és következetes megvalósítását tartják szem előtt. Dr. Ettinger Márk azt kívánja, hogy az ezüst folyópénzt lassanként váltópénzzé kell átváltoztatni. Báró Gudenus József, a ki különben is mezőgazda lévén, az ezüst kedvelője, abban a véleményben van, hogy tíz aranykoronán alul a hézagot csak ezüstpénzzel lehet kitölteni; egyébként kívánja, hogy az ezüst legyen lehetőleg teljes értékű, mert 150—200 millió forintnyi értéktelen pénzre nem lehet az alsóbb osztályokat kárhoztatni. Lexis tanár szintén körülbelül 200 millió forintnyi ezüstöt kíván, de következetesen aranyvalutás álláspontjához, azt kívánja, hogy az ezüstnek ne adjanak korlátlan, de legföljebb 100 millió forintig, törvényes fizetési erőt. Báró Myrbach, tanár, nézete szerint is kellő mennyiségű ezüstöt kell tartani, hogy a készpénz szerzése lehetőleg gazdaságos legyen és hogy az arany, ezüst eladásával fölötte meg ne dráguljon. Azzal a nézetével persze, melyet mások is hangoztatnak, hogy kellő mennyiségű alárendelt értékű ezüst-éremre is szükség van a mindennapi forgalom szempontjából, de nem többre a szükséges mennyiségnél — nem sokat mond; mert hiszen természetes, hogy a mindennapi kis forgalom számára kellő pénzmennyiségről gondoskodni kell, mivel erre az aranyfém nagy értékénél és csekély oszthatóságánál fogva nem alkalmas. Ostersetzer talán legmesszibbre megy az aranyvaluta megvalósításának következetessége szempontjából, azt mondván, hogy az aranyvaluta iránti bizalom gerjesztése végett célszerű lesz az ezüstöt váltópénzzé degradálni; csak hogy nem hiszem, hogy e büszke aranyvalutás kívánalom viszonyaink közt megvalósítható lenne.

Az ezüst mekkoraságának kérdése csak mellékes jelentőségű a tárgy fő elvei mellett; tisztán a nagy közönség kényelme és a célszerűség szempontjából oldandó meg. Itt is nézeteltérések vannak. Lecher, a brünni kereskedelmi kamara titkára, 1-, 2- és 5-koronás ezüstérmeket kíván. Ellenben Ostersetzer ötkoronás ezüstöt ellenez, mint idomtalan nagy és kényelmetlen darabot. Az ezüstforintosoknak forga-

lomban hagyását többen javasolják, de kívánják, hogy fizetési erejét korlátozott mennyiséghez szabják. Tény, hogy a két-koronásra vagyis az egyforintosra szüksége van a mindennapi forgalomnak és sokak előtt felejtethetlenné, czélszerűségök miatt, az egyforintos államjegyek. Ez okból méltán helyesli dr. Ettinger Mengernek abbéli javaslatát, hogy 100 millió forintnyi ezüstpénz erejéig pénztári jegyeket kellene kiadni, melyek az egyforintos ezüst helyett forgalomba hozandók és kívánatra ezüsttel váltandók be. Ily módon a közönség a papírpénz előnyeire jutna, és a kezelés kényelmessége mellett abban az előnyben is részesülne, hogy bármikor értékes fémet kaphat a papír helyett. Persze ennek az a föltétele, hogy az ezüstpénz is teljes értékű legyen; a minthogy több szakértőnek az a javaslata, hogy az összes ezüstpénz csupa váltópénzzé legyen, túlzott és viszonyaink közt elfogadhatatlan.

Az ezüst alkalmazásának kérdésével a jegyforgalom kérdése áll kapcsolatban. A szakértők véleménye megegyez abban, hogy az államjegyek bankszerűleg fundált bankjegyekkel helyettesítendők. A bankjegyek fölaprózását illetőleg többnyire egyetértenek a szakértők abban, hogy a mostani darabok körülbelül megtartandók. Különösen a kisebb bankjegyek, körülbelül tízforintosig, ajánlatosak; minthogy forgalmunk papírpénzhez szokott és a kis bankjegyeket könnyebb a forgalomban tartani, mint a nagyokat, a mennyiben a kisebb bankjegyek a mindennapi forgalomban szükségesek lévén, ezeket kevésbé mutatják be beváltás végett, mint a nagyobbakat. Államjegyek kibocsátásától, a szakértők, a reform iránti bizalom fokozása végett, igen helyesen, idegenkednek. Állampénztári jegyeket Zdekauer nagyiparos csak 5- és 10-koronás darabokban szeretne kiadni, de ezüsttel teljesen fundálva és hogy kívánatra ezüsttel beválthatók legyenek. Ez más formában Meyer javaslata, a ki a nagy közönség kényelme szempontjából az ezüstforintosok helyettesítéseül állampénztári jegyek forgalomba hozását pártolja.

Nem oly egyértelmű a szakértők véleménye a sóbánya-jegyeket illetőleg. Így Ettinger teljes törlesztésöket kívánja vagy államkölesön útján, vagy valóságos arany beszerzése által. Többen a sóbánya-jegyek megtartását ugyan, de egyzersmind fundálásukat is kívánják. Lecher abban a határo-

zott véleményben van, hogy az új rendszerben nincs helyök; de minthogy az államjegyekkel állanak kapcsolatban, helyettesítésökről gondoskodni kell. Lexis tanár, a ki elvben az államjegyek kibocsátása ellen van, ezt az elvét legföljebb a sóbánya-jegyek irányában módosítaná, a mennyiben megengedné, hogy velök kapcsolatban legföljebb 100 millió forintnyi államjegyek, még pedig öt forintos darabokban, lennének forgalomba hozandók. Ostersetzer szigorúbb, a mennyiben a valuta-reform teljessége szempontjából a sóbánya-jegyek megszüntetését kívánja. Zdekauer nézete szerint is a sóbánya-jegyeknek el kell tűnni, akár oly módon, hogy a pénzkészletből törleszszék, akár koronajáradék kiadása által. Kétségtelen, hogy a valuta-reform teljessége megkívánja a sóbánya-jegyek bevonását és törlesztését. Valutánk betegsége a lebegő adósság; vele azonos szempont alá esnek a sóbánya-jegyek.

A giro- és a clearingforgalomra vonatkozólag a szakértők egy véleményen vannak. Mindegyik, a készpénzbeli szükségletnek apasztása céljából, kívánatosnak tartja a giro- és a clearingforgalomnak élénkítését és támogatását, de kényszerítő rendszabályok kizárásával. Forgalmi viszonyaink, bankrendszerünk és kereskedelmi kapcsolataink egészen más természetűek, mint Angliái, Észak-Amerikái, vagy csak Németországi is. A kereskedelmi kötelezettségnek készpénz nélküli leszámolása helyén van ott, a hol sűrűk a kölcsönös fizetési kötelezettségek. A leszámolásnak kötelezővé tételével még sűrű kereskedelmi kapcsolatokat teremteni nem lehet; ellenben, mihelyt a kereskedelmi kapcsolatok annyira szaporodni fognak, hogy a kölcsönös leszámolás mindnyájok érdekében fekszik, ez kötelező rendszabályok nélkül is ki fog fejlődni. Ezért, a kellő alapföltételek, a tényleges szükséglet hiányában, nem lehet vérmes reményeket táplálni a giro- és a clearing-üzlet fejlődése iránt. Sőt az egyik szakértő, Ettinger, helyesen jegyzi meg, hogy az erőltetett giro- és clearing-rendszer a belső aranyforgalom képződését hátráltatná és a rendszer épen veszély idején mondaná föl leginkább a szolgálatot. Ostersetzer meg a girobetétekről nem alaptalanul azt hiszi, hogy tömegességök a bankot könnyen inflationalis politikára vezethetné. Egyébként a giro- és a clearing-forgalom egészséges pártolási módjának több szakértő azt tartja, hogy

a postatakarékpénztár intézményével kellene kapcsolatba hozni.

Egy kérdőpontnál sem nyilatkozik az a kétkedő hangulat, melyet főntebb a magyar optimismussal szemben osztrák pessimismusnak neveztem, oly határozottsággal és egyértelműséggel, mint a készfizetés fölvételére vonatkozó kérdőpontnál. A szakértők, ki ötletszerűen, ki részletesen kifejtve, abbéli véleményöket nyilvánítják, hogy a készfizetést nem fogjuk föntarthatni, illetőleg, hogy az aranyat a készfizetés fölvétele után el fogjuk veszteni a forgalomból. Persze a vélemények indokolása nem mindig egyaránt alapos. Bunzl némileg furcsa titokzatossággal azt mondja, illetékes helyről gyakran arról biztosítanak, hogy az egyszer megkezdett fizetéseket nem fogjuk megtarthatni. Clemens Gisbert közhelyszerű mondást kockáztat, mondván, hogy a valuta-szabályozás súlypontja nem az arany beszerzésében, hanem abban a művészetben rejlik, hogy az aranyat a valutaszabályozás után a forgalomban meg is tarthassuk. Forst, a prágai kereskedelmi bank titkára, kétségét behatóbban és szellemesen indokolja. A tényleges aranyforgalom föntarthatása iránti aggályát a fizetési mérlegnek kedvezőtlenységével támogatja. Fizetési mérlegünket kedvezőtlennek tartja nemcsak a nagymérvű eladósodás miatt, melynél fogva az állami adósságok kamatait jobbára a külföldnek kell fizetnünk, hanem árúkivitelünknek higany-szerű mozgékony-sága miatt is. Kivitelünk olykor correctivát talál ugyan a terménykivitelben, de ez sem egyenletes, hanem ingadozó, sőt el is maradhat. Kétesnek találja a szakértő azt is, ha vajon a discontónak és a præmiumpolitikának házi szereit beválnak-e az arany visszatartására. Másutt igen, nálunk nem. A præmiumgazdaságot nálunk alkalmazhatatlannak véli; a disconto-csavar pedig, nézete szerint, ha mérsékelt, hatálytalan, ha erős és magas, a gazdálkodási szervezetben aggályos következményeket vonhat maga után. Belföldön sok milliónyi rövid lejáratú hitelek vannak forgalomban, melyeknek kamatlába közvetlenül a bankrátától függ. A «követel»-ben egy százalék a bankráta alatt, a «tartozik»-ban, egy százalék a bankráta fölött, számos magánbanknál, takarékpénztárnál és előlegezési egyletnél létkérdés. A közgazdaság, a termelési tőkének állandó megdrágulása mellett, az arany megtartása érdekében sokkal nagyobb áldozatokat hozna,

mint a mekkorák azok voltak, a melyek az állam-jegyek bevonása okáért tett aranybeszerzéssel jártak. Ehhez járul, hogy az ingadozó elem, mely mostanában a valutahullámzásokban külkereskedelmünkre gátlólag hat, a belforgalomban fog gyakran a kamatláb heves ingadozásának formáiban föllépni. Ha azután, a mi valószínű, a fizetési mérleg hosszabb ideig a passivitás felé igyekszik, a disconto-csavar is föl fogja mondani szolgálatát, az arany el fog tűnni a forgalomból és monetáris történetünk fölötte költséges tapasztalatokkal lesz gazdagabb.

A szakértők közt Hertzka az egyetlen, a ki a valuta-rendezés jövőjét föltétlenül sikeresnek látja; de törhetetlen bizalma, melyet inkább erős mondásokkal fűszerez, mint mély okokkal támogat, alig állja ki a bírálatot. Azt mondja például, hogy kereskedelmi kimutatásaink bizonyosága szerint folyton aranyat importálunk, tehát mérlegünk *activ*. Ez bizony hamis következtetés; mert a mérlegnek számba vehető tárgyai csak a fogyasztási szükséglet következtében kivitt és behozott árúk lehetnek, nem pedig az az arany, melyet a valuta-reform létesítése céljából nagy áldozatok árán külföldön veszünk. Épen oly kevéssé lehet a mérleg kedvezősége reális tényezőinek venni azokat az értékpapirokat, melyeket külföldi arany fejében a külföldnek eladunk, és a melyek után később folytonosan arannyal adózunk a külföldnek. Hertzka azt az állítást is kockáztatja, hogy valutánk össze van kúszálva, de nem azért, mintha fizetési mérlegünk *passiv* volna, hanem azért, mert az állam háború okozta szorultságában papírt hozott forgalomba és ezzel a fémet külföldre hajtotta. Ez utóbbi való tény ugyan, de rosszúl van a valuta megromlásának kimagyarázására fölhozva. Az 1866-iki hadjáratnak szerencsétlen kimenetele annyira megrázkódtatta a hitelszegény és már előbb is minden tekintetben a tönk szélére jutott monarchiát, hogy ez csak úgy tudott magán segíteni, hogy a hadi sarcz fizethetése végett kénytelen volt a nemzeti bank érzét elszedni és jegyeinek kényszer-forgalmat adni, de egyébként is a papirgazdálkodásra áttérni. Ez nem volt oly természetű eljárás, melyet az állam akkoriban el is kerülhetett volna, de a körülmények rákényszerítették az államra. A kényszerítő mozzanatok nem magában a háborúban rejlettek, hiszen más állam is, például 1870-ben Franciaország is szerencsétlen hadjáraton ment keresztül, a nélkül, hogy

gazdaságilag tönkre ment és valutája megromlott volna; monarchiánk 1866-diki egész balszerencsését, előző kormányrendszerek hibáinak végső számadásaképen, az összes politikai és közgazdasági tényezők összehatása okozta. 1866 óta a monarchia viszonyai lényegesen megváltoztak, mondhatni, javultak, de az azóta lefolyt három évtized sokkal rövidebb korszak a monarchia történetében, hogy (csak e kérdésnél maradva) átalakulásban levő valutánkat minden körülmények közt föltétlenül biztosítva lehetne látni. Nem merek oly határozottan szólni, mint Hertzka, az ellenkező értelemben sem, de némi kétséget megengedek magamnak is, másnak is. Azért nem osztozhatom Hertzkanak abban a kategorikus formában kifejezett véleményében sem, hogy a készfizetést eddig még föl nem vették, az csak alaptalan előítéleteken múlik, előítéleteken, melyek tudományban, parlamentben, kormányban és közvéleményben túlsúlyra vergődtek. Ilyen alaptalan előítéletnek mondja Hertzka, ha a valuta-reformot a monarchia fizetési mérlegének aktivitásától teszik függővé; ámbár ő a mérleget, inkább erős meggyőződéssel, mint erős érveléssel, activnak mondja. — Megjegyzem, hogy a fizetési mérleg a vélemények könyvében gyakran kerül szóba, de statisztikai adatok nyomán sehol sem kap az olvasó tiszta képet a mérleg állapotáról. Ez persze kevésbé a véleményezők hibája, inkább az árú-statisztika hiányosságának tudható be.

Néhány szakértő, mint Landesberger, Lecher, Mauthner, Ostersetzer, Thausig, Zdekauer, formailag nem foglalnak el merev álláspontot a készfizetés fölvétele ellen, de kisebb-nagyobb részletességgel a készfizetés fölvételét előzetes föltételek megvalósulásától tennék függővé, más szóval, el szeretnék odázni, úgy okoskodván, hogy jobb tovább nem lépni előre, mint majd visszafelé menni. Ez a szünetelés némely szakértőnél úgy hasonlít a készfizetés fölvételének elejtéséhez, mint az egyik tojás a másikhoz. Így különösen Lecher ezektől a föltételektől teszi függővé a készfizetés fölvételét: a béke föntartása, jó kereskedelmi politika, az osztrák-magyar kiegyezés megtörténte, az államháztartás egyensúlyának reális helyreállítása, a forgalomnak aranynyal való tényleges telültsége, váltófolyamunk kedvező állása, az export tényezőinek emelése, helyes közlekedési politika, a vállalkozó szellem föllendülése, a kereskedői karnak tekintélyre emelkedése, keres-

kedelmi iskolák virágzása, helyes konvertálások, vasutak államosítása és a többi. Ennyi előfeltétel összehordása (a mi Aranyunk szerint: «belehordva mindent Istentől csepűig») voltaképpen annyit jelent, mint a készfizetés fölvételét elhalasztani beláthatatlanul hosszú időre, magyarul, ad calendae græcas . . . Mauthner szakértő szerint a készfizetést kedvező körülmények közt kell fölvenni és jól szervezett bank tevékenysége is szükséges hozzá, de első feltétel a béke állandóságába vetett bizalom! Kedvező körülmények, jól szervezett bank — önkényt értendő dolgok; de a mi a béke állandóságába vetett bizalmat illeti, ha ez a főfeltétel volna, úgy kár lett volna a valuta-reformot meg is kezdeni, mert bizony az európai béke állandóságában senki sem hisz. Idétlenül megkezdett, halva született valutarendezés volna az, melyet már befejezett állapotában is háborútól, még szerencsés háborútól is kellene féltetni. Körülményeink közt nincs más teendő, mint a még eléggé kedvező viszonyokat fölhasználva, az eddig is nagy áldozatokba került reformot mielőbb erélyesen befejezni és további sorsát a jó Istenre és a monarchia életerejére bízni.

Fölötte érdekes és legmélyebbre ható Lexis tanárnak véleménye a valuta föntartásának esélyeiről. Okoskodását ő is a fizetési mérleg vizsgálásán kezdi. Szerinte nem tudni biztosan, hogyan áll az osztrák-magyar fizetési mérleg. Az árustatisztika, a kivitel és a behozatal szempontjából, mint minden országban, tág hibakörökön belül mozog és nagyon megbízhatatlan; egyébként jellegét tökehullámzások, értékpapírok formájában, palástolják. Ha a kamatozó papiroknak külföldre való eladása által a váltófolyam időlegesen emelkedik is és arany áramlik a belföldre, ezt mégsem mondhatni a fizetési mérleg állandó javulásának, sőt inkább rosszabbodásának, minthogy a külföldre eladott papírok után kamatokat külföldre kell fizetni. Az aranyérték jövődje szempontjából Lexis általánosságban a következő tétéleket állítja föl. Oly ország, mely aranyvalutás országokkal szemben állandón átlag kedvezőtlen, habár értékpapírok kivitele által időlegesen javított fizetési mérleggel bír, a valóságos aranyértéket, sőt papírpénzének az arannyal való paritását sem tarthatja fenn. Egy nemzetközileg eladósult papírvalutás állam képes, habár áldozatokkal is, fizetési kötelezettségeit aranyvalutás országokban áruküldeményekkel teljesíteni, ha papírpénzének árfolyama az

arany irányában annyira süllyed, hogy az árúk a külföldön eladhatók. Ily módon aranyat is lehet külföldön vásárolni és árukkal kifizetni. Ha azonban az eladósult ország szintén aranyvalutával bír, a váltófolyamnak lehető ingadozásai annyira csekélyek, hogy az áruforgalomra befolyást nem gyakorolhatnak; mihelyt a belföldi pénznek árfolyama az aranypontra süllyedt, aranykivitel következik be. Ha ez nagyobb mérvet ölt, vagy hosszabb ideig tart, a disconto-emelések és válságos tünetek közvetítésével a belföldi árúárak lenyomódnak és ezáltal a kivitel megkönnyül ugyan, de a behozatal megnehezül. Ha e mellett az országnak állandóan jelentékeny adóssági kamatokat kell külföldre fizetni, ily automata kiegyenlítés nem várható, az arany kiözönlése tartós lesz s ez utóbb az állami és a bankjegyek kényszerforgalmára fog vezetni, mely azután ismét lehetővé teszi a saldónak árukkal való kiegyenlítését.

Lexis fejtegetése gondolkodóba ejt. Ő maga nem von hátrányos következtetést belőle valutánk jövőjére, sőt megjegyzi: nem hiszi, hogy az osztrák-magyar átlagos fizetési mérleg oly kedvezőtlen lenne, hogy a dolgok olyatén lefolyása valószínűvé válnék. E föltevéses bizalom fölötté jellemző és tanúskodik a bizonytalanság érzete mellett, mely a legkomolyabb férfiakat áthatja, annak ellenére is, hogy a reform iránt rokonszenvet táplálnak. Lexis a dolgot nem tartja statisztikai megfigyeléssel eldönthetőnek, de gyakorlati kísérletet ajánl. Ez abból áll, hogy a bankot arra kellene rábírní, hogy, mihelyt aranykészlete legalább 300 millió forintot elér, kedvezőtlené válni kezdő váltófolyam mellett, a kivitel céljából jegyekért páriértéken adjon ki aranyat bármely kívánt mennyiségben, hogy ezáltal az árfolyamot legalább az aranypontra tartsa meg. Ily módon a jövőre nézve tapasztalás útján ítéletet lehetne alkotni azon igények nagysága felől, melyeket a bank aranykészlete irányában emelhetnek. Nem kell bővebben fejtegetni, hogy ily kísérlet nem lenne czélszerű. A kísérletezés az ügy végső megoldását hosszabb időre elodázná és tápot nyújtana a már úgy is elég sűrűn nyilatkozó kétkedésnek és bizalmatlanságnak. A reform csak úgy sikerülhet, ha tétova nélkül minél elszántabb erélylyel és a mostani elég kedvező körülményeket fölhasználva, a lehető legrövidebb idő alatt vizsik keresztül.

A bankkérdésben a szakértők közt ritka egyetértés uralkodik: érvelésök élét, többé-kevésbé leplezetlenül, Magyarország ellen irányozzák. Mindnyájan kívánják a bankvezetés egységességét, függetlenségét és biztosságát; mindnyájan érzéttetik, hogy ezeket a magyar befolyástól féltik, ezért a magyar befolyásnak, a czélszerű bankigazgatás ürügye alatt, az új szervezetben minél kisebb tért szeretnének adni. Egyetértének abban, hogy közös állami bank viszonyaink közt lehetetlen; több «közösügy» nemcsak a magyaroknak nem kell, de az osztrákoknak sem. Tehát akarva, akaratlan közös magánbankra kell magunkat elszánni. A szakértők egyike-másika tételileg nem látja ugyan lehetetlennek a külön bankot sem, de czélszerűségi szempontból a közös bankot előnyösebbnek tartják. Mind e tekintetekben igazat kell nekik adni. Részben a politika tág terére csapna át annak kimerítő tárgyalása, a birodalom melyik felének lenne nagyobb ártalmára a bankügy elkülönítése, Ausztriának-e vagy Magyarországnak? . . . Meyer Rudolf szakértő nézete szerint a bank nem választható el a kiegyezéstől. A birodalom két államának kereskedelem-politikai elkülönítése nem javasolható, habár, szakértő nézete szerint, az elkülönítés Magyarországnak nagyobb kárára lenne. A szövetség a két állam közt jól megállhatna közös jegybank nélkül is. A közös banknak az a nagy hátránya van Ausztriára, hogy az csak egy és azonos kamatlábbal bírhat. Minthogy pedig Magyarország tökeszegényebb Ausztriánál, azért Magyarország igényeinek magasabb kamatláb, Ausztria igényeinek alacsonyabb kamatláb felelne meg. A közös kamatláb tehát *compromissio* eredménye és így hátrányos Ausztriára. Én is azt tartom, hogy egy közös bank, föltéve, hogy szervezetében Magyarország állami egyenjogúsága és paritása formásként is kifejezésre jut, előnyösebb Magyarországra, mint Ausztriára, legalább addig, míg Magyarország anyagi körülményei teljesen megszilárdulnak . . .

A bankkérdésre vonatkozik Benedikt Móricznak, a *Neue Freie Presse* kiadójának véleménye, mely a könyv utolsó részét teszi. Három hirlapi cikkből áll, melyek, átidomítva, a könyvben újra napvilágot láttak. Foglalkozik a három cikk a bankszervezetben kifejezésre jutandó paritással, a banknak viszonyával a kormányokhoz és a kormányok vetojogával. A mi a paritást illeti, azt Benedikt persze veszélyesnek tartja, attól

félvén, hogy ha a főtanácsnak tagjai felében osztrákokból, felében magyarokból fognak állni, hozzá még a kormányzó is magyar lesz, a magyarok, a kik mindig összetartanak, okvetetlenül majorizálni fogják az osztrákokat, a kik között rendszeren hiányzik az egyetértés. De a majorizálás akkor is meglesz, ha a kormányzó osztrák. Elvégre is Ausztria örülni fog, véli a szakértő, ha Magyarország külön bankot alapít, a minthogy a tengeri hajózás elkülönítését is Ausztria mozdította elő . . . Ez az okoskodás állana, ha föltételezni lehetne, hogy a főtanácsnak magyar tagjai kizárólag politikai tekintetek által vezéreltetnék magokat és a banküzlet követelményei elől merevül elzárkóznának . . . A mit Benedikt és társai elleneznek, az tudniillik, hogy Magyarország állami egyenjogúságának kifejezésre juttatását a közös bank szervezetében is megkívánja, ettől Magyarország el nem állhat, nemcsak politikai befolyásának sértetlensége érdekében, hanem azért sem, hogy közgazdasági igényei is kielégítést találjanak a bank üzleteiben. Különben kevés politikai belátást mutat ellenfeleinkben a közjogi alakulatnak megfelelő bankformának ellenzése: beláthatnák, hogy minden intézmény, tehát a bankintézmény is, akkor leginkább megfelelő, ha az adott körülményekhez illeszkedik; de ismerhetnék a magyar jellemet is, mely az önállóság külső követelményeihez szilárdul ragaszkodik, szakszerű tekintetekben inkább enged. A mi pedig Ausztria örömét illeti, ha Magyarország külön bankot alapítana, magam is azt hiszem, hogy lassanként egymásután több más közös intézmény is el fog különülni, az államszövetség sérelme nélkül . . . persze még évtizedek kellenek hozzá.

A banknak a két államhoz való viszonyát illetőleg azt véli Benedikt, hogy az osztrák-magyar bank lényegében állami bankká lesz; formailag dualistikus bank fog létesülni, melynek végrehajtói hatalmát a két kormány és a két parlament áramlatai fogják érinteni, ide-oda hajtani . . . Azért félti önállóságát, igazi felelősségét. Meddőnek tartom a magán- és az állami bank fölötti vitázást. Hogy a részvényeken alapuló osztrák-magyar bank némileg az állami bank jellemvonásaival is bír, azt valóban, de természetesnek is találom, minthogy a bank a két államban kizárólagos szabadalmat nyervén, az állami bank tevékenységét végzi. De a két kormánynak befolyása is természetes. Ezt föltétlen hátránynak

csak úgy tekinthetném, ha a két kormányban és a két parlamentben a józan belátás hiányát föltételezni bírnám. Hogy a célba vett új bankszervezet páratlan a maga nemében, az elvont elméletben szabálytalan, sőt a gyakorlatban veszélyes is lehet, az tagadhatatlan; de a fönnálló államjogi és jogtörténeti rendszerhez illeszkedik, a mely szintén páratlan a maga nemében, újságánál fogva szabálytalan és nem is egészen veszélytelen. Itt nincs választás; a dualismust megalkotott törvényhozók békülékeny szelleme az utódokat is áthatja és így az osztrákok által idegenkedéssel fogadott bankintézmény a gyakorlatban remélhetőleg jobbnak fog bizonyúlni, mint az elvont elméletben . . .

A vetojogot illetőleg elismeri Benedikt, hogy az államkormányoknak bizonyos vetojogot fönn kell tartani, de ez ne érinthesse a bank napi igazgatását. Nézete szerint a vetojog a kormányokat csak abba a lehetőségbe hozza, hogy a bankpolitika magas elveire gyakorolhassanak befolyást. Mintaképét az a tizenkét tagból állott bankbizottság képezi, mely a régi nemzeti banknál az igazgatóságon kívül létezett és a mely résztvett az igazgatóságnak a kamatláb fölötti elhatározásaiban és félévenként a mérleget is megbírálta. A régi bankbizottság tartalmazta azt a hatáskört, melylyel a kormányok, nézete szerint, most is fölrüházandók lennének; a kormányoknak ne legyen közvetlen és a napi igazgatásra irányuló befolyásuk, hanem képviselőik a részvényesek választotta bizottsági tagokkal együttesen gyakorolják a törvényes befolyást a kamatláb megállapítására és a mérleg elrendelésére. Ily bank szervezettől várja a szakértő a központi igazgatás életképességét, valamint a föintézetekhez és a fiókokhoz intézendő utasításoknak egységességét; de ezek mellett, véleménye szerint, a kormányok bírnı fognak a kellő hatalmi körrel, hogy a bankpolitikát föbb vonásaiban meghatározhassák. Aligha; a kormány képviselője nem lenne egyéb, mint egyszerű kormánybiztos, a milyen a kereskedelmi törvény értelmében bármily részvénytársaság közgyűlésén részt vehet. Nagyfokú bizalmatlanságra mutat a magyar kormány és közvélemény iránt, a magyar államot ilyen hasonszenvi adagu befolyásra kárhöz-tatni. Ha föltételezni szabadna azt, hogy a magyar kormány az új bankszervezetben lépten-nyomon túlnyomóságát akarja érvényesíteni, erre elegendő tere volna akkor is, ha befolyása,

illetve vetojoga, szűk bizottsági körben, a kamatláb megállapítására volna szorítva. Könnyű belátni, hogy ha az ellenzést végletig akarná vinni, a kamatláb megállapítására való jogosultsága volna az az archimedeszi szilárd pont, a melyre befolyásának emeltyűjét illeszthetné és fölforgathatná a vele kapcsolatban álló kérdések egész sorát . . .

Benedikt különben kifejezetten azt is kívánja, hogy a kormányoknak ne legyen befolyásuk a hitel engedélyezésére és a bankfiókok javadalmazására . . . Legyünk őszinték. Benediktet és társait nem annyira a banktechnika czélszerűségéből merített elvi aggályok bántják, mint inkább az aggodalom, hogy Magyarországnak közgazdasági élete valahogy, az új osztrák-magyar banknak hozzájárulásával is, föllandúlni találna, talán némileg Ausztria rovására . . . Egy okkal több, hogy a magyar kormány magának a kellő befolyást biztosítsa az újonnan létesülendő bankra, de ez csak úgy lehetséges, ha Magyarország közjogi egyenjogúsága a bank új szervezetében is kifejezésre jut.

JOÓB LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Édes anyám. Írta Pósa Lajos. Buda-Pest, Singer és Wolfner kiadása. 1897.

Két aranyszínű búzakalász hajlik annak a verses könyvnek fehér borítékára, melyet édes anyjának szentelt Pósa Lajos. A búzakalász nyilván a mezei élet jelképe akar lenni, mint melynek egyszerű, küzdelmes légkörében folytak és folynak a megénekelte öreg szülő napjai. Törődött agg nőt ábrázoló képmásával a kötet elején találkozunk. Őt magát, vagy inkább a verselő fiút, a gyűjtemény belseje fogja közelebből jellemezni.

Tiszteljed a te apádat és anyádat, hogy hosszú életű légy e földön. Az ötödik parancsolat ez intését követi minden jóra való gyermeki szív, s követné ezt, ha Mózes nem rendelte volna is. Ösztönét maga a természet oltotta belénk. Nyilvánítása, vagy bizonyítása különböző. Az egyik hangzatos szavakba önti, a másik hallgatva őrzi szive mélyén s azt tartja: «nem érez, a ki érez szavakkal mondhatót». Az egyik olykori jószágos cselekedetekkel bizonyítja, a másik egész életével. Ritka a gőgös Gonerillek természetellenes példája. A költészetnek is méltó tárgya és forrása a szülők szeretete. De ez a forrás se nem oly mély, se nem oly terjedelmes, hogy állandó és elég széles teréül szolgálhatna a költői képzelet, szenvedély és érzelem játékanak. A lyra ömledezéséhez csekély a skálája és nem eléggé változatos. Pósa Lajos másképen vélekedett. Azt hitte, hogy a szűk rámbába egész képtár belefér, a legtarkább szín, minden színes szalag-darab, minden könnyű forgács. Írta a verset édes anyjáról mindaddig, míg a kötet kétszázhusz lapra nem növekedett, melyet azután ezúttal már maga is elégnek tartott. Véleményünk szerint pedig azon a módon könnyen hozzá lehetett

volna adni újabb százhusz lapot a nélkül, hogy értékében a gyűjtemény valamit nyert vagy veszített volna.

Különösen Petőfi nyomán kapott erősebb lábra költészetünkben az anyai, vagy általában a szülői szeretet megénekelgetése. Vörösmarty objectiv rajzát, a *Szegény asszony könyvét* és a *Szegény anya* című epigrammját nem lehet e részben példaadásnak venni. Nem is tűnik ki egyik költeményből sem, hogy édes anyját rajzolja bennök a költő. Petőfi azonban saját nevén nevezi a gyermekket. Apja, anyja s azok iránt táplált őszinte meleg érzelme gyakorta jut megható kifejezésre verseiben. Talán hatott rá Béranger, ki nagyapjáról, nagyanyjáról, gyermekkori emlékeiről szintén megemlékezett röpke chansonjaiban. Vagy csak természetes élénk ösztönét és fogékonyságát követte, mely költészete körébe vont minden tárgyat, mely körülte figyelmét, vagy értelmét felköltötte. Fölszínre került nemcsak a szülői szeretet megéneklése, hanem a szülői ház és annak tartozékai, az apa foglalkozása és mestersége, az anya kis gazdasága, tyúkja, aggódó érzelmei stb. (Oh, ha tudná, mily nyomorban élek, Megrepedne a szive szegénynek!), egy szóval a családi élet képei. Arany, Tompa, Gyulai, Szász, Lévy midnyájan hangot adtak ennek az érzelemnek, de csak szórványosan, egyes költeményekben. Az újabb versírók szintén hívei lettek az «édes anyás» költészetnek, sőt csaknem divatot csináltak belőle. De egyiköknek sem fordult meg eszében, hogy az édes apjáról, vagy az édes anyjáról egy jókora egész kötet verset írjon valamelyikök.

Ezt a fölfedezést vagy vállalkozást Pósa Lajos számára tartotta a gondviselés. Őt főleg mint gyermekkönyvek íróját ismeri az irodalom. Mesés és verses könyveinek egész sorozatát hirdetik az *Édes anyám* utolsó lapjai is. Az általa szerkesztett képes újság útján pedig állandó összeköttetést tart fenn a gyermekvilággal. Mily sikerrel míveli a gyermekirodalmat? van-e elég tehetsége, tapintata és ízlése ahhoz, hogy czélszerűen, könnyedén, összhangzatosan tudja érinteni és fejleszteni a gyermek kedélyvilágát, értelmi és érzelmi körét? arról ezúttal szólni nem kívánunk. Számos csingi-lingi-szerű gyermekvers menekült ebbe az *Édes anyám* című gyűjteménybe is. Azok után ítelve, nem táplálhatunk ebbeli működéséről magas véleményt. Inkább csak fölületes rímpengetőnek, mint mélyebb tartalmú, öntudatos mívelőnek mutatkozik.

Legtávolabbról sem akarjuk kétségbe vonni czélja őszinte nemes voltát, mely szerint édes anyjának valami állandó emléket

akart szentelni a múzsa segítségével. De állítjuk, hogy azt az emléket, talán tudta nélkül, nem márványból és gránitból, hanem vályogból emelte. Formátlan is, ízléstelen is, tartalmatlan is. Azt a szeretetet, ragaszkodást és tiszteletet, mely szívét édes anyja iránt igazán, de igazán eltölti: két-három szép költemény hívebben és állandóbban tükrözte volna, mint ez a különös gyűjtemény, melybe túlbuzgóságában, vagy könyvirási viszketegében, tücsköt-bogarat, mindent összehordott, a mi hamarjában eszébe ötlött.

Mert nem kell ám gondolni, hogy a gyűjtemény közel száz-húsz darab verse mind az édes anyáról szól. A legtöbb csak úgy távolról jön összeköttetésbe vele. Némelyikbe csak úgy végül mintegy nyakon fogva csavarítódik oda az anya név, mintha ez által már «édes anyáivá» válnék az egész költemény. Azt látszik hinni a verselő hálás fiú, hogy csak nyújtani, nyaggatni, kalapálni kell a tárgyat, de lelket fuvalni belé nem szükséges; némi kis czafranggal, magában is költemény leszen az. Azt hitte, hogy költői műveket alkot, ha mindazt az apró tárgyat és eseményt fölemlegeti és együvé rakosgatja, melyek eszébe jutottak, midőn édes anyjára, vagy gyermekkorára visszaemlékezett. Mintha drágaköveknek tartaná s úgy is akarná árulni a kavics-szemeket, melyeket útjában csillogni látott és mohó kézzel fonalra fűzőgetett.

Híre sincs itt a teremtő képzelemnek. Hiányzik az érzelem mélysége, őszintesége, elevensége. Szárazság, sőt bizonyos léhaság vonúl át az egész gyűjteményen. Két különlegessége közelmúlt napjainknak a *Kurucz dalok* és az *Édes anyám*. Amannak meg volt és még most is megvan a maga szél-bali idénye: emennek, úgy gondoljuk, nem volt, nincs és nem lesz. De talán épen azért tartja ezt érdekesnek, ha más nem, legalább maga a szerző, mert ilyet ő előtte senki sem írt s ezzel homlokára oly babért remél, melyért eddig nálunk senki sem versenyzett. Tapsolja ezt bizonynyal az a «kerek asztal is», nem az Arthur «flos regum» Table Roundja, hanem az, mely szerzőnk nevére látja koronként maga körül az egymást dicsőítő jó barátokat, de nem igen tapsolja a múzsa, mely ezekben a jámbor eltévelyedésekben se igazi bensőséget és tartalmat, se jó ízlést és műalkotási képességet föl nem fedezhet.

Első költeménye annak hirdetésével üdvözöl bennünket, hogy az ő ringó bölcsője fölött jó anyja volt az őrző angyal, s «mikor fölébredett, mindig csak őt látta, Örök szeretettel a szívébe zárta». E szívbe zárt örök szeretetből folynak tehát, legalább úgy vélhetni,

a következő versezetek. De már maga ez a bevezető költemény nem árul-e el bizonyos elkoptatott közönséges laposságot? Nem hallottuk-e ezerszer, hogy a gyermek bölcsője fölött az édes anya az őrző angyal? S ez még csak hagyján! nincs benne újdonság s eleven-ség, de nyersség sincsen, hanem a mik ezután következnek! . . . Mindjárt a második költeményben, leltári hűséggel sorolja föl, mi mindennel ellátta őt édes anyja, mikor odahaza iskolába járt. «El nem tűrte volna anyja semmi áron, hogy valaki nála szebb ruhába járjon.» Neki volt legszebb tarisznyája, legszebb magas sarkú csizmája, tulipántos czifra szüre, rojtos nyakravalója, tarisznyájában czipó, mogyoró, dió; Rimaszécsből pedig hozott neki a vásárról mézes kalácsot, mézes lovat, kardot, szivet, órát, árvalányhajat, piros pesti rózsát, «süvöltőt, dorombot, czifra képes könyvet, s nevető szemében drága örömkönyvet». Láthat-e valaki költészetet ennek a fölszerelésnek illetően rideg jegyzékében? Vagy abban, midőn megénekli a *Lajcsi pajtás* első csizmáját, azt a hegyes orrút, magas sarkút, melyen sarkantyú «csörgött», melyet «anyja hozott a vásárról, híres Miskolcz városából», — «kérték is már száz bankóért, de nem adná egy vak lóért»; Lajcsi pajtás azzal fekszik, azért imádkozik, csókolgatja, ölelgeti «s álmába' jár mennyországban, a sarkantyús kis csizmában».

Említettük föntebb, hogy bőven csúsztak gyermekversek is a gyűjteménybe az édes anya tiszteletére. Íme egyik kirívó példája a föntebbiekben, melyeknek még számos társával fogunk találkozni.

Névnapi köszöntőül ím' ezt a kis verset írja: «Pendülj kis cziterám, vígságos nótára, Édes jó anyámnak a neve napjára. Hány csillag az égen, harmat a fűszálon, Édes jó anyámra annyi áldás szálljon!» Semmi sem könnyebb, mint ilyen stereotyp rövid köszöntő versecskéket rázni a «tulipántos czifra szü» újjából. Nem kell fáradni gondolatért s érzelemért. csak épen megpendíteni a kis cziterát, a többi magától jön, mint jött az a karácsonyi rigmus, melyet gyermekkorunkból eszünkbe juttat a névnapi köszöntő. Tudniillik «Egy kis ténta cseppent a csizmám orrára, Mégis megjelentem karácsony napjára, Ha pap lesz belőlem a jövődő nyárra, Majd szép áldást mondok a kendtek házára». Nincsen-e bizonyos alaki, ha nem is alkalmi rokonságban ez a két kis rigmus? s mivel különb egyik a másíknál?

Az áldást, a köszöntgetést s egy-egy rajzolt képecskénél az anya közbejöttének, vagy legalább nevének szerepeltetését gyakran előkapja. Már ezzel is, de egyébként is gyakori ismétlésekbe esik s

nem bírja elkerülni az unalmas egyhangúságot. A tárgy szűkkörű, hamar kimerül. Egymást éri a szülő kis faluba, a Balog partjára vágyakozás, a hazamenetel, a búcsúvétel, a gyermekkor apró emlékei, melyeket nem bír megaranyozni a költészet varázsa. Búcsúzóban azt kéri a susogó cserfalomboktól, hogy nyár derekán arató édes anyjára hintsenek majd hűvös árnyat. (19. l.) A Balog partján egy faluban arany kapu, gyöngypalota van, «áldd meg Isten a lakosát». (21. l.) A borja után szomorkodó Csákó tehén azért érdekes, vagyis azért kerül ide, mert azt «fejni megy édes anyám». (35. l.) Az orgonavirágtól üzeni: «köszöntséd bólingatva édes jó anyámat» (37. l.); a felhőktől, hogy ejtsenek egy könyvet a Balog partján «egy fehér kis házra» (38. l.) s mindjárt a következő versben, mintegy kibővítéssel az előbbinek: «én Istenem, áldó kezed tartsd azon a kis házon». (39. l.) «Rigó, rigó, sárga rigó, Megfogadlak egész nyárra muzsikásnak, Furulyálgass jó anyámnak.» (61. l.) «Te fúvó szél, meg ne fúdd az anyámat, te nap, süss le reá ragyogva, állj meg madár, feje fölött dalolva.» (73. l.) Madarak, «daloljatok egy szépet az én jó anyámnak, Mondjátok meg neki, hogy Semmi bajom sincsen, Mondjátok meg neki, hogy Áldja meg az Isten». (80. l.) Őszi rózsák «mosolyogjatok csak galambósz anyámra, Hintsetek, hintsetek derüt alkonyára». (92. l.) «Csicseregnél, fecskemadár, Kelepelnél, gólyamadár, Télen is anyámnak». (93. l.) A postás egy kosár almával beköszön a versíróhoz. «Áldja meg az Isten azt az öreg szilvást, A melyik termette, Áldja Isten azt a két reszkető kezet, A melyik leszedte.» (96. l.) Kéri a «dali madarat», «az aranyos madárkát», hogy szálljon a Balog partján egy fehér kis házra. «Mondd meg jó öreg anyámnak, hogy vigyázzon, meg ne fázzon...» «Könybe lábba a két szeme, Az orsóját úgy pergeti, Bizonyosan én rám gondol, Dalolj neki, dalolj neki.» (108. l.) «Jőjj el, tavasz, jőjj el... Szállj le édes anyám Kerek kis kertjébe! Ibolyát, violát, Fehér gyöngyvirágot, Rózsát szórj elébe.» (112. l.) «Kereked, te gőzös, járjon a rózsában, Jó öreg szülemet ringasd haza lágyan.» (125. l.) «Jó éjszakát, édes anyám! Az Isten nyitott szeme függjön ezen a kis házon, Imádkozom, álma fölött, hogy vigyázzon... Jó éjszakát, édes anyám!» (202. l.)

Szándékosan halmoztuk rakásra ezeket az idézeteket, látatni akarván, mily sivár egyhangúság s a benső ihletnek mily hiánya jellemzi azt a gyűjteményt, melyben a versek legnagyobb része ily áldatlan köszöntgetésekben és áldásokban csúcsosodik ki. Az unalmat kerülni óhajtván, azt már nem is bizonyítjuk idézetek-

kel, hogy ott, a hol az édes anya emlékezik a fiuról, mindenütt hasonló jókívánatokkal találkozunk.

Hiában! ez a kölcsönös szeretet, az anya és fiú szeretete, csakugyan nem szolgáltatott elég tágas mezőt arra, hogy virágaiból egy szindús, változatos, izléses, élő koszorút fűzzön a költő. Csinált virágokhoz kellett folyamodnia s azok is mily merevek, mily pougyolák, a természetes hűségtől mily távol maradók!

Pedig az érzelmesség színét viselő daraboknál még inkább kihívják a bírálatot azok, melyekben az író vagy gyermekkori emlékeit és tárgyait, vagy a szülői ház körében történt csekély eseménykéket rajzolja. Itt már igazán gyakran erőt vesz rajta a száraz próza s nem egyszer az izléstelenség. Avagy megcsillan-e a költészet szikrája a szülőföld olyatén rajzában, mely afféle szokásokból van egybeállítva, hogy költőnk egykor «mint kis gyerek a Balogban sok halat és rákot fogott; egy abrakos tarisznyával is vitt haza némelykor, pedig nagyon megtiltotta a halászsást a rektor». Vagy midőn a *Kis peneczilust* leírja, melynek «három ága s fehér csontnyele volt, testvérek közt is megért egy pengőt; a nagy ágával szalonnát evett, a kisebbikkel plajbászt hegyezett» s így tovább. Hát még azok a levelek! *Levél édes anyámnak.* (116. l.) *Anyám levele.* (131. l.) Ilyen levél nem igen található több a mi költői irodalmunkban. Izlésnek, eszmének, érzésnek, valamiféle alkotásnak semmi nyoma ezekben. A legmindennapibb prózai aprólékosság, a «hogy' s mint szolgál egészségétől» egész addig: «más különben semmi újság nincsen — Mikor jössz már haza — áldjon meg az Isten . . .» Ilyféle együgyűségben versenyez a két levél egymással; sőt a fiú levele azzal a szép igérettel ér véget, hogy majd ha haza megy, ő is tánczol vele egyet a Piroska lakodalmán: «Ej, haj, lakodalom! Édes öreg anyámat is majd megtánczoltatom.» Nincs oly szegényes asztal- vagy láda-fiók, melyben hasonló értékű leveleket ne lehetne találni, csakhogy azok onnan nem a verses könyvbe, hanem máshová kerülnek.

Hat darab mesével is kedveskedik édes anyjának. De már azok valóban csak a lapok szaporítása kedvéért jutottak oda, mint számos más darab is, melyek igazán semmi legkisebb kapcsolatban sincsenek a gyűjtemény címével. Egyébiránt a nagyobb rész azt a benyomást teszi ránk, hogy ez a kötetecske voltaképen nem is egyéb, mint gyermekversek gyűjteménye s használatra is, cum grano salis, inkább gyermekeknek, mint felnőtteknek való.

Kevés az, a mit előnyöül fölhozhatunk. Itt nem mondhatni:

ubi plura nitent. Alig néhány darab, melyet benső tartalmassága, érzelmes volta, ereje vagy egyéb tulajdona miatt mégis kiemelhetni. Ilyenek: *A nyomorhoz.* (75. l.) *Nehéz az élet.* (78. l.) *A míg élek, mindig bánom.* (83. l.) *Valaki.* (104. l.) *Anyám intése.* (210. l.) Ezekben legalább érint bennünket a költészet némi lehe, egy kis melegség, egy kis megszívlelhető őszinteség. Pósa Lajos úgy látszik könnyen írja, úgy szólván önti verseit. Könnyűsége segítette a folytonos gyakorlat: de meglátszik ám rajta az azzal együtt járó üresség, az elnagyolás és a múgond teljes hiánya. Napi szükségnek dolgozik, nem a maradandóságnak. A mennyiséget nézi, nem az értéket. A népiességből a nyelvet és formát eléggé hangoztatja, de a bensőt: a lelket és szellemet elsajátítani elfeledte.

A jelen gyűjtemény nem szolgál Pósa költői értékének és hírnevének emelésére. Sokkal több lett volna itt a kevés s talán még jobb, ha az egész *Édes anyám* homályban marad. —ó. s.

A Székelyföld. Írta Hankó Vilmos dr. A képeket rajzolták Goró Lajos, Huszka József és Tull Ödön, 115 eredeti képpel. Buda-Pest, 1897. Lampel Róbert. (Wodiáner F. és fiai.) Az erdélyrészi Kárpát-egyesület kiadása. I—VI, 1—350 lap. Ára füzve 3 frt 50 kr. Diszkötésben 5 frt.

Az alpesi tartományok és Svájc példája fényesen igazolják, hogy a ma milliókat jövedelmező turista-forgalom létrehozatalában a jól szerkesztett útirajzoknak mit köszönhetünk. A híres giesbachi vízesést Brienz mellett alig 60 esztendő előtt egy lelkes tanító kezdte tanítványaival látogatni s az ő buzdításai irányíták a közfigyelmet arra felé, a hol most villanyvilágítással berendezett kényelmes penzionátok alig győzik befogadni a művelt külföld tudnivágyó ezreit. A Rigi-hegy századunk kezdetén csak még egy szűk vidék bácsújárá helye volt s napjainkban a világ legkeresettebb üdülőhelyévé emelé a svájcei természetvizsgálók lelkes kis körének lelkes fáradozása. És így haladhatunk végig a tőlünk is annyiak által látogatott divatos kirándulóhelyeken egész a Magas-Tátraig, melynek legközelebbi versenytársát: a Székelyföldet, akarja megkedveltetni a czímben foglalt munka.

Most, mikor a székelyföldi vasútak megépítése már törvényhozásilag biztosítva van, sőt az Olt gyönyörű völgyén Sepsi-Szent-Györgytől Csik-Szeredáig ma-holnap a vonatközlekedés Málnás,

Csik-Tusnád, Torja-Füred gyógyforrásait, a Szent-Anna-tó fölséges panorámáját az ország legtávolabbi lakosára is hozzáférhetővé teszi: valóban időszerű volt az erdélyi közművelődési egyesület abbéli vállalkozása, hogy Hankó Vilmos ismert természettudósunk *Székelyföld* című munkájának kiadásával a közfigyelmet már eleve is erre a természeti szépségekben, történeti nevezetességekben megáldott haza-részre kívánja irányítani.

Nálunk még mindig kivételszámba megy a behatóbb tárgyismerettel szerkesztett népszerűsítő útirajz. A legtöbb ily író a tárczák könnyű csevegésében keresi a hatás titkát s szinte kerülni látszik az alaposabb értesültség látszatát is. Dr. Hankó Vilmos azon kevés számú természettudósaink egyike, a ki komoly tudománynak nagy gonddal kifejezített igazságait könnyed, tetszetős, sőt helyenként lendületes nyelven közli. A Székelyföldet évek óta járva-kutatva, annak legrejtettebb völgyzugát is közvetlen tapasztalásból ismeri s a jóra való, derék nép sorsáért melegen érdeklődve, ritka tárgyszeretettel és költői lelkesültséggel tárja előnkbe a székelyföldi hegyvilág gazdag tenyészetét, változatos domborzati alakzatait. A Maros, Olt és Két-Küküllő völgyén a túlszaporodás létharczán küzdő, de azért csüggedetlen kitartással serénykedő székely nép regéit, magasztos történeti hagyományait, bámulatos munkásságát, erős szülőföldszeretetét igazán megkapó közvetlenséggel és eleven színekkel úgy megrajzolja, hogy a közbeszűrt képek nélkül is szinte megelevenülnek e mozgalmas életképek és földrajzi sajátságok az olvasó előtt.

A 27 fejezetre oszló munka a székely nép eredetét, történetének, geographiájának, természeti viszonyainak jellemzőbb mozzanatait előrebocsájtva, az egyes fürdőkről, mint Előpatak, Korond, Homoród, Kovászna, Torja-Füred (Büdös), Málnás, Borszék, a wörthi és veldesi, meg a csorbai tó versenytársául remélhető Szent-Anna-taváról rövid, de azért találó s az ásványvizek összetételéről, gyógyhatásáról, az illető vidék geologiai arculatáról tájékoztatják az olvasót, Udvarhely-, Háromszék-, Csík- és Maros-Tordamegyéken át haladva.

Saját találó megfigyelései mellett a szakirodalom legjelesebb termékeit is lelkiismeretes gondnal érvényesíti. Így a torjai kénbarlangnál (Büdös) dr. Ilosvay Lajos műegyetemi tanárnak chemiai és physikai vizsgálatait; majd Kovászna sokat emlegetett «Pokolsár»-ánál dr. Benkő Gábornak az erdélyi muzeum-egyesület megbízásából eszközölt hasonlószerű tanulmányát igen előnyösen érté-

kesíti. És épen azért, mert az ő széles látköre és képzettsége a mégis hézagos és mulóbb becsű irodalmi közleményeket is meg tudja nemesíteni, nehezünkre esik tapasztalnunk, hogy egy pár alkalmi kiadvány és hirlapi tárcza értéktelenebb részletei Hankó gondos megválasztása ellenére is megzavarják a díszes kiadású munka belső összhangját.

Ha — a mit bátran remélhetünk is — második kiadásra szorúl majd ez a rajzaival is tetszetős és vonzó könyv, akkor remélhetőleg arányosabb beosztást is létesít szerző az egyes részek között s ha másképen nem, de legalább a Hargita magasabb régióinak s a most még nem elég nagyszámú hegyi kirándulások szaporításával s a keleti Kárpátok szépségeinek behatóbb méltatásával is több térhez juttatja majd a most előtérben álló Udvarhelymegye mellett Csik- és Háromszékmegyéket is.

A díszes kiállítású s utazási munkáink között mindenképen előkelő helyet érdemlő könyvet melegen ajánljuk mindazoknak, kik a Székelyföldről kellő tájékozást óhajtanak s a kik a komolyabb és magasabb útirajzokat kedvelik.

Téglás Gábor.

Heinrich Heine's Familienleben. I. Theil: Heine's Beziehungen zu Mutter, Schwester und Gattin, von I. Nassen. Fulda, 1895. 163 l.

Ez az érdekes könyv első sorban a költőnek azon családi levelein alapszik, melyeket nővérének fia 1893-ban közzétett és én a *Budapesti Szemlében* (74. kötet, 459—464. l.) bővebben ismertettem. De Nassen ezen felül alaposan kiaknázta Heine saját munkáit és az egész, már rendkívül gazdag Heine-irodalmat is, melyet valóban bámulatosan ismer. Könyve azért sok tekintetben tanulságos munka, de voltaképen még sem könyv, mert a csodálatos szorgalommal összehordott anyag nincsen sehogy sem földolgozva. Szerző évről évre, pontosan, rendszerint szó szerint közli a költőnek első sorban nejére, azután anyjára és nővérére vonatkozó nyilatkozatait, valamint a kortársaknál ugyanezen viszonyokra található adatokat; de nemcsak hogy e rendkívül mozaikszerű anyagot föl nem dolgozza, még maga sem igen mond véleményt. Az olvasó inkább csak a sorok közül olvashatja ki, hogy a szerző (ha nem csalódom) jó katolikus, és hogy Heinét, legalább az embert, nem igen kedveli. Ez álláspontját abból is sejthetni, hogy előszavában előre védekezik azon eshetőleges yád ellen, hogy a költőt itt-ott túlságosan

védelmébe fogta, és hogy különös előszeretettel idézi a klerikális Keiter és Baumgartner munkáit. A IV. szakasz is jellemző. A könyv különben is egy kissé furcsán van megszerkesztve: a szerző nem mondja, mi lesz a II. rész tartalma; könyvének legnagyobb részét «Heine és neje» foglalják el, úgy, hogy egyéb tartalma csak ráadás színében tűnik föl; a kötet legérdekesebb adalékát, a Heine-könyvészetet pedig sem a címlap, sem, és ez mégis föltűnő, a tartalomjegyzék meg sem említi.

A könyv négy szakaszból áll: 1. Újabb Heine-irodalom, 2. Heine viszonya anyjához és nővéréhez, 3. Heine és Matildja, 4. Heine és Goethe. — Függelék: A Heine-irodalom.

Az első két szakasz egészen jelentéktelen és nem tartalmaz semmi újat. Hogy Nassen tárgyilagosságra törekszik, azt főleg e két szakaszban tapasztalni. «Nagy tehetségű költőnek és általában igen jószívű embernek» mondja Heinét, kit Keiter szavaival, de helyesen véd Hehn azon sajtószertű vádja ellen is, hogy Heinének nem volt kedélye, hanem csupán nagy utánozó tehetsége. Ha persze azt hiszi, hogy Heine iszonyú kínjai közepette, «visszatért (vissza?) a személyes egy Isten hitéhez», ezt azok nem lesznek hajlandók elfogadni, a kik a költő utolsó napjaiból fönmaradt, a hit kérdéseire vonatkozó rendkívül ellentétes, sajátos nyilatkozatokat együttesen vizsgálják.

A munka voltaképeni tárgya Heine házassága (14—133. l.), melyet Nassen már majdnem untató alapossggal és pontossággal tárgyal. Nem mellőzi a költő leveleinek egyetlen, legapróbb adatát sem, mely Matildra vonatkozik, és hogy neje például majd Heine anyjának, majd nővérének küldi üdvözlését, ezt legalább is ötvenszer olvashatjuk e több mint száz lapra terjedő szakaszban. De szerzőnk Heine verses és prózai munkáiból is nagy gondnal és figyelemmel böngészett össze mindent, a mi Heinenére vonatkozatható, és hasonlókép nagy buzgalommal hordta össze a kortársaknak «a szép és vastag asszonyra» vonatkozó nyilatkozatait. A szerzőnek félreismerhetetlen célja: kimutatni, hogy Matild nem volt a költőnek méltó neje és hogy Heine házassága boldogtalan volt. Ebben, első pillanatra, teljességgel igaza van, bár a forrásoknak tetemes része látszólag az ellenkezőt bizonyítja. De csak látszólag. Heine ugyanis leggyakrabban anyjához és nővéréhez írt leveleiben említi nejét, még pedig mindig a legnagyobb, néha rajongó dicséretekkel, hogy milyen gyermeteg, tiszta, hű, hogy milyen gondnal és odaadással ápolja a beteget, hogy mennyire szereti őt, de külö-

nösen édesanyját és nővérét, Saroltát stb. E számtalanszor ismétlődő nyilatkozatok célja kétségtelen: a gazdag és előkelő család a költő házasságát egy alacsony, sőt kétes származású, szegény, műveletlen, sőt ostoba leánynyal sértő mesalliancenak nézte, — ezt Heine nővérenek leánya, Della Rocca hercegné (*Souvenirs de la vie intime de H. Heine*, Paris, 1881.) egészen nyíltan kimondja; — Heine pedig, a ki nejét, úgy látszik, élete végeig valóban szerette és igen aggódott jövője iránt, dicséréteivel el akarja hitetni a duzzogó familiával, hogy ez a nő hozzá méltó, hogy szive csupa arany, hogy kedélye szeplőtlen, hogy szeretete és rugaszkodása az egész Heine-házhoz határt nem ismer stb. Egyéb följegyzéseiben Heine akárhányszor megmondja az igazat ezen «házassági párbajról, melynek nem lesz előbb vége, míg az egyik fél meggyilkolva nem lesz», és megmondják az igazat mindazok, a kik Heinét és nejét személyesen ismerték. Igaz, van ezek közt néhány kétes hitelességű tanú, kiknek nyilatkozatait Nassen talán túlságos bizalommal fogadja: ilyenek főleg Alexandre Weill (*Souvenirs intimes de H. Heine*, Paris, 1883.) és Ed. Grenier (*Souvenirs Littéraires a Revue Bleue* 1892 - 93-diki köteteiben); amaz jellem tekintetében rendkívül kifogásos alak, ez pedig azért nem érdemel teljes hitelt, mert Heine őt igen keményen megsértette volt. De ez nem sokat változtat a végleges eredményen; mert végre is, hogy a házasságok tetteleg ütlegettek-e egymást vagy sem, az mégis csak alárendeltebb dolog, hisz boldogtalan házasság tettelegességekkel és ilyenek nélkül egyformán lehetséges. Egy kissé kétes tanú Camilla Selden is (*Les derniers jours de H. Heine*, 1883, németül is, 1884), a «mouche», mint Heine őt pecsétnyomója után rendesen nevezte, a haldokló költő utolsó szenvedélyes szerelmének ideálja, kit persze Matild gyűlölt és sértegetett. De még ha e nem egészen megbízható tanúkat mellőzzük is, kétségbevonhatatlan tény, hogy Heine házassága nem volt oly kedves idyll, mint a milyennek Strodtmann, Karpeles, Kolut és a költőnek más életírói föltüntették.

Heine hátrahagyott följegyzései közt van egy négy sornyi ötlet, melynek czíme: *Német és francia nők*, és mely egész szövegében így hangzik: «A német kályhák jobban melegítenek, mint a francia kandallók, de kellemesebb dolog, hogy ez utóbbiaknál a tüzet lángolni látjuk; kedves látvány, de fagy a hátunkban — Német kályha, mily híven és látszat nélkül melegítesz.» (Elster kiadása, VII, 440. l.) De azért vannak bizonyára igaz érzéssel teljes francia nők is; csakhogy Heine nem ilyet választott. «On a tou-

jours la femme», mondta neki egy alkalommal igen helyesen Weill, «que l'on mérite. Vous avez cherché la beauté, vous l'avez.» Heinét kedvesének megválasztásában kizárólag beteges érzékisége vezérelte, és utóbb annyira megszokta ágyasát, hogy nőül vette. Hí kedvese volt és hű neje lett; ebben az egy pontban nem térnek el a tanúk vallomásai egymástól; sőt Weill, a ki nem szerette az aszszonyt, kimondja (143. l.): «Si sa tête avait été à la hauteur de son coeur, elle eût été une merveille de femme!» De a költőt soha sem értette, soha együtt nem érzett vele, tudatlan, műveletlen, házsártos, fékezhetetlen, gyerekesen pazar és mulatóvágyó volt. Hogyan boldogíthasson ily nő egy szellemes, mélyen érző embert; hogyan lehessen ez támasza, vigasztalója, segítője annak tíz éven át húzódozó iszonyú haldoklásában? És ha Lewald Fanny, a ki a beteg költőt meglátogatta, talán túloz is, mikor azt állítja (*Westermanns Monatshefte*, 61. köt., 1887), hogy Heine nem részesült betegségében neje részéről a kellő ápolásban: annyi bizonyos, hogy Matild talán tehetsége szerint ápolta férjét, de tudjuk, hogy se okosan, se gyöngéden nem járt el, mert folytonos kacagása vagy veszekedése (főleg a szakácsnővel) minduntalan éles fájdalmakat okozott szerencsétlen «rabszolgájának», kit esztelen pazarlása ezen fölül folyton kétségbe ejtett. Milyen asszony! Midőn Heine 1843-ban közel két hónapig távol van Páristól és nejétől, majd minden nap ír neki szerelmesnél szerelmesebb levelet és valóban meghatóan könyörög egyetlen egy sor válaszáért — és Matild nem ír neki egyetlen betűt is; — persze nemcsak könnyelműségből, hanem azért is, mert az írás mestersége igen gyenge oldala volt. És egy 1849. április 5-iki levelében Heine összes bajainak főforrását, «egy szeretett személy örütségében» találja, mely ritkábban vagy gyakrabban tör ki, de épen oly beszámíthatatlan, mint gyógyíthatatlan. «Itt nem használ a panasz, ezen változtatni sem lehet; nyugalommal kell túrnöm és irgalmassággal megbocsátanom. Legnagyobb szerencsétlenségem, hogy senkim sincsen, a kivel mindent megbeszélhetnék, a mi testi-leg és lelkileg nyom és bánt.» Persze, neje csak bajt okozott neki, de képtelen volt őt megérteni. És egyszer 1851-ben azt a sajátságos megjegyzést teszi a költő, hogy «sok ember utálja kedvesét, de még sem határozhatja el magát arra, hogy azt elbocsássa, a ki neki már annyi pénzébe került.» Csakis e mozzanatok figyelembe vételével érthetjük, hogy Heine hogyan szerethette meg a halál küszöbén oly szenvedélyesen a kétes jellemű, de szellemes, művelt és okos Selden Camillát, kit gyönyörű, a legigazibb érzéstől duzzadó dalok-

ban dicsőített.*) Igen találó Hüffer megjegyzése Heine házasságáról: «Bármit hozhatni is föl, hogy e viszony erkölcsi megítélését enyhítsük és következményeit kedvező világításba helyezzük: eredményképen mindig fájlalnunk kell, hogy ily kitünő szellem épen ott, hol azt leginkább kellett kívánnia (tudniillik nejénél), semmiféle érzéket nem talált igazi jelentősége iránt.» Egyébiránt talán igaza van Weillnak, mikor azt mondja Matildről: «Elle n'a fait de mal qu'à son mari, et son mari lui à pardonner. La postérité fera de même.» Tény, kétségbevonhatatlan tény, hogy Heine nagyon szerette nejét, szerette minden hóbortja és hibája ellenére, szerette halála napjáig. Az is tény, hogy (egykesz kedvű kifakadásokat nem tekintve) rendesen boldognak mondta magát e «pazar gyermek» birtokában. Indokolt-e és van-e czélja, ha most nagyképű okoskodással kifejtsük, hogy e házasság nem volt helyes házasság és hogy a költő nem volt boldog férj? . . .

Nassen könyvének negyedik szakasza: *Heine und Goethe*. Czélja világos: Heine és Matild, Goethe és Krisztiana; mind a két költő kedvesét vette nőül, miután több évig vadházasságban élt vele. Van valami e két viszonynak nemcsak hasonlatosságában, de némileg rokonságában is; szerzünk további fejtegetései azonban

---

*) Ez az érdekes és rejtélyes alak is elhagyta már ezt az árnyékvilágot, melyben maga is egy kissé árnyékszerűen szerepelt. A múlt évben halt meg hatvankét éves korában Rouenban, hol a német nyelv tanítója volt. Kalandos egy hölgy. Még a nevét sem tudjuk, mert négy néven szerepelt: Margot van Belgern, Krinitz Erzsébet (e néven ismerte Heine), Selden Camilla, Dennigson Sára. Prága vagy Drezda a születési helye, anyja gouvernante volt, pater est incertus, mint a törvény mondja. Saját elbeszélése szerint (*Memoiren der Mouche, Schorers Familienblatt, 1884*) tizenöt éves korában anyjával Párisba került, hol három év múlva egy francia ember nőül vette, a ki őt nem sokára, hogy megszabadulhasson tőle, Londonban a bolondok házába csukatta, honnan csak nagy nehezen tudott kiszabadulni. Mennyi e regényben a történeti és mennyi a költői elem, azt eddigelé senki sem tudja. Annyi bizonyos, hogy 1849-ben, tehát hat évvel mielőtt a véletlen Heine beteg ágyához hozta, Meissner Alfréd német írónak igen gyorsan meghódított kedvese volt, és hogy utóbb Európa különböző nagy városaiban, majd szükséggel küzdve, majd fényes toiletteken, kalandos és homályos életet élt. V. ö. Meissner Alfréd érdekes elbeszélését: *Schattentanz* (1881) és Karpeles Gusztáv kitünő cikkét: *Heine's Mouche, Pester Lloyd, 1896, 212. és 214. sz.*

tarthatatlanok. Szerinte, illetőleg több klerikális író szerint, kiket idéz, Goethe, Heine és Hugo Viktor (!) az erkölcstelen nők dicsőítésével (?) magok is erkölcstelenítő hatásúak voltak, és Heine e tekintetben Goethe tanulékony tanítványa volt. Nem bocsátkozhatom ezúttal e kérdés bővebb fejtegetésébe, de a ki a két írot ismeri és nemcsak külsőségek alapján ítél, egy perczig sem kételkedhetik abban, hogy hasonlatosságuk e téren is csak látszólagos és hogy Goethe az erkölcsi érzés finomságában és gyöngédségében is óriási magasságban áll Heine fölött.

Igen értékes könyvünk függeléke (139—167. l.), mely Heine-könyvészetet tartalmaz. Rendkívül sok és becses anyag van itt összehordva, de, sajnos, minden philologiai érzék vagy módszer nélkül. Nem az a főhibája e kimutatásnak, hogy nem teljes; hisz teljességről egy modern íróra vonatkozólag úgy sem álmodhatik a legélelmesebb bibliographus, már az időszaki sajtó mindenféle termékeinek borzalmas tömege miatt sem. De gyarló e könyvészet rendszere és csoportosítása. Íme a következő 14 szakaszra oszlik: 1. Heine saját művei. 2. Munkák Heinéről. 3. Munkák, melyek Heinét alkalmilag említik. (E két szakaszban tudniillik mindig német munkák értendőek.) 4. Francia munkák. (Sic!) 5. Francia munkák, melyek Heinét alkalmilag említik. 6. Heine a francia sajtóban. 7. Olasz munkák. 8. Heine Angliában és Észak-Amerikában. 9. Heine spanyol országokban (!). 10. Heine Hollandiában. 11. Varia. (ó!) 12. Nagyobb cikkek Heinéről a német hirlapokban. 13. Zenei szakasz. 14. Pótlék. — E zűrzavar természetesen nagyon csökkenti a becses gyűjtemény értékét. Heine munkáinak idegen nyelveken megjelent fordításai össze vannak kúszálva a róla szóló könyvekkel és cikkekkel, s e könyvek és cikkek magok sincsenek mindig pontosan följegyezve stb. Leghelyesebb lett volna az egész anyagot három főcsoportra osztani: 1. Heine saját művei, 2. Ezeknek fordításai, 3. Művek róla; és az utóbbi két csoportot nemzetek szerint állítani össze, mindenütt természetesen lehető pontos időrendi felsorolással. Magyarország a *Varia* című szakaszban szerepel egyetlen tétellel: *H. Heine in Ungarn, von Ad. Kohut. Magazin, 1885, No 39.* A ki Kohut számtalan irodalmi bűneit ismeri, elképzelheti, hogy e cikknek mi a tartalma: Heine és Petőfi és Kertbeny, Heine-fordítók: Endrődy Sándor; de az egész csupa fölszines, üres és részben hibás beszéd, mely Heine hatását a magyar költészetre csak egy pár phrasisban érinti. A magyar Heine-könyvészetet érdemes volna összeállítani.

The Jesuit Relations and Allied Documents. — Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New-France 1610—1791. The original French, Latin, and Italian texts, with English translations and notes; illustrated by portraits, maps and facsimiles. Edited by R. G. Thwaites, Secretary of the State Historical Society of Wisconsin. — Vol. I. Acadia: 1610—1613. Cleveland (North-America) Burrows Brothers 1896. — 8-rét, XVI, 320 l. Ára kötve «14 schillings 6 pence net».

Nem szabad elmulasztanom ez első kötet megjelenése alkalmával, hogy olvasóim figyeljék fel ne hívjam e fontos vállalatra. Ámbár Macaulay egyik essay-jében azt állítja a jezsuita hittérítőkről, hogy mint utazók és mint jezsuiták kettős igényt tartanak a hazudás előjogára, mindenki, a ki a földrajzi felfedezések történetével foglalkozott, tudni fogja azt, hogy a jezsuita atyák relatioi mily fontos szerepet játszanak a régi földrajz fejlődésében s hogy mily fényes világot vetnek a földgömb számos különben sötét zugának régibb történetére.

De eddig e relatiók, ámbár némely esetben ritkaságuk miatt rendkívül drágák, csak rossz és számos esetben hasznavelhetetlen, régi, elavult kiadásokban voltak meg, tele nyomtatási és más hibákkal, és a mi a főhiba, index nélkül. Így például e sorok írójának nagy fáradságába került néhány év előtt átkutatni számos kötetet oly czélból, hogy megtudja azt, vajon a jezsuita-rend valamely tagja megörökítette-e valahol azt a nevezetes találkozást a távol keleten hazánkfiával, Benyowszky Móriczczal, a mint ez azt elregéli a maga módja szerint híres *Mémoires*jaiban. A fáradság meddő munka maradt. A jelen vállalatnak célja a sorozat végén egy kimerítő indexet adni az összes kötetekről, melynek közzététele számos évet veend igénybe. Ha a távol keletre, a «Far East»-re vonatkozó kötetek ily gyűjteményes formában voltak volna meg, egy pillanat alatt el lehetett volna dönteni a kérdést, hogy a Benyowszkyval való állítólagos találkozásról küldöttek-e haza jelentést a páterek vagy nem.

Mínthogy a jelen republicatio amerikai vállalat, attól kell tartanunk, hogy az Amerikára vagy pláne talán csak az Észak-Amerikára vonatkozó jelentéseket fogja a szerkesztő jelen gyűjteményébe fölvenni. Pedig rendkívül hasznos szolgálatot tenne a tudomány-

nak, ha tágabb czélt tűzött volna maga elé. Egyelőre azonban ne zúgolódjunk, hanem elégedjünk meg azzal, a mit kapunk és legyünk hálásak érte.

Különben sietek azon olvasóimat, kik nem szeretik a jezsuitákat, figyelmeztetni arra, hogy ne ítéljenek elhirtelenkedéssel és ne tegyék le a kötetet azzal az ultima ratióval, hogy «Jesuitica sunt, ergo non legantur». A gyűjtemény főcíme *Jezsuita jelentések és rokon okiratok*, vagyis a szerkesztő nem kizárólag a jezsuitáktól eredő jelentésekre fog szorítkozni. És csakugyan már a jelen első kötetben találkozunk nem-jezsuita forrásból eredő tudósításokkal, sőt az első darab épen egy, ha színleg katolikus, de szívében protestáns embertől, Lescarbot Márktól ered, melynek eredetije Párisban, 1610-ben jelent meg *Az Új-Franciaországban a jelen év folyamában megkeresztelt vademberek megtérítése* cím alatt. Szerző nem volt nagy barátja a jezsuitáknak és protestáns barátaival együtt minden áron igyekezett őket Új-Franciaországtól, a mint akkor a mai Canadát nevezték, távol tartani. A huguenot-k épen oly serény hittérítők voltak, mint magok a páterek, azaz szerettek volna lenni, ha meg lett volna nekik engedve. De az otthoni szigorúan pápista kormány, ámbár megengedte magoknak a francziáknak, hogy az új gyarmatokban a magok protestáns vallását kövessék, megtiltotta nekik, hogy az új vallást a bennszülöttek közt terjeszszék. Ők tehát a két rossz közül a kisebbet választották s hogy ha már nem vala nekik megengedve, hogy a protestáns vallást terjeszszék az újvilágban, arra ügyeltek legalább, hogy világi papok terjeszszék a keresztyén vallást, ne pedig a gyűlölt jezsuiták. Ez volt az oka annak, hogy még buzgó protestánsok is miért magasztalták annyira a pápista papok hittérítési buzgalmát; mert ezzel meg akarták mutatni otthon, hogy a térítés munkája a jezsuiták közreműködése nélkül is serényen halad előre s azért nincs szükség a jezsuitákra az új gyarmatban. Mindezt és sok más dolgot fölötte érdekesen találjuk leírva.

Vége azonban a protestánsoknak minden ellenkezése mellett a jezsuitáknak sikerült kijutniok Canadába s magokat megfészkelniök ottan. A protestáns kalmárok, kiknek hajóján két jezsuita páter az újvilágba készült vitorlázni, ezeknek utazását minden úton-módon meg akarták akadályozni. Vége azonban a királyné, Medici Mária és a vele együtt érző francia hölgyek megvásárolták saját pénzükön az illető kalmárhajót és a rakod-

mányát minden pereputtyostól együtt s ezzel persze félre gördítettek a jezsuiták utjából minden akadályt.

A szerkesztő számos tanulságos jegyzetet csatolt magyarázatul a könyv végére. Továbbá a már nyomtatásban megjelent könyvek címlapjainak és a régi térképeknek fénynyomatú másolatai is közölve vannak és sok érdekes bibliographiai jegyzet is van a kötetben.

Az eredeti latin vagy franczia szöveg mellett mindenütt annak angol fordítását is közli a szerkesztő.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Ambrozovics Béla. Országok gazdasági erejének összeméréseéről. A kvóta problémája. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. 53 l.) 50 kr.

Balássy Ferencz. Heves vármegye története. Kiadja Heves vármegye közönsége. I. kötet. Eger, 1897. Szolcsányi Gy. (8-r. XI, 331 l.) 2 frt.

Bársony István. Ecce homo. Elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 176. l.) 1 frt 50 kr.

Békefi Antal. Az asszony itél és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 210 l.) 1 frt 40 kr.

Belot Adolf és Dautin Gyula. A rémes titok. Ford. Sasvári Armin. Második kiadás. Két kötet. (Athenæum olvasótára. V. évf. 14., 15. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 236, 242 l.) Egy kötet 50 kr.

Beniczkyné Bajza Lenke. Közvélemény. Regény. I., II. köt. (Egyetemes regénytár. XII. évf. 11., 12. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 160, 155 l.) Egy kötet 50 kr.

Bólyai Bólyai János. A tér abszolút igaz tudománya. Előszóval, magyar fordítással és magyarázattal Suták Józseftől. Bólyai János életrajzával Schmidt F.-től. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. XXVIII, 143 l.) 3 frt.

Clair Vilmos. Párbaj-codex. 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. 192 l.) 1 frt 50 kr.

Comenius Amos János nagy oktatástana. Latinból fordította Dezső Lajos. Buda-Pest, 1897. Kókai L. (8-r. 274 l.) 1 frt 50 kr.

Csáktornya város népiskolájának története és a magyar népoktatás történetének vázlata. A magyar haza ezer éves fönnállásának örvendetes emlékére összeállította a tanító-testület. Csáktornya, 1897. Strausz S. (8-r. 245 l.) 2 frt.

Dévai Mátvás. At Tiz Parantsolatnac, Ah Hit Agazatinac, Am Mi At'áncnac, As Ah Hit Petsetinec Rõviden valo mag'arazatt'a. Mat'as Devai . . . Kiadja a m. t. Akadémia, Buda-Pest, 1897. (8-r. 142 l.) 1 frt.

Du Maurier George. Trilby. Regény. Fordította Szerdahelyi Aladár. 2. olcsó kiadás. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 401 l.) 1 frt 20 krajczár.

Emericus. A parlament tekintélye. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 23 l.) 30 kr.

Emlékek (Magyar történelmi —). Kiadja a magyar tudományos Akadémia. I. osztály. Okmánytárak. 28. kötet. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. CCXCIV, 597 l.) 5 frt. (Tartalma: A Blagay-család oklevéltára. Bevezető tanulmány a család történetéhez. Szerkesztették Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Térképpel, két leszármazási táblával és 11 pecséttrajzzal.)

Eszterházy Sándor. A böleseleti jogtudomány kézikönyve. Első kötet első fele. Kassa, 1897. Mildner. (8-r. 182 l.) 1 frt 50 kr.

Évkönyve (Magyar nyomdászok). Kiadja a könyvnyomdászok szakköre. Szerkeszti Tichy Akos. XII. évfolyam. 1897. Buda-Pest. (16-r. 157 l.) 60 kr.

Fehér Jenő. Szürkület. Költemények. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (16-r. 91 l.) 1 frt.

Firdüsi Sahnáméjából. Zál és Rudabé. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 122 l.) 70 kr.

Flammarion Camille. Stella. Regény. Fordította Tóth Béla. Buda-Pest, 1897. Légrády testv. (8-r. VII, 414 l.) 5 frt.

Géczy István. A gyimesi vadvirág. 1000 frtos díjjal kitüntetett népszínmű 3 felv. (Népszínház mûsora, 24.) Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. 80 l.) 50 kr.

Ghyczy Emilia. Küzdõ szivek. Egy fiatal leány naplója. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

Haraszti Gyula. Molière élete és mûvei. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 330, 483 l.) 4 frt 50 kr.

Hickmann A. L. Földrajzi és statisztikai egyetemes zseb-atlasza. Magyar szöveggel ellátta és a magyar viszonyokhoz alkalmazva átdolgozta Péter János. Pozsony, 1897. Stampfel K. (6-r. 63 l. és 60 térkép.) 2 frt 50 kr.

Imets F. Jákó. Hunn nyomok a székeleyföldi hely- és családnevekben. Buda-Pest, 1897. Szt-István-társ. (8-r. 56 l.) 60 kr.

Imre Sándor. Irodalmi tanulmányok. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 350, 410 l.) 4 frt 50 kr.

Jeney Ernő. Útmutatás a gyümölcsfák tenyésztésére, faiskolák és gyümölcsfa-telepek alapítására és kezelésére nézve. Saját és hazai gyümölcsészeink tapasztalatainak alapján. Győr, 1897. Kilián Fr. (8-r. 232 l.) 80 kr.

Karácsonyi János. A pusztaszeri monostor kegyurai. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 78 l.) 75 kr.

Kereszty Viktor dr. Egy fejezet a keresztény ikonográfiából. Buda-Pest, 1897. Szt-István-társ. (8-r. 39 l.) 40 kr.

Kóbor Tamás. Hoffmann meséi. (Modern fantazmagóriák.) Buda-Pest, 1897. Légrédy-testv. (16-r. 184 l.) 1 frt 20 kr.

Kopcsányi Károly dr. A pécsi jogakadémia multja s jelene. Pécs, 1897. Wolf M. (8-r. 172 l.) 3 frt.

Köváry László. A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 320 l.) 2 forint.

Kozáry Gyula. Descartes és Szent Tamás. Különös tekintet az ismeret elméletére. Pécs, 1897. Wolf M. (8-r. 157 l.) 1 frt 20 krajczár.

Longfellow költeményeiből. Makkabéus Judás, Pandora és kisebb költemények. Fordította Szász Béla. Kiadja a Kisfaludy-társaság. (8-r. 259 l.) 1 frt 40 kr.

Márkus Dezső dr. Felsőbiróságaink elvi határozatai. A m. kir. Curia és a kir. táblák elvi jelentőségű döntéseinek rendes gyűjteménye. VII. köt. 1894—1896. Magánjog. Telekkönyvi rendtartás. Polgári törvénykezési rendtartás. Sommás eljárás. Buda-Pest, 1897. Grill. (8-r. V, 652 l.) 5 frt.

Mihalovits Ede. A kegyúri jog, különös tekintettel hazánkra. A budapesti kir. tud. egyetem hittani kara által a Horváth-féle díjjal jutalmazott pályamű. Nyitra, 1897. Huszár I. (8-r. 361 l.) 3 frt.

Ormos Ede. A socialismusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre. Hódmező-Vásárhely, 1897. (8-r. 143 l.) (Eggenberger bizom.) 1 frt.

Petőfi Sándor összes költeményei. Eredeti kéziratok és kiadások alapján megjavított új népies kiadás egy kötetben. A költő arcképével. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. VI, 706 l.) 1 frt.

Piszter Imre dr. Szent Bernárd és a képzőművészetek. Buda-Pest, 1897. Szt-István-társ. (8-r. 30 l.) 30 kr.

Somló Sándor. Fra Girolamo. Tragœdia öt fölvonásban. A m. t. Akadémia által a gróf Teleki, a nemzeti színház által a Röck Szilárd pályadíjjal koszorúzva. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (8-r. 398 l.) 1 frt 50 kr.

Szedlák Mátyás. Leleplezések a magyar szabadságharcz és a magyar emigráció idejéből. (1848—1861.) Buda-Pest, 1891. Nagel O. (8-r. 130 l.) 50 kr.

Szinnyei József. Magyar tájszótár. A m. t. Akadémia megbizásából szerkesztette —. II. kötet, 1. füzet. Ó-Pirvindi—póka. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (4-r. 1—160 hasáb.) 1 frt.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A m. t. Akadémia megbizásából írta —. V. kötet. 5., 6. füzet. (Jókély—Kanitz.) Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 609—928 hasáb.) Egy füzet 50 krajczár.

Szmollény Nándor és Liptai Károly. Magyarország ezredik éve. 1896. Az ezredik évi ünnepségek története. I. kötet. Szeged, 1897. Endrényi I. (8-r. XXIV, 511 l.) 5 frt.

Vargha Gyula. Barsi József emlékezete 1810—1893. Előadta a m. t. Akadémia 1897 január 25-én tartott összes ülésén. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 20 l.) 20 kr.

Vargyas Endre. «Gyöngyök» Pázmány Péter összes műveiből. Papok, tanítók és népkönyvtárak részére. 3. kiadás. Veszprém, 1897. Krausz A. és fia. (8-r. 350 l.) 1 frt 60 kr.

Vértes. Az egerek és egyéb elbeszélések. Baja, 1897. Ifj. Wagner A. (8-r. 164 l.) 1 frt 20 kr.

Zay Miklós gróf. Vándorlás közben. Elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 163 l.) 1 frt.

Zempléni Árpád. Új versek. Újabb költemények. 1893—1897. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (8-r. 122 l.) 50 kr.

